

Les termes públiques de l'àrea portuària de Tàrraco Carrer de Sant Miquel de Tarragona

Josep M. Macias i Solé (ed.)

2

Institut Català d'Arqueologia Clàssica

DOCUMENTA 2

Les termes públiques de l'àrea portuària de Tàrraco
Carrer de Sant Miquel de Tarragona

**LES TERMES PÚBLIQUES
DE L'ÀREA PORTUÀRIA
DE TÀRRACO**

Carrer de Sant Miquel de Tarragona

Josep Maria Macias Solé

SÈRIE DOCUMENTA 2

Direcció: Dr. Josep M. Macias Solé, Institut Català d'Arqueologia Clàssica.

Textos: Sr. Moisés Díaz García, Codex.
Sr. Ignacio Fiz Fernández, Universitat Rovira Virgili de Tarragona.
Sra. Montserrat García Noguera, Codex.
Dr. Joan Gómez Pallarès, Universitat Autònoma de Barcelona.
Dra. Eva M. Koppel, Universitat Autònoma de Barcelona.
Dr. Josep M. Macias, Institut Català d'Arqueologia Clàssica.
Sr. César A. Pociña López, Codex.
Sra. M. Immaculada Teixell Navarro, Codex.

Excavació i documentació arqueològica: CODEX – Arqueologia i Patrimoni.

Excavació arqueològica: Maria Adserias Sans, Pilar Bravo Póvez, Moisés Díaz, Montserrat García, Josep M. Macias, Joan J. Menchon Bes, César A. Pociña, Josep M. Puche Fontanillas, M. Immaculada Teixell.

Dibuix arqueològic: Susanna Adell Chavarria, Moisés Díaz, Carolina Escoda Mestre, Oscar Curulla Ferré, Antoni Gutiérrez Gonzalo, Francisco G. Palma Jiménez, Josep M. Puche, Oscar Soto Roderó, José Valero García. Figs. 14, 19, 20, 38, 66, 74, 78, 79, 87, 90, 91, 93, 95, 102, 103 i 104.

Dibuix elements arquitectònics: Rosa Palau Baiges. Figs. 105, 112, 120, 123, 126, 129, 131 i 133.

Topografia arqueològica: Francisco G. Palma.

Figures i plànols: *Digitalització planimetria*: Paloma Aliende García. Figs. 12, 18, 67 i 116.

Aixecament 3D: Antoni Gutiérrez Gonzalo (informàtica) i César A. Pociña (assessorament). Figs. 137, 139, 140, 141, 143, 144, 145, 146, 147, 148 i 149.

Tractament SIG: Ignacio Fiz. Figs. 6 a 8.

Arxiu Museu Nacional Arqueològic de Tarragona: Fig. 9 (Martín García), Fig. 10 (MNAT), Figs. 91 a 101, 103, 106 a 109, 113, 118, 119, 121, 122, 124, 125, 127, 128, 130 i 132 (Ramón Cornadó).

Arxiu Codex – Arqueologia i Patrimoni. Figs. 92 i 104 (César A. Pociña), Fig. 95 (Moisés Díaz), resta de fotografies (Josep M. Macias).

Plànols arqueològics: Josep M. Macias. Figs. 11, 28 a 30, 134 a 136, 142 i 151 a 155.

Assessorament lingüístic: Servei Lingüístic URV

Traducció anglès: Paul Turner

Maquetació: Pau Roig

Realització gràfica: Edicions El Mèdol - Tarragona

Diposit legal: T-1.304/2004

ISBN: 84-89936-96-X

Avui a Catalunya, com a bona part d'Europa, el patrimoni arqueològic comença a ser percebut com un bé objectiu, tant des d'un punt de vista cultural com per les seves potencialitats d'aprofitament econòmic i social. Així, hem assolit un cert respecte per la seva salvaguarda, que es concreta tant en la legislació vigent com en la consciència de la ciutadania. Aquesta realitat, combinada amb l'accelerada dinàmica constructiva sobretot des de la dècada dels anys noranta, ha generat un gran nombre d'excavacions arqueològiques preventives. Segons les dades estadístiques de què disposem, en el període de 1990 a 2000 a Catalunya s'han portat a terme més de 5.000 intervencions arqueològiques d'aquesta mena, que normalment han permès preservar el patrimoni arqueològic afectat i documentar-lo mitjançant la preceptiva memòria administrativa. Cal reconèixer, però, que només una petita part d'aquestes intervencions tenen la possibilitat d'assolir una explotació científica aprofundida i la publicació dels resultats corresponents.

D'altra banda, no cal dir que tots som ben conscients que només la recerca sistemàtica pot fer intel·ligible el llenguatge dels vestigis arqueològics i extreure'n tota la informació històrica i cultural que potencialment ens ofereixen. Però aquesta tasca de recerca requereix esmerçar-hi uns recursos que els pressupostos de les intervencions preventives no inclouen, i que poques vegades estan a l'abast dels agents que desenvolupen aquestes activitats. De ben segur que caldrà en el futur immediat que les institucions responsables de la gestió del patrimoni arqueològic trobin els recursos i l'organització adient per esmenar aquestes contradiccions actuals.

L'Institut Català d'Arqueologia Clàssica, dedicat a la recerca i a la formació avançada en aquesta disciplina, enceta amb l'edició d'aquest segon volum de la Sèrie Documenta una línia d'actuació que vol sumar-se a l'esforç que ja fan també altres institucions, amb el Servei d'Arqueologia de la Generalitat de Catalunya al capdavant, per tal de promoure l'estudi i la publicació de resultats d'excavacions preventives ja realitzades i susceptibles de convertir-se en monografia científica.

L'objecte d'aquest volum són les restes públiques de l'àrea portuària de Tàrraco: una peça de l'arqueologia tarragonina que va ser descoberta en les excavacions fetes entre 1994 i 1998 al solar del carrer de Sant Miquel, 33 de la ciutat de Tarragona, en el curs d'una actuació d'arqueologia preventiva portada a terme per imperatiu legal i amb el control de la Comissió de Patrimoni Cultural de la Generalitat de Catalunya. L'excavació va ser encarregada a l'empresa Codex-Arqueologia i Patrimoni i va ser coordinada per l'arqueòleg Josep M. Macias. L'estudi de resultats que es presenta en aquest llibre incorpora també l'excavació feta pel mateix equip al proper solar del carrer Castaños, 1 els anys 1999-2000, ja que les estructures que s'hi van documentar formaven part del mateix context arqueològic i urbanístic.

Estem davant de les restes d'unes "termes imperials", en el sentit tipològic d'aquesta denominació, construïdes en un moment avançat de l'època altimperial, segurament a la primera meitat del segle III dC. Cal tenir en compte que l'excavació urbana preventiva que ha estat el punt de partida d'aquest llibre per força de les circumstàncies no va poder exhaurir les potencialitats arqueològiques del lloc, ni en extensió ni en profunditat, ja que un cop comprovada l'envergadura de les restes s'aturà l'excavació, i l'Administració va iniciar els tràmits que han d'establir el tractament definitiu que s'ha de donar a aquesta important peça de l'arqueologia tarragonina. En conseqüència, la documentació de les restes és només parcial i és previsible que en un futur, no imminent, l'excavació es pugui continuar i ampliar-se. Amb tot, i malgrat les limitacions, vam considerar que calia estudiar i donar a conèixer sense dilació aquest monument, que d'altra banda és força excepcional en el context de l'arqueologia romana a Hispània. La fructífera col·laboració entre l'Institut i l'empresa Codex-Arqueologia i Patrimoni va permetre constituir un equip de recerca que es va llançar a l'estudi, a la interpretació i fins i tot a l'intent de restitució virtual d'aquest edifici termal. Certament, quan un dia es reprenguin els treballs d'excavació, es podrà afinar més la cronologia i molt probablement caldrà rectificar alguns dels aspectes de la restitució que aquí es proposa, que, tal com ja adverteixen els autors, és només una aproximació i ha de manejar-se amb la deguda prudència; però això no només

no invalida sinó que enriqueix la visió global del monument, que gràcies a l'esforç dels autors avui podem incorporar ja a la bibliografia internacional. Remarquem també com l'arqueologia tarragonina havia estat fins avui força gasiva pel que fa a la documentació arqueològica del fet termal a la Tàrraco romana, malgrat que de ben segur aquest hi va tenir una presència i un paper social important, com corresponia a una ciutat de la seva envergadura, probablement ja des d'època tardorepública i amb plena seguretat des de l'inici de l'època imperial. Així, encara que les termes del carrer de Sant Miquel siguin les primeres que s'han pogut excavar i documentar en extensió, tenim indicis prou significatius, tant en la historiografia arqueològica moderna com en les referències epigràfiques, que ens assenyalen la presència d'altres conjunts termals. Un dels capítols del llibre recull tota aquesta documentació i ens presenta un estat de la qüestió sobre les termes de Tàrraco, amb una aproximació en la mesura que ha estat possible a la seva distribució urbana i a l'evolució fins a l'antiguitat tardana, que ens permet contextualitzar amb molta més precisió l'edifici termal estudiat.

Però aquest llibre no es limita només a l'estudi de les termes. L'excavació al carrer de Sant Miquel va palesar també que l'edifici termal s'havia aixecat sobre les restes de dos edificis anteriors ja amortitzats, un dels quals ha estat interpretat com un *horreum* i l'altre, com un possible ampli magatzem, que formarien part del conjunt de les infraestructures portuàries des del segle I dC. L'estudi de les dades proporcionades per l'excavació d'aquestes interessants fases prèvies a la construcció de les termes ha portat els autors a posar també èmfasi en la interpretació de l'evolució històrica d'aquesta part de la ciutat i de la seva relació tant amb les instal·lacions portuàries com amb les veïnes àrees monumentals del Teatre i del Fòrum colonial.

Així, en el capítol "L'àrea portuària de Tàrraco: noves aportacions i estat de la qüestió", es presenta una aproximació a la topografia arqueològica i a la història d'aquest element tan important i decisiu per a la Tarragona antiga i moderna: el seu port. Josep M. Macias demostra aquí el seu profund coneixement de l'arqueologia tarragonina i ens ofereix un tast de l'àmplia potencialitat interpretativa que s'ha obert amb les nombroses intervencions arqueològiques portades a terme aquests darrers anys a la part baixa de Tarragona, la majoria encara inèdites i pendants d'estudis aprofundits. L'anàlisi d'aquest sector de la ciutat ens posa en contacte amb l'activitat portuària i amb la seva infraestructura, però també amb el nucli ibèric establert al costat del port almenys des del segle V aC, i amb el procés de monumentalització de la façana marítima des del segle I dC.

Per acabar aquesta presentació, voldria afegir una darrera reflexió per subratllar que aquest llibre evidencia el considerable valor patrimonial de la Tarragona d'època romana. Recentment la declaració de la UNESCO incorporant-la a la llista del Patrimoni Mundial l'ha palesat a bastament posant l'èmfasi sobretot en els espectaculars monuments ja coneguts i avui visitables. El treball que publiquem mostra com Tàrraco és molt més que el que representen aquests monuments: és també un jaciment arqueològic de primer ordre que pot ser utilitzat com a laboratori científic capaç de generar nova informació arqueològica i històrica de primera mà, diversa i de gran valor cultural. I, a més, pot aportar-nos encara nous monuments d'envergadura i interès considerable, com en aquest cas, que d'altra banda enriqueix considerablement la visió, fins avui bastant limitada, de la Tàrraco del segle III dC.

Sens dubte, després d'aquest estudi apareix cada vegada amb més evidència la necessitat de contemplar l'evolució urbanística futura de l'espai comprès entre el Teatre i aquest edifici termal en funció de l'elevada potencialitat monumental d'aquesta zona, que va mantenir una vigorosa activitat constructiva durant els tres primers segles de l'Imperi.

L'Institut Català d'Arqueologia Clàssica, que al setembre del 2003 va inaugurar la seva seu central al bell mig del centre històric de Tarragona, reafirma amb la publicació d'aquest llibre la ferma voluntat de cooperar intensament amb les institucions que tenen la responsabilitat de la gestió i difusió del patrimoni arqueològic d'aquesta ciutat: la Direcció General del Patrimoni Cultural de la Generalitat de Catalunya, el Museu Nacional Arqueològic de Tarragona i el Museu d'Història de l'Ajuntament de Tarragona. Una cooperació que vol contribuir a l'aprofundiment de l'estudi de Tàrraco, la capital de l'antiga Hispània tarraconense.

Josep Guitart i Duran
Director de l'Institut Català d'Arqueologia Clàssica

ÍNDIX

Introducció	7
1. Evolució històrica de l'entorn urbà	
1.1 Emplaçament i orografia	11
1.2 El port modern i la nova població de la Marina	14
2. De les primeres troballes a l'arqueologia actual	21
3. Excavacions arqueològiques: descripció i anàlisi	
3.1 Carrer de Zamenhoff 2	27
3.2 Carrer de Sant Miquel 33	
3.2.1 Introducció	30
3.2.2 La urbanització de l'entorn. Fase II	31
3.2.3 Nivells de colgament del segle II. Fase III	42
3.2.4 Les termes públiques. Fase IV	42
3.2.5 Reformes de l'edifici termal. Fase V	57
3.2.6 La reutilització domèstica dels banys públics. Fase VI	58
3.3 Carrer de Castaños 1	
3.3.1 Introducció	62
3.3.2 La urbanització de l'entorn natural. Fase I	63
3.3.3 El primer gran complex arquitectònic. Fase II	66
3.3.4 Recreixement de la cota de l'àrea oberta. Fase III	73
3.3.5 L'abocador del segle III. Fase IV	73
3.3.6 L'hàbitat domèstic tardoantic. Fase V	74
3.4 L'entorn urbà	75
4. Estratigrafia i anàlisi material	
4.1 Carrer de Sant Miquel 33: les restes ceràmiques	
4.1.1 La urbanització de l'entorn. Fase II	79
4.1.2 Nivells de colgament de finals del segle II/principis del III. Fase III	80
4.1.3 Les termes públiques. Fase IV	82
4.1.4 Reformes de l'edifici termal. Fase V	82
4.1.5 La reutilització domèstica dels banys públics. Fase VI	83
4.2 Carrer de Castaños 1: les restes ceràmiques	
4.2.1 El primer gran complex arquitectònic. Fase II	85
4.2.2 Recreixement de la cota de l'àrea oberta a finals del segle II. Fase III	86
4.2.3 L'abocador del segle III. Fase IV	86
4.2.4 L'hàbitat domèstic tardoantic. Fase V	87
4.3 Les monedes	
4.3.1 Introducció	89
4.3.2 Les monedes del solar núm. 33 del carrer de Sant Miquel	90
4.3.3 Les monedes del solar núm. 1 del carrer de Castaños	91
4.3.4 Conclusions	92
4.4 L'escultura	97
4.5 La inscripció musiva	100
4.6 Restes arquitectòniques i musivàries	
4.6.1 Carrer de Sant Miquel 33	101
4.6.2 Carrer de Castaños 1	116
4.6.3 Conclusions	128
5. Conclusions	
5.1 Introducció	133
5.2 Les termes del carrer de Sant Miquel	
5.2.1 Anàlisi interpretativa	134
5.2.2 La restitució arquitectònica	144
5.2.3 Les <i>thermae</i> del carrer de Sant Miquel i els banys de tipologia imperial	152
5.2.4 La cronologia	155
5.3 Les termes de Tàrraco. Noves aportacions	156
5.4 L'àrea portuària de Tàrraco: noves aportacions i estat de la qüestió.	161
6. Bibliografia	173
Conclusions	
1. Introduction	185
2. The <i>Thermae</i> of Sant Miquel Street	186
3. The Tarraco <i>Thermae</i> . New Contributions	202
4. The Port Area of Tarraco: new contributions and the state of the question	207

INTRODUCCIÓ

La historiografia de l'antiga Tàrraco és el resultat d'un llarg procés cognoscitiu en què han intervingut i continuaran intervenint-hi una sèrie de factors endògens i exògens amb relació a la pràctica arqueològica. Òbviament, el desenvolupament quotidià de l'arqueologia ve determinat per la mateixa casuística de la troballa, però, en conjunt, també és el resultat d'una sèrie de condicionants derivats de les característiques del projecte urbanístic (que genera l'afectació patrimonial), de la qualitat tècnica de les excavacions realitzades a partir del marc legal vigent i de la voluntat política que hi ha al darrere de tot procés de gestió. Malgrat la vàlua de les descobertes que hi ha durant una excavació arqueològica, aquestes només són un primer pas en el camí de la recerca sobre el passat. Les troballes de ben poc serveixen si posteriorment la mateixa societat que garanteix la documentació tècnica i sistemàtica de tota resta patrimonial no facilita els mitjans necessaris per analitzar-les de manera correcta i científica i per difondre-les a la comunitat arqueològica i al conjunt de la ciutadania.

La creació de l'Institut Català d'Arqueologia Clàssica, amb seu a Tarragona, permet recuperar la memòria històrica d'una excavació arqueològica, ja que facilita els recursos necessaris per dur a terme, en aquest cas concret, un estudi intensiu sobre dues excavacions arqueològiques desenvolupades en el marc de l'arqueologia urbana tarragonina, les quals, per la seva magnitud i interès, aporten nous elements de coneixença arqueològica i d'interpretació històrica de la zona portuària de la ciutat.

Aquest llibre és el resultat d'una nova mentalitat social i cultural. Mitjançant un conveni de col·laboració entre l'ICAC i l'empresa CODEX – Arqueologia i Patrimoni, s'han creat les condicions específiques per fer l'estudi exhaustiu de les descobertes dels solars núm. 2 del carrer del Dr. Zamenhoff, núm. 33 del carrer de Sant Miquel i núm. 1 del carrer Castaños. D'aquesta forma s'han aconseguit uns continguts científics més sorprenents i a la vegada més complets que els assolits durant la redacció dels estudis administratius exigits per la legislació actual en matèria d'excavacions arqueològiques. Aquesta primera anàlisi fou elaborada per l'empresa CODEX, amb uns resultats molt condicionats pels escassos recursos de finançament amb què tradicionalment compten les empreses de patrimoni arqueològic que intervenen en el nostre país.

Des del punt de vista històric i urbanístic, el naixement i l'evolució física de qualsevol ciutat han de considerar-se el resultat d'un fenomen complex, en què han intervingut nombrosos processos de caire polític, econòmic i social. La formació d'una ciutat és també una conseqüència de la fusió dels diferents projectes urbanístics que, des de les seves necessitats i funcionalitats específiques, han anat determinant-ne la fesomia global conjunta.

Quan l'arqueologia es desenvolupa en una ciutat com Tarragona, en la qual l'ocupació humana s'ha mantingut, gairebé ininterrompudament, de forma estable i en transformació constant des de la formació del primer assentament organitzat cap al voltant del segle v aC, els resultats dels estudis arqueològics no poden assolir inicialment una visió conjunta de tota la ciutat. La pràctica arqueològica representa el procés de recuperació i d'identificació d'una realitat pretèrita, l'estudi de la qual evoluciona des de la parcialitat de les interpretacions fins a la definició d'unes pautes globals a mesura que se n'obté un coneixement acumulatiu. Els resultats que nosaltres proporcionem en aquesta monografia descobreixen un nou element configurador de la ciutat romana: els banys públics. Al mateix temps ofereixen continguts de cohesió interpretativa pel que fa a la percepció de la ciutat romana, ja que incorpora l'àrea portuària de Tàrraco al compendi de dades històriques i arqueològiques de la historiografia actual.

L'arqueologia de la ciutat de Tarragona s'ha centrat inicialment en la definició dels grans monuments públics: els que integraren la seu del *Concilium Provinciae*, el Circ, l'Amfiteatre i les muralles. Posteriorment es descobriren el Teatre, la Necròpolis Paleocristiana i el Fòrum de la Colònia. Malgrat el coneixement i l'estudi d'aquests recintes, la comprensió conjunta de la ciutat romana és un fet encara no assolit. Recentment, s'ha presentat una proposta per articular la denominada àrea residencial intramurs, però la realitat és que la seva validesa encara no s'ha

demostrat i fins i tot avui en dia es desconeix com i de quina manera la muralla romana envoltava l'extrem inferior de la ciutat. Altrament, l'urbanisme dels barris extramurs continua sent un aspecte que cal resoldre.

A partir de l'estudi de les termes públiques i de la seva àrea limítrofa, s'aprofundeix en l'evolució urbanística de la meitat oriental del port de Tàrraco, l'indret des d'on es va formar el primitiu port romà i a partir del qual s'iniciaren els diferents processos d'expansió portuària i de construcció d'una zona lúdica. D'aquesta forma, el coneixement científic sobre el *portus Tarraconis* complementa el coneixement global sobre la ciutat romana, tot aportant-hi nous elements de confrontació amb altres realitats històriques de la ciutat. Pot afirmar-se, a partir dels nous treballs, que les grans transformacions urbanístiques dels complexos públics i lúdics de la ciutat romana són simplement la manifestació monumental d'un *municipium* benestant i poderós, tal com reflecteix una zona portuària dinàmica, canviant i monumental, que es mostrà coherent amb la magnitud de l'arquitectura imperial desenvolupada a la part alta de la ciutat. Per altra banda, la identificació d'unes termes públiques a Tarragona enriqueix el valor patrimonial de la ciutat, una part de la qual ha estat declarada recentment Patrimoni Mundial per part de la Unesco.

En l'àmbit científic, la descoberta d'uns banys públics del tipus imperial constitueix una de les troballes més importants de l'arqueologia hispànica dels darrers anys. La seva difusió esdevé un punt de referència en l'arqueologia termal de les províncies occidentals, ja que la identificació omple l'escassetat de dades existents fins a l'actualitat amb relació a la presència de termes de tipologia imperial a Hispània. Per aquest motiu, la localització d'unes termes imperials inclou la ciutat de Tarragona en els corrents actuals d'investigació europea entorn del fenomen social i arquitectònic que representaren les pràctiques termals, tant en el vessant privat com, sobretot, en el públic.

La realització i difusió d'aquest projecte no haguera estat possible sense el suport de l'Institut Català d'Arqueologia Clàssica i la confiança dipositada pel director, Josep Guitart i Duran, així com la col·laboració i les facilitats de tot l'equip que integra l'ICAC. També cal reconèixer l'ajut i la disponibilitat de l'empresa CODEX en la realització d'una nova experiència de col·laboració, que ha permès estudiar un jaciment arqueològic identificat durant la seva pràctica empresarial. El treball ha estat un projecte col·lectiu i és mèrit de tots aquells que hi han participat: Moisés Díaz, Ignacio Fiz, Montserrat García, Joan Gómez Pallarès, Eva Koppel, César A. Pociña i M. Immaculada Teixell. També cal destacar la col·laboració del Museu Nacional Arqueològic de Tarragona, pel que fa a la restauració del material numismàtic i a la documentació fotogràfica dels elements de decoració arquitectònica; de l'empresa Digivisión, per l'assessorament en el tractament d'imatges, i del Gabinet Numismàtic, pel suport rebut en l'estudi del numerari. Finalment cal reconèixer la col·laboració de tots aquells que, amb el seu suport i orientació, han permès realitzar aquest estudi: Ramon Cornadó, Rafael Gabriel, M. Ángeles Gutiérrez, Teresa Marot, Marina Milella, Joan J. Menchon, Vicente Morales, Andreu Muñoz, Jordi López Vilar, Elena de Ortueta, Lluís Piñol, Josep A. Remolà, Joaquín Ruiz de Arbulo i Francesc Tarrats.

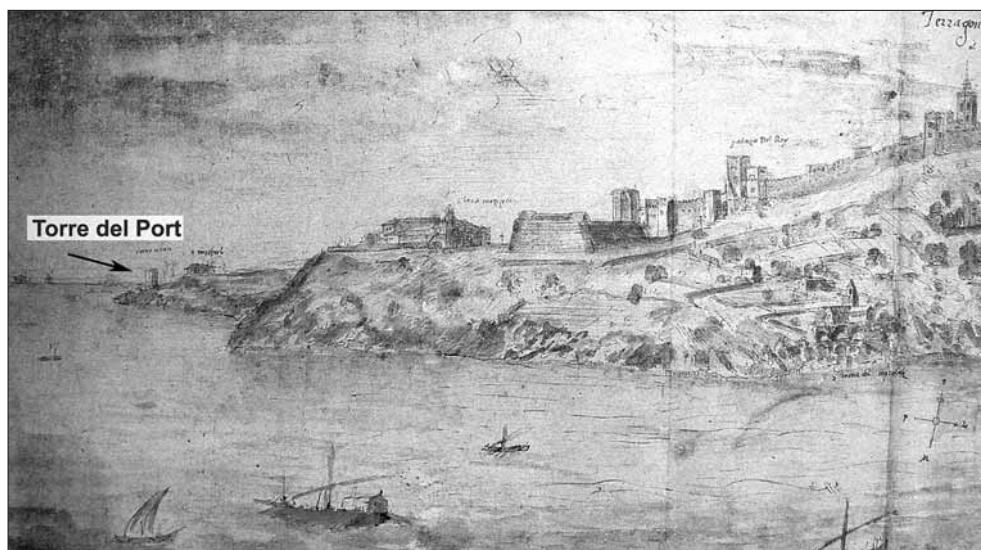

fig. 2: Vista des del mar dels penya-segats orientals l'any 1563. Gravats d'Anton van der Wyngaerde (Kagan 1986)

de 1.750 m i una amplada que en alguns indrets arriba als 570 m. Es tracta d'una plataforma ascendent, amb una cota inferior al voltant dels 15 msnm (zona Zamenhoff núm. 2) i una màxima de 80 m prop de la Torre de Minerva. No fou, però, una plataforma regular amb pendents homogenis, ja que presentava una depressió central que avui en dia encara s'aprecia en els pendents de l'eixample urbanístic de segona meitat del segle XIX, i de la qual disposem d'una descripció d'aquesta època que la il·lustra clarament:

[...] pues la cresta de la colina de Tarragona estava dividida en toda su extensión, de Norte a Sud en dos colinas corridas, las cuales formaban dos vertientes, dejando un pequeño valle o torrentera en el centro de las dos, por donde corrían las aguas pluviales en dirección al mar; esta torrentera tomaba principio en la parte más alta de la ciudad, [...] iba a terminar la cañada dicha al mar, que allí batía sus olas contra las rocas de la bahía. Esta bahía estaba formada por la terminación de una de sus lomas que hemos dicho arriba, la de la derecha, [...] se cortaba bruscamente en el cerro del Fuerte Real, a algunos metros sobre el nivel del mar, a cuyo pie desagüaba a la sazón el río Francolí; mientras que la loma de la izquierda, ... descendía describiendo una ligera curva de Nordeste a Sudeste, [...] internándose, siempre en declive, en el mar a manera de lengua o cabo, dejando a la derecha una mena de ensenada o bahía... (Hernández Sanahuja 1877, 73-75).

El turó tarragoní esdevingué un recinte segur gràcies als tallats i penya-segats que el vorejaven pels extrems septentrional, meridional i tot el costat occidental que majoritàriament foren resseguits pels traçats de les

dues fases de la muralla tardorepublicana (fig. 1). L'extrem superior del tossal esdevingué l'àrea d'ocupació militar durant l'etapa republicana i en l'etapa imperial constituí el marc escenogràfic de la capital provincial mitjançant la construcció de la seu del *Concilium Provinciae* i del Circ. La resta del recinte es convertí en l'àrea residencial intramurs de la ciutat, que tenia en l'anomenat Fòrum de la Colònia el principal escenari d'actuació i d'expressió social.

Només el vessant sudoccidental d'aquest turó tenia un perfil orogràfic suau i de pendent homogeni fins al curs del riu *Tulcis* (avui Francolí) i conformava una segona àrea, de caire extramurs, que arribava a la zona portuària i a les terres de l'interior. En aquest indret de ponent va créixer una extensa àrea suburbial que es mantingué fins a les acaballes de la ciutat clàssica (Adserias *et alii* 1995, 2000). A l'extrem oposat de la ciutat, es desenvolupà un reduït suburbi oriental, vigent durant l'etapa altimperial i urbanitzat sobre una petita plana limítrofa amb una ramificació de la via Augusta. Les condicions orogràfiques i l'escassetat de recursos hídrics limitaren l'ocupació urbanística d'aquesta àrea (Macias/Menchon 2002).

El quart sector de Tàrraco fou la badia portuària situada als peus dels tallats costaners del turó tarragoní i delimitada pel promontori sudest, que moria a l'actual plaça dels Carros, i a l'oest, per l'entrant originat per la desembocadura del Francolí. La badia portuària no esdevenia un espai geogràfic aïllat i només accessible des del mar. Si bé l'extrem oriental estava encerclat per la finalització del promontori oriental, que es prolongava fins al mar⁵ i es convertia en el cap natural que protegia la badia dels corrents del segon i tercer quadrant,⁶ a l'altre extrem s'estenia un espai d'arenals que

⁵ S'ha indicat la possibilitat que el carenatge d'aquest tossal s'endinsés al mar protegint encara més la badia portuària dels corrents marítims (Alemany / Blay / Roquer 1986, 24).

⁶ D'altra banda, el port de Tarragona es troba enmig dels caps de Salou i de la Punta de la Móra, els quals esdevenen accidents de protecció dels vents de primer i de quart quadrant (López Bonillo / Rovira 1986, 19).

fig. 3: Vista de l'espadat natural, retocat antròpicament, que separava el tossal de la badia portuària

es confonien amb les terrasses al·luvials del riu Francolí, tot permetent la connexió entre la segona i la quarta àrea urbana. Enmig d'ambdós límits hi trobaríem el tallat en què finalitzava el promontori sudoccidental, el qual històricament ha constituït un indret segur, ja escollit per ubicar-hi el poblat ibèric, i durant el segle XVIII fou l'emplaçament del Fortí Reial (figs. 6 i 7). Des d'aquest punt Hernández Sanahuja descriu de forma clara el que segons el seu parer havia estat el port romà.

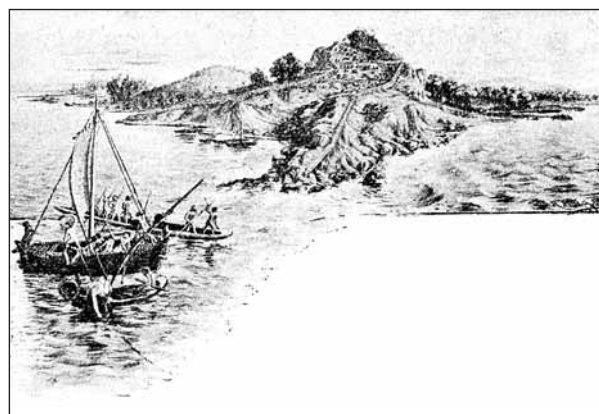
Si nos colocamos al pié de las murallas del Fuerte Real, dando frente á Mediodía, podremos de una sola mirada apreciar la posicion natural de todos aquellos terrenos, á causa de su altura, y se verá que esta colina es la continuacion de la misma sobre la que se asienta Tarragona y viene en suave descenso desde la torre ciclopea de S. Magin (o de Minerva) hasta el punto donde nos encontramos, cortándose de pronto y perpendicularmente á nuestros pies. Se observará igualmente, que la colina se prolonga á la izquierda hasta introducirse en el mar por medio de una larga cala; y debe suponerse que los aluviones arrastrados por la corriente del Francolí á la derecha formaban otra punta saliente hácia el mar, con lo que quedaba una ensenada en forma de media luna, que constituía un puerto natural abrigado de los vientos del primero, tercero y cuarto cuadrantes (Hernández Sanahuja/Torres 1867, 135).

Altrament, la façana marítima del tossal presentava una profunda depressió originada pel barranc natural que ens descriu Hernández Sanahuja i que pràcticament seccionava tota la plataforma costanera des del cim (fig. 4). Aquest barranc ha estat identificat arqueològicament a la part baixa detectant troballes

que permeten concebre la torrentera com un pas natural entre la badia i diferents indrets del turó. Desconeixem l'estat natural de la badia abans de l'arribada dels romans, probablement, devia constituir un espai combinat de platges i d'aiguamolls alimentats pel cabal de la desembocadura del Francolí, per les avingudes del barranc del tossal i pels sorgents del llac subterrani d'origen càrstic que es troba sota del turó (SIET 2000, Garcia/Macias 2003).

Aquest indret costaner constitueix el marc físic del treball, centrat sobretot en l'àrea termal ubicada a la zona central occidental de la badia portuària, just a sota del promontori occidental en què finalitzava el tossal de Tarragona. A l'est, els treballs desenvolupats al carrer d'Apodaca han documentat el vessant interior del cap oriental de la badia, molt afectat pels fronts d'extracció de pedrera dels segles XVIII-XIX. Entre ambdós accidents geogràfics la zona portuària limitava al nord amb els espadats que es trobaven darrere del conjunt termal o del Teatre (fig. 3). Pel sud hi havia la línia de costa —probablement de caire dinàmic i en constant

fig. 4: Recreació del tossal segons B. Hernández Sanahuja (1892)

avanç per les deposicions del riu Francolí i per les deixalles urbanes de la ciutat romana—, el traçat de la qual actualment encara està per determinar.

1.2 El port modern i la nova població de la Marina

Ignacio Fiz i Josep M. Macias

Avui en dia situem les restes termals a l'extrem occidental del carrer de Sant Miquel, cruïlla amb el carrer de Castaños i als peus del carrer del Dr. Zamenhoff.⁷ Aquests referents pertanyen a l'organització viària de la fesomia urbana actual i són el resultat de l'evolució històrica més recent de la ciutat de Tarragona, arran de la qual es definí una traça urbanística diferent del tot a la d'època romana.

L'exemple del barri portuari de Tarragona —la població de la Marina— fou conseqüència d'un procés diferenciatiu d'implantació urbanística desenvolupat sobretot durant el segle XIX. La nova traça viària s'estengué per sobre d'una gran plana⁸ d'antics camps de conreu i fou el fruit de les necessitats urbanes de la Tarragona del segle XIX. El plantejament urbanístic desenvolupà dos grans eixos d'orientació determinats per la connexió històrica de la zona portuària i la part alta (carrer de la Unió i d'Apodaca) i per la línia de façana marítima dibuixada pel port contemporani. El resultat fou una nova xarxa viària conseqüència d'aplicar una retícula octogonal a partir d'aquests eixos perpendiculars. La principal distorsió que presenta aquesta estructura cartesiana es troba a la zona de Sant Miquel/Zamenhoff i és l'efecte de l'adaptació geomètrica al promontori sudoccidental de Tarragona, parcialment explotat com a pedrera durant l'etapa contemporània (figs. 6 i 11).

En aquest capítol analitzem l'evolució urbanística moderna i contemporània d'aquest sector de la ciutat, amb el doble propòsit de contextualitzar les nombroses troballes arqueològiques que s'hi ha localitzat i per determinar, a través de les fonts i de la planimetria històrica, les característiques de l'entorn urbà en què es construí el conjunt termal. Tot i les darreres evidències, la zona portuària de Tàrraco presenta una important mancança d'indicis arqueològics; més encara si tenim en compte la gran extensió d'aquest sector de la ciutat. La distància entre la zona del recinte termal i el Teatre de la ciutat és coneguda i, fins i

tot, es presumeix que ambdós complexos formaven part d'una mateixa planificació urbanística atesa la similitud de l'orientació dels edificis dins la traça urbana.⁹ No obstant això, l'escassetat de les dades impedeix precisar exclusivament a través de les restes arqueològiques la situació urbana d'aquestes amb relació al trajecte de la muralla republicana i a la situació de les estructures portuàries principals: moll, escullera i magatzems.

Es pretén resoldre aquestes mancances amb la cartografia històrica i les tècniques de tractament topogràfic, fonamentades en els nous sistemes d'informació geogràfica (SIG) i, d'aquesta forma, situar els actuals solars arqueològics en la planimetria històrica de la ciutat per tal d'establir el seu rol urbanístic. De retruc, la ubicació de les restes en la topografia històrica ens durà a comprendre els diversos processos erosius i de colgament produïts des de l'abandó de la ciutat romana a fi de poder discernir, més endavant, quines troballes arqueològiques aïllades o descontextualitzades poden relacionar-se amb la nostra àrea d'interès.

Com a breu introducció, els sistemes d'informació geogràfica són programes informàtics que permeten combinar la informació geogràfica i espacial amb l'alfanumèrica. S'entén la primera com la que visualitza les característiques geogràfiques d'un entorn de la realitat i la segona, la que proporciona la informació complementària a cada unitat geogràfica representada. Els SIG permeten, a més, que la realitat geogràfica es pugui descompondre en diversos temes, anomenats *capes*, de manera que cadascuna pot emmagatzemar informació geogràfica i alfanumèrica per separat.¹⁰

S'han fet moltes aplicacions dels SIG en arqueologia des de principis dels anys noranta; i en molts casos centrades en projectes d'investigació propis de l'anomenada *arqueologia espacial*, de la protecció del patrimoni arqueològic o del registre d'excavacions mitjançant els anomenats sistemes d'informació arqueològics (SIA), entre d'altres.

En el cas de Tarragona hi ha precedents de finals de l'última dècada del segle XX, en la recopilació de les dades arqueològiques mitjançant bases de dades¹¹ o en els primers treballs d'incorporació de la informació planimètrica recollida en les intervencions, en combi-

⁷ Les restes actualment es troben entre els 2,2 i 6,2 m sobre el nivell del mar a cota d'Alacant i les coordenades UTM dels vèrtexs dels solars són 31T-CF-352930552966, 31T-CF-352953552964, 31T-CF-352940552909 i 31T-CF-352919552911.

⁸ Generada com a conseqüència dels processos de sedimentació dels materials arrossegats des de la part més elevada de la ciutat, la qual romangué pràcticament en estat d'abandó i d'erosió des del segle VIII dC fins a l'edat moderna. La deposició de materials diversos originà un retrocés de la línia de costa i la implantació de conreus per sobre de les restes de l'antiga ciutat romana. Es tractà d'un procés natural afavorit contínuament per la sedimentació dels lloms i còdols arrossegats pel riu Francolí i, esporàdicament, per episodis puntuals com el desenrunament de les deixalles ocasionades pels setges de la ciutat durant la guerra dels Segadors i la del Francès.

⁹ Disposició que s'ha considerat determinada per l'exemple urbanístic que experimentà la ciutat tardorepublicana cap a l'any 100 aC i per l'ampliació del perímetre defensiu (Macias 2000a).

¹⁰ Sobre SIG, vegeu la compilació bibliogràfica a Fiz 2001.

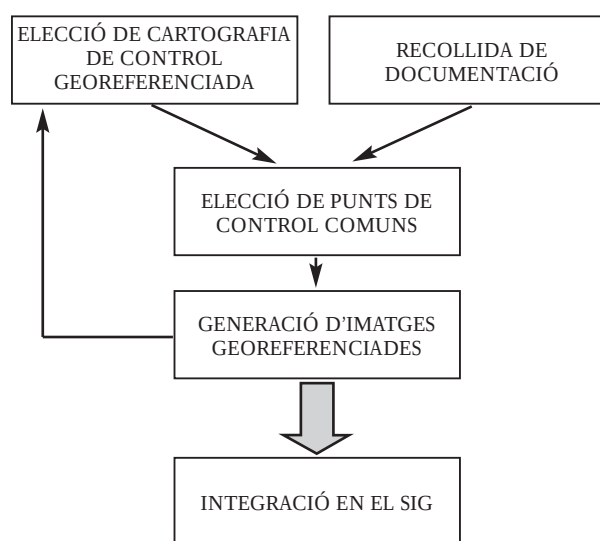
nació amb altres *capes* topogràfiques (xarxa urbana actual, orografia, hidrografia, etc.), en un SIG. Aquesta, podríem dir, primera presa de contacte, s'ha continuat al llarg de l'any 2002 amb el patrocini del Museu d'Història de Tarragona, com una part del seu projecte per estudiar la part baixa de Tarragona. Això ens ha permès recopilar, en aquest cas sobre informació real, la planimetria obtinguda de les intervencions arqueològiques i de la informació més rellevant i incorporar-la a un SIG¹² i a una base de dades pròpia.

A més, determinats problemes que la mateixa tasca arqueològica no podia resoldre encara van fer que l'equip de treball es plantegés en un moment determinat afegir al mateix SIG tota aquella informació documental que permetés un estudi diacrònic d'aquelles parts topogràfiques de la ciutat que no havien sobreviscut a la pròpia dinàmica, alhora expansiva i destructiva. D'aquesta manera, problemes com la ubicació del moll romà —representat encara en diversos mapes del segle XVIII i XIX—, la localització del Fortí Reial o la reconstrucció de l'orografia de l'extrem occidental de la part baixa, buidada durant les obres de construcció del port durant el segle XIX, es podrien resoldre almenys d'una forma aproximada.

Els fonaments metodològics essencials no són nous, ja que és possible utilitzar cartografia antiga com una de les fonts associades a la investigació de la topografia arqueològica i històrica.¹³ D'aquesta manera es pot restituir, per exemple, la topografia de la ciutat o prevenir l'aparició de restes arqueològiques. Així doncs, s'inicià un treball per recopilar la documentació fotogràfica, com per exemple la d'un vol aeri fet als anys quaranta sobre la ciutat de Tarragona, així com diverses cartografies històriques de la ciutat realitzades als segles XVII, XVIII i XIX, al qual seguí l'aplicació de la pauta de treball que passem a descriure a continuació.

El mètode es fonamenta en les tècniques de correcció de fotografies aèries obliqües o verticals, generalment preses amb càmeres no calibrades, i prenent com a referència un ortofotomapa. A l'inici, les imatges utilitzades procedien de l'aeri, esmentat abans, més un ortofotomapa de la ciutat, escala 1:5000, editat per l'Institut Cartogràfic de Catalunya, que feia d'imatge de control. A continuació, per comparar-los, calia trobar una sèrie de *punts de control* comuns. Ens referíem d'aquesta manera a aquells elements topogràfics que es mantenen al llarg del temps entre aquestes dues "instantànies" de la ciutat i dels quals podem

garantir la posició. Aquesta elecció implica un mínim de quatre *punts de control* a partir dels quals es realitzaran els càlculs de rectificació. Un cop corregits, el resultat passa a ser georeferenciat i incorporat en el SIG, prenent-lo com una nova imatge de control. Tal com es pot veure en l'esquema adjunt, el mètode és recursiu. D'aquesta manera ha estat possible superposar sobre plànols antics de la ciutat *capes* corresponents a la xarxa urbana actual. Aquest mètode ha fet que es resolguin els problemes esmentats més amunt, i s'evitin les dificultats associades a la conversió de les diferents mesures locals, per exemple els problemes derivats de l'ús de la vara, unitat mètrica anterior a la assumpció de la escala mètrica internacional.

Per als objectius propis d'aquest treball centrat en les termes portuàries hem seleccionat una mostra de la planimetria històrica de la ciutat, atenent criteris de fiabilitat topogràfica i de representació d'elements arquitectònics o urbanístics que puguin emprar-se com a referència per situar-se en el parcel·lari actual de la ciutat de Tarragona.¹⁴ L'ús d'aquesta planimetria, a més d'altres plànols prou coneguts,¹⁵ constitueix el principal referent per conèixer la topografia històrica de la ciutat després de l'abandó de *Tarracona* durant el segle VIII. En aquests plànols es reflecteixen una sèrie d'elements urbans que són de gran utilitat per a la reconstrucció històrica de la urbanística portuària i que, d'una forma o altra, poden situar-se en el parcel·lari municipal actual.

Sabem que l'edifici termal fou transformat en una àrea d'ocupació domèstica durant l'antiguitat tardana i, per sobre d'aquestes restes, l'estratigrafia ja ens indica un

¹² Aquesta darrera tasca fou duta a terme per J. Ruiz de Arbulo, Ignacio Fiz, Mireia Ciuraneta i Miquel Aguiló, dins del Grup de Recerca Seminari de Topografia Antiga, de la Universitat Rovira i Virgili. Vegeu Fiz 2003.

¹³ Chevalier 2000, 18.

¹⁴ Aquest constitueix el punt de referència urbana bàsic de totes les actuacions arqueològiques actuals i ha estat elaborat a escala 1:500.

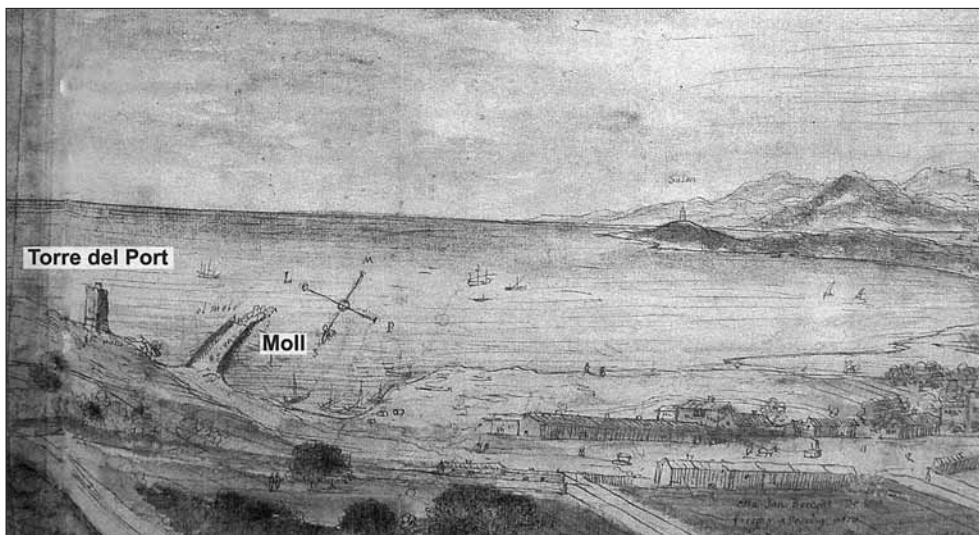

fig. 5: Vista des de l'interior del port de Tarragona l'any 1563. Gravat d'Anton van der Wyngaerde (Kagan 1986)

potent nivell de colgament amb evidències ceramològiques incertes i compreses entre els períodes medieval i contemporani. Després de la desocupació ocasionada per l'arribada de l'Islam, la ciutat va quedar abandonada, si més no des del punt de vista institucional. El període comprès entre els segles VIII-XII ha de considerar-se una fase temporal d'erosió i de colgament del sector, afavorit per la situació just als peus del promontori sudoccidental. Durant aquesta època, desconeguda per l'actual investigació històrica, es desenvolupà un dilatat procés de deposició estratigràfica que no es limità a cegar la dàrsena, sobretot per aportacions del Francolí¹⁶ i del barranc del turó, sinó que també es van cobrir les estructures portuàries romanes edificades pràcticament al nivell del mar.

L'àrea termal va quedar soterrada per una plana fèrtil i de regadiu, alimentada per diversos pous que extragueren l'aigua del ric subsòl hídric i per una ramificació del Rec Major. Aquest rec és concretament un canal descobert de datació incerta i aprofitat per a usos agrícoles i industrials. La construcció data, com a molt tard, de la baixa edat mitjana i arribava fins a l'àrea termal per subministrar l'energia als molins instal·lats en aquest indret a partir de l'època medieval.¹⁷

Els indicis arqueològics d'activitat humana a la zona portuària a partir de l'etapa medieval són inexistents. Malgrat això, les fonts documentals indiquen una activitat portuària important i creixent a partir de mitjan segle XII, amb embarcacions aptes per a la navegació

marítima a la Mediterrània Occidental (Bonet Donato 1996, 83-101). Nombroses referències fan esment del moviment comercial i militar de l'època¹⁸ i defineixen per a Tarragona una tradició portuària que es ratificà el 1339, quan Pere III atorgà la franquícia de duana a la ciutat. L'any 1372 la ciutat obtenia el privilegi de carregar i descarregar sense haver de pagar cap dret i durant la resta del segle XIV coneixem altres disposicions fiscals referents al comerç de mercaderies. Tot i això, és del tot acceptada la creença que el nivell de la navegació marítima d'aquella època, juntament amb la competència complementària que representava el veí port de Salou, devien fer del tot prescindible una infraestructura portuària important. Diverses notícies del segle XV¹⁹ esmenten obres de reparació de l'embarcador i reflecteixen la precarietat de les condicions portuàries. Possiblement es tractava d'un descarregador de fusta i la major part de la càrrega i descàrrega de passatgers i mercaderies es devia fer amb barques més petites que les duïen dels vaixells ancorats fins a la platja.

El 1484 s'obtingué l'autorització per construir un nou moll i es decidí que fos d'obra. Aquesta data representa una fita cabdal per a la renaixença del port de Tarragona, encara que les dificultats financeres municipals i el plet amb la Comuna del Camp per l'import de les taxes portuàries, a més de guerres i de malalties, alentiren considerablement les obres, les quals no arribaren mai a remodelar del tot el port. Tot i això, a principis del segle XVI s'inicià la construcció d'un nou moll fet d'obra i situat a l'est de l'escullera romana. Aquest

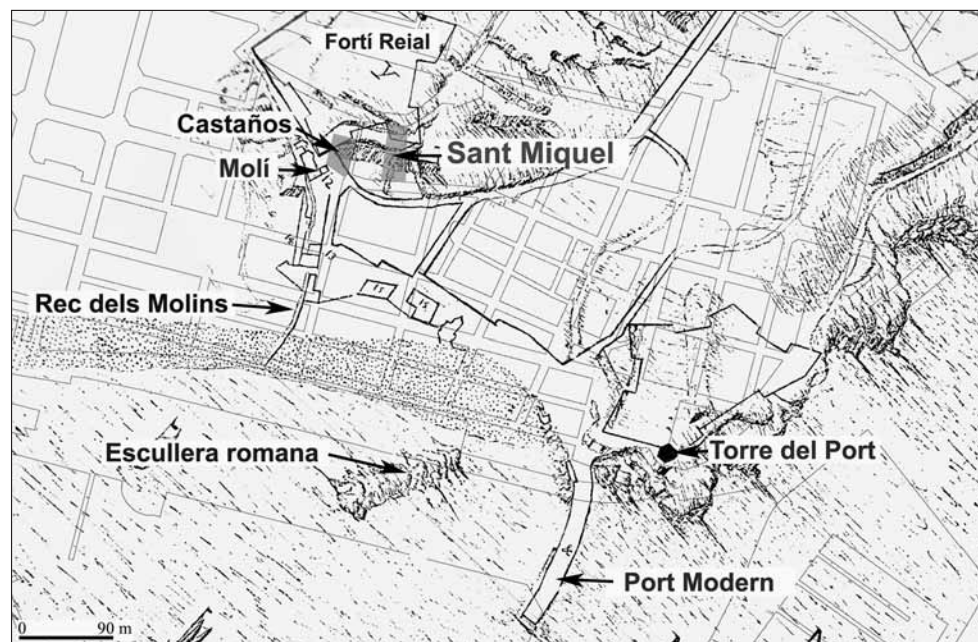
16 "Uno de los mayores enemigos naturales que ha tenido siempre el puerto de Tarragona es el rio Francolí, que en lo antiguo desaguaba en la misma boca del puerto: este rio, muy pobre y casi seco en tiempos serenos, es caudaloso en sus avenidas, arrastrando tal cantidad de lodo y piedras que desde entonces le ha hecho mudar de cauce várias veces, pues lleno el antiguo lecho se inclina hácia Occidente excavando en las huertas vecinas un nuevo cauce." (Hernández Sanahuja 1859, 44).

17 Les fonts ens indiquen que a partir de la restauració de la ciutat l'àrea portuària es convertí en una zona rústica on també s'instal·laren molins. Ambdues activitats econòmiques es desenvoluparen prop d'estructures portuàries indefinides (Pons d'Icart 1572-1980, 233; Bonet 1996, 119).

18 Sobre el port medieval i modern de Tarragona, vegeu Recasens 1975, López Bonillo / Rovira 1986, Alemany *et alii* 1986, Bonet Donato 1996 i Escoda 2002.

19 L'any 1436 es va acordar reparar el port, "que és molt gastat, com que hi entra l'aigua del rech dels molins que va a la mar" (Morera 1910, 15). És significativa una acta municipal del 18 d'agost de 1439 que indica la necessitat d'incrementar el nombre de gràndoles per descarregar al port les mercaderies arribades en vaixells més grans (Alemany *et alii* 1986, 45).

fig. 6: Planta de la ciudad de Tarragona con sus nuevas fortificaciones (1641), zona portuària. Tractament SIG amb superposició de la trama urbana actual

dic esdevingué la principal infraestructura portuària de l'etapa moderna i l'emplaçament definí el punt de partida de l'escullera portuària actual.

No sabem si el primer moll d'obra de l'etapa moderna representà la continuació del traçat de l'anterior moll medieval, ja que en desconeixem la ubicació dins la badia natural. Cal plantejar-se la possibilitat que el moll medieval es trobés a l'oest de l'antiga escullera romana o bé que l'aprofités en part. Només aquesta situació hauria propiciat que el rec dels Molins, situat a l'oest d'un port romà enrunat, afectés el port medieval, tal com explica la notícia que hem esmentat de l'any 1436 (nota 19). El que sembla cert, a partir de la informació documental, és que l'obra portuària que s'inicià en aquell moment consistí a construir una escullera artificial que en diferents etapes s'anirà perllongant fins a l'estat actual. Els gravats del pintor flamenc Anton van der Wyngaerde, fets cap a l'any 1563 (figs. 2 i 5), esdevenen la primera representació gràfica del port de Tarragona i ens indiquen que el port modern es construï a l'est de l'antiga escullera romana²⁰ (figs. 6 i 8). Altrament, aquests dibuixos ens mostren un petit barri mariner, un moll inacabat i la presència de la torre del port, una estructura de guaita aixecada per defensar-se dels atacs dels pirates barbarescos, freqüents durant aquest segle.

La ubicació del nou port modern representa un desplaçament cap a l'est de l'escullera de protecció de la rada portuària. Aquesta decisió indica que l'estat de conservació del dic romà no permetia aprofitar-lo i va passar a ser un element situat a l'interior de la nova rada que, amb el temps, esdevindria un element perillós per a la navegació marítima perquè destorbava l'entrada

dels vaixells al port. Cal destacar que el nou emplaçament deixa fora de la rada el desguàs d'un canal obert (tipus riera o cava) que s'aprecia en la figura 8. La sobreposició planimètrica demostra que aquesta canalització és el col·lector principal de la ciutat romana (apartat 3.4), que en diferents trams es va mantenir en ús fins al segle XIX, moment en què se'n construeix un de nou que passa pel centre del carrer d'Apodaca.

L'ús d'aquest canal obert podria haver estat un dels motius que aconsellà situar el nou moll modern en aquest indret, sempre deixant el desguàs del canal fora de la rada portuària, una solució ja practicada en època romana (fig. 152). Al mateix temps, la sedimentació dels residus arrossegats pel canal podia haver generat amb els segles la plataforma sedimentària des de la qual va partir la nova escullera.

L'anomenat rec dels Molins representa un altre fet de continuïtat històrica i funcional, ja que l'inici del traçat és, segons la planimetria històrica (figs. 6-8), el mateix que el del col·lector d'aigües residuals localitzat al solar núm. 1 del carrer de Castaños. Aquest col·lector altimèric recollia les aigües residuals de la zona forense així com les procedents de les canalitzacions internes dels edificis portuaris. L'estructura romana podia acabar directament al mar. De ben segur s'aprofità una estructura precedent a partir de la qual el rec dels Molins es va allargar fins a la costa a mesura que la línia de costa anava guanyant terreny al mar (figs. 151 i 152).

Poc després de dibuixar els gravats s'edità el *Llibre de las Grandezas i cosas memorables de la antiquissima insigne i famosa ciutat de Tarragona*, de Pons d'Icart. Aquesta obra constitueix la primera descripció detallada i el pri-

²⁰ Per circumstàncies que desconeixem, el moll romà no apareix representat en els gravats del segle XVI. En canvi, es reflecteix l'escullera en planimetries cronològicament posteriors (figs. 1, 5, 6 i 8), a més de les descripcions del coetani Lluís Pons d'Icart.

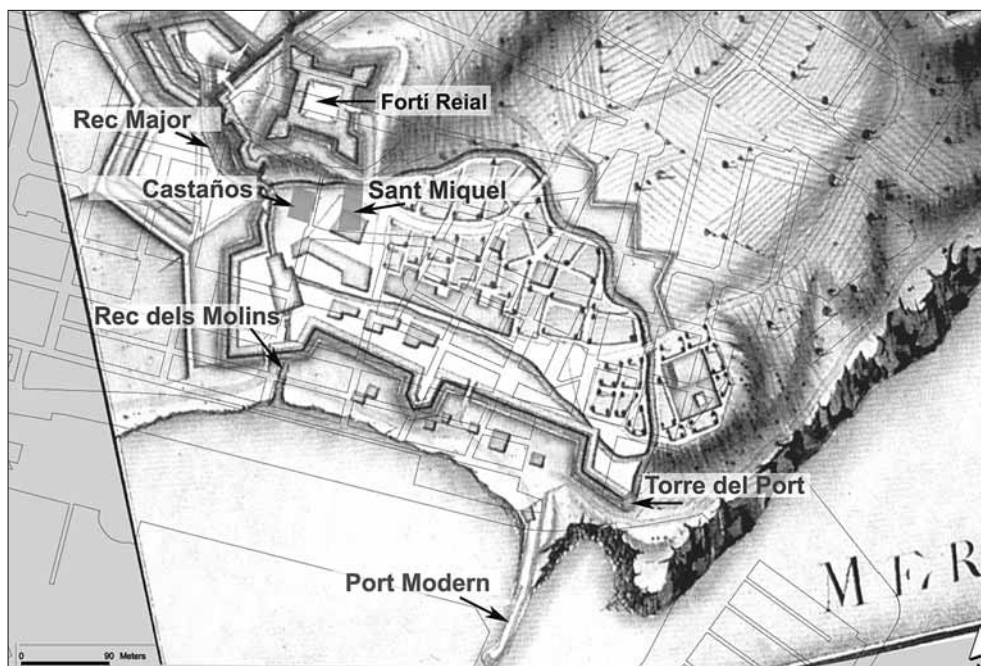

fig. 7: Plan de la Ville, Fort et Molle de Taragone, forma part de l'Atlas Massé (p. 243) i ha estat extret de Bonet 1991. Aquest plànol no esmenta la data però inclou les fortificacions de 1717

mer estudi històric de la ciutat. Pons va identificar una sèrie de vestigis arqueològics que ell va interpretar com a restes del port romà i que aleshores afloraven enmig de l'horta de la ciutat (Pons d'Icart 1572-1980, 233-234; 1573-1984, 217). Una anàlisi actual dels textos determina que aquestes troballes en realitat formaven part del conjunt termal que ara estudiem (capítol 2). Altres evidències descrites per ell poden respondre al dic romà:

[...] en el reparo que era del puerto, que le guardava i reparava del viento de Mediodia, el qual reparo tienen hecho el fundamento debaxo del agua de piedra y argamassa fortissimo y encima las peñas que allí están y han llevado al muelle de do partía el dicho reparo hasta el farellón, donde en el lugar más alto tenían un lanterna o fanal, porque estava allí la boca del dicho puerto. Este edificio que era el reparo del viento de Mediodia, queda allí muy reziamente, a sido y reparado y rehecho muchas vezes porque yo he hallado allí medallas de otros emperadores [...] (Pons d'Icart 1572-1980, 235).

L'escullera romana està representada en diversos plànols d'època moderna i contemporània. A partir de la planimetria de finals del segle XVIII pot determinar-se que el dic, amb una longitud mínima de 125 m, arrencava des d'un punt proper a la plaça dels Carros i s'endinsava en el mar en direcció sudoest.²¹

La precarietat del port obligà el Consell de la ciutat l'any 1592 a reparar-lo i a reprendre les obres del moll

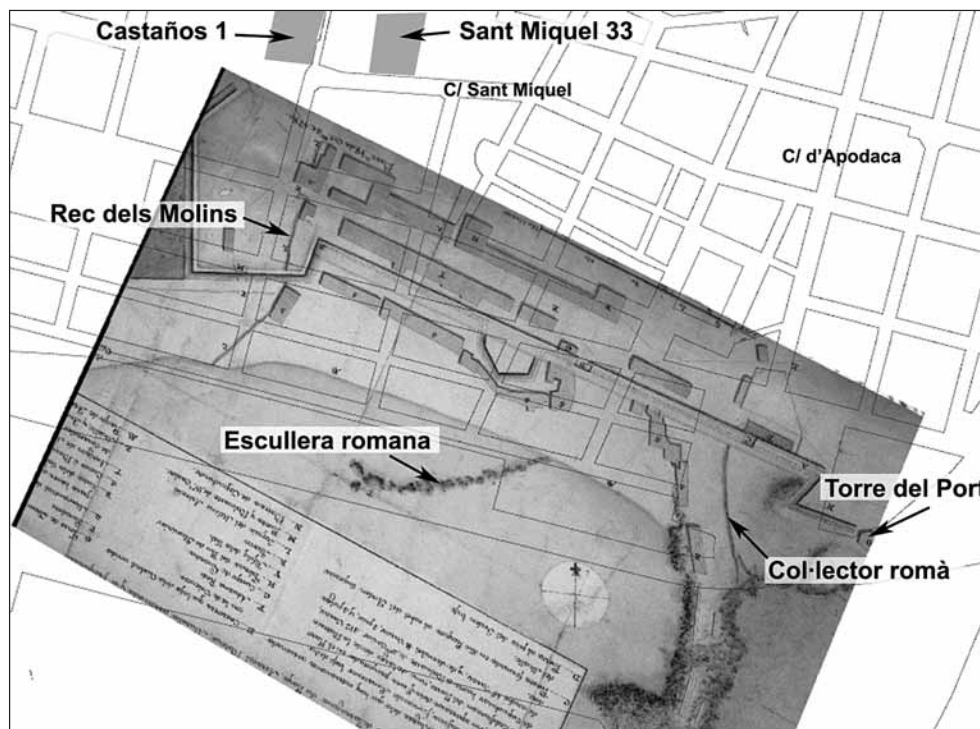
inacabat, tasca que sembla que es continuà el 1621. Fos quin fos l'estat del moll després d'aquestes obres, va quedar gairebé del tot malmès arran dels setges de la guerra dels Segadors²² i va començar un període de recessió portuària accentuat per l'aplicació posterior del Decret de Nova Planta (1717), que impedí a Tarragona comercialitzar amb mercaderies procedents de fora el Principat. Sota aquestes circumstàncies el port patí una profunda crisi i entrà en competència amb els ports veïns. Aquesta situació es redreçà en el darrer terç del segle XVIII amb la rehabilitació jurídica de les potestats del port de Tarragona, la creació de la Junta General del Port i la represa de les obres de reconstrucció i d'ampliació, les quals s'inauguraren posteriorment fent-se coincidir amb la visita del monarca Carles IV (1802).

El nou impuls del port originà la planificació i la urbanització de la població de la Marina, un nou barri de la ciutat amb un creixement i una ordenació condicionades pel nou moll i amb un urbanisme aliè a l'exemple del segle XIX que procedia de la part alta i reproduïa mimèticament la disposició urbana d'època republicana. El primer projecte data de l'any 1806, però no va reeixir per culpa de la guerra del Francès. Després d'aquest fet bèl·lic les obres s'emprengueren de nou juntament amb la construcció del barri de la nova població de la Marina que, a partir d'un projecte de l'any 1837, va desenvolupar-se de manera progressiva i rebé l'impuls definitiu amb l'enderrocament de les muralles de la ciutat a partir del 1854. La zona dels carrers de Castaños i de Sant Miquel s'urbanitzà

21 Una conclusió anàloga l'ha determinat R. Gabriel (2003, fig. 7).

22 D'aquesta època és la representació planimètrica més antiga del port de Tarragona, amb les esculleres d'època romana i moderna (plànol de Simancas, figs. 1 i 6).

fig. 8: Plano del Puerto de Tarragona, su Raya, Arraval, Bateria, Muralla arruinada, la proyectada (1780). Fet per Juan de Santa Cruz. Extret del Servicio Histórico Militar

definitivament en les darreres fases d'execució del projecte.²³

El creixement definitiu del port de Tarragona implica la pràctica desaparició de les restes de l'escullera romana que, malgrat l'avanç de la línia de costa i els continus processos de sedimentació, encara romanien visibles. Així, disposem d'una descripció de l'estat de conservació de les restes durant la segona meitat del XIX:

[...] construyendo una escollera que a partir de la cala saliente oriental (hoy plaza de Fernando VII) cortaba oblicuamente la línea N.S. de dicho puerto, resguardándolo así de los vientos tempestuosos del Mediodía, conocidos por los marinos bajo el nombre provincial de Mitjorn. Esta escollera distaba mucho de parecerse a nuestros muelles, esto es, un camino ó calzada que sale desde el fondo del mar; la formaba por el contrario una larga serie de machones alineados, contruidos de fuerte hormigón hidráulico colocado en grandes cajas de madera dispuestas unas sobre otras á determinadas distancias hasta aparecer en la superficie del agua, y de uno á otro iba un arco de sillería cuyo conjunto venia á formar un gran puente sumergido en el agua. Cada machon tenia su correspondiente espolon ó tajamar que miraba al exterior contra los cuales se rompian los oleajes.

La entrada del puerto, sumamente espaciosa y franca se hallaba como ahora situada al Occidente,

cuyos vientos amortiguaba la contrapunta formada por la desembocadura del Francolí (Tulcis).

A mitad del siglo pasado subsistían aun en mar profunda algunos de aquellos machones debajo de la superficie del agua,²⁴ y los buques venían á tropezar con ellos al buscar la entrada del puerto... Hoy que los aluviones han adelantado mucho, estos peñascos artificiales se hallan en la misma playa, al rompiente de las olas y casi en seco [...] y más de una vez hemos observado en él distintamente los vestigios que habían dejalo los cajones al petrificarse el hormigón hidráulico de que están formados aquellos machones. (Hernández Sanahuja/Torres 1867, 136-137).

Un altre text del 1883 ens aporta una informació similar i ens afirma, potser de forma excessiva, que aquesta escullera devia tenir uns 300 metres de longitud en direcció sudoest (Escoda 2002, 47). La planimetria mostra com la construcció pretenia en part protegir la zona dels temporals de migjorn i, possiblement, seguí la carena rocosa del tossal en davallar per sota del nivell del mar.

En paral·lel a la construcció del port contemporani, l'anomenada Nova Població o barri de la Marina començà el procés definitiu de creació i d'expansió urbanística. Aquest eixample, sobretot impulsat per les necessitats d'emmagatzematge i manipulació que requeria un port en fase de creixement, ha de consi-

²³ Tal com reflecteix un plànol del moll i de la nova població del port de l'any 1852 (Escoda 2002, 31), així com el "Plano del ensanche parcial de Tarragona" (Aresté 1981, plànol 3). En canvi, apareix una urbanització més intensa en plànols del darrer terç del segle XIX (Aresté 1981, làms. 20 i 21).

²⁴ Les representacions d'aquesta escullera romana continuen fins a la planimetria de l'any 1803 (Aresté 1981, làm. 7).

derar-se conseqüència de la voluntat ciutadana de superar els desastres de la guerra del Francès, així com l'aparició del desig col·lectiu d'unir una ciutat que des de molts segles es podia considerar bicèfala. Aquest procés urbanístic, amb un marcat caràcter portuari, es desenvolupà a partir del 1815 i es reflecteix en la construcció dels magatzem del núm. 33 del carrer de Sant Miquel —un magatzem de vi— i de la fàbrica de farina del núm. 1 del carrer de Castaños, coneguda popularment com la Farinera. Aquestes dues edificacions s'aixecaren, respectivament, cap als anys 1840 i 1815 (Prats 1989). El magatzem de vi reflecteix la gran força d'aquest cultiu a Tarragona, que amb uns alts beneficis, tot incrementats en els períodes de malaltia dels ceps a França (sobretot entre 1854 i 1857), donaren empenta al creixement de la ciutat i del barri de la

Marina. Més endavant, amb l'aparició de la fil·loxera cap al 1890, s'inicià un període d'estancament econòmic i urbà.

El segle XX representa la consolidació urbana del port, així com la reunificació definitiva de les dues Tarragones: la ciutat portuària i la ciutat residencial. Des de mitjan segle XX, el barri de la Marina es troba immers en un procés de transformació urbanística que fa de l'antic barri portuari una nova zona residencial. És un procés que encara no ha conclòs i que ha representat la destrucció de nombrosos vestigis arqueològics, però també la recuperació i preservació de dos dels complexos lúdics més representatius de la ciutat romana: el Teatre i les termes públiques que tractem en aquest volum

2. DE LES PRIMERES TROBALLES A L'ARQUEOLOGIA ACTUAL

Josep M. Macias

La intensitat de les troballes produïdes en l'entorn del conjunt termal és proporcional als processos de transformació del paisatge rústic en què es trobaven immereses les restes arqueològiques. Així doncs, la major part de les notícies de què tenim constància es produïren durant la segona meitat del segle XIX i en el decurs del segle XX. No obstant això, cal considerar la publicació del *Llibre de les Grandeses* (segle XVI) com un fet puntual, però a la vegada excepcional, perquè ens descriu les restes arqueològiques en un estadi que aproximadament fóra el propi del període temporal comprès entre la desaparició de l'ocupació urbana al segle VIII i la urbanització de la població de la Marina en la segona meitat del segle XIX.

Prèviament a la descripció de l'entorn arqueològic és necessari reflexionar sobre el traçat del perímetre emmurallat de la ciutat i, consegüentment sobre la posició del recinte termal amb relació al *pomoerium* de Tàrraco. Altrament Pons d'Icart ens aporta l'única descripció del que ell interpreta com a tancament meridional de la muralla romana, text que ha estat seguit per autors posteriors i que, hipotèticament, es pot resseguir a partir de determinades afrontacions:

Passave part de dita ciutat, segons lo solament de la muralla arroïnada, partint del monastir que vuy és de Sanct Francesch seguint lo camí de Sanct Fructuós fins a la vora y entuxà²⁵ del rech major al cantó de un secà²⁶ que vuy és d'en Brunet [...] De aquesta quinta torre partia la muralla vella fins bayx al cantó del dit secà d'en Brunet (lo solament de la qual he vist jo descubert quant prengueren la terra per fer la tàpia de la paret que és per la vora del secà y camí que bayxa al molí del cantó del dit secà, junt a l'entuxà del rech major), que allí es voltava la dita muralla per la torreta que vuy és de mossèn Gabriel Rosich y passave demunt los orts de mossèn Soldevila, de mossèn Monserrat que ere de Yvern y demunt l'ort de mon sogre mossèn Joan

de Vallbona y baixave al cantó de l'ort que vuy és de mossèn Celma, com apar allí a l'entrant a mà esquerra y feya cap al cantó del moll, ont també he vist descuberts lo solament de dita muralla; i de allí, prop la torre que are an feta, passave fins al cantó de la paret devall Sant Miquel bayx en la balma de las Rochas, y de allí seguint aquella, puyave fins al Mirador segons en algunas parts se mostra molt clarament (Pons d'Icart 1573-1984, 103-105).²⁷

Aquesta descripció correspon al tram immediatament inferior a la porta romana que hi havia enfront el Fòrum de la ciutat, entorn de l'actual plaça Ponent. Les primeres afrontacions que esmenta ens són indeterminades ("secà d'en Brunet,²⁸ entuxà del Rech Major"). Quant "al molí del cantó del dit secà", cal tenir present la relació funcional entre molí i rec Major, i la proximitat d'aquestes construccions amb la zona termal. A l'extrem septentrional de l'illa definida pels carrers de Zamenhoff, Castaños i Vapor es construï la bassa dels molins, punt final del trajecte del rec Major. Sota de la bassa hi havia un salt de 16 m que proporcionava l'energia dels molins de farina i de terrissa situats als peus del promontori sudoest.²⁹ L'excavació del solar núm. 1 del carrer de Castaños ha permès identificar estructures dels antics molins, així com del rec que conduïa l'aigua procedent de l'esmentat salt de 16 m.

Després del gir, la muralla passa per sobre dels horts de mossèn Soldevila, Montserrat i Joan de Vallbona. És a dir, per sobre dels solars on actualment ha estat identificat el conjunt termal. El vèrtex sudest del perímetre defensiu sembla situar-se prop de la torre del moll, construïda recentment segons Pons d'Icart,³⁰ i que apareix en els dibuixos de Vingaerde i en la planimetria de finals del segle XVIII. Des d'aquest punt la muralla ascendeix cap a la part alta de la ciutat aprofitant els espadats occidentals del turó.³¹ A partir d'a-

25 Versió antiga del terme *antuixà*. Etimològicament del llatí *anteostiānu*, 'situat davant un portal'. De les diferents accepcions, creiem que en aquest cas respon al pas que hi ha al costat dels recs per posar-s'hi i tenir-ne esment (Valls). Altres significats: Ribassos i vores ermes per pasturar-hi el bestiar (Maestrat); o andana, lloc apte per passar-hi, davant una construcció. Cfr. *Diccionari català-valencià-balear*, d'Alcover-Moll (<http://www.dcvb.iecat.net>).

26 Per secà entendrem una finca que no es regava, possiblement per la proximitat de la roca, i l'absència de mitjans de rec. Cfr. *Diccionari català-valencià-balear*, d'Alcover-Moll (<http://www.dcvb.iecat.net>).

27 La versió castellana és la següent: "Passava también el muro viejo dende la acequia Mayor, haziendo como un arco encima de los güertos, viña y casería de Gabriel Rausig, mercader, y de Francisco de Soldevilla, Francisco de Montserrat y Joan de Vallbona -suegro mio- cavalleros de la dicha ciudad, y baxava hasta el muelle, y de allí subía hasta la yglesia de sant Miguel de la Mar, y de allí por la halda de las peñas cerca de la marina subía hasta el Mirador, y de allí se juntava con el muro donde está el baluarte nuevo de Santa Clara" (Pons d'Icart 1572-1980, 91-92).

28 Aquest terreny podria correspondre a una de les finques rústiques ubicades a l'extrem del penya-segat o bé en el seu pendent, cosa que explicaria la denominació de secà per les condicions orogràfiques i pels afloraments de la roca.

29 La canalització que alimentava els molins i que desembocava al mar rebia el nom de rec dels Molins. Vegeu figs 6-8 i també: DA 1998, 64; i el manuscrit inèdit del Dr. Aleu titulat *L'aigua a Tarragona*.

30 Segons A. de Palma, aquesta torre fou ordenada construir per l'arquebisbe Pere de Cardona cap a l'any 1527 (1958, vol. II, 153). L'emplaçament que proposem per a aquesta torre coincideix pel definit en un treball recent (vegeu figs. 6-8 i Gabriel 2003, fig. 4).

quests límits es pot determinar que les restes termals se situen extramurs. Es tracta d'una localització coherent amb el desenvolupament urbanístic de Tàrraco definit pel traçat de la muralla tardorepública, ja que l'estratigrafia exhutada a l'àrea termal demostra que aquest indret fou habilitat a partir del segle I dC (figs. 6, 8 i 152).

La principal troballa produïda en l'entorn de les termes i que es mantingué com a principal referent historiogràfic d'aquesta part de la ciutat és l'anomenat mosaic de Neptú, avui desaparegut. Fou interpretat com la resta d'un temple amb aquesta advocació,³² però realment el paviment ha de pertànyer a un espai termal (vegeu apartat 5.3). La primera referència a aquest temple, tot i que no esmenta la presència d'un mosaic, correspon a Pons d'Icart:

[...] y lo edificio de l'ort de mossèn Soldevila al port, y lo de l'ort d'en Martorell, més avall de Sancta Madalena, que estan derroïts y també per lo discurs de tant temps, que nos pot saber a quins déus ho dessas éran edificats; és de presumir que lo dit edifici de l'ort de dit Soldevila, al qual alguns diuen que era lo temple de Neptuno, attès que allí és lo port, que era lo temple de Venus o de Marte o de Vulcano/, segons Vitruvius, emperò, atenent al que à dit Marliano, convé més dir que era lo de Neptuno, perquè era déu de la mar (Pons d'Icart 1573-1984, 217).

El mateix autor ens relata en l'edició castellana la troballa i esmenta la presència d'elements constructius. De forma errònia arriba a la conclusió que el port romà es devia trobar just als peus del turó i que les restes trobades a la part baixa podien haver caigut des de dalt. Pons d'Icart destaca la diferenciació topogràfica en dos nivells i el fet que les restes arqueològiques es troben a la cota superior.

El lugar por donde era el dicho puerto fabricado se muestra muy claramente por el vestigio y hondura que ha quedado en el huerto de la viuda Delgada, y por el de Selma, de Francisco de Monserrate y parte del de Soldevilla, en el qual estava el templo de Neptuno, y parte de otros huertos allí vezinos. Toda la tierra que ocupan estos huertos ocupava entonces el dicho puerto fabricado, y hasta allí estava lleno de agua del mar, y arriba por donde ay unas antiguadas passava el muro de la ciudad [...] Y porque las dichas columnas estavan, como muchos afirman que las han visto, en el campo o viña que agora es del dicho Francisco de Montserrate, se

entiende claramente, como el mar estava baxo en lo hondo y los muros de la ciudad passavan como más baxo de las columnas que allí estavan, corinthias, muy bien labradas, las quales cayeron por un terremoto no ha cinquenta años[...] (Pons d'Icart 1572-1980, 233-234).

No tenim cap més notícia de la zona fins al segle XVIII, moment que el mosaic entrà en un procés irreversible de degradació, perquè s'hi van produir una sèrie d'afectacions a partir de les reformes agrícoles. En una carta privada s'esmenta el següent:

D. Josef Finestres en carta escrita a D. Gregorio Mayàns dia 20. de noviembre de 1757. / El año pasado en Tarragona se encontró un hermoso pavimento bien tratado, de obra Mosaica, que se juzgó ser de un Templo de Neptuno, i al cabo de quatro dias no quedó rastro de él, sino algunas piedrecitas, para jugar los muchachos. (extret de Massó 1996, xxxiv).

Més endavant, en una obra del mateix Finestres, es manté l'opinió de l'existència del temple a Neptú a partir de la presència del mosaic:

Quod Neptuno maris Deo dicavit hoc epigramma Nymphodote in memoriam patris, in caussa esse potuit, quod hic nauta, vel navigator fuerat, vel piscationem, aut mercaturam maritimam exercuerit Tarracone, ubi & templum Neptuno sacrum exstitisse, nullus dubito: nam ante annos quatuor, ut mihi retulit amicus, qui vidit, repertum fuit juxta littus maris pavementum musivo opere elegantissime stratum, in quo expressa era symbola Neptuni non incerta; adeo ut nemo vel leviter antiquitatis notitia tinctus ambigeret quin pavementum illud fuisset aedis Neptuno consecratae: verum, quae vulgi est ignorantia, ne dicam supinitatem, vel antiquorum monumentorum, contemptum, confestim totum dissolutum fuit, tesellis inde avulsis, ut ne vestigium jam supersit. (Finestres 1762, 18).

Poc després el pare Flórez recull la notícia de J. Finestres i en destaca la situació, "uno junto a la orilla del mar", seguint l'opinió de Pons d'Icart, que estableix la línia de costa just sota de la carena. Ens diu també que l'any 1762 ja no quedaven restes del mosaic (extret de Rovira/Dasca 1995, 152-153).

No es torna a tenir notícia del mosaic fins a l'any 1861, en un article de la premsa local que destaca pel fet que ens situa el mosaic de Neptú a prop del molí del port. Per tant, l'hort de mossèn Soldevila

32 Una confusió anàloga trobem en l'anomenat temple de Neptú de Pozzuoli (*Historiae Neapolitanae*, Giulio Cesare Capaccio, 1604; www.cib.na.cnr.it/CampiFlegrei/pozzuoli/termenettuno.html).

que ens esmenta Pons d'Icart s'ha d'emplaçar sobre o prop de l'àrea excavada.

Anteayer en uno de los desmontes que se practican en el huerto llamado del Ros, junto al molino del puerto, y en medio de la pendiente de la colina del Fuerte Real, aparecieron los restos de un preciosísimo mosaico romano, formado de pequeñas teselas ó piedrecitas de colores. En lo que hay descubierto se ve una complicada cenefa, compuesta de varias grecas y entrelazos de diferentes matices, y en el centro una figura varonil, desnuda, del tamaño y colores naturales. El artista quiso representar á esta figura, sin duda Neptuno, metido dentro del agua, como en efecto unas líneas azules así lo indican. A uno y otro costado tenen cuatro peces del grandor natural, expresados con tanta propiedad, que á cierta distancia parecen pintados al oleo. La mitad superior de este mosaico vino probablemente abajo cuando se arruinó el edificio, cuyos vestigios se ven á sus inmediaciones, y no vacilamos en asegurar que sería el templo de Neptuno del que nos habla Pons de Icart en su obra escrita en esta ciudad en 1570. Efectivamente, además de lo dicho confirma esta hipótesis, el que las expresadas ruinas se hallaban suspendidas encima de las aguas del mar que en otros tiempos bañaban el pie de ésta loma ó colina, formando la cuenca del puerto romano.

El señor Hernández inspector de antigüedades estuvo ayer á examinarlo para ver si puede ser transportado al museo, mas el tiempo y continuas humedades han separado las teselas del antiguo lecho, de manera que en tocándolas con los dedos se mueven todas, lo que hace imposible la traslación sin mucho trabajo y gasto y con exposición de ser destruido completamente. El dueño del terreno señor Cardona sin tocarlo va á poner encima cuatro o cinco pies de tierra para hacer un terraplen, con cuya operación por lo menos no se destrozará.

Aplaudimos esta idea, y no podíamos menos de elogiarla si empleando dos o tres jornadas más, hiciere descubrir algo de lo que falta del mosaico, á fin de ver si la tierra nos oculta alguna preciosidad, antes no se cubra quizás para siempre. (*Diario de Tarragona*, anyo VII, dimecres 17 de abril de 1861, núm. 107, Tarragona, pàg. 2, secció "Arqueologia").

Poc després s'hi torna a fer referència, tot comentant un text de Pons d'Icart i precisant la situació del mosaic en el nivell superior de la carena:

Esta columnas, sin duda, pertenecian á un templo de Neptuno; tal por lo menos hace sospecharlo un gran trozo de mosaico que se descubrió en 1860 casi á tocar con la acequia Mayor á pocos pasos de aquella fortaleza (es refereix al fortí reial): en él se hallaban representados con sus propios colores y de

tamaño regular varios peces con tal propiedad, que era fácil distinguir sus especies; igualmente se veía la parte inferior de una persona cuyos pies y piernas figuraban estar metidas dentro del agua suponemos sería Neptuno por los restos de un tridente que llevaría en la mano derecha. Este mosaico se encontró en la misma orilla del despeñadero, y la otra mitad que faltaba se derrumbó, sin duda cuando el terremoto de 1520, de que habla Pons de Icart, desplomó parte de la colina en que se apoyaba el mosaico y acaso las columnas descritas, arrastrándolo todo en su caída al fondo en donde batía el mar: al desembarazarse aquel terreno en 1861 vimos no solo los fragmentos de la roca desprendidos de su matriz, sino tambien trozos de robustas paredes de construcción romana caidos de lo alto. (Hernández/Torres 1867, 134).

En el año del Señor MCLXVI, Arnaldo Palomar y su mujer dieron á nuestro señor Dios y á la yglesia de Santa Tecla, una señoría directa de censos que tenian y recibir solian en aquella tierra sobre los muros de Tarragona hacia las columnas que son sobre el mar. Y porque las dichas columnas estaban como muchos afirman que las han visto en el campo ó viña que agora esde Francisco Monserrate, se entiende claramente, como el mar estava baxo en lo hondo y los muros de la ciudad passavan como más baxo de las columnas que allí estava corinthias muy bien labradas, las quales cayeron por un terremoto no ha cinquenta años, segun soy informado de mi padre, de mi suegro y de otras personas antiguas que me han mostrado el lugar donde ay ruinas de grandes edificios que no se sabe que eran, y deziase aquel espacio de tierra sobredicho era el puerto etc.

De esta confusa y enmarañada descripción sacamos en limpio, que en el fondo del tajo que hoy llamamos del Fuerte Real estaba el mar, constituyendo el puerto romano, lo que no puede dudarse. En lo alto de esta cortadua, y dominando el puerto, pasaba el muro ciclopeo, que aun subsistia en tiempos de Pons de Icart, del cual ni sombra existe al presente, pues por lo que hemos podido averiguar, se demenizaron los grandes bloques que lo formaban, para construir con ellos y á últimos de siglo pasado, el convento de PP. Capuchinos, hoy parroquia de San Juan, y de esta misma manera desaparecieron muchas de las ruinas que menciona Pons de Icart, con las columnas, las cuales se hallaban entre el muro y la calle del Gasómetro. (Hernández Sanahuja 1884, 39-40).

Aquests textos ens indiquen que els autors tornen a caure en l'error de considerar els horts situats al peu del turó com un espai ocupat pel mar en època romana. Pel que fa a les restes arquitectòniques després de la part de dalt del turó, no s'han identificat arqueolò-

gicament, ja que possiblement, foren desenrunades durant la urbanització del segle XIX. Les estratigrafies dels carrers de Castaños i de Sant Miquel mostren evidències intactes de l'antiguitat tardana no afectades per la caiguda de material de la part superior i cobertes pels nivells de sedimentació agrícola generades a partir de l'abandó de la ciutat visigoda.

Una informació semblant es pot extreure d'un altre text d'Hernández Sanahuja:

El P. M. Flórez nos da noticia de un templo consagrado á Neptuno, el que, á lo que parece, se levantaba á corta distancia de la actual balsa del molino del puerto. En 1757 se hizo el descubrimiento; su pavimento era de mosaico, y por falta de cuidado en 1762 ya no quedaba fragmento de la pintura que representaba la divinidad á la que se había consagrado.

En 1856, con motivo de construirse la casa de don Sebastián cardona, calle Sant Miquel, núm. 37, aparecieron varias ruinas romanas y entre ellas los restos de aquel mosaico de Neptuno, á que se refiere el P. Flórez. Segun todos los indicios, dicho pavimento, entero en 1757, describía un rectangulo perfecto pero con el desmonte hecho para terraplenar las ruínas y convertir dicho sitio en una finca, que tomó el nombre de Huerto del Ros, vinieron abajo las tres quartas partes superiores del mosaico quedando tan sólo una franja de un metro de ancho y unos cinco ó seis metros de largo, en donde se ven dibujadas todavía las piernas de Neptuno, desde las rodillas á los pies, de tamaño natural, colorido y dibujo admirables y correcta ejecución. Las piernas desnudas de la divinidad están metidas en el agula que le llega hasta los tobillos, con una verdad asombrosa?, observándose dentro del agua, las figuras de varios peces, de diversos colores, como si fueses pintadas al óleo por un buen artista. Este resto de mosaico está simplemente cubierto de tierra, por ser casi imposible su extracción. (Hernández Sanahuja/Morera 1892, *apéndice* 2, 46).

Malauradament no disposem de dibuixos ni plànols de situació d'aquest mosaic. No hi ha constància que se n'extraguessin les restes, tot i que E. Morera esmenta el següent:

Por una puerta de la Biblioteca se penetra en el claustro de la Diputación, que tiene destinada parte de su pórtico á depósito de antigüedades del Museo, [...] un importante número de mosaicos; unos en cuadros, y otros tal como fueron arran-

dos de los pavimentos, [...] como el de Neptuno saliendo del mar [...] (Morera 1984, 227³³).

La darrera referència ens aporta més dades, tot i que desconeixem si fou un testimoni directe.

El P.M. Flórez parla d'un mosaic rectangular de 4 m. de llargària per 5 o 6 m d'amplària, desenrunat l'any 1757 prop la bassa del molí fariner del Port i del Rec major [...] no lluny dels recremats i rosegats penyals del Port romà; paviment, sens dubte, del temple o de qualque anexe séu [...] Esllavisat en part, a l'esplanar els terrenys de conreu, aparegueren estimbades en 1856 a la casa núm. 37 del carrer de Sant Miquel del Port, les tres quartes parts superiors del mosaic. Una estreta llenca de 1 metre de llargària per 5 o 8 metre d'amplària no s'escorregué cost avall, romangué allí mateix; en ella podien contemplar-se les cames de marcades formes, aigüa a tormell i restes de la forcívola fitora del germà de Jovis i de Plutó, tamany natural i d'una admirable i pulcra varietat en el colorit i en el dibuix, i qualques peixos d'argentats i tornassolats matitzos, tan naturals i pantejants, com si esquins morreisessen florejants algues [...] (Gibert 1916: 90-91).

A més de les troballes de la zona compresa entre els carrers de Sant Miquel i de Zamenhoff, hi ha altres notícies que demostren l'existència de nombrosos vestigis de la ciutat romana a ambdós costats del carrer de Sant Miquel. Fonamentalment són troballes de la segona meitat del segle XIX, quan es construí en moltes de les finques limítrofes al recinte termal. La primera d'aquestes troballes permeté establir una hipòtesi, de forma encertada, sobre la presència d'unes termes públiques.

Al abrirse las zanjas para la construccion de la casa de los Señores Compte de Barcelona en el caserio del puerto de esta ciudad, no muy distante del molino harinero que alli se halla, vimos algunos años atrás una elipse bastante grande que no pudimos medir, y no obstante de que algunos de los concurrentes creyeron que aquello era un dique, nosotros no pudimos coincidir con su parecer, calificándolo de baño, pues en sus extremos habia unas escalerillas de piedra para bajar á él, y posteriormente descubrimos una galeria subterranea en direccion al Fuerte Real que nos dio vivos señales de haber dado agua á aquel depósito, lo que nos afirmó mas y mas que en nuestra idea primitiva y en que aquel baño seria público por hallarse en la parte de la ciudad plebeya (Albiñana/Bofarull 1842, 140).

33 Pertany a un text en què l'autor descriu les dependències i les peces integrades en el Museu Arqueològic provincial, situat en l'actual edifici consistorial. Desconeixem, però, si es tracta d'un altre mosaic o bé d'una confusió de l'autor. Per altra banda, el paviment no apareix esmentat en un altre catàleg de finals del XIX (Sanahuja / del Arco 1894).

Malauradament aquesta interpretació no tingué ressò i treballs posteriors seguien incidint erròniament en la identificació d'estructures portuàries.

Otro descubrimiento análogo hizo el Sr. Hernández al construirse unos almacenes en la casa de la calle de San Miguel, núm. 27. Al practicar una profunda excavación en el año 1880 aparecieron varias ruinas romanas y los restos de un grueso muro muy deteriorado, con evidentes señales de haber sido destruido por un voraz incendio. Al lado de la misma había un sólido pavimento compuesto de grandes tessellas ó cubos de mármol blanco, á propósito para el impluvium ó patio de una casa romana y al lado opuesto vestigios de un lujoso mosaico de colores muy vivos, sin duda perteneciente al piso del tablinum. Profundizando más en la excavación de bajo de dichos mosaicos apareció una capa de arena sumamente húmeda y á dos metros de profundidad se encontró el agua del mar; á flor de las misma se hallaron unos escalones formados por grandes y bien labrados sillares, que se perdían dentro del agua, sin duda destinados á facilitar el embarque o desembarque [...] (Hernández/Morera 1892, *apéndice* 2, 52-53).

Comenzaremos nuestra ruta funeraria por la parte más baja de la ciudad, en la barriada que desde lo más antiguo existía entre el pequeño golfo ó enseada que constituía el puerto romano y la muralla que pasaba por encima del escarpado en que termina la colina de Tarragona, la cual baja en declive de Norte á Sud, [...] ya que al pie de dicho escarpado, y en los terrenos conocidos por huerto de Ros y de D. Manuel Calvó (Compte de Barcelona), colindantes con la calle de San Miguel, existían durante la época romana una serie de suntuosos edificios, contra cuyos muros venían suavemente a estrellarse las olas del mar. No podemos dudar de la existencia de este arrabal marítimo, ni de la esplendidez de los edificios que lo formaban, en el supuesto que al abrir los cimientos para las modernas casas números impares de la referida calle, hemos visto en el fondo de las zanjas, á cuatro metros de profundidad, aparecen ricos mosaicos de elegantes dibujos y vivos colores, con restos de muros revestidos de vistosos estucos, encontrándose en ellas restos de estatuas y trozos de columnas estriadas del más bello mármol blanco estatuario; lo que comprueba la suntuosidad y fausto de aquellas ricas viviendas.³⁴ Al edificarse la casa de D.

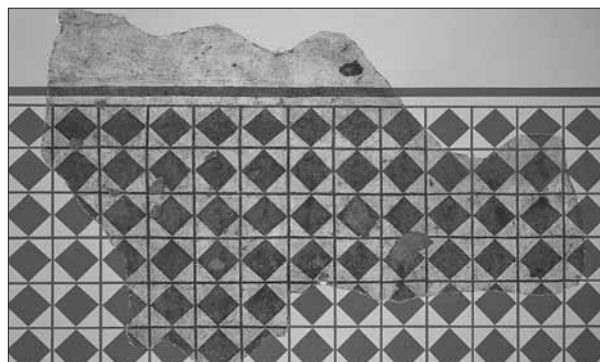

fig. 9: Vista del mosaic aparegut durant la construcció de les escales del carrer de Castaños.

Manuel Calvó, antes citado, y entre ruinas de construcciones romanas³⁵ [...] (Hernández 1892, 133-134).

En el huerto del Sr. Compte y junto al ribazo, se vé un robusto murallon de sillería de construcción romana, que había pertenecido al puerto. Cuando se desembarazó el dique de construcción, cuyos restos subsisten en la casa del Sr. Calbó, se vió que había sido cegado por los fragmentos de roca desprendidos de lo alto de la colina y por restos de paredes pertenecientes á las expresadas ruina, y en efecto no deja duda que era un templo dedicado á Minerva el haber encontrado entre ellas una hermosa pira de mármol cuya inscripción sumamente interesante se halla concebida así: Q. ATTIVS. MESSOR EXHEDRE. CVM FRONTE. TEMPLI MINERVAE. AVG. VETVSTATE CORRVPITO. PERECTOR. ET PICTOR DE. SVO. REFET. C.D. (Hernández/Torres 1967, 138-139).

A mitjan segle XX la conversió de l'àrea portuària en zona residencial propicià la localització de diverses troballes, les quals, atesa l'absència d'una pràctica arqueològica preventiva, no foren objecte de tasques de documentació exhaustives. En obrir les escales actuals del carrer de Castaños, que connecten amb el carrer de Zamenhoff, es trobaren restes de mosaic amb un senzill dibuix geomètric en blanc i negre del qual desconeixem l'emplaçament exacte (fig. 9³⁶).

Sortosament per a nosaltres, la tasca documental de Dr. M. Aleu ens ha permès, a través dels seus nombrosos manuscrits, disposar d'una informació valuosa respecte als elements patrimonials progressivament afectats per la transformació urbanística de la seva època. El Dr. Aleu inspeccionà el subsòl de la Farinera

34 Nota de l'autor núm. 1: "Veáse la descripción de las excavaciones verificadas en la casa de don Sebastián Cardona, publicada en el periódico la Semana, núm. 6, Tarragona 4 de abril de 1880. También fueron notables los hallazgos que al construirse la casa inmediata núm. 25, propia de D. Ronaldo Grau, se hicieron hace algunos años cuyos objetos este conserva en su poder."

35 Nota de l'autor núm. 2: "En los sótanos de dicha casa se conservaban gran parte de un astillero romano para barar i aún construir buques. Asimismo se encontraron en 1829 unas grandes argollas de bronce, dispuestas para amarrar en ellas las naves ancladas en el puerto."

36 " [...] con motivo de las obras que se llevaban a cabo en terrenos de la fábrica de harinas propiedad de Tarragona Industrial S.A., con el fin de construir una escalera que pusiera en comunicación la calle de Castaños con la prolongación de la calle Nueva de San Fructuoso [...] un fragmento de mosaico de

fig. 10: Vista de l'exedra pavimentada amb mosaic apareguda en el carrer de Sant Miquel 37 l'any 1976.

(núm. 1 del carrer de Castaños), on va descobrir diverses voltes, canalitzacions i dipòsits en la confluència dels carrers de Castaños i Sant Miquel. Malauradament, no disposem de prou elements per a l'adscripció romana d'alguna d'aquestes estructures, si bé destaquem la presència de la continuació, en direcció al mar, del que l'autor denominà rec Major. Aquest és el tram conegut també com el rec dels Molins, el qual presenta un traçat que fossilitza el del col·lector romà identificat en el solar núm. 1 de Castaños (figs. 6-8 i 153).

Malgrat que l'any 1966 Tarragona fou declarada *Conjunto Histórico Artístico* (Decret 652/1966, de 10 de març, BOE de 22 de març de 1966) i que s'establí un marc de protecció que abraçava la totalitat de la ciutat romana, l'escàs desenvolupament legal en matèria d'excavacions arqueològiques ocasionà que els recursos destinats a la documentació arqueològica s'esmercessin en els indrets ja afectats per la construcció de nous immobles, sense cap mena de planificació o intervenció preventiva efectuada abans d'executar un nou projecte d'edificació arquitectònica. Conseqüentment, en la dècada dels anys setanta del segle passat es produïren una sèrie de *troballes fortuïtes* en l'entorn de les termes, sovint arran de treballs no controlats de rebaix mecànic de solars efectuats per construir pàrquings soterrats. Aquestes restes foren documentades superficialment per l'aleshores Museo Provincial de Tarragona i no s'han difós exhaustivament els resultats obtinguts.

En destaca la identificació d'una claveguera al solar núm. 16 de carrer de Sant Miquel que, segons els seus autors, es perllongava sota els edificis núms. 16bis, 18, 18bis, 22 i 24-26 (Cortés/Gabriel 1985, 88). Les tro-

balles més significatives es localitzen al solar ocupat pels núms. 35-37 del carrer de Sant Miquel, pràcticament situat entre els dos solars objecte del nostre interès. Malauradament, es documentà arqueològicament després dels treballs de rebaix fets per construir un pàrquing soterrat i només en una petita parcel·la emplaçada al final del solar i de forma contigua al núm. 33 de Sant Miquel. Durant aquesta actuació es va excavar part d'una claveguera i es van recuperar fragments escultòrics d'un Apol·lo, localitzats en una construcció absidal que encara conservava restes de mosaic³⁷ (fig. 10). La documentació fotogràfica que es conserva ens mostra una exedra i una pavimentació de mosaic de característiques similars a les estructures posteriorment documentades al solar núm. 33.³⁸ Enmig de l'exedra una porta estreta que, segons testimonis presencials, marcava l'inici d'un passadís, es dirigia cap al solar núm. 33 del mateix carrer.³⁹ Durant els treballs de rebaix també es van extraure diversos tambors de columna i es van veure una o més piscines que formaven part de les termes públiques.

L'obligatorietat d'efectuar excavacions arqueològiques fou una pràctica establerta a Tarragona a partir del requeriment que l'any 1979 la Direcció General del Patrimoni Artístic, Arxius i Museus del Govern central efectuà a l'Ajuntament. Des d'aquest moment qualsevol llicència d'obres al terme municipal requeria un informe tècnic. A començaments de la dècada dels anys vuitanta es produí el traspàs de competències i la Generalitat de Catalunya, a través de la Comissió Territorial del Patrimoni Cultural de Tarragona (per a una explicació més detallada d'aquest procés, vegeu Miró 1997), va ser l'administració competent en matèria de gestió i de compliment de la legislació.

En aquest marc legal s'efectuaren les diverses actuacions arqueològiques que donaren peu a la documentació del conjunt termal. La presentació d'un projecte arquitectònic de construcció d'un edifici d'habitatges al solar antigament ocupat per naus industrials del segle XIX ocasionà l'execució d'actuacions arqueològiques a fi de determinar la realitat patrimonial del subsòl. Els criteris d'actuació arqueològica en aquests indrets es regularen pel Decret 231/1991, de 28 d'octubre, sobre intervencions arqueològiques (DOGC núm. 1518, de 15-11-1991), que remet als criteris de protecció establerts a la Llei 9/1993, de 30 de setembre, del patrimoni cultural català (DOGC núm. 1807, d'11-10-1993). Al mateix temps, aquest text legal desenvolupa els preceptes establerts per la Llei 16/1985, de 25 de juny, del patrimoni històric espanyol.

³⁷ Els treballs d'extracció d'aquest mosaic han permès recuperar diverses monedes conservades al MNAT. En destaca especialment la identificació d'una moneda d'Adrià datada entre els segles II i III, trobada per sota del mosaic. Per sobre del mosaic es recuperaren monedes corresponents a Gracià i Constantí II amb una datació genèrica de mitjan i tercer quart del segle IV.

³⁸ A més de fragments de mosaics en *opus vermiculatum*.

³⁹ Agraïm les informacions amablement facilitades pels Srs. Vicente Morales i Lluís Papiol.

3. EXCAVACIONS ARQUEOLÒGIQUES: DESCRIPCIÓ i ANÀLISI

Els antecedents descrits anteriorment i les troballes localitzades en el marc de la pràctica arqueològica regulada a partir dels anys vuitanta defineixen aquesta part de la ciutat com un indret d'alta concentració arqueològica. Aquestes dades es contraposen a les teories tradicionals establertes a partir de les observacions de Lluís Pons d'Icart i Hernández Sanahuja, els quals defensaven que la línia de port es trobava propera al penya-segat actual resseguit pels carrers de Zamenhoff i de Caputxins. La constatació que aquesta àrea era una part més de la ciutat romana es deu als treballs de la Sra. Walfida Pérez (1991) i les troballes que aquí exposem posen de manifest la intensitat i la magnitud de la urbanització romana.

A partir de les restes dels solars núm. 2 del carrer del Dr. Zamenhoff, núm. 33 del de Sant Miquel i núm. 1 del de Castaños s'estableix la presència de recintes termals durant tota l'etapa imperial (figs. 11 i 14). Altres troballes properes il·lustren l'evolució històrica d'aquesta part de la ciutat i ratifiquen la zona portuària de Tàrraco com una de les àrees urbanísticament més monumentals i dinàmiques del conjunt de la ciutat.

3.1 Carrer del Dr. Zamenhoff, 2

Josep M. Macias

Fou la primera de les actuacions arqueològiques efectuades per part de l'empresa CODEX – Arqueologia i

Patrimoni en aquesta zona del barri portuari de Tarragona.⁴⁰ Els resultats arqueològics d'aleshores identificaren un recinte termal, situat a mitja alçada de la carena del turó (figs. 3 i 12), amb unes dimensions i característiques que permetien una clara relació amb els indicis que denotaven els antecedents arqueològics; però ni de bon tros es podia preveure la importància d'unes termes públiques que encara no s'havien descobert. El solar respon a la mateixa divisió parcel·laria del núm. 33 del carrer de Sant Miquel, però amb accés superior des del carrer del Dr. Zamenhoff (fig. 17). De planta és aproximadament rectangular i mesura uns 240 m², dividits en dos antics bancals agrícoles que esglaonen el tallat natural des del carrer del Dr. Zamenhoff (21 msnm) al de Sant Miquel (6 msnm).

L'interès inicial d'aquest indret derivava del seu emplaçament i del fet que es tractava d'un solar no afectat, per la seva pròpia irregularitat, per cap projecte urbanístic del segle XIX. Malgrat aquestes circumstàncies, l'indret presentava escasses restes arqueològiques, possiblement a causa de diversos processos d'esfondrament o despreniment, tal com reflecteixen les notícies històriques esmentades en el capítol anterior.

Inicialment es va fer una rasa per delimitar les terrasses. La superior no permeté documentar restes arqueològiques perquè es va trobar el nivell de roca a una cota

fig. 11: Situació parcel·laria de les troballes arqueològiques.

1: Sant Miquel 33;
2: Zamenhoff, 2;
3: Castaños, 1;
4: Sant Josep, 10;
5: Teatre i jardí annex;
6: Zona carrer d'Apodaca;
7: Carrer de Sant Miquel, 5.
Fotografia: Autoritat Portuària de Tarragona

⁴⁰ Duta a terme sota la direcció tècnica de Josep M. Macias l'any 1995, en previsió del mateix projecte d'edificació que posteriorment originà l'excavació del carrer de Sant Miquel i amb finançament de l'empresa CALMON S.A.

entorn dels 16,50 msnm i estava cobert per farciments agrícoles contemporanis. La localització de vestigis al bancal inferior originà una reduïda actuació arqueològica en extensió, sobre un petit replà de la carena que havia facilitat l'estabilitat arquitectònica de les estructures. Tot i això, tant l'estratigrafia com els murs romans només es conservaven en uns 0,30 m de potència arran d'antigues activitats agrícoles. La resta del bancal s'havia després antigament.

La seqüència estratigràfica es compon sobretot per un nivell superficial d'ús agrícola amb farciments de terraplenament relacionats amb la construcció del marge de contenció que separava ambdós bancals. Per sota trobarem el nivell de colgament general que cobria totes les estructures arqueològiques (UE 33), caracteritzat per una alta presència de cendres i datat aproximadament en la segona meitat del segle III dC.⁴¹ Malgrat que no va proporcionar elements cronològics rellevants, l'altre estrat significatiu és el farciment de regularització de la roca (UE 40) que es troba relacionat amb la construcció de les estructures.

S'han identificat quatre estances arquitectòniques alineades en sentit E-W i disposades de forma perpendicular amb relació al tallat de la roca (figs. 13-15). La construcció implicà retallar la roca, al mateix temps que la planta arquitectònica s'adaptà a l'orografia. La interpretació global del conjunt és complexa per l'extensió de l'edifici, si bé els indicis conservats indiquen clarament la presència d'un conjunt termal situat a la carenada del tallat.

L'estança més occidental estava pavimentada per un mosaic d'*opus tessellatum* de grans dimensions i de factura tosca (UE 24).⁴² Les tesselles eren de forma quadrada o rectangular i mesuraven, per terme mitjà, entre 2 i 3 cm per cada costat. Predominaven les tesselles blanques, tot i que també n'hi havia de blaves o de marrons sense definir cap motiu decoratiu ni una disposició ordenada. El mosaic no es conservava totalment, ja que havia estat retallat durant la construcció de l'immoble veí núm. 2b i s'havia ensorrat antigament pendent avall. Els murs UE 25 i 26 han estat considerats part dels límits de l'estança, mentre que el límit nord resta per sota del marge superior.

A l'est del mur 25 es documenta una altra estança de dimensions petites retallada en la roca a la part més meridional de la qual conservava escasses restes d'una pavimentació en *opus signinum* (UE 27). Més a l'est i a la mateixa cota, s'han documentat dues petites estances amb hipocaustos pavimentats amb morter de calç (UE 37 i 38) i delimitats per murs escassament conservats de pedra lligada amb morter (UE 28, 29,

fig. 13: Vista aèria del carrer de Zamenhoff, 2

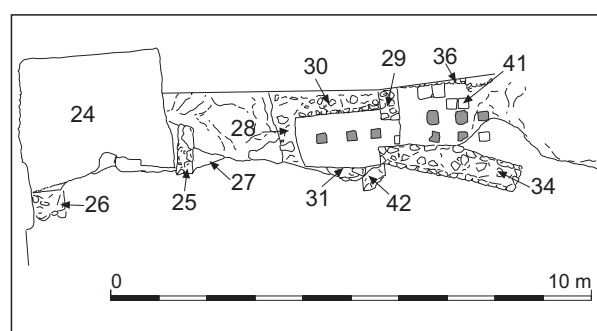

fig. 14: Planta del carrer de Zamenhoff, 2

30, 31, 36). Ambdues estances estan comunicades mitjançant una obertura al mur UE 29. L'hipocaust occidental mesura 1,80 m de llargada per 1,10 d'amplada interior i conserva tres *pilae* centrals fetes amb maons. Destaca la presència d'un carreu tipus Mèdol que correspon a una fase prèvia (UE 42) i que estava colgat per la preparació del paviment UE 37. El segon hipocaust presenta una planta més gran —una amplada d'1,30 m per una llargada mínima d'1,90— i conserva cinc suports dels sis que en devia tenir. A més, sembla haver-hi les restes d'un paviment sobreposat (UE 41) constituït per maons (més un *cuneatus*) de diferents mesures i formes, la qual cosa fa pensar en un aprofitament d'hipocaustos anteriors. Aquest segon hipocaust és delimitat pels murs UE 29 i 36, mentre que el límit oriental no s'ha conservat, encara que l'elevació de la roca intueix un tancament pròxim.

L'àrea excavada no permet definir la totalitat del conjunt termal ni el seu esquema funcional. Altrament, el tarannà de les restes és més propi d'un conjunt termal privat, si bé la ubicació, dalt de la carenada i amb un camp visual excepcional, i la seva relació hipotètica amb les restes musivàries documentades entorn d'aquesta cota (capítol 2), poden permetre establir la hipòtesi d'un conjunt termal públic (apartat 5.3).

⁴¹ Datació molt condicionada pel reduït nombre estimat d'individus ceràmics recuperats: de ceràmica comuna africana, les formes O. IV-59 (1 exemplar), Lamb. 9a (6), Lamb. 10a (1) i la forma Lamb. 41 en TSA C (1 exemplar).

fig. 15: Vista lateral dels hipocaustos

Des del punt de vista arquitectònic s'indica la possibilitat que el *praefurnium* es trobés a l'extrem oriental de les estances, atesa l'alineació de les estructures i l'obertura del mur 39. Destaca en especial el fet que ambdós hipocaustos estan tallats pel mur de contenció UE 34. L'orientació i les característiques arquitectòniques d'aquest mur són similars a les estructures de contenció identificades al peu del solar; és a dir, a l'extrem septentrional del solar núm. 33 del carrer de Sant Miquel. Tot i no disposar d'elements de relació directa entre els vestigis d'ambdós solars, la similitud tècnica i topogràfica permet establir un *terminus ante quem* per a la construcció de les dependències termals d'aquest indret. La datació de les estructures inferiors de contenció se situa en la segona meitat del segle I dC, per la qual cosa les estances termals superiors haurien de ser d'aquesta mateixa època o anteriors. No obstant això, també hem d'esmentar la possibilitat que el mur 34 sigui una reparació estructural, amb la qual cosa aquest criteri cronològic queda invalidat.

3.2 Carrer de Sant Miquel, 33

Moisés Díaz, Josep M. Macias

3.2.1 Introducció

En aquest solar s'han localitzat les principals troballes arqueològiques que han permès determinar l'existència d'un conjunt termal de caire públic a l'àrea portuària de la ciutat romana. Es tracta d'un solar que mesura aproximadament 950m² que ha estat objecte d'una sèrie d'actuacions arqueològiques per part de l'empresa CODEX –Arqueologia i Patrimoni.⁴³

Ha estat un procés de descoberta lent, iniciat l'any 1994 a partir de l'obertura d'una sèrie de rases de delimitació per determinar si hi havia vestigis arqueològics. La constatació de la presència de restes ocasionà més endavant una sèrie d'actuacions puntuals per valorar l'entitat i el nivell de conservació de les termes. Els treballs de delimitació del 1998 conclogueren amb una excavació arqueològica en extensió amb uns resultats tan espectaculars que feren que la Comissió Territorial del Patrimoni Cultural a Tarragona optés per tramitar un expedient d'expropiació del solar, per tal de preservar el jaciment de qualsevol projecte urbanístic. Consegüentment, la promoció arquitectònica que preveia construir un nou edifici als solars núm. 2 del carrer del Dr. Zamenhoff i núm. 33 del carrer de Sant Miquel fou desestimada.⁴⁴

L'excavació en extensió permeté ratificar la hipòtesi d'unes termes públiques, tot identificant tres grans períodes històrics (fig. 19). Inicialment, aquesta part de la ciutat romana va ser urbanitzada retallant la roca i creant un gran complex arquitectònic altimperial vinculat a activitats de tipus portuari. Posteriorment, es van escapar els murs de la primera fase superposant-hi un complex termal de gran extensió. Aquest edifici lúdic es va utilitzar entre els segles III-V i posteriorment va ser substituït per diversos espais d'ús domèstic d'època tardoantiga.

Cal tenir present que els treballs d'excavació preten-gueren exclusivament documentar la totalitat de les estructures arquitectòniques del solar urbà i, d'aquesta forma, obtenir prou informació que portés a avaluar correctament la realitat arqueològica. També es volia determinar l'ús urbanístic i social d'aquest solar, inclòs aleshores en l'àrea de protecció del Teatre romà. Amb aquest doble objectiu es va dur a terme una actuació arqueològica en extensió extraient la totalitat de la seqüència estratigràfica fins a descobrir els vestigis arquitectònics. En alguns punts, però, fos per l'aparició de paviments o perquè l'extracció de més nivells no haguera proporcionat més evidències arquitectòniques o n'haguera afectat negativament la conservació, es va optar per no aprofundir-hi. En altres indrets no va concloure el procés de documentació, bé per l'aparició de la capa freàtica a uns 2 msnm o bé per l'establiment de marges estratigràfics de contenció dels immobles contigus (núms. 31 i 35). Per tots aquests motius, les dades que ara presentem no representen la totalitat de la informació continguda en aquest solar, sinó que són la descripció i la síntesi de

⁴³ En els treballs arqueològics han participat els arqueòlegs Maria Adserias, Moisés Díaz, Montserrat Garcia, Josep M. Macias, Joan Menchon, César A. Pociña i Immaculada Teixell. La intervenció s'ha fet amb el finançament de l'entitat promotora CALMON SA i el Servei d'Arqueologia.

⁴⁴ Actualment les restes arqueològiques del carrer de Sant Miquel es troben protegides sota una gruixuda capa de grava. Aproximadament uns 4.000 m³ de grava abocada en aquest solar, per iniciativa de la Direcció General del Patrimoni Cultural, amb la voluntat de garantir l'estabilitat de les estructures i la protecció dels diversos mosaics i paviments de la degradació ambiental. No és el cas de les estructures del carrer del Dr. Zamenhoff, 2, que actualment estan a la intempèrie.

fig. 16: Vista general del solar

les restes arqueològiques exhumades fins al moment. No s'han documentat evidències arquitectòniques d'època medieval, possiblement perquè aquesta àrea de la ciutat s'inclou en la perifèria agrícola de Tarragona, lluny de les zones urbanes de la part alta o del moll. Aquesta situació es mantingué fins que s'executà la urbanització generada pel desenvolupament portuari de Tarragona a partir del segle XIX. Una mostra d'això és la nau industrial que ocupava aquest immoble i que tenia nombrosos cups soterrats d'emmagatzemament (fig. 19).

El procés d'excavació ha estat laboriós i ha comptat amb recursos mecànics. Inicialment s'hagueren de colgar amb arena tots els sondejos de delimitació per enderrocar la nau industrial. Posteriorment es desenvolupà una intensa tasca de rebaix mecànic dels nivells constructius de la nau i dels estrats de terraplenament vinculats a la urbanització del carrer Reial durant el segle XIX. El jaciment estava força afectat a causa de la implantació d'una sèrie de cups d'emmagatzematge, els quals havien ocupat una superfície aproximada de 175 m² i afectat un volum estimat

fig. 17: Vista dels murs de contenció del terraplenament contigu al tallat del tossal. Al centre, la conducció 1776

d'uns 440 m³ d'estratigrafia i de restes arquitectòniques. La destrucció no fou total, ja que per sota dels cups es conservaren parcialment els fonaments de la primera fase, però sí que afectà part important de les termes del segle III. En el decurs de l'excavació, tots aquests dipòsits foren extrets amb mitjans mecànics i pneumàtics, sempre que no s'alterés l'estabilitat dels elements constructius romans.

3.2.2 La urbanització de l'entorn. Fase II⁴⁵

En aquest moment s'identifica una intensa activitat urbanística que tingué per objectiu sanear el subsòl freàtic per tal de permetre construir uns edificis de grans dimensions que actualment excedeixen la superfície excavada. Fou un projecte arquitectònic executat conjuntament amb una infraestructura hidràulica soterrada que permetia evacuar les cresques de la capa freàtica, així com canalitzar les aigües procedents de la part superior.

Tots aquests propòsits requeriren construir murs de fonamentació alts, l'espai entre els quals fou reom-

⁴⁵ En aquest indret no hem identificat traces de la fase anterior –fase I–, que ha estat establerta a partir dels treballs al solar del carrer de Castaños (apartat 3.3.2).

plert amb farciments constructius o amb grans aportacions de grava i còdols de riu de dimensions mitjanes, els quals constitueixen una aportació estratigràfica de 2 m de gruix. El volum aixecat pels fonaments fou igualment aprofitat per construir arquetes de drenatge i per establir el traçat de conduccions d'evacuació d'aigua. Com també es pot apreciar en la fase coetània del carrer de Castaños, el traçat dels equipaments hidràulics obligà a fer créixer considerablement el nivell de circulació, alhora que això allunyava i protegia els paviments del nou edifici d'una capa freàtica de cota oscil·lant i propera. El tret més característic d'aquesta fase és l'ús exclusiu del formigó encofrat de pedra i morter de calç. Són fonamentacions i canalitzacions en *opus caementicium* que s'elevaven per sobre dels nivells d'arena de platja anteriors i que s'encofraren, generalment, per tramades d'uns 60 cm d'alçada mitjançant taulons de fusta, l'empremta dels quals ha quedat marcada en els paraments.

Elements compositius (planta general fig. 18)

Les evidències arquitectòniques d'aquest moment pertanyen a tres processos constructius: els murs de contenció del desnivell natural situats al peu del penya-segat, els murs de fonamentació de dos recintes arquitectònics ubicats al sud dels anteriors i les infraestructures hidràuliques presents dalt i baix del turó costaner.

L'extrem septentrional del solar estava delimitat, com en el cas del carrer de Castaños, per la paret del penya-segat (fig. 135). Els retalls que presenten la part inferior i central de la roca, més la presència d'estructures arqueològiques als peus, indiquen que el retall del turó es degué produir en aquesta fase. Aquesta acció es devia dur a terme per tal de facilitar l'esglaonament de les noves terrasses arquitectòniques, les quals devien requerir murs de contenció associades a actuacions de terraplenament del desnivell existent entre la part superior i la inferior del turó (fig. 17). Els murs de contenció, per la mateixa orografia irregular del turó, no guarden unes alineacions ni unes proporcions constants. Més amunt es troben els recintes termals identificats al solar núm. 2 del carrer de Zamenhoff, els quals, a partir d'una relació arquitectònica hipotètica, poden considerar-se anteriors (fig. 13).

UE 1707, 1792 i 1793 (sector 3). Aquest mur delimita una terrassa artificial d'uns 4,5 m d'amplada situada a l'angle nordoriental. És un mur que discorre paral·lel a la roca en sentit sudest/nord-oest i es bastí mitjançant dues tècniques constructives superposades. El tram inferior (UE 1707) presenta una tècnica de *pseudoopus vittatum* a base de pedres mitjanes irregulars escairades per una cara. Es caracteritza perquè s'aixeca coetàniament als farciments de terraplenament del costat nord. Per aquest motiu, el parament septentrional és irregular, ja que es confo-

nen les pedres del mur amb la deposició dels farciments constructius entre aquest i la roca. El tram superior, lleugerament més estret, s'aixeca en *opus incertum* (UE 1792). La longitud documentada del mur de contenció és de 8,4 m i l'amplada és de 60/70 cm. Enmig del mur es conserva parcialment una petita obertura de 25 cm d'amplada, connectada a un estret rec revestit toscament de morter i situat als peus del mur per la cara nord (UE 1793). Es tracta d'un forat per drenar les humitats dels farciments de terraplenament de la plataforma superior que aquest mur aterressava.

L'estratigrafia d'aquest indret de l'excavació (sector 3) no aporta dades rellevants. La seqüència estratigràfica no es documentà íntegrament i els elements de contenció es daten durant la segona meitat del segle I dC, en funció del context general de l'excavació. Pel que fa a cronologia, destaca la presència de nivells d'abandó posteriors als murs que es poden datar entre finals del segle II i començaments del III. Per sobre, s'hi troben diversos nivells estratigràfics de formació indeterminada que es daten de forma imprecisa durant els segles IV i V.

UE 1615, 1628 (sector 3). Es tracta de pilars o basaments situats a la part inferior d'aquesta plataforma artificial. La UE 1615 recolza directament en la roca tallada, que en aquest punt presenta un angle sortint respecte a la direcció de la carena. Té unes mides d'1 m per 85 cm, està fet en *opus incertum* i té unes característiques de composició semblants al mur 1792. Desconeixem l'ús d'aquest element, però pot tenir relació amb el procés de construcció o bé ser un suport d'una mena de pilar superior. El mateix succeeix amb el suport 1628, de característiques constructives anàlogues i que sembla reforçar el parament 1220.

UE 1202, 1203, 1205, 1207, 1209, 1218, 1219, 1220, 1222, 1223, 1225 i 1227 (sector 1). A la zona central del frontal rocallós es troba una estança aproximadament rectangular adaptada a la irregularitat de la roca. Mentre que la part superior i mitjana de la carenada del turó estava retallada i regularitzada, a la part inferior es va optar per adaptar els murs de contenció a la morfologia natural. Les estructures que ara descrivim reflecteixen aquesta opció i, consegüentment, el procés constructiu i la disposició dels murs estigueren molt condicionats pel pendent i l'esbiaix que fa la roca en aquest punt concret.

Tot i que s'hi van poder distingir diferents llenços de murs sobreposats, de vegades amb diferències tècniques d'acabament, es tracta d'un projecte arquitectònic unitari del qual es pot reconstruir el procés constructiu, caracteritzat per l'alternança entre bastiment de murs i deposició de farciments de terraplenament.

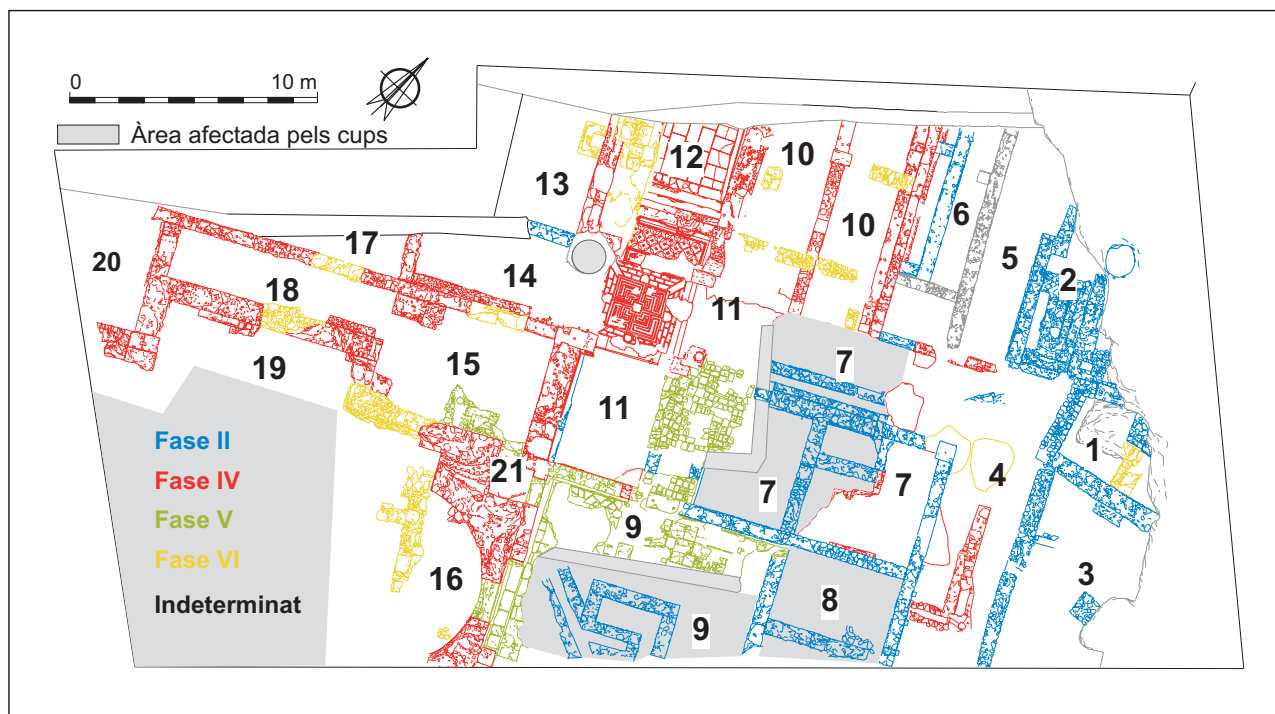

fig. 19: Planta general per fases en què s'indiquen els sectors d'excavació i l'àrea afectada pels cups d'emmagatzematge contemporanis

Així doncs, fou un treball desenvolupat des de la cota natural inferior i posicionat enfront de la roca. De forma que es van anar aixecant trams de mur encofrats a una certa distància de la roca i, posteriorment, se'n farcia l'interior per tal d'evitar utilitzar bastides en l'espai disponible entre el mur de contenció i la roca. Això haguera estat impossible per la mateixa irregularitat del tallat rocallós. El resultat és una combinació —reflectida en la numeració estratigràfica— de diferents tramades de murs que s'uneixen o sobreposen entre si i que, durant el procés constructiu, es combinaren amb diversos farciments o nivells de treball que han proporcionat una datació de segona meitat del segle I dC (UE 1210, 1212, 1213, 1214, 1215, 1216, 1217 i 1224). Aquestes estructures es desmuntaren posteriorment i l'espai intern es va compartimentar amb el mur 1201 el farciment constructiu del qual (UE 1204) presenta material ceràmic característic del segle IV.

UE 1710, 1236/1823 i 1237 (sectors 2/5). El mur 1710 es va construir després dels murs abans descrits més amunt i presenta un gir a l'extrem oriental en direcció a la roca, on es deixà el buit per una petita conducció de 30 cm d'amplada revestida de morter de calç i procedent de dalt del turó (UE 1718). Pot correspondre a un drenatge dels farciments de terraplè o tractar-se d'un desguàs específic d'una estructura no conservada. El mur on es troba és un dels principals elements de contenció i, juntament amb els murs 1707 i 1792, defineix l'orientació principal dels nous recintes arquitectònics. Té una longitud de 4,2 m amb un lleuger gir a l'extrem oriental per recolzar-se millor a la roca. L'amplada devia tenir

uns 80 cm, però és una mesura variable, ja que s'estreny adaptant-se a la paret del penya-segat. Com els altres murs, és una estructura d'*opus caementicium* encofrada per la cara contrària a la roca. L'altre parament és irregular i es barreja amb el farciment constructiu de l'espai sobrant entre el mur i la roca. A més de fer d'element de contenció dels nivells de terraplenament, devia protegir les conduccions d'aigua del sector 2.

Els murs 1236/1823 i 1237 constitueixen el límit meridional d'aquest sector definint un recinte de 1,90 m d'amplada i 4,5 de llargària que constitueix la caixa de protecció i de contenció de la conducció 1778. Al mateix temps, aquests murs i els 1707 i 1792 esdevenen el límit meridional del nivell arquitectònic superior. Al sud d'aquests murs (sectors 4 i 5) l'estratigrafia ja no pertany als processos de terraplenament constructiu, sinó a nivells de colgament de cronologia posterior. Altrament, la tècnica constructiva de 1236 i 1237 mostra dos tipus de parament. La cara nord dels murs —feta d'*opus caementicium*— devia estar oculta per la canalització interior, mentre que la sud fou d'obra vista i estava feta d'*opus vittatum*.

Mentre que el mur UE 1237 esdevé un llenç arquitectònic únic, l'altre mur (UE 1236/1823) presenta dos cossos ben diferenciats i amb la mateixa tècnica constructiva. L'única diferència és que la banquetta inferior (UE 1823) és 10 cm més ampla i conservava restes de revestiment de morter de calç. Al parament sud i a la primera filada de carreus del cos superior (UE 1236) hi trobem una sèrie de forats rectangulars de 12 per 6 cm de costat i 13 cm de fondària. Són

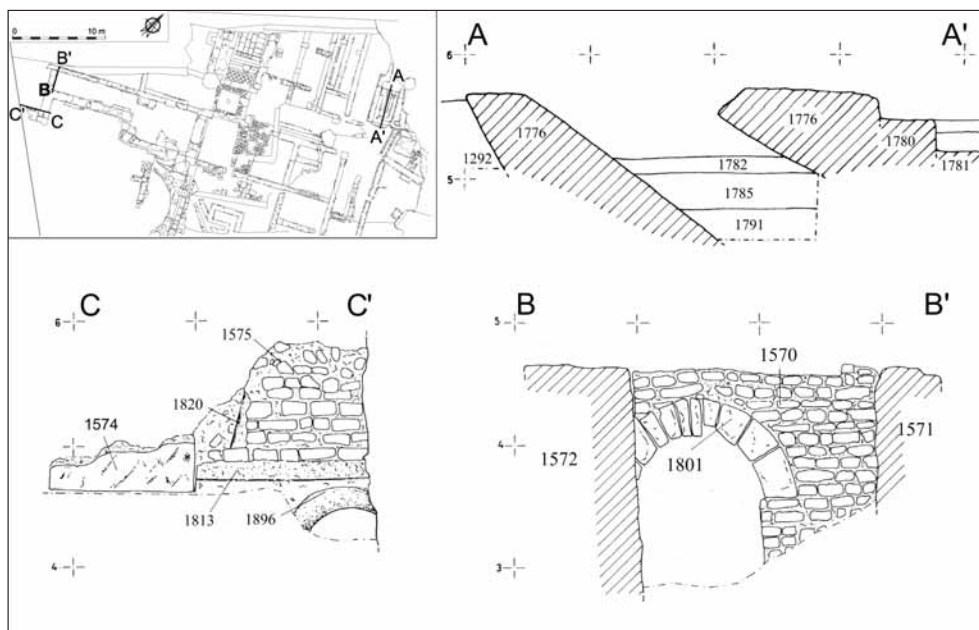

fig. 20: Secció i alçats arquitectònics

equidistants (de 65 a 70 cm) i responen als encaixos dels colls de bastida emprats durant la construcció d'aquest mur. Aquest fet ens indica que la cota del nivell constructiu i segurament la de circulació es trobava, com a mínim, un tram de bastida per sota dels 5 msnm. Altrament, la presència d'una estratigrafia de colgament al sector 5, on la documentació estratigràfica s'interrompé, demostra que el nivell de freqüentació d'aquest recinte s'ha de situar per sota del nivell de circulació de l'interior dels dos edificis d'aquesta fase.

UE 1179/1778, 1181, 1182, 1183, 1776, 1780, 1781 (sector 7). Simultàniament a la construcció de les estructures de contenció i de terraplenament adossades al retall de la roca, es van definir els elements subterranis relacionats amb el sanejament i l'evacuació d'aigua. Són sobretot de dos tipus: unes canalitzacions que conduïen l'aigua cap a un col·lector més gran i unes estructures per drenar la capa freàtica que garantien la salubritat d'aquest espai per a l'ocupació humana i l'estabilitat arquitectònica de les edificacions.

Entre els murs UE 1236 i UE 1237 al sud, UE 1710 al nord i UE 1781 a l'est es localitza una canalització integrada per les UE 1179/1778, 1181, 1182, 1776, 1780 i 1861. El sector 2 esdevé el punt d'arribada al solar d'aquesta canalització, procedent de dalt del turó i amb un pendent molt pronunciat, que segueix la mateixa orientació que les estructures de contenció, tant d'aquest solar com del núm. 2 del carrer del Dr. Zamenhoff (UE 34).

La claveguera 1778 està encabida dins d'una estructura rectangular de protecció que mesura, aproximadament, 4,5 per 3 m (UE 1776) i possiblement quedava coberta pel mur 1780 (figs. 18, 20 i 21). És una canalització definida per dos murs paral·lels separats uns 40 cm i amb coberta de volta amb l'interior revestit d'*opus signinum*. En aquest punt té un pendent molt pronunciat, amb una alçada interior de gairebé 2 m.⁴⁶ El procés constructiu ens fa pensar que els murs de la caixa de contenció es van aixecar abans de la deposició del farciment de graves (UE 1792) que es troba al voltant seu i després s'insereix la canalització encofrada. Possiblement hi abocava les aigües el canal 1718 (integrat en el mur 1710, amb coberta de llinda) i, tot i que amb més dubtes, un pou circular excavat en la roca (UE 1861⁴⁷). Hi ha la possibilitat que aquest pou es tractés d'un element per esmorteir la força de l'aigua, ja que la conducció prové de dalt del turó, amb un decalatge de cota de 9 m. Podria donar-se el cas que l'aigua procedent de la galeria es precipités dins del pou, el fons del qual es trobava a una cota més baixa que la del nivell de la canalització següent, que arrencava des del nivell inferior. D'aquesta forma, l'energia de l'aigua es dissipava dins del pou i reprenia el trajecte dins la canalització del solar de Sant Miquel amb una força i capacitat d'erosió molt menor.⁴⁸ Una altra possibilitat és que sigui un pou modern i que la conducció romana fos realment un segment d'*specus* procedent del recinte superior, sense cap sistema de regulació de la força o pendent de l'aigua.

A l'est dels murs 1780 i 1781 la canalització efectua un gir de 90° en direcció sud i continua fins a con-

⁴⁶ És una alçada irreal conseqüència del pendent pronunciat de la canalització.

⁴⁷ El pou estava gairebé rebaixat del tot pel retall de la roca fet durant la construcció de la nau d'emmagatzematge contemporània. Prové del recinte superior i el farcit, que és d'època contemporània, no es va extreure íntegrament.

⁴⁸ Un sistema semblant i documentat de forma més extensa es troba en l'aqüeducte d'*Aqua Augusta* de Còrdova (Ventura 1996 i 2002, fig. 4).

fig. 21: Detall de la caixa de la canalització 1778

nectar amb la conducció procedent del sector 9. Aquest tram s'ha identificat en el sector 7 (UE 1179), on presenta les mateixes característiques tècniques. A l'interior, l'amplada és idèntica al tram anterior, i l'alçada és d'1,45 m. Aprofitant que un cup contemporani havia escapat un segment de la canalització, es pogueren excavar part dels farciments d'obliteració, datats al segle II, que no farcien la totalitat de l'alçada interna.

Al sector 7 no només s'aprecia la continuació de la canalització sinó també de les estructures arquitectòniques de fonamentació associades (figs. 22, 39 i 40). En destaca la connexió entre canalització i caixa estanca de drenatge situada a la cara est. Sobre un nivell anterior d'arenes de platja situat entorn d'una cota de 2,40 msnm, es van aixecar una sèrie de murs encofrats que defineixen un compartiment rectangular sense fons fet d'obra, als murs del qual s'adossa, per dintre i per fora, un farciment constructiu de graves i còdols de riu (UE 1901). Es configura així un espai rectangular de 2,5 per 1,2 m que es caracteritza perquè als seus murs té una sèrie de canals originals que transversalment comuniquen l'interior de l'estructura amb els compartiments contigus. Interpretem aquest element com una arqueta de drenatge de la capa freàtica. És una estructura que es troba definida pels murs 1193, 1184, 1183 i 1181,⁴⁹ aquest últim adossat a la conducció 1179.⁵⁰

En el mur que separava la conducció de l'arqueta s'observa el baixant que comunica l'interior de la canalització amb l'arqueta de drenatge contigua. És un baixant bastit unitàriament al mur UE 1193 i s'aprecia, a l'extrem superior, un lleuger replà.⁵¹ Aquests elements permetien, en cas de crescuda de la capa freàtica i segons el principi dels vasos comunicants, que el nivell de l'aigua fos sempre el mateix dins i fora de

fig. 22: Vista frontal de la canalització 1179 des del buit creat per un cup d'emmagatzematge. S'aprecia l'obertura lateral per a l'entrada d'aigua

l'arqueta. Donat que l'arqueta comunicava amb la canalització estanca 1179, aquesta obertura constituïa el sobreeixidor de les crescudes de la capa freàtica el nivell de la qual mai seria més elevat que el de la cota de la connexió amb la canalització 1179. D'aquesta forma, el subsòl de l'edifici situat a l'est de la canalització quedava lliure de les humitats inferiors i evacuava cap a la costa les crescudes del subsòl hídic.

UE 1902, 1903, 1904, 1905, 1906, 1907, 1908, 1910, 1911, 1912. Una altra arqueta de drenatge s'ha identificat al sector 9, en aquest cas també afectada per un cup d'emmagatzematge (figs. 23 i 29). Són igualment estructures fetes de formigó encofrat de pedra i morter de calç amb un enlluït interior impermeabilitzant. S'aprecia, com al sector 7, que ambdues conduccions són estanques i que a ambdós costats dels murs es dipositaren, després de construir-los, grans farcits de graves (UE 1303, 1901 i 1557). En una posició més centrada respecte a l'edifici romà i just al costat de l'immoble núm. 31 del carrer de Sant Miquel, s'aprecia una canalització de característiques idèntiques a l'anterior que prové del solar contigu (UE 1912). La conducció està definida pels murs 1902, 1903, 1904 i 1906 i l'extrem oriental continua per sota de l'immoble núm. 31 del carrer de Sant Miquel. Al costat septentrional es disposa una altra caixa de drenatge esbiaixada respecte a la canalització però centrada i orientada amb relació als murs de fonamentació que delimiten l'estança. Entre la caixa de drenatge i la conducció principal hi ha un tram de canalització més estret (UE 1911) que recollia les aigües procedents de les crescudes de la capa freàtica i les canalitzava cap a la conducció 1912. Com al sector 7, ambdós recs estaven parcialment colgats per

49 L'amplada d'aquests murs és de 60 cm, amb l'excepció del mur 1181, que presenta un entrant a la cara est d'uns 10 cm d'ample formada per la banqueta de fonamentació 1182.

50 Els murs que delimiten la conducció tenen un gruix de 50 cm per la cara oest i la cara est en té 30, amb el reforç del mur 1181, que s'hi recolza.

51 Posteriorment, la canalització va recollir les aigües procedents de dos desguassos perpendiculars situats a una cota superior i en una estança annexa (UE 1172 i 1176). Aquestes evidències (figs. 40 i 41) s'han interpretat com a canals d'evacuació d'unes latrines corresponents als banys públics (fase III).

fig. 23: Detall canalitzacions 1911 i 1912 amb el farciment d'obliteració intern i els rebliments constructius de graves

nivells d'obliteració amb restes ceràmiques del segle II dC.⁵²

UE 1108, 1109, 1152, 1153, 1181, 1182, 1183, 1185, 1187, 1188, 1189, 1308, 1358, 1313, 1702, 1743, 1859, 1883 i 1957 (sectors 1, 4, 7, 8 i 9). Són les estructures arquitectòniques situades a l'est de la canalització 1179 i conformen la planta d'un recinte que presenta dificultats d'interpretació per diverses circumstàncies que tot seguit esmentem. L'edifici ha estat parcialment afectat pels cups contemporanis i les dimensions excedeixen les del solar actual. El problema principal però, deriva de la superposició dels banys. La implantació de les termes representà reutilitzar els fonaments anteriors i escapar la majoria de l'obra vista. Algun segment de mur fou respectat (per exemple, el 1185), però gairebé tots foren coberts per les extenses pavimentacions dels banys. Han estat precisament els buits creats pels cups d'emmagatzematge els que ens han permès constatar, sense referents estratigràfics precisos, la presència i les característiques tècniques d'aquest edifici (UE 1189, 1188, 1187/1185, 1120, 1313/1008, 1743/1702 i 1957). També la degradació de la pavimentació 1101 permet veure de manera puntual els murs 1859 i 1188.

fig. 24: Vista frontal del mur 1185/1187

Les restes documentades defineixen uns grans complexos arquitectònics caracteritzats per la disposició d'estances suportades per alts fonaments que havien de donar cabuda a l'equipament hidràulic soterrat exposat anteriorment. Les infraestructures i els fonaments formaren part d'un mateix projecte i procés constructiu materialitzat en una obra d'*opus caementicium* que, un cop finalitzada, creà una sèrie de soterranis buits que, des del punt de vista funcional, foren desestimats. Tots aquests buits foren reblerts mitjançant grans farciments de graves. Per sobre d'aquests rebliments s'estenien els paviments que no han estat documentats i que segellaven totes les estructures inferiors.

Els fonaments realitzats en *opus caementicium* tenen una amplada regular d'uns 60 cm i fonamentaven en rases constructives que seccionaven les arenes de platja, situades a l'entorn dels 2,2 msnm i no documentades per nosaltres perquè en el moment de l'excavació van aparèixer dins de la capa freàtica. En alguns punts on s'ha conservat més alçada s'aprecia que a l'entorn dels 4,2 msnm finalitzaven les fonamentacions i sorgien murs d'obra vista acabats en *opus vittatum* i amb una amplada lleugerament menor de 50

⁵² A diferència de l'arqueta del sector 7, aquest segon cas no es construí de forma paral·lela a la conducció de desguàs, sinó en posició esbiaixada. Això obligà a traçar una conducció d'enllaç (UE 1911). Aquesta diferència radica en la disposició axial de l'arqueta amb relació a l'estança superior (fig. 29).

fig. 25: Vista mur 1743/1702 i canalització 1758 de desguàs de la natatio contigua

cm (fig. 24). Aquests paraments s'han documentat escassament en aquells casos en què foren aprofitats després per l'edifici termal (UE 1108/1185, 1702, 1153, 1883) i presenten una tipologia molt semblant als paraments vistos dels murs de contenció UE 1236 i 1237. En la major part dels casos, les estructures de *vittatum* foren desmuntades íntegrament en obrir les grans estances termals i se'n conservaren només els fonaments en *caementicium*.

Un altre element significatiu és el mur d'*opus vittatum* UE 1153, límit occidental de l'estança on s'emplaçaren unes latrines pertanyents a l'edifici termal. Aquest mur presenta un carejament ben acabat i el negatiu, en el terra, d'un llinar espoliat a una cota de 4,17 msnm, just a sobre del fonament d'*opus caementicium* (UE 1181).⁵³ Si hi afegim que en aquells murs on es conserva la tramada superior feta en *opus vittatum*, el canvi de parament —*caementicium* per *vittatum*— es produeix a l'entorn dels 4,2 msnm, podem afirmar que aquest era aproximadament el nivell d'ús general d'aquest edifici. Aquesta cota, per altra banda, no varià gaire de l'establerta en la fase posterior. Finalment, del parament septentrional del mur UE 1702 sobresurten un petits carreus disposats equidistantment i que podrien formar part dels elements de subjecció de la bastida constructiva (fig. 25).

UE 1120, 1242, 1242, 1516, 1567 (sectors 6, 10, 12, 13). Aquests murs pertanyen a un segon cos arquitectònic emplaçat a l'oest de la conducció 1179 i a 3 m de distància respecte de l'anterior. La identificació dels fonaments d'aquest segon edifici es planteja encara més complexa, ja que per sobre s'hi alçaren les naus del frigidari termal que cobreixen la major part de les evidències inferiors amb els paviments de mosaic. A més, els cups contemporanis no l'han afectat i, a excepció del sector 7, no hi ha cap punt de visualització lateral (figs. 26 i 27). Precisament en aquest sector s'aprecia el mur 1120, el límit oriental de l'edifici.

fig. 26: Detall mur 1120 amb les estructures posteriors sobreposades

Al sector 6 es constata el mur de tancament septentrional (UE 1242) des del qual arrencaven els murs 1243 i 1516 (fig. 54). Ambdós murs es veuen parcialment, i la major part del trajecte es detecta en tot el sector 10, on s'aprecia la continuació dels murs per sota del mosaic, ja que el paviment termal s'ha esfondrat, a excepció de la franja definida pels antics fonaments. Tots dos murs continuen fins a topar amb el mur UE 1297, aprofitat en la construcció de la paret nord de la piscina frigidària, que es veu gràcies a un forat d'espoli tardoantic. Per altra banda, al sector 13 s'ha identificat un segment del fonament UE 1567, el qual s'interpreta com la continuació del mur 1120. Respecte al nivell de circulació del segon cos, l'única evidència concreta que tenim correspon a un fragment molt reduït d'un paviment d'*opus signinum* (UE 1543) aparegut sota d'un dels mosaics de les termes, a una cota de 4,27 msnm.

Entre els fonaments dels dos recintes s'aprecien una sèrie de diferències tècniques pel que fa al sistema i a l'estratigrafia constructiva. S'han detectat gràcies al buit deixat pel cup contemporani del sector 7, ja que s'ha pogut recuperar part de l'estratigrafia compresa entre la conducció 1179 i el fonament 1120. L'anàlisi dels paraments de fonamentació se centra en les empremtes d'encofrat deixades en els murs de fonamentació d'*opus caementicium*.

Els fonaments 1187/1185 i 1189/1188 formen part del mateix procés constructiu que la canalització 1179 i l'arqueta de drenatge contigua. Fou un procés d'encofrat homogeni del qual hem documentat una breu seqüència estratigràfica, a l'oest de la conducció 1179, integrada per una rasa de fonamentació més un farciment constructiu i horitzons de treball d'obra. L'anàlisi estructural del conjunt determina la presència d'un tram de fonamentació excavat en el nivell d'arenes⁵⁴ i per sobre seu, una primera tramada descoberta d'uns 35 cm d'alçada (UE 1187 i 1189). A la part superior s'observen uns encaixos de 10 per 10 cm

⁵³ Mur i porta que en la construcció de l'edifici termal posterior es van mantenir en ús.

fig. 27: Vista frontal mur 1120 amb les estructures posteriors sobreposades

de costat distanciat per 1,4 m que s'interpreten com els negatius dels colls de bastida emprats durant l'aixecament de les tramades superiors. Per sobre d'aquest tram inferior se n'aixecà un de nou, amb una alçada de 85 cm, i amb altres encaixos de travesses situats al cantell superior i a la mateixa vertical que els del pany inicial. L'últim tram de fonamentació assolí una alçada similar de 85 cm. La unió de totes tres tramades documentades estableix un fonament que assolí la cota superior de 4,2 msnm (cfr. fig. 24 amb figs. 26 i 27). A l'entorn d'aquesta cota s'aixecaren els murs vistos de *vittatum* (UE 1108, 1185 i 1188). Aquestes evidències *negativitzades* en els paraments, un cop s'adormí el morter, ens indiquen l'ús de bastides recolzades sobre les arenes que es fixaren en els fonaments mitjançant colls de bastida horitzontals que sostenien les plataformes de treball dels operaris. Un cop desmuntades les bastides, es va reomplir l'espai sobrant del primer edifici amb còdols i graves (UE 1901), i d'aquesta manera es va assolir un gruix estratigràfic de 2 m.

El mur UE 1120 se situa a l'oest de la conducció 1179 i esdevé el límit oriental del segon edifici (figs. 26 i 27). El procés constructiu posa de manifest una tècnica diferent, i destaca el fet que la rasa de fonamentació va afectar les evidències constructives de la canalització 1179 i va establir, d'aquesta forma, una fase de realització cronològicament posterior, però inclosa en el mateix projecte urbanístic. Dins de les arenes de platja s'excavà la rasa de fonamentació i s'aixecà un tram encofrat que sobresortia 25 cm de la cota natural anterior a la urbanització altimperial.

Posteriorment se sanejà el terreny mitjançant un farciment de terra compactada (UE 1150) coberta per un sòl de treball d'arena groga compactada (UE 1126). Un segon tram de fonament presenta una alçada d'1,3 m, assolida amb l'encofrat unitari de tres fileres de taulons amb una alçada situada a l'entorn dels 40 cm. A la part superior de la tramada es conserven els forats cilíndrics dels travessers de fusta utilitzats per entibar el calaix d'encofrat i, alhora, per subjectar la bastida. Les característiques globals d'aquest fonament el fan semblant respecte als murs del carrer de Castaños, datats en aquesta mateixa fase. Alhora, els farciments de terra relacionats amb l'aixecament del fonament 1120, estratigràficament posteriors a la conducció 1179, permeten establir una relació temporal de posterioritat pel que fa a l'execució dels dos edificis.

Comentari (figs. 28-30)

En el solar no s'ha identificat cap vestigi anterior a aquesta fase, cosa que permet pressuposar que les restes ara descobertes pertanyen a la primera actuació humana en aquest punt. Així mateix, aquests fets es podrien relacionar amb els retalls puntuals que presenta l'espadat natural per permetre aprofitar millor l'espai i recolzar millor les estructures de contenció.

La identificació concreta d'aquestes actuacions es planteja dubtosa i la interpretació funcional de determinats aspectes té, sense la conclusió dels treballs de documentació arqueològica, un caire provisional. La major part de les estructures estan ocultes pels nivells

54 Es dedueix que el nivell dels aiguamolls o el de les platges naturals es devia trobar en el moment d'iniciar el procés d'urbanització a l'entorn dels 2,2 msnm (UE 1119).

de pavimentació del conjunt termal, d'altres foren desmuntades i, a més, l'edifici es coneix parcialment, ja que la major part excedeix els límits del solar. Malgrat aquestes llacunes i que no es disposa de prou indicis cronològics, s'estableix una relació de posterioritat estratigràfica i cronològica entre els diversos conjunts constructius: elements de contenció, conduccions del subsòl i superposició de dos edificis separats per una via interna d'uns 3 m d'amplada.

La primera actuació és l'element de contenció determinat pels murs 1203, 1207, 1202, 1225, 1218, 1209 i 1628. A aquest cos s'hi afegeix el tancament definit pels murs 1707 i 1792, juntament amb els pilars 1615 i 1628, de manera que s'estableix l'esquema orientatiu propi d'aquesta part de la ciutat. Per l'extrem oest arriba, procedent de dalt del turó, la canalització 1776/1778, la construcció de la qual no es pot dissociar dels murs de contenció 1710 i 1236/1237, i d'altres elements que integren l'edifici oriental. Els murs 1707/1792 i 1236/1237 esdevenen la façana meridional de les estances arquitectòniques situades al mig o dalt de la carena i de les quals no tenim constància. Al sud d'aquest tancament es disposen dos cossos arquitectònics estratigràficament diferenciats i separats per una via que, en arribar a les estructures de contenció, gira en direcció sudest per darrere d'un dels dos edificis.

La construcció de la canalització 1776/1778 és coetània als murs situats en el cantó est i, des del punt de vista estratigràfic, destaquen per la relació amb els potents farciments de drenatge. La major part dels murs que es conserven en aquest sector del solar corresponen a fonamentacions en *opus caementicium* que sobresurten més de 2 m respecte a la cota del nivell de circulació anterior a la urbanització. L'espai comprès entre aquests murs va ser farcit per grans rebliments de còdols de riu amb escasses restes ceràmiques. La presència d'aquest farcit de graves és una constant en tot l'interior de l'edifici i implica una gran obra de condicionament i drenatge determinat per les necessitats funcionals. Aquest fet i l'envergadura de les construccions d'aquesta època ens fan pensar en una obra de promoció pública. Altrament, la disposició de les arquetes de drenatge té una clara relació amb la planta arquitectònica d'aquest moment.

Per identificar l'activitat originària de l'edifici disposem d'una sèrie d'elements que de forma aïllada poden considerar-se insuficients, però analitzats con-

juntament permeten establir una hipòtesi funcional que cal tenir en compte. La restitució de l'edifici parteix de la possibilitat que es tracti d'un magatzem o petit mercat —tipus *horreum* o *macellum*⁵⁵— relacionat amb les activitats portuàries. Arribem a aquesta hipòtesi entenent que l'envergadura de la construcció i la transformació de l'entorn natural només s'hagueren pogut fer amb una inversió pública, en clara relació amb l'activitat portuària propera.

A partir d'aquesta hipòtesi, ratificada en part per les característiques de les troballes localitzades en l'entorn durant els darrers anys —entre les quals el solar núm. 1 del carrer de Castaños, que tractarem a continuació—, es desenvolupa una planta teòrica de l'edifici basant-se en les estructures identificades i, en especial, tenint en compte que les termes públiques que s'edificaren a continuació aprofitaren les estructures precedents com a fonaments.

L'anàlisi estratigràfica i la presència de la canalització 1179/1912 permet conèixer el límit nordoest de l'edifici. A més, en un dels sondejors, entre els murs d'*opus caementicium*, es determinà l'empremta d'un gran carreu de reforç estructural ubicat en el que es pot considerar la cantonada septentrional de l'edifici (UE 1152). El mur 1743-1702 esdevé la façana nord del recinte que limita amb una via interna d'uns 3,3 m que afronta amb els murs de contenció de terreny plenament superior (sector 4).

Els principals indicis per reconstruir la planta s'extreuen de la mateixa sobreposició arquitectònica del conjunt termal. La planta del frigidari central aprofità els murs del pati interior de l'edifici comercial. La *natatio* descoberta abraça l'espai antigament ocupat per tres estances i altres compartiments del frigidari reposen sobre els àmbits situats als angles del magatzem. Finalment, els murs interiors del frigidari axial també podien haver aprofitat els murs de la fase altimperial. S'observa com les parets de separació dels *alvei* rectangulars respecte al caldari segueixen les mateixes alineacions que l'edifici portuari. Així mateix, el mur de separació del caldari respecte a l'absis septentrional coincideix amb el tancament sud de l'hipotètic magatzem o mercat. Aquestes coincidències permeten establir hipotèticament una estructura de planta quadrada.⁵⁶ D'aquesta forma l'antic edifici portuari esdevingué el cos central i de distribució del frigidari posterior, i també l'espai de comunicació entre les dues ales de les termes i el gran caldari axial.

55 Tot i no disposar de suficients evidències ens decantem, atesa la posició portuària, per la primera de les opcions (apartat 5.4)

56 No es descarta, però, que en direcció sud o en sentit est l'edifici sigui més gran i, per tant, de planta rectangular. Cal destacar el fet que l'estratigrafia dels sectors 16 i 19 disposava dels grans farciments constructius de graves i còdols, unes aportacions que sembla que es destinaven a l'interior dels edificis portuaris i no a l'estratigrafia de les vies d'accés. Una segona possibilitat és que l'*horreum* quadrangular que es proposa no fos un edifici exempt pels quatre costats, sinó que estigués adossat, per la cara meridional i/o oriental, a altres equipaments portuaris de planta arquitectònica diferent, però integrats en la mateixa illa urbana.

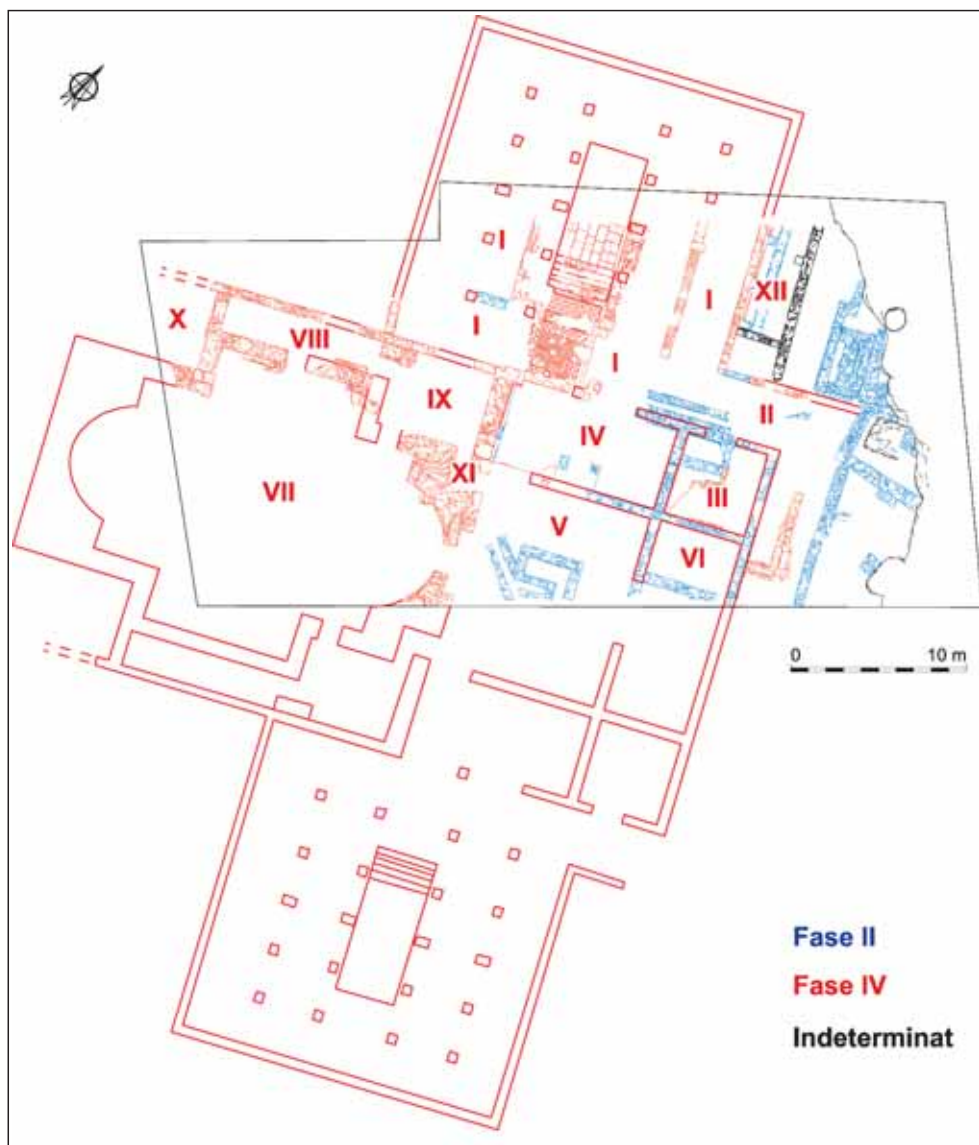

fig. 28: Reconstrucció hipotètica de l'edifici termal (fase IV) indicant els àmbits termals

Amb aquestes dades es presenta una proposta d'edifici quadrat amb un pati central redistribuïdor. S'accedeix al pati des de la façana nord per un passadís d'1,30 m delimitat pels murs 1188 i 1859. Les estances situades als xamfrans devien ser accessibles des de l'exterior de l'edifici; prova d'això és la porta localitzada al mur 1153 que s'obrí en la mateixa façana que la porta principal. Es tracta d'un accés més estret, amb una amplada teòrica de 90 cm, situat a l'eix central de l'estança. Durant la fase termal aquesta estança esdevingué les latrines situades prop de l'accés extern.

Respecte al sistema de canalització i drenatge, l'arqueta del sector 9 adquireix una posició central amb relació a l'edifici. A més, la confluència dels trajectes de les canalitzacions 1179 i 1912 permet definir la cantonada sudoest, punt que, per altra banda, coincideix amb el desenvolupament teòric efectuat a partir de les restes conservades.

A l'entorn d'aquest magatzem es determina una via o carrer que el voreja pels costats N-W i N-E. Entre

els murs 1120 i 1181 passava la via de separació entre els dos edificis i, per sota, la canalització 1179/1778. L'estratigrafia d'aquesta via interna de 3 m d'amplada s'ha documentat escadusserament, però ha estat suficient per apreciar que els farciments constructius no preveïeren aportar-hi graves com a l'interior del magatzem limítrof. Aquests farciments cobriren la canalització i continuaren fins a una cota que preparava el ferm del carrer, possiblement coincident amb el canvi estructural entre fonamentació i obra vista. Entre el mur 1702/1743 i el 1707/1792, la mateixa via devia girar 90° en direcció sud separant el magatzem dels murs de contenció de les estructures disposades dalt del penya-segat. Aquí no s'ha identificat l'estratigrafia fundacional (sector 4), ja que fou una àrea afectada per la instal·lació de conduccions d'aigua del recinte termal posterior.

El segon edifici s'adscriu igualment a una tipologia i funcionalitat de caire portuari. D'aquest n'hem identificat puntualment una pavimentació en *opus signi-*

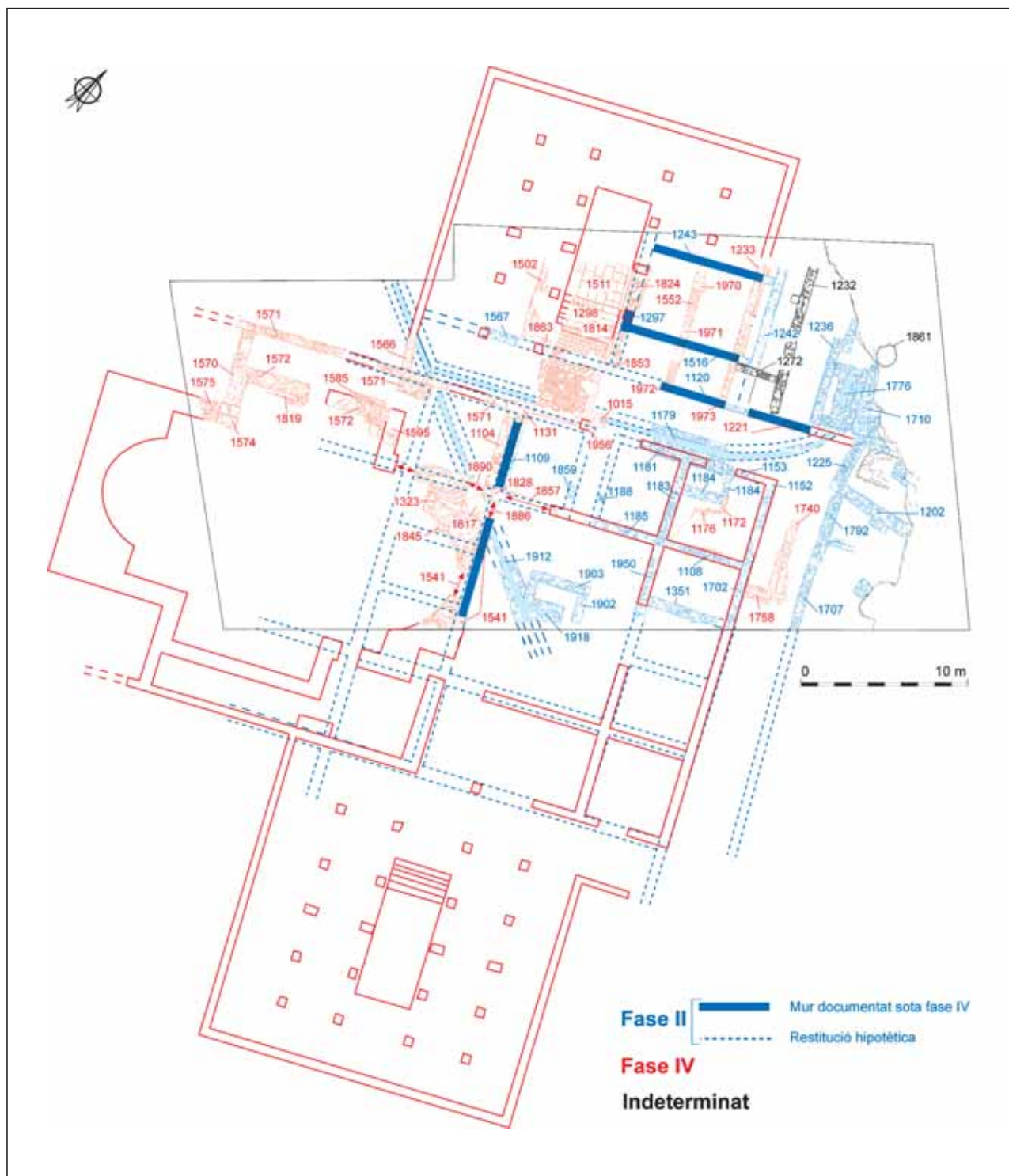

fig. 29: Superposició reconstruccions fase II i IV

num (UE 1543), però no hem pogut determinar si disposava d'estructures de drenatge i farciments de grava com l'anterior. Tot i les diferències tècniques i de cronologia relativa amb relació a l'*horreum* precedent, la construcció respon al mateix projecte urbanístic de potenciació de l'àrea portuària de la ciutat, del qual també hem constatat evidències al solar del carrer de Castaños (fig. 153). El mur 1242 s'ha interpretat com el tancament nord-est i el mur 1120, com el límit sud-est. Aquest darrer continua més enllà de la

cantonada fins a enllaçar amb les estructures de canalització i de contenció situades al peu de la muntanya. Això té sentit dins del projecte de fonamentació que, paral·lelament, defineix la caixa de contenció de la conducció 1179.

Entre els murs 1242 i 1236/1283 es troba un recinte amb una longitud mínima d'uns 10 m i una amplada de 3,6 m. No podem determinar si aquest devia finalitzar de seguit en topant amb la roca o bé hi havia, al

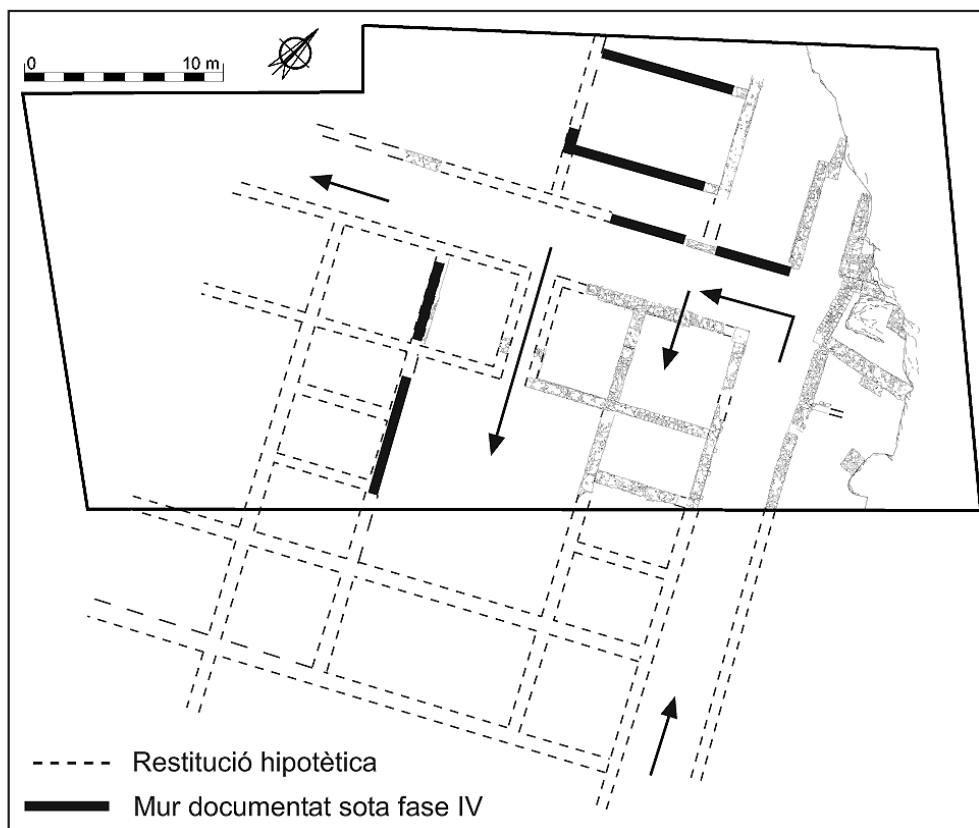

fig. 30 : Reconstitució hipotètica dels edificis portuaris

costat del mur 1242, un petit passadís. Tampoc ha quedat clar si es tracta d'un recinte desocupat, fruit de la unió de les estructures arquitectòniques amb el traçat irregular de la muntanya. Els paraments meridionals dels murs 1236/1237/1823 i l'absència d'estratigrafia indiquen que el nivell de circulació devia estar a una cota molt més inferior que la de la via, que no tenim determinada però que, amb tota seguretat, fou superior a l'extradós de la conducció de drenatge. Altrament, la continuació del mur 1120 fins a topat amb la conducció barra el pas d'aquest espai (sectors 5/6) amb la resta de l'àrea.

3.2.3 Nivells de colgament del segle II. Fase III

Sense poder apreciar fefaentment l'origen i la motivació de les actuacions d'aquest període, s'ha identificat una fase de colgament parcial d'alguns dels sectors ubicats fora dels recintes arquitectònics precedents. Així, als sectors 3, 4 i 5 es localitzen una sèrie de farciments de colgament caracteritzats per nombroses restes fragmentades de plaques marmòries que eleven la cota d'un recinte desocupat.

També destaca l'obliteració parcial de les conduccions d'aigua del subsòl. Cal reconèixer, però, que la datació es fonamenta en un conjunt ceràmic exigü, amb tota la incertesa que això representa. No obstant això, és

un procés que es repeteix en els diferents indrets on s'ha pogut excavar l'interior de la canalització, la qual no s'inutilitza íntegrament perquè les conduccions continuaren emprant-se durant la fase termal posterior.

3.2.4 Les termes públiques. Fase IV⁵⁷

La construcció de l'edifici termal va comportar, en alguns casos, enderrocar les estructures de la fase II, desmantellant els paraments de *pseudoopus vittatum* fins arran de terra, mentre que en altres casos es van aprofitar els murs preexistents. De qualsevol manera, es mantingué l'ordenació urbanística establerta des d'un primer moment, seguint els eixos i els accessos marcats ja durant la urbanització original.

Com en la fase II, ens trobem davant la documentació parcial d'un conjunt arquitectònic de gran extensió que, per diverses circumstàncies, ens arriba en un nivell de conservació fragmentari. La dinàmica urbanística durant l'etapa visigòtica i la instal·lació dels cups contemporanis en condicionen la interpretació, juntament amb el fet que la major part del conjunt termal es troba fora de l'àrea excavada. Pel costat oriental encara se'n conserven restes, així com per sota del carrer de Sant Miquel i dels solars amb numeració parell situats enfront de l'excavació.

⁵⁷ Les restes termals es descriuen i s'analitzen a partir de dues agrupacions: els sectors d'excavació definits durant l'execució dels treballs (fig. 16) i els àmbits termals establerts durant l'anàlisi posterior (figs. 17, 19 i 25).

L'any 1976 el Museu Nacional Arqueològic de Tarragona va realitzar un seguiment puntual sota els immobles números 35-37 del carrer de Sant Miquel que va permetre documentar part d'una claveguera i diversos fragments escultòrics d'un Apol·lo, localitzats en una construcció absidal que encara conservava restes de mosaic (fig. 10 i apartat 4.4). No obstant això, la major part de les restes d'aquest solar es van malmetre, sense que se'n fes cap documentació tècnica, durant l'excavació d'un pàrquing soterrat. Com hem exposat anteriorment, les informacions orals ens confirmen la presència de columnes, dipòsits i murs amb paraments d'*opus quadratum* que es conserven encara parcialment sota les escales que limiten amb el solar del carrer de Castaños. No hi ha dubte que aquestes evidències formaven part dels banys ara identificats.

Si bé les estructures del complex termal documentat aprofiten en part els murs dels edificis precedents, comptem també amb una sèrie de noves construccions que utilitzen dos tipus de paraments: l'*opus caementicium* i l'*opus vittatum*. A més, trobem reforços estructurals de carreus que s'insereixen en els fonaments i que constitueixen el suport de les columnes superiors. Tots aquests elements corresponen a diferents tasques constructives: murs de càrrega, reforçaments puntuals de voltes i/o arcs de descàrrega, utilització de l'*opus vittatum* com encofrat perdut. En definitiva, es tracta d'una pràctica constructiva que encaixa amb el que succeeix en les termes públiques de la *Urbs*, Roma. A partir del segle II dC s'aconsegueixen juxtaposicions de voltes i cúpules que evidenciaven un nivell de perfeccionament tècnic en la combinació d'estructures d'*opus caementicium* utilitzant paraments de *lateres*⁵⁸ com a encofrat perdut (Mar 1994, 287; Mar 2000, 19).

Àmbit I. (sectors 10, 11, 12, 13 i 14⁵⁹). Representa la zona centre-occidental del solar i inclou una de les piscines de l'edifici termal. Estructuralment està definit pels murs UE 1566 al costat sud (S. 14), la UE 1233 al nord (S. 10) i la UE 1571 a l'est (S. 14). Aquests elements delimiten un àmbit termal de 18 m d'amplada per una longitud mínima de 12 m, ja que aquest recinte continuava per sota de l'immoble núm. 35 del carrer de Sant Miquel (fig. 28).

El límit meridional es troba molt arrasat, pràcticament fins als fonaments, però el tancament nord es conserva amb una alçada d'uns 80 cm per sobre de la pavimentació. Està fet d'*opus caementicium*, amb tramades estretes, col·locant contra les fustes d'encofrat filades de pedres irregulars mitjanes i abocant-hi pos-

teriorment el morter de calç. A causa de la menor consistència dels morters, els paraments s'han descarnat de manera que en alguns trams sembla que estiguin fets d'*opus incertum*. Un altre dels trets que caracteritza el tancament 1233 és un morter barrejat amb grava fines que té una coloració blanca, grisa i groga, deguda al tipus d'àrids emprats. És un material diferent al que s'utilitzà en les estructures de la fase anterior, compost de morters molt blancs i més consistents. De l'encofrat original resten les empremtes dels taulons de fusta i els encaixos dels colls de bastida. Tots aquests indicis es veuen al parament nord (sector 6). Aquí també es documenta una banqueteta de fonamentació (UE 1244) que sobresurt uns 20 cm respecte a la plomada del mur superior, que mesura uns 45 cm d'amplada. El límit nord del recinte es considera, a la vegada, el tancament de l'edifici termal.

Als peus dels murs 1233 i 1571 es conserven les restes d'uns bancs contigus adossats als murs de tancament (1554 i 1581 respectivament). Ambdós elements són coetanis al procés constructiu, tal com reflecteix el fet que els paviments musivaris s'hi adaptin. El més ben conservat és el mur 1554, que ha perdut el revestiment original i conserva la matriu de pedres irregulars de petites dimensions lligades amb argila. La segona banqueteta s'ha documentat en planta i es fonamenta en un mur de pedres amb argila que conserva, escassament, les restes de l'arrencada del revestiment de morter amb el qual, amb tota seguretat, estaven acabades les banquetes.

Diverses evidències determinen que aquest recinte estava compartimentat en cinc naus i tenia una piscina a la nau central (figs. 31-36). La piscina mesura una amplada hipotètica d'uns 4,5 m, per 1,20 m de fondària i té, des de l'esglaó inferior, una llargària documentada de 3 m. Se n'han localitzat l'accés oriental i el límit septentrional. El fons es troba a una cota de 3,04 msnm, de manera que per construir-la es van haver de desmuntar paviments de l'edifici anterior.

La piscina s'emplaça al sud d'una fonamentació preexistent de la fase II (UE 1297) i el límit meridional fou un mur d'*opus caementicium* de nova creació (UE 1502). A l'extrem oriental hi ha un accés constituït per quatre esglaons d'obra (UE 1298). Els tres superiors estan revestits de morter hidràulic, amb les arestes arrodonides. L'inferior fou folrat amb lloses de marbre. Dalt de l'escala es troba l'empremta d'un altre esglaó sobrelevat respecte a la cota dels paviments que envolten la piscina (UE 1814) i que conserva l'ar-

⁵⁸ En el nostre cas i com passa en altres punts de les províncies occidentals (Nielsen 1990, 64-ss.), els *lateres* se substitueixen per carreus de pedra i l'*opus testaceum* es canvia per *opus vittatum*.

⁵⁹ Una part del sector 7, afectada per un dels cups, s'inclouria en aquest àmbit.

fig. 31: Vista de la piscina i dels mosaics annexos.

fig. 32: Vista lateral de la piscina. Costat nord

fig. 33: Detall de l'escala d'accés oriental

fig. 34: Detall de la fonamentació 1552 i dels paviments contigus. Àmbit I

fig. 35: Vista general de les dues naus situades al nord de la piscina. Àmbit I

fig. 36: Detall de la pavimentació i de la banquetta adossada al mur de tancament septentrional. Àmbit I

fig. 37: Detall del registre 1105. Àmbit I

rencada d'un revestiment de lloses de pedra (fig. 38, A-A'). Devia vorejar tota la piscina, tal com reflecteix el límit septentrional, on l'esglaó es converteix en un banc d'1 m d'amplada que recolza sobre un mur de la fase II (UE 1824). A més de delimitar la piscina, un segment del banc arribava fins al basament de columna UE 1853. Si hi apliquem un criteri d'axialitat, es pot apreciar que els bancs perimetrals emmarcaven l'accés oriental de la piscina abraçant part del mosaic de cercles secants (UE 1852).

La solera de la piscina fou pavimentada amb lloses de pedra d'Alcover (UE 1511) i seguidament es van recobrir les parets i les juntures amb revestiment hidràulic

d'*opus signinum* (UE 1818) d'uns 2 cm de gruix; també es va disposar una motllura de quart de circumferència que remunta per sobre del primer esglaó i del paviment.

El mur UE 1824 presenta dos retalls d'espoli (UE 1854 i 1537) fets per extreure els basaments de dues columnes inserides en el banc contigu de la piscina i dels quals no s'ha conservat cap element. Són les evidències d'una columnata que envoltava la piscina i que ha conservat els basaments de carreu de pedra de l'extrem oriental (UE 1853 i 1863). Més a l'est, separant els àmbits I i IV es troben dos basaments més (UE 1956 i el de pilastra UE 1131).

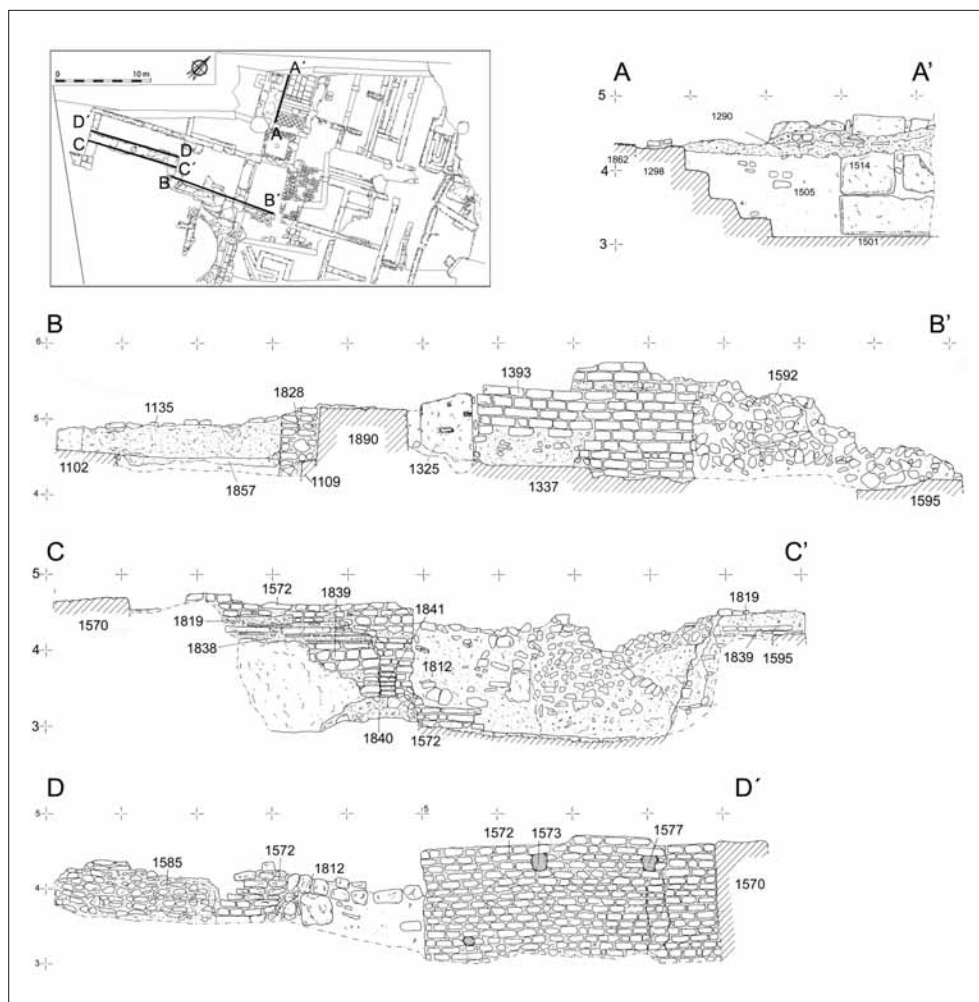

fig. 38: Alçats arquitectònics

Entre la piscina i el tancament nord UE 1233 es documenta, de forma paral·lela i equidistant, la fonamentació UE 1552⁶⁰ (fig. 34), corresponent a un banc de separació de les dues naus disposades al nord de la piscina. El mur està resseguit per les pavimentacions musivàries i té tres basaments inserits fets de carreus del tipus Mèdol (UE 1970, 1971 i 1972). Estan disposats cada 3,5 m, que és una distància semblant a la que hi ha en els altres basaments que voregen la piscina. A l'extrem oriental del mur UE 1233 es troba un altre basament de pilastra relacionat amb les columnes de l'interior (UE 1973). Les proporcions entre aquestes evidències, així com la distància entre els tancaments UE 1566 i 1233, determinen la presència de cinc naus orientades en sentit NW-SE, delimitades per quatre columnates i amb una piscina en posició central.

Un cop aixecats els murs i feta la piscina, es va cobrir tota l'estança amb paviments d'*opus tessellatum*. El

retall d'espoli 1537 permet apreciar puntualment la composició de la preparació constructiva dels paviments termals. S'ha observat un nivell de regularització de terra compactada⁶¹ que abraça la totalitat del sector i damunt del qual s'estengueren els nivells de *rudus*, *statumen* i *nucleus*, amb unes característiques constructives pròpies del nivell tècnic del conjunt termal. Per sobre de l'estrat de regularització s'aprecia una preparació de 10 cm de gruix integrada per pedres petites lligades amb morter de calç, entremig una capa de terra de 6 cm de gruix i després el llit superior de calç —de 4 cm de gruix, en el qual es fixaren directament les *tesserae* dels paviments: *nucleus* (UE 1106, 1551, 1584 i 1847) i *tessellatum* (UE 1102, 1544, 1545 i 1586).

Els terres d'aquest sector es poden dividir en dos grups: el primer estava format pels paviments de tessel·les blanques, d'uns 2 per 2 cm de costat i toscament tallades. Aquests paviments blancs estan encer-

⁶⁰ La part conservada està feta de pedra irregular mitjana i petita lligada amb morter de calç i té una amplada de 50 cm. És possible que es tracti de la part inferior d'algun tipus de banc o mur baix, decorat o revestit en origen, que devia separar visualment ambdós pòrtics. Aquest fet explicaria l'estat de conservació actual.

⁶¹ Aquest estrat no s'ha excavat, si bé es pot apreciar en el tall d'un dels cups contemporanis (figs. 27 i 28).

clats amb una orla de tesselles vermelles (figs. 34-36) en les naus perimetrals (UE 1545 i 1586). La major part de l'extensió és ocupada pel mosaic blanc, amb una disposició de les rengleres de tesselles girada uns 45° amb relació als eixos arquitectònics. En canvi, l'orla vermella segueix la mateixa disposició que els murs que hi toquen.

A l'extrem oriental de la piscina es disposà una segona àrea musivària elaborada en *opera tessellata* policroma i emmarcada per una ampla franja de tesselles blanques amb una disposició coincident amb els eixos arquitectònics (fig. 31). Aquesta zona es compon de tres elements musivaris: un rectangle decorat amb cercles concèntrics, una cartella rectangular que vorejava una inscripció musivària en *opus vermiculatum* —amb el text orientat per llegir-lo des de la piscina— i, finalment, un mosaic quadrat amb un laberint emmarcat per una orla de muralla (apartat 4.6.1). Aquest darrer mosaic estava emplaçat en un punt de redistribució dels compartiments termals. Quant al sistema constructiu, és el mateix que l'anterior: sobre la capa de terra compacta de regularització s'estengué el *nucleus* de morter on s'inserien les *tesserae*.

El darrer element destacable en aquest sector és el registre de claveguera UE 1105 (fig. 37), situat gairebé sota de la comunicació amb l'àmbit IV. Es tracta d'un orifici circular de 50 cm de diàmetre que desguassa en la conducció UE 1179 de la fase II. Aquest registre, coetani a la construcció termal, estava ocult per una tapa quadrada, tal com es dedueix a partir de l'empremta que hi ha al paviment.⁶²

Àmbit II (sectors 4 i 7). Entre els sectors d'excavació 6 i 7 s'estenia una zona de pas de 3,1 m d'amplada per 3,3 m de longitud, delimitada pel mur 1121 en el costat occidental i pel 1153 en l'oriental. L'estança permet accedir als àmbits I i III i s'emplaça en l'espai ocupat antigament per la via de separació dels dos magatzems portuaris. Les restes de mosaic blanc (UE 1155⁶³), de les mateixes característiques que les de l'àmbit anterior, permeten apreciar la línia del tancament septentrional de l'estança, si bé cal esmentar que el mur 1121 continua més enllà de la finalització del mosaic. El final del mosaic coincideix amb un retall en l'estratigrafia inferior, en el qual no s'aprecia cap estructura de fonamentació, de manera que s'ha interpretat com l'empremta de l'espoli del llindar d'una porta disposada en sentit perpendicular a la direcció de l'antiga via portuària (figs. 39 i 138).

Aquests indicis i la posició de l'estança determinen que la sala constitueix un dels accessos exteriors al conjunt termal, des de la mateixa via de servei que es definí durant la fase II (sector IV) i que devia discórrer als peus dels murs de contenció dels farciments de terraplenament dels bancals superiors. L'inici del mosaic ens marca el començament de l'àrea termal i el mur 1221 constitueix el parament de fons amb què es trobaren els visitants a les termes quan hi accedien des de l'esmentada via després de girar 90°.

L'extrem septentrional de 1121 enllaçava amb els murs de contenció de la muntanya i està construït sobre una de les fonamentacions en *opus caementicium* de la fase II (UE 1120). La major part del mur està arrasat a nivell del terra, però ha conservat dos segments que tenen una amplada de 42 cm i una alçada màxima de 60 cm per sobre de la cota dels paviments. La tècnica constructiva no es pot determinar amb claredat, ja que el mur està molt descarnat. Tot i això, és molt semblant al mur de tancament UE 1233 i possiblement fou una estructura aixecada en *opus caementicium*. El morter utilitzat en la construcció es caracteritza, com ja hem indicat, per les coloracions blanques i grises, barrejat amb grava i amb una consistència menor que els morters utilitzats en l'edifici pretermal.

Respecte al mur del costat est (UE 1153), només conserva un tram d'1,2 m de longitud en l'angle nord-est del sector. Recolza sobre una fonamentació de la fase II (UE 1181) i està fet en *opus vittatum*, ja que es tracta igualment d'un dels paraments aprofitats de l'edifici precedent. Té una amplada de 52 cm i totes dues cares estan revestides amb un enlluït de color blanc aplicat sobre una base de morter de calç molt fina de 2-3 cm d'espessor. L'extrem sud del tram conservat està ben carejat (figs. 39 i 138) i delimita amb un encaix d'uns 30 cm de fondària que correspon al negatiu del llindar d'una porta pertanyent al projecte original que es mantingué en ús durant la fase termal. Com en la porta exterior, la pavimentació de tesselles blanques (UE 1155), tallades toscament i amb uns 2 cm de costat, confirma la presència d'aquesta porta interior, ja que en aquest cas l'alineació del mosaic presenta una finalització homogènia i arreglada perquè toca amb els límits físics d'un llindar espoliat durant l'antiguitat tardana.

Àmbit III (sector 7). Situat al costat nord-est de l'edifici termal, és una estança molt afectada per l'excavació d'un dels cups d'emmagatzematge contemporània.

62 S'ha recuperat un fragment de tapa de registre (sigla TSM-33-1706-2). Es tracta d'una placa de marbre d'uns 4 cm de gruix que presenta una mena de roseta central on s'obren els forats perquè hi passi l'aigua. El gruix de l'encaix en el paviment indica que devia estar lleugerament enfonsada respecte al mosaic que hi toca, entre 3 i 4 cm.

63 Les *tesserae* estaven fixades sobre una capa de morter de calç barrejat amb pedretes, el *nucleus* (1145) del paviment, que es va estendre sobre una capa de regularització i preparació feta de terra compactada (1146), amb la cota de circulació situada entre els 4,72 i els 4,88 msnm. És l'indret on la pavimentació termal és més elevada.

fig. 39: Vista del rebaix fet pel cup d'emmagatzematge

fig. 40: Vista de les canalitzacions de les latrines dins de la fonamentació de l'horreum de la fase II

fig. 41: Vista general de l'àmbit IV. Destaca la repavimentació de la fase V

fig. 42: Àmbit VI. Vista del buit generat pel cup contemporani. Al fons, l'orifici UE 1888

fig. 43: Detall del revestiment hidràulic del mur 1950. Àmbit VI

fig. 44: Àmbit VII. Detall de la paret interior amb el desguàs i els encaixos dels clavi coctiles

ranis (figs. 39 i 40). Els murs que defineixen aquest espai, de 5 per 4,8 m de costat, pertanyen a la fase anterior i són els paraments d'*opus vittatum* UE 1153 a l'oest, UE 1702/1743 al nord, UE 1108/1313 a l'est i UE 1183/1186 al sud, aquest darrer quasi totalment arrasat.

A aquest espai s'hi accedia des de l'àmbit anterior mitjançant la porta oberta al mur 1153. Les evidències més significatives s'aprecien en el tall deixat pel cup.

L'estratigrafia indica com el farciment constructiu de graves fou tallat per les rases de fonamentació de dues canalitzacions inferiors traçades en sentit perpendicular que conflueixen en l'arqueta de drenatge de la fase II. Es tracta de dos canals d'obra amb revestiment hidràulic a l'interior i amb una secció que recorda els desguassos de les latrines (UE 1172, 1176) i van a parar a la infraestructura de drenatge altimperial (UE 1179). A partir d'aquests elements soterrats es planteja la possibilitat que l'estança correspongués a unes

fig. 45: Àmbit VII. Vista general de l'exedra septentrional amb la porta original paredada. Al fons, l'àmbit XI

fig. 46: Àmbit V. Detall de la pilastra que emmarcava la porta de comunicació entre caldari i frigidari

fig. 47: Vista de la paret de separació entre els àmbits VII i VIII. Restes dels elements de suport de la suspensurae i la boca del prae-furnium parerada

latrines, hipòtesi que també es fonamenta en la posició de l'estança amb relació a l'organització funcional de tot el conjunt termal (apartat 5.2.1).⁶⁴

Àmbit IV (sectors 7 i 11). Aquest àmbit es troba al centre de les estructures termals descobertes i té unes dimensions d'uns 10,3 m per 4,8 m (fig. 41). Per construir-lo es van aprofitar algunes de les estructures preexistents, però també se'n van enderrocar d'altres, com els murs 1188 i 1859, que delimitaven l'accés a l'anterior edifici portuari.

El límit occidental ve definit per una porta doble de comunicació amb l'àmbit I, del qual hem documentat el basament de pilastra UE 1131, el basament de columna UE 1956 i les restes del mur pretermal UE 1883, respectades per una de les parets dels dipòsits contemporanis. Aquest darrer fet ens fa creure que entre aquest punt i la porta del mur UE 1153 es va aprofitar el mur de la fase II dins de l'estructura dels banys. D'aquesta forma l'accés occidental de l'àmbit quedava encarat a dues de les naus del recinte I.

El límit nord no es conserva, ja que s'hi trobava un dels cups d'emmagatzematge contemporanis, però possiblement tancava amb el mur de la fase anterior UE 1183/1186. El límit oriental venia marcat pel mur UE 1856, fet amb pedres irregulars lligades amb morter de color blanc grisós, que s'arreglera amb el mur UE 1185 de la fase II. Al primer mur s'obre una porta de 2,05 m d'amplada testimoniada per un llindar monolític de marbre blanc (UE 1857) amb un dels laterals reforçat per un carreu de pedra del tipus Mèdol que limita amb el mur UE 1828. Aquesta porta permetia la comunicació amb l'estança V i es trobava perfectament encarada a l'eix central de l'àmbit I, enfront dels mosaics policroms, de la piscina i de la porta de connexió entre els recintes I i IV (fig. 38, B-B').

El límit meridional ve marcat pel mur 1104,⁶⁵ una estructura mural de gran amplada —1,1 m— feta en *opus caementicium* que té a l'extrem occidental un carreu que, alhora que reforça l'estructura, sobresurt de la línia de mur com a basament d'una pilastra del pòrtic de l'àmbit I i de la porta de connexió entre els recintes I i IV (UE 1131). La degradació del paviment

⁶⁴ Coberta per un paviment posterior es documenta l'estructura UE 1136, adossada al mur UE 1313 i amb una interpretació dubtosa.

⁶⁵ El mur 1104 conservava restes de decoració pictòrica de diferents moments. S'hi observa una primera capa de regularització de la superfície del mur (1874), sobre la qual s'adherien dues capes més de morter (1873, 1872) i una final enlluïda i pintada (1871). La reforma pictòrica es comprova a partir d'una nova preparació de morter i una darrera capa pintada que encara conserva restes de coloració vermella (UE 1870 i 1132).

original a l'angle sudest permet apreciar com el mur 1104 recolza sobre un parament de la fase II, fet en *pseudoopus vittatum* (UE 1109⁶⁶), que segurament és la part superior de la fonamentació d'*opus caementicium* 1957 documentada al sector V.

Quant a la pavimentació, l'àmbit tenia un mosaic de tesselles blanques de característiques idèntiques al recinte I (UE 1102). La degradació del sòl en l'angle sudest permet apreciar com el farciment constructiu de graves de la fase II fou aprofitat com a *rudus* (UE 1303), per tal d'estendre-hi a sobre un llit de morter de calç que conformava el *nucleus* del paviment (UE 1106), al qual es van fixar les *tesserae* blanques de 2 cm de costat. Igual que en l'àmbit I, les rengleres de mosaic s'havien girat uns 45° amb relació als eixos arquitectònics. A l'oest, limitava amb l'orla de tesselles blanques que emmarcaven el mosaic del laberint del sector I. Al sud, el paviment d'*opus tessellatum* no s'entregava directament al mur 1104, sinó que deixava una franja de separació rematada per una capa de morter, marcant la posició d'un banc contigu adossat a la paret. Al nord el paviment havia estat refet en una fase posterior i, a l'est, hi havia vora la porta una franja de tesselles blanques arreglades amb relació als murs del recinte.

Àmbit V (sector 9). Recinte ubicat a l'est de l'anterior i comunicat amb aquest originalment mitjançant la porta UE 1857. És una estança afectada parcialment per un cup contemporani i es perllonga per sota de l'immoble contigu. A més, les restes termals d'aquesta fase foren intensament transformades durant la reforma posterior (fase V). Està delimitada pel mur de la fase anterior UE 1950 al nord, els murs UE 1185 i 1856 a l'oest i per les estructures calefactades situades al costat meridional (àmbit VII). A l'angle sudoest de l'estança es troba la porta UE 1886, que permet l'accés a l'àmbit XII.

Des d'aquest indret s'aprecia com el parament posterior de l'estructura 1315 tenia una obertura central de 3,7 m d'amplada flanquejada per dues pilastres estriades fetes en carreus de pedra Mèdol (UE 1540) i inserides en l'estructura mural (figs. 45 i 46). L'obertura donava pas a una porta endarrerida d'1,6 m d'amplada (UE 1541) que comunicava els sectors V i VII. El llindar de la porta marcava, en la part inferior, una cota entorn dels 4,40-4,50 m.⁶⁷ Aquestes es van alterar força durant la fase posterior.

Àmbit VI (sector 8). Recinte ubicat a l'angle nord-est de l'excavació que excedeix els límits del solar. Com

l'àmbit anterior, està molt afectat per l'excavació d'un cup d'emmagatzematge, que va eliminar les restes arqueològiques pràcticament fins a la cota de les arenes naturals. Aquest fet va comportar la desaparició completa dels vestigis termals i, de la fase II, només se n'ha conservat una part del mur 1351. L'àmbit termal aprofità com a límits el mur UE 1108 a l'oest, el 1743/1702 al nord i el 1950 com a element de separació entre els àmbits V i VI.

Malgrat l'afectació de l'etapa contemporània, la presència de dos elements arquitectònics permet establir la hipòtesi que en aquest àmbit s'instal·là una piscina de grans dimensions. L'obertura d'un orifici (UE 1888) al mur de tancament meridional UE 1743 (figs. 25 i 42) té relació amb la construcció de les clavegueres del sector 4 (UE 1740 i 1758). Es tractava del desguàs de la piscina que s'inserí per sota de la cota de circulació del sector V i de la qual tenim constància en el perfil arquitectònic que separa els solars núm. 31 i 33 del carrer de Sant Miquel. Aquí, el mur UE 1950, prèviament rebaixat durant la construcció de les termes, fou aprofitat com a fonament de l'edifici contemporani, de manera que ha conservat evidències de revestiment hidràulic que cobreixen el llom i part del parament nord⁶⁸ (fig. 43).

No hi ha indicis del paviment de la piscina, la cota inferior del qual se situa entorn dels 3,4 m tenint en compte que aniria per sobre del desguàs. La piscina devia tenir una amplada de 4,8 m i la llargària —aproximadament 11,20 m— es determina a partir del desdoblament de l'eix de simetria (apartat 5.1). L'anàlisi tipològica permet determinar que es tracta d'una *natatio* que ocupà la superfície de tres estances de l'*horreum* altimperial (figs. 28 i 29).

Àmbit VII (sectors 16 i 19). És el principal recinte calefactat de les termes i ocupa la major part de l'angle sud-est de l'excavació. Malauradament ha estat molt afectat, no només pels cups contemporanis sinó també per les reformes dutes a terme durant l'antiguitat tardana. Igualment, es tracta d'un sector termal que excedeix les dimensions de l'actuació arqueològica i les restes continuen per sota del carrer i de l'immoble contigu. A més a més, la presència de les *pilae* i els *bipedales* de l'hipocaust podia haver incentivat les accions de desmuntatge i d'espoli dels materials constructius ceràmics, de forma que els murs de delimitació occidental i septentrional són les estructures principals conservades.

Els vestigis documentats mostren un cos arquitectònic construït expressament per al conjunt termal, tot afec-

⁶⁶ Aquesta estructura sobresurt uns 24 cm de la línia del mur 1104.

⁶⁷ El paviment de l'àmbit V s'intueix a partir de la cota del llindar UE 1857 i se situa entorn dels 4,5 m. En l'àmbit VII el paviment es trobava a una cota aproximada de 4,4 msnm.

⁶⁸ Es tracta d'un revestiment integrat per una capa de morter fi de calç barrejat amb cendres que té un gruix de 7-8 cm. Per sobre, una capa d'1,5 cm de mor-

fig. 48: Detall dels elements de suport de la suspensurae. En primer terme, restes d'un cup modern

tant les estances meridionals de l'*horreum* precedent. Es caracteritza perquè té un cos central de planta rectangular on hem documentat, als costats occidental i septentrional, dues estances annexes bastides unitàriament. La funcionalitat de l'àmbit així com l'anàlisi tipològica establerta permeten establir la hipòtesi d'una restitució simètrica del conjunt, de forma que es devia tractar d'un cos central de planta rectangular amb quatre recintes perimetrals de dimensions menors (apartat 5.1). Consegüentment, el costat oest, i hipotèticament l'est, té, sense cap discontinuïtat arquitectònica, dos cossos rectangulars situats a l'eix transversal amb unes dimensions aproximades de 2,8 per 8,8 m. A l'eix longitudinal es disposen dues estructures de planta absidal amb uns 7 m d'amplada i un radi o fondària d'uns 3 m. El desenvolupament simètric permet determinar que el cos central mesura 16 m de llargària per 10,15 d'amplada.

Respecte als murs que defineixen aquest sector, el límit occidental està aixecat en *opus vittatum* a base de carreus irregulars de pedra calcària blanquinosa que mesuren entre 8-10 cm d'alçada i 12-32 cm d'amplada. Ambdós paraments devien constituir una caixa d'encofrat que posteriorment es va reblir amb un *caementa* de consistència forta. En canvi, els murs que integren les exedres longitudinals estan aixecats en un *opus vittatum* més ben escairat i emprant carreus de calcària groguenca de tipus Mèdol, amb unes dimensions estàndards de 12/14 cm d'alçada per 20/30 de llargària (figs. 44 i 45). El reble intern de *caementa* adquireix una tonalitat groguenca originada pel treball i els residus de talla dels carreus emprats en els paraments contigus.

Els murs perimetrals tenen una sèrie d'obertures per comunicar el sector VII amb els recintes V, VIII, IX i X, la major part de les quals corresponen a les entrades dels *prae furnia* perimetrals. A l'extrem meridional

fig. 49: Vista general de l'àmbit VIII

trobem el mur 1575⁶⁹ fet amb carreus de pedra tipus Mèdol que estaven enrogits per l'efecte de l'exposició prolongada al foc. Té una amplada d'1,2 m i la cantonada amb el mur 1570 està reforçada per carreus de pedra que mantenen la mateixa amplada del mur (UE 1574).⁷⁰ Al trencat superior del mur 1575 es conserva l'empremta d'una canalització (UE 1920) de 12 cm d'amplada que travessa el mur i devia continuar pels àmbits VII i X. Probablement es tractava d'un tub de plom, coetani a l'aixecament del mur, que presentava una trajectòria ascendent des de l'àmbit X cap al VII (fig. 20, C-C' i fig. 52).

Després dels carreus (UE 1574), l'aparell emprat en els paraments dels murs es caracteritza per una talla més tosca i per l'ús de pedra calcària blanquinosa. El mur UE 1570 gira en sentit nord i s'estreny significativament fins a convertir-se en la paret UE 1572, que defineix el tancament occidental de l'àmbit amb una longitud de 8,8 m per una amplada de 90 cm. A la zona central del mur 1572, just a l'eix transversal del recinte calefactat, existeixen indicis d'una obertura (UE 1953) tapiada durant l'antiguitat tardana que correspon a la boca del *prae furnium* situat entre els àmbits VII i VIII (fig. 38, D-D' i fig. 52).

Mentre que el parament oest del mur 1572 (àmbit VIII) s'ha pogut documentar parcialment, ja que estava cobert per l'estratigrafia arqueològica, a la cara oriental es recolzava un dels dipòsits d'emmagatzematge. Aquest fet ha comportat una intensa destrucció dels elements i, a més a més, ha dificultat l'anàlisi perquè les estructures supervivents estaven revestides del morter emprat en el cup contemporani. Per aquest motiu, la documentació arquitectònica ha estat difícil. Aquestes evidències són minses i es conserven de forma fragmentària. Malgrat això, es consideren suficients per determinar l'existència d'un hipocaust de grans dimensions escalfat des de diferents indrets

ter rosat amb ceràmica esmicolada.

69 Només se n'ha pogut documentar un tram de poc més d'un metre, ja que es perd sota el carrer de Sant Miquel.

70 N'hem documentat tres. El carreu que es troba a la cara interna, en contacte amb l'hipocaust, té un aspecte vermellós fruit de l'exposició contínua a l'es-

fig. 50: Vista general de l'àmbit VIII amb el praefurnium tapiat

fig. 51: Àmbit IX. Detall exterior del caldari amb les restes del forn d'una reforma posterior i la porta d'accés tapiada

de les estances situades en el seu perímetre (fig. 38. C-C' i figs. 47-48).

De forma arrecerada al parament oriental del mur UE 1572 s'ha documentat la solera o *area* de l'hipocaust (UE 1840). Es tracta d'una capa de morter pobre en calç estesa per sobre del nivell de còdols i de graves de la fase II, convenientment rebaixats de cota. El ferm té un gruix de 30 a 35 cm fruit de la filtració del morter abocat durant la fase termal. A continuació s'aixequen les *pilae* (UE 1841), compostes de *bessales* de 22 cm de costat lligades amb morter de calç i amb una alçada aproximada d'1,10 m. A les zones de contacte amb les parets, com en el cas del mur UE 1572, es construí un mur contigu adossat a la paret⁷¹ (UE 1839) i rematat per una capa constituïda per *tegulae* aprofitades i lligades amb morter.⁷² Per sobre es col·locaven els *bipedales* i es rematava el paviment estenent una capa de morter hidràulic d'*opus signinum* (UE 1918) de 10 cm d'espessor.⁷³

A l'extrem nord el mur UE 1572 girava marcant una cantonada (UE 1595), en clara simetria amb la forma que definien les estructures UE 1570, 1575 i 1574. Però en aquest punt les restes termals no es poden apreciar correctament, ja que estan molt alterades per les reformes tardoantigues, fruit de les quals és la presència del mur UE 1592. Al nord d'aquest element tornen a aparèixer els elements termals originals, amb unes característiques constructives idèntiques a les constatades al mur UE 1575: carreus ben escairats de calcària groguenca tipus Mèdol. A l'eix longitudinal de l'àmbit s'obre una exedra de grans dimensions que acaba en un mur amb diferents gruixos (UE 1315

i 1323). L'amplada de les parets arriba en alguns indrets a ser molt considerable (més de 2 m) i defineix una planta absidal per la cara interna —d'uns 3 m de radi—, mentre que a l'externa adquireix una forma quadrangular marcant un entrant per tal de deixar un espai reduït (àmbit XII).

Amb relació als accessos, el parament d'*opus vittatum* (UE 1315/1323) té un cantell ben escairat i de forma arrodonida, de manera que constitueix una obertura que comunicava els sectors VII i IX. L'obertura esmentada no s'aprecia correctament perquè fou tapiada durant l'època visigòtica pel mur UE 1592, i així ocultava el que devia ser un accés al recinte VII (fig. 38, B-B'). El gir del mur es troba per sobre de la cota de 4,4/4,5 m, on se situa el nivell de circulació del caldari. Per aquest motiu, l'obertura ha de respondre a una de les portes de comunicació entre els àmbits VII i IX. Amb tot, l'accés més important es troba a l'eix central de l'exedra, ja que permet la comunicació amb l'estança V (UE 1541, fig. 45).

Respecte al revestiment de les parets, les úniques evidències conservades es localitzen al parament absidal de l'eix longitudinal (fig. 44). Per tal d'incrementar l'escalfor i el tiratge dels focs dels *praefurnia*, es va aplicar el sistema de *concameratio*, que facilitava el pas d'aire calent de sota el *suspensurae* a les parets de l'habitació mitjançant una paret buida. Per tal de fixar aquesta doble paret en l'estructura absidal es van deixar al parament d'*opus vittatum* UE 1315 una sèrie d'orificis equidistants i situats a la mateixa alçada, realitzats a partir de l'absència d'un carreu.⁷⁴ En aquests encaixos anaven inserits els *clavi coctiles*.⁷⁵ Cal remar-

calfor i en clar contrast amb la coloració groga d'aquest tipus de pedres (fig. 52).

71 Es tracta d'un mur de carreus de 36 cm d'amplada, els quals estan enrogits per les altes temperatures durant l'etapa termal.

72 És un sistema que facilitava l'escalfament de la part superior, ja que col·locava elements de terracota, molt bons conductors de l'escalfor, sobre el parament de pedra.

73 D'aquesta manera s'aixeca la cota inicial d'aquest sector dels 3,1 msnm de la solera inferior (UE 1840) fins als 4,38 msnm del paviment d'*opus signinum* UE 1819.

74 Hem identificat cinc encaixos disposats a la mateixa alçada i just per sobre de la cota de la conducció UE 1848. Un exemple d'aquest sistema, practicat sobre un parament d'*opus vittatum*, el trobem a les termes de Mirobriga (Nielsen 1990, fig. 18).

75 Es tracta de clavilles de ceràmica (Torrecilla 1999, 397-416) que juntament amb els *tubuli* i les *tegulae mammatae* s'utilitzaven en les *concamerationes* per fixar la paret exterior al mur. En el nostre cas són de secció quadrada i perfil lleugerament trapezoïdal i rebien a l'extrem els *bipedales* o *lydiones* que es col·lo-

fig. 52: Àmbit X. Vista exterior del caldari amb l'encaix de canalització i l'obertura del praefurnium

car que també se n'han recuperat en aquestes termes altres elements que complien aquesta mateixa funció: *tegulae mammatae*⁷⁶ i *tubuli latericii* de secció rectangular. Aquest fet ens indica la presència de diversos sistemes de *concamerationes* com a conseqüència de tres possibilitats: que estiguessin aplicats en diferents estances arquitectòniques, en diverses èpoques o bé com a conseqüència d'un ús combinat; aquest darrer és un fet que es pot considerar força corrent (Torrecilla 1999, 409s.).

També trobem al parament d'*opus vittatum* occidental (UE 1315) l'inici d'un desguàs (UE 1845) construït de forma coetània al mur (fig. 44) mitjançant pedres lligades amb morter i amb l'interior impermeabilitzat amb revestiment hidràulic. Aquest desguàs marca una inclinació en sentit sud-est/nord-oest en direcció a la conducció 1912, i és un nou exemple d'aprofitament del sistema de clavegueram de la fase anterior.

Àmbit VIII (sector 18). Aquest recinte forma part, juntament amb els espais IX, X i XII, de l'àrea de servei dels diferents *praefurnia* que escalfaven,⁷⁷ pel costat occidental, l'àmbit VII. L'espai esdevé el característic corredor allargat i soterrat amb relació als altres recintes termals (figs. 49 i 50). Pel fet de tractar-se d'un soterrani és el recinte millor conservat de tots els que hem documentat, si bé l'excavació arqueològica no va exhaurir la totalitat de la seqüència estratigràfica. El costat oest està definit pel mur UE 1571, l'est pel mur UE 1572, el sud pel UE 1570 i el nord pel mur UE 1576.

Els indicis conservats als murs longitudinals assenyalen que l'àmbit es va construir després d'haver rebaixat l'estratigrafia i els murs de la fase II. Ambdós murs laterals tenen els paraments fets en *opus vittatum* de baixa qualitat i amb un reble interior de *caementa*. Destaca la identificació de diversos encaixos de colls

fig. 53: Detall de l'àmbit XI amb la porta d'accés a la sala IX tapiada i amb la coberta del registre de la canalització inferior

de bastida, l'anàlisi dels quals defineix un procés constructiu homogeni i efectuat a partir de tramades de mur d'1 m d'alçada.

El mur UE 1571 té uns 50 cm d'amplada i continua al recinte IX constituint el mur de separació respecte a l'àmbit I. En un punt intermedi presenta una reforma puntual feta de pedres i argila i sense criteris de datació absoluta. Possiblement respon a una reforma tardoantiga (UE 1829). El tancament oriental (UE 1572) té l'obertura d'un *praefurnium* (figs. 47-50) i a l'extrem meridional, un mur de reforç fet de pedres irregulars lligades amb morter de calç i amb una amplada de 30 cm i una longitud de 2 m (UE 1585). Hi observem tres encaixos de biga de fusta (UE 1573,⁷⁸ 1597, 1598) amb unes dimensions aproximades de 20 cm de costat que estan situats per sobre de la clau de l'arc de la porta 1801. Esdevenen les bigues⁷⁹ de suport del sostre del corredor i, a la vegada, del paviment del recinte termal del pis superior (fig. 38, D-D').

L'element més rellevant del recinte és la porta UE 1801 oberta al mur de tancament meridional (UE 1570) per comunicar els àmbits VIII i X (fig. 20, B-B' i fig. 49). La porta té una llum d'1 m i els laterals estan fets amb el mateix *opus vittatum* dels murs contigus. La part superior acaba en un arc de mig punt, lleugerament apuntat i fet de dovelles mitjanes amb una talla i un nivell d'encaix inexactes. L'accés no es localitza al centre del mur sinó que es desplaça cap a l'est aprofitant el mur 1572 com a muntant de la porta. La presència del mur UE 1576 planteja una altra obertura similar a l'extrem oposat, per accedir a l'àmbit IX. Això es dedueix a partir de la coincidència de posició i de longitud entre el mur UE 1576 i el segment del mur UE 1570, situat a l'oest de la porta. No obstant això, l'anàlisi funcional del recinte IX determina un hipocaust amb cotes constructives semblants a les del recinte VII. Per aquest motiu cal plantejar-se

ven a la paret externa. Aquests *clavi coctiles* tenien, segons els elements recuperats durant l'excavació, una longitud d'uns 17 cm, de manera que permetien fer una *concameratio* ben ampla per on circulés amb facilitat l'aire calent.

⁷⁶ El problema de les *tegulae mammatae* és que l'espai que deixen en la *concameratio* és molt reduït i dificulten la circulació òptima de l'aire calent.

⁷⁷ Tant el mur 1571 com el 1572 tenen nombroses evidències d'exposició contínua i intensa al foc.

fig. 54: Vista general de l'àmbit XII

l'existència d'un altre forn a l'extrem meridional del corredor.

Àmbit IX (sector 15). Aquest àmbit es troba a l'extrem nord de la zona de servei anterior i és contigu a l'estructura absidal de l'àmbit VII. Des d'aquest indret es pot accedir al recinte VII mitjançant una porta tapiada pel mur UE 1592⁸⁰ i a l'àmbit XII, a través de la porta UE 1890. Es tracta d'un espai rectangular de 5,7 per 4,5 m definit pel mur UE 1571 al costat oest,⁸¹ pel mur UE 1104 al nord,⁸² pel lateral de l'estructura absidal (UE 1323/1315) i pels accessos esmentats. És l'estança termal que ofereix més dubtes d'interpretació pels elements que conserva a l'interior, però també per l'absència d'una estratigrafia concisa, ja que el recinte fou afectat per un retall modern de grans dimensions. Com en la resta dels àmbits, l'excavació arqueològica no va concloure.

Com a element més destacat hi trobem l'estructura UE 1337, una petita plataforma rectangular adossada

fig. 55: Detall dels tapiats UE 1309 i del revestiment 1317. Àmbits V-VII

al mur UE 1323/1315 i delimitada per petits murs de carreus (fig. 51). Aquesta estructura té una amplada de 70 cm, una longitud d'1,3 m i una alçada de 50 cm, i ha estat interpretada com el suport d'una caldera d'escalfament d'aigua. A la cresta superior hi havia una capa de pedres petites i argila amb clares evidències d'haver estat exposades al foc. En un dels laterals de l'estructura s'aprecien els forats de tres petites obertures delimitades per lloses de pedra. Aquests elements es recolzen sobre una base de morter de calç,⁸³ en la qual es trobaven excavats dos encaixos de secció semicircular i uns 25 cm de diàmetre (UE 1524 i 1525). Totes aquestes evidències donen clars indicis d'exposició al foc i estaven associats a una estratigrafia composta per diverses capes de cendres. A més, a la paret resten les empremtes d'una conducció inserida en el mur UE 1312/1315 que podria correspondre a la canonada d'una caldera, en el seu recorregut cap a l'interior de la sala VII.

Un altre element que cal destacar són els tres encaixos originals fets a la paret UE 1323/1315, creats a

78 Amb un encaix de característiques similars situat just enfront del mur 1571.

79 N'hi devia haver sis al llarg del passadís separades per una distància d'1,20 m.

80 El mur UE 1323 té un petit gir, ocult pel parament del mur tardoantic UE 1592, que s'interpreta com un altre accés a l'àmbit des del recinte VII.

81 Com en altres trams d'aquest mur, aquí també presenta una reparació, relacionada amb les remodelacions tardoantigues, feta amb dos carreus sobrepo-

fig. 56: Detall dels tapiats de la porta UE 1541 de l'àmbit VII

fig. 57: Tapiat de la UE 1857, porta de connexió entre els àmbits IV i V

fig. 58: Revestiment parietal de plaques de marbre. Àmbit V

fig. 59: Porta UE 1134 de comunicació entre els àmbits IV i V després de la reforma termal

partir de l'espai buit originat per l'absència d'un carreuó (UE 1889). Els murs de fonamentació mostren a l'angle sudoest una obertura al mur d'*opus vitatum* que sembla correspondre a un altre *prae-furnium*. La cota en què es documenta el farciment de còdols constructius de la fase II se situa entorn dels 3,40 m. És el mateix nivell que es documenta a l'àmbit VII i permet establir a la sala IX la presència d'un hipocaust a una cota semblant a la del caldari. Aquest fet, juntament amb altres evidències, determina que el forn abans descrit no pot correspondre, per cotes i per la lògica del recorregut dels banys, a un element coetani a la primera fase constructiva de les termes.

Àmbit X (sector 20). Sector situat a l'angle sudoccidental del solar i excavat de forma superficial per tal de documentar en planta les estructures arquitectòniques. L'àmbit esdevé la continuació de l'àrea de servei del caldari i és el millor exemple de com les restes arqueològiques continuen en bon estat de conservació per sota del carrer de Sant Miquel. Té una amplada de 4,6 m i una longitud incerta, si bé es pressuposa que el recorregut envolta l'exedra meridional de l'àmbit VII. Es delimita amb els murs UE 1570, 1571 i 1575

i comunica amb el recinte VIII mitjançant la porta UE 1801.

Destaquen les escasses restes dels arrencaments dels paviments superiors de l'estança, arrecerats als murs (UE 1813 al costat de 1575 i 1811 al costat de 1570). Si atenim les cotes obtingudes en l'àmbit VIII, aquests paviments reposarien sobre una estructura d'embigat, de forma que en ambdós sectors hi devia haver estanques termals per sobre de les habitacions de servei soterrades.

Al mur de carreuons UE 1575 apreciem l'empremta d'una conducció cilíndrica, probablement un tub de plom⁸⁴ incorporat al mur en el moment de la construcció (UE 1820). Per sota de la línia de paviment UE 1813, el mur UE 1575 es converteix en una estructura d'*opus quadratum*, amb una obertura de mig punt. El contorn de l'arc de pedra està completament enrogit com a conseqüència d'una exposició perllongada al foc. Ambdós indicis demostren la presència d'un *prae-furnium* que escalfava l'àmbit VII. La canalització assenyalava la proximitat d'una caldera que alimentava un dels *alveus* del caldari contigu (Fig. 20, C-C', fig. 52).

sats a un pany de mur de pedres lligades amb argila (1335).

82 Aquest mur es recolza sobre un dels fonaments de l'edifici de la fase II (1891).

fig. 60: Vista aèria de l'àmbit I amb la reparació del paviment original de mosaic

fig. 62: Interior de la piscina frigidària amb elements constructius rebutjats

fig. 61: Vista de les estructures tardanes adossades a la piscina (UE 1290 i 1506)

fig. 63: Compartimentació tardoantiga de l'absis septentrional de l'àmbit VII

Àmbit XI (sector 21). Es tracta d'un passadís de comunicació entre els àmbits V i IX que fa un gir de 90° com a conseqüència de la planta arquitectònica del caldari. La porta que dona al recinte V (UE 1886) mesura uns 90 cm d'amplada i la que condueix a l'estança IX (UE 1890) fa 1,10 m (fig. 53). Entre els dos accessos es troba un reduït espai de pas que mesura 1,35 m per 1,6 m de costat. Al terra s'hi ha documentat un gran carreu disposat de forma plana (UE 1817) que mesura 1,05 m per 1,1 m de costat. Correspon a la coberta d'un possible registre d'accés – o bé d'una simple rotura- de la canalització de desguàs procedent de l'àmbit VII (UE 1845), en el trajecte cap a la conducció UE 1912 (àmbit V).

Àmbit XII (sector 6). Aquest sector es troba al nord del recinte termal, entre l'àmbit I i les estructures de contenció del penya-segat. Tot i que les dades indiquen clarament que no pertany als banys, l'excavació efectuada no ha permès identificar-lo. L'àrea mesura 2,6 m d'amplada i té una longitud que excedeix els 9 m, ja que es perd sota el límit occidental del solar (fig. 54).

El costat sud està delimitat pel mur termal UE 1233, el costat nord pel mur UE 1232 i l'est pel mur UE

1121. Pel que fa a la tècnica constructiva,⁸⁵ el mur UE 1232 està fet en *pseudoopus vittatum* i destaca el fet que, de forma aproximada, es troba alineat amb la porta d'accés al recinte termal (àmbit III). El mur té una amplada de 56 cm i a la cara sud s'aprecien els encaixos dels colls de bastida disposats equidistantment.⁸⁶ No disposem d'elements estratigràfics per fer-ne una adscripció cronològica correcta, no obstant això, la similitud tècnica i la disposició fan que el relacionem hipotèticament amb l'edifici termal. Respecte a l'arrencament d'aquest mur, tot i no haver exhaurit l'excavació, la troballa d'un horitzó constructiu (UE 1274), format per sorres groguenques barrejades amb morter, sembla indicar una cota entorn dels 4 msnm per a l'arrencament de les tramades en *pseudovittatum*; per sota probablement es trobava la fonamentació excavada als nivells preexistents.

Al costat oriental es va construir el mur UE 1121 aprofitant com a fonamentació una de les estructures d'*opus caementicium* de la fase II (UE 1120). Està fet amb una tècnica que recorda l'*opus incertum*, amb pedres irregulars disposades horitzontalment lligades amb morter i amb l'interior farcit d'*opus caementicium*. A la base del mur, pocs centímetres per sobre del

83 Aquest nivell ens marca una cota d'ús durant el procés constructiu, en aquest sector, situada entorn dels 4,2 msnm.

84 La canalització mostrava un pendent descendent cap a l'àmbit 10. D'aquesta manera, en cas d'haver-hi la corresponent caldera d'aigua, la conducció entra-

fig. 64: Compartimentació tardoantiga de la basilica thermarum (àmbit I)

mur anterior, es poden veure, des de la cara est, els encaixos dels travessers emprats en el suport de la bastida utilitzada en la construcció d'aquest mur.

3.2.5 Reformes de l'edifici termal. Fase V

Hem inclòs dins d'aquesta fase dues transformacions arquitectòniques i funcionals que es van dur a terme al conjunt termal durant el període de vigència dels banys, encara que la primera sembla que fou molt puntual. Amb el nivell actual de coneixement, la comprensió global d'aquests canvis queda incompleta ateses les reformes de l'antiguitat tardana i els condicionants de l'excavació arqueològica ja exposats.

Així doncs, es documenta una reforma puntual a la porta de comunicació entre els àmbits V i VII. En un moment imprecís la porta UE 1541 (fig. 56) fou paredada afegint-hi el mur UE 1146, el parament septentrional del qual fou aprofitat com a suport dels revestiments hidràulics (UE 1317 i 1318). Aquests elements ens indiquen que la comunicació entre els àmbits V i VII s'interrompé col·locant una piscina o un *labrum* a l'extrem sud del recinte V. Aquest fet comportà un canvi en l'itinerari dels banys, però l'absència de més dades impedeix fer-ne qualsevol valoració general (fig. 55).

La segona reforma termal representa una transformació més intensa de la fesomia i de l'itinerari de circulació dels banys. En aquest moment es van abandonar les latrines, els paviments es van reparar parcialment i es va canviar el recorregut termal (fig. 142).

El principal element caracteritzador d'aquesta transformació són les noves pavimentacions (àmbits I, III, IV i V) (fig. 60). Es tracta d'una *refectio* a partir de la implantació d'un paviment de *crustae* integrat per plaques marmòries de tipologia diversa que s'aplicaren per igual en el revestiment de determinades parets (àmbit V, fig. 58). A l'àmbit IV s'ha pogut apreciar com es va haver de repavimentar sanejant el ferm afegint-hi un nou *nucleus* (UE 1118), format per una barreja de terra, fragments de ceràmica i restes de

fig. 65: Detall del mur UE 1262, que aprofita elements constructius previs

material constructiu mesclat amb morter. Per sobre es va col·locar un paviment de lloses de marbre de procedència variada, a més d'altres tipus de pedra local (UE 1101). Totes les plaques de marbre són materials constructius reutilitzats, tal com demostra la varietat de procedència geogràfica, de gruixos i de dimensions. A l'àmbit V els paviments es van aixecar directament sobre el farciment de drenatge de la fase II. El nivell constructiu de graves (UE 1303) fou aprofitat com a *rudus* i per sobre es va regularitzar la superfície amb una capa fina de morter de calç de 2-3 cm de gruix (UE 1952). A continuació es va disposar l'*statumen*, format per un nivell de graves i calç de 10-15 cm d'espessor, sobre el qual es disposà el *nucleus* (UE 1304), format per morter de coloració blanca i rosada, de tipus hidràulic, amb un gruix de 3-4 cm. Aquí s'hi van fixar les *crustae* marmòries del paviment (UE 1301).

Les latrines originals (àmbit III) foren inutilitzades estenent-hi una preparació de morter de calç que cobria ambdós canals de desguàs. Es tracta de les UE 1140 i 1115, disposades a una cota de 4,8-4,9 msnm amb la funció de *nucleus* i *statumen* d'un paviment de *crustae*, testimoni per una sola placa (figs. 39, 40 i 138).

Als àmbits IV/V es tapià la porta original (UE 1857), que formava part de l'eix transversal de les termes, perquè estava perfectament encarada a la nau central de l'àmbit I, a la piscina i a l'àrea dels mosaics policroms (fig. 31). La porta es paredà amb el mur UE 1135, fet en *opus incertum*. Aquest canvi implicà obrir una nova porta tot desplaçant la comunicació entre els àmbits IV i V uns 1,8 m cap al nord. El nou accés (UE 1134) comportà el desmuntatge parcial del mur UE 1187, pertanyent a la fase II però aprofitat pels àmbits IV, V, VI i III de l'edifici termal. Amb aquestes modificacions es va passar d'una porta de 2,05 d'amplada, a una altra d'1,3 m. El nou accés disposava d'un llindar monolític de marbre amb dos encaixos de polleguera i, amb relació als àmbits IV i V, representava una obertura situada aproximadament a l'eix transversal (fig. 20, B-B' i figs. 57-59).

L'àmbit V és l'indret on millor s'aprecien les reformes d'aquesta fase. Tant el terra com la paret foren revestits amb plaques de marbre (fig. 58). Cobrir la paret va implicar paredar (UE 1309) la fornícula delimitada per les dues pilastres (UE 1540) que emmarcaven la porta de comunicació entre els àmbits V i VII, que ja fou inutilitzada durant la reforma anterior amb el mur UE 1536. La implantació del mur UE 1309 significà desmuntar la piscina establerta anteriorment (UE 1317) i de la qual no podem aportar gaires dades (fig. 55). El mur UE 1309 es tracta d'una obra feta de carreus de pedra del tipus Mèdol units amb morter. Igualment la porta UE 1890, que permetia connectar els àmbits V i XI, fou tapiada amb el mur UE 1887. Els paredats de les dues portes i la resta de les parets de l'àmbit V es van revestir conjuntament amb una capa de preparació de morter hidràulic de color rosat (UE 1307) que es caracteritzava perquè tenia incrustats fragments de ceràmica. El gruix variava entre 7 i 30 cm, en funció de les irregularitats dels paraments, per tal de crear una capa uniforme on es poguessin enganxar les plaques de marbre (UE 1308).

Respecte a la *natatio*, part del mur de separació entre aquesta i el frigidari (UE 1950), podia haver estat desmuntat en aquesta època, la qual cosa posaria de manifest una transformació funcional de la *natatio* del recinte VI. No obstant això, no estem en condicions d'afirmar si la *natatio* romangué en desús com a conseqüència d'aquest canvi, el qual només podria haver afectat el sistema d'accés a l'interior de la piscina.⁸⁷

De tots aquests canvis, destaca la separació definitiva entre el caldari de l'àmbit VII i el frigidari del recinte V. Inicialment, la connexió de l'eix transversal s'interrumpí tapiant la porta UE 1541. En aquest segon moment de transformació, la inutilització de la porta UE 1780 impedí connectar els dos àmbits principals de les termes a partir de l'estança IX, l'ús de la qual es transformà de manera important. Malauradament, les evidències estratigràfiques i arquitectòniques d'aquest recinte (àmbit IX o sector 15) són molt escasses i les conclusions que s'han adoptat a partir de criteris d'anàlisi funcional i arquitectònica. Creiem que el paredat de la porta, necessari per revestir les parets del frigidari, estigué acompanyat de la instal·lació d'un forn d'obra a l'interior de l'estança que podria haver suportat una caldera d'aigua (UE 1337). Està fet de pedres i carreus lligats amb argila i té clars indicis d'haver sofert una sobreexposició al foc. Es tracta d'una obra d'escassa entitat arquitectònica que es recolza, sense constituir una part unitària, a l'estructura mural original del recinte VII (UE 1315/1323) (fig. 51).

La creació d'un forn representa el desmuntatge previ de l'hipocaust original, de manera que l'estança passà de ser un recinte d'ús termal a un espai propi de l'àrea de servei, al qual s'accedia des del recinte VIII. Així doncs, la tàpia de la porta UE 1780 aïlla l'habitació del frigidari i la presència d'un forn, d'escassa entitat arquitectònica, ha de relacionar-se amb una sèrie de transformacions de l'interior del recinte VII, les quals no s'han identificat a causa de l'afectació durant l'antiguitat tardana. Tot i això, cal suposar que la porta de comunicació entre els recintes VII i IX també s'inutilitzà i, en el pla hipotètic, podríem imaginar la construcció d'una nova piscina relacionada amb la caldera de l'habitació contigua.

No disposem d'indicis clars referents als motius i a la cronologia d'aquesta reforma tan intensa. No hi ha evidències estratigràfiques ni materials, si bé cal esmentar la recuperació de fragments aïllats de paviment compost per plaques de marbre amb una preparació de morter de calç. La part inferior del morter encara conserva adherida una gruixuda capa de cendres, cosa que mostra que les termes van estar afectades puntualment per un incendi, les evidències del qual no foren extretes íntegrament en el moment de la reforma. En algunes àrees de la pavimentació musivària de l'àmbit I les tesselles mostren signes d'exposició intensa al foc. També als peus dels basaments de la columnata d'aquest àmbit es documentaren taques puntuals de cendres, com si les haguessin fet els caps de les bigues de fusta un cop caigudes.

3.2.6 La reutilització domèstica dels banys públics. Fase VI

Manquen dades per datar el moment que els banys públics foren abandonats. L'absència d'elements estratigràfics⁸⁸ i el fet d'haver dut a terme una excavació inacabada són els motius que ens impedeixen definir amb exactitud aquest procés històric. Aquestes deficiències fan que també desconexem les diferents pautes evolutives que s'hi degueren produir al llarg de l'antiguitat tardana.

La reutilització de les termes públiques per a altres finalitats no és un tema aïllat. Igual que en molts dels recintes termals públics d'altres ciutats de l'Imperi, la desaparició de la pràctica original de l'edifici implicà un aprofitament consecutiu del recinte arquitectònic per a altres usos. En el cas que ens ocupa, la desaparició de les termes en comportà la transformació arquitectònica per fer-hi nous espais d'habitatge, tot establint un ús específic que es mantingué probablement fins a la desaparició de la ciutat visigòtica cap a l'any

va per la part inferior de la caldera i l'aigua, un cop escalfada, tornava a la piscina per una canonada situada a l'extrem superior (cfr. Vitruvi 5, 10, 1).

⁸⁵ Per al mur 1233 remetem a l'explicació de l'àmbit I.

⁸⁶ Identificats amb el codi UE 1849, tenen unes dimensions de 20 cm d'alçada, 15 d'amplada i 25 de fondària.

713 dC. Els primers passos d'aquest procés fou espoliar nombrosos materials constructius i definir un nou sistema de circulació i d'utilització de l'espai. L'esquema global del resultat d'aquestes actuacions se'ns escapa, ja que les evidències tardoantigues, per la pròpia situació estratigràfica i per la feblesa constructiva, són les que ens han arribat més mal conservades.

Quant a la cota de circulació, els paviments dels àmbits I, II, III, IV i V es mantingueren en ús, si bé s'han documentat activitats específiques d'espoli de determinats elements constructius. Per exemple, s'espoliaren els carreus de la cantonada dels murs UE 1153 i 1743, pertanyents a la fase II de l'edifici portuari. La columnata que envoltava la piscina de l'àmbit I es va desmuntar i els basaments, capitells i tambors es van aprofitar per a nous usos. Un fragment de tambor es va utilitzar en la construcció del mur 1262 (fig. 65) i altres carreus s'empraren com a fonament del mur 1290. La piscina del frigidari fou colgada de terra a fi d'anivellar el terra fins al nivell dels mosaics, tot abocant-hi a l'interior alguns dels capitells, rebutjats com a material constructiu (fig. 62).⁸⁹

L'àmbit I es va compartimentar sobreposant nous murs damunt del paviment i desmuntant els bancs contigus que vorejaven la piscina i les naus (fig. 64). Les noves parets es caracteritzen per l'ús de pedres irregulars mitjanes lligades amb argila i per una disposició ortogonal predeterminedada pels murs termals preexistents (UE 1250, 1262, 1286, 1290 i 1556⁹⁰). En canvi, les evidències estratigràfiques indiquen que els àmbits II, III, IV i V no foren compartimentats i, igual que el recinte I, s'aprofitaren els paviments termals com a sòls de les noves residències urbanes.

Pel que fa a les estances amb hipocaust, es desmuntaren els *suspensurae* i les *pilae*, possiblement per qüestions d'estabilitat, i s'hi definiren cotes de circulació inferiors. On millor s'ha apreciat aquest fet és en l'exedra septentrional de l'àmbit VII (fig. 63), tancada mitjançant el mur 1547 i amb una compartimentació meridional escassament conservada (UE 1548). En una fase posterior i amb els dos murs ja desmuntats, l'exedra continuà sent ocupada, tal com reflecteix la llar de foc UE 1530, la qual ha de correspondre a les darreres activitats d'ocupació d'època visigoda.

Entre l'edifici termal i els murs de contenció de la carena natural, les evidències arqueològiques són molt escasses. S'ha documentat un mur que possiblement reforçava les estructures de contenció (UE 1201, sector 1) i s'han localitzat diferents evidències de sedimentació estratigràfica així com activitats puntuals de

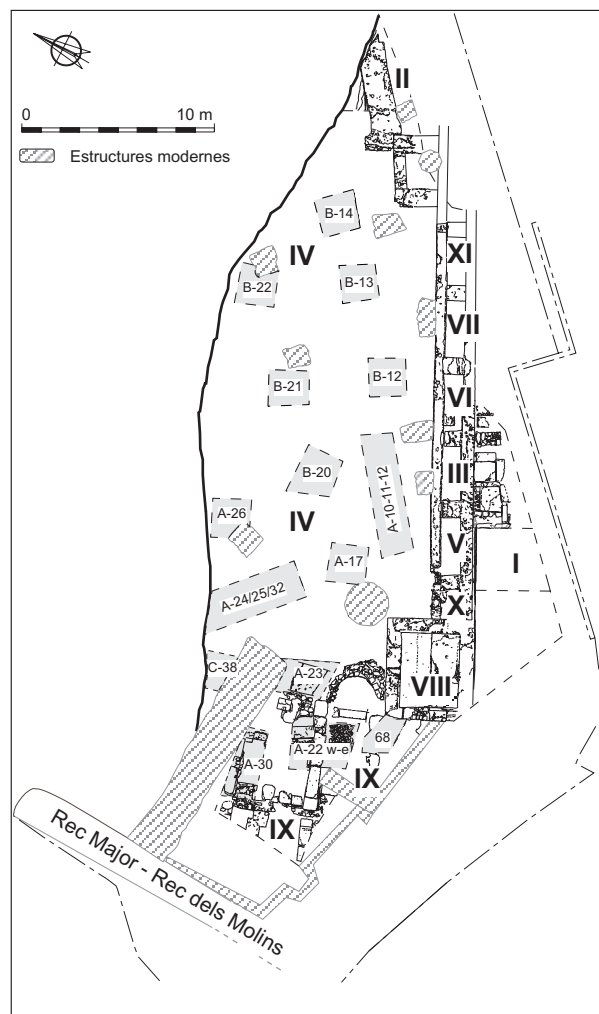

fig. 66: Planta del solar núm. 1 del carrer de Castaños. Numeració de sectors i sondejos

saqueig i espoli. Pot afirmar-se que el mur de contenció 1707/1792 (sector 3) fou desmuntat en un moment indeterminat del segle V, igual que el paviment o l'enllosat de la via compresa entre les termes i el tallat de la muntanya. De la mateixa forma, els farciments de terraplenament que el mur contenia foren extrets i l'espai ocupat per una estratigrafia de naturalesa formativa indeterminada. Malgrat aquests canvis, la via d'accés al conjunt termal es mantingué en ús, però possiblement amb una fesomia més pròpia d'un camí rural que no pas d'un carrer urbà.

El sector 13 fou igualment força reformat després de l'ús termal de l'edifici. El banc perimetral de la piscina de l'àmbit I es va desmuntar i s'estengué una pavimentació en *opus signinum* per sobre del mur de delimitació UE 1502 (UE 1299), de forma que es creu que aquí s'instal·là un dipòsit d'ús indeterminat. A més, al mur termal s'hi pot veure el retall d'una cana-

⁸⁹ Un fenomen similar es constata a la *natatio* de les termes del Fòrum d'Écija, tot i que en aquest cas s'hi abocaren les estàtues del programa decoratiu de les termes (Romo 2002).

⁹⁰ S'observa com alguns segments d'aquests murs van per sobre de clarianes on no s'ha conservat el paviment musivari. No hi ha evidències que permetin concretar si la compartimentació de l'àmbit termal fou consecutiva a l'abandó de les termes o bé cronològicament posterior.

fig. 67: Planta general del solar núm. 1 del carrer de Castaños

fig. 68: Vista general de l'excavació amb els fonaments del nou immoble

lització (UE 1564) que probablement devia recollir les aigües de tot l'entorn, les quals segurament eren retinudes i desviades per l'esglaió UE 1814 d'una piscina ja abandonada. En aquest mateix indret s'ha documentat l'estructura UE 1506, adossada al mur de tancament de l'antiga piscina i identificat com un pou o bé la boca d'una fossa sèptica (fig. 61).

Les estances de l'àrea de servei també foren objecte d'ocupació tardoantiga (àmbits VIII i IX). Les boques dels *praefurnia* que connectaven a l'àmbit VII es van tapiar en aquest moment mitjançant els murs UE 1812 i 1592; a més d'altres reparacions fetes igualment de pedres lligades amb argila (UE 1825, 1335).

3.3 Carrer de Castaños núm. 1

Moisés Díaz, Josep M. Macias

3.3.1 Introducció

Es tracta d'un solar ubicat als peus del *promontori sud-occidental* de Tarragona (carrer de Zamenhoff) i a la cantonada dels carrers de Castaños i Sant Miquel.⁹¹ L'actuació estigué motivada per un projecte d'edificació, actualment executat, emplaçat en un indret situat a uns 35 m a l'oest del solar núm. 33 del carrer de Sant Miquel. Fou una intervenció duta a terme per l'empresa CODEX – Arqueologia i Patrimoni després dels treballs de delimitació i de rebaix mecànic efectuats al mateix indret per l'empresa COTA 64.⁹²

En el cas d'aquest solar s'ha produït una situació inversa a la del carrer de Sant Miquel. A la zona de les termes s'han documentat troballes arquitectòniques molt rellevants, però la informació cronoestratigràfica fou deficient pels condicionants que van actuar sobre aquella excavació arqueològica. Per aquest motiu, la datació del conjunt termal es fonamenta en criteris

estilístics, però sense una base ceramològica i numismàtica sòlida. Al carrer de Castaños s'ha obtingut una seqüència estratigràfica i un conjunt de restes materials prou importants que permeten datar amb exactitud l'evolució històrica d'aquest sector de la ciutat. En canvi, la densitat de restes arquitectòniques és menor si la comparem amb el seu precedent proper. Aquí només s'han conservat vestigis físics en una reduïda parcel·la del solar tocant al límit de l'immoble. Això en dificulta evidentment la interpretació, ja que la major part de les estructures pertanyen a espais que es conserven o conservaven sota de les actuals escales d'unió amb el carrer de Zamenhoff i de l'immoble núms. 35/37 del carrer de Sant Miquel.

Tot i no haver proporcionat dades pertanyents estrictament al conjunt termal, els resultats obtinguts en aquest punt són fonamentals per conèixer l'evolució urbanística d'aquesta part de la ciutat romana. A més, la documentació d'un gran abocador datat en la segona meitat del segle III dC ha permès recuperar un nombrós conjunt d'elements arquitectònics —capitells, carreus, peces d'entaulament pertanyents a diferents edificis— que provenen de la part superior de la ciutat i que són d'interès especial per conèixer els edificis públics i privats situats a l'entorn de l'àrea forense. També han aparegut restes de la infraestructura de drenatge subterrània, de la qual destaca un col·lector de grans dimensions que devia desguassar directament al mar.

La major part de l'estratigrafia exhumada pertany a l'abocador esmentat, del qual hem recuperat una mostra arqueològica extensa integrada per prop de 95.000 fragments de restes materials. En especial són objectes ceràmics, però també s'han obtingut fragments de recipients de vidre, restes de fauna i objectes de guarniment i abillament d'os i de metall. Com hem apuntat anteriorment, la documentació de la deixalleria d'elements constructius ha permès recuperar aproximadament 180 blocs petris. Destaquen quantitativament els carreus, però també s'han obtingut capitells, basaments, motllures i nombrosos tambors de columna. Després dels grans complexos públics de la ciutat, es tracta del conjunt d'elements arquitectònics decoratius més abundant que s'ha recuperat a Tarragona. No obstant això, l'ús científic d'aquesta troballa és actualment limitat, ja que els elements recuperats pertanyen a diversos edificis no localitzats que s'emplacen dalt del turó. Així ho indiquen els diferents ordres identificats i la variabilitat de dimensions. Molts dels blocs petris, juntament amb les evidències estratigràfiques, mostren que les deixalles foren afectades per un incendi en l'emplaçament original.

91 Intervenció duta a terme a cavall dels anys 1999 i 2000, amb finançament conjunt de l'empresa SOLVI, Solares y Vivienda S.L., i el Servei d'Arqueologia, i sota la direcció tècnica dels arqueòlegs Moisés Díaz, Josep M. Macias i Josep M. Puche.

92 Per a més informació sobre aquesta actuació mecànica, veure vegeu la preceptiva memòria administrativa acceptada pel Servei d'Arqueologia (COTA 64, any 2001).

fig. 69: Detall frontal de les estructures 22/14 amb la porta 149 i el paredat 159

fig. 70: Vista general de l'extrem septentrional. En primer terme, el mur 70/125 i el contrafort 145. Enmig, el mur 148 amb llinda de 150. Al fons, els murs 14 i 22

Malauradament, els treballs d'excavació no extragueren la totalitat de la seqüència estratigràfica. Els límits de la nostra actuació s'adequaren als criteris de seguretat arquitectònica dels immobles limítrofs i l'excavació s'aturava en arribar a la capa freàtica actual. D'altra banda, l'excavació arqueològica d'urgència (ara anomenades preventives) seguí els criteris dictaminats per la Direcció General del Patrimoni Cultural, segons els quals no es considerà oportú continuar l'excavació per poder jutjar amb criteri la idoneïtat del projecte arquitectònic.⁹³

L'orografia natural d'aquest indret s'havia modificat per antics treballs d'extracció de la roca, de tal manera que el solar mostrava la roca en tres nivells diferenciats. La cota superior representava l'orografia original del promontori i es trobava pràcticament al mateix nivell que el carrer del Dr. Zamenhoff (entorn dels 21 msnm). En aquest punt, no afectat pel projecte urbanístic, es conservava el segment final del rec Major, prop d'on era la bassa dels molins. La part central de l'edifici havia estat rebaixada considerablement durant l'explotació de l'antiga pedrera i, posteriorment, durant els treballs de rebaix relacionats amb el nou immoble, amb un estadi final a l'entorn dels 7 msnm. A l'angle meridional del solar quedava una àrea de planta irregular —aproximadament la tercera part del total—, on la roca davallava bruscament i facilitava la preservació de les restes arqueològiques dels rebaixos contemporanis. Aquí, com al solar anterior, l'aparició de la capa freàtica no ha permès finalitzar l'excavació ni localitzar el subsòl rocallós.

Un altre condicionant previ a la nostra actuació ha estat el rebaix mecànic que s'hi va fer abans de l'excavació manual. Al nostre parer, el rebaix havia escapat l'estratigrafia arqueològica i les restes arquitectòniques. Al perfil oriental de l'àrea excavada s'observa com alguns dels murs documentats per nosaltres

remunten gairebé un metre per sobre de la cota d'inici d'excavació de CODEX. La documentació estratigràfica ens permet apreciar com la seqüència presentava un pendent marcat determinat per la morfologia del substrat geològic del turó, i els rebaixos havien uniformitzat els nivells dipositats creant una cota de circulació que, des del punt de vista sedimentari, era irreal. Aquest fet no afectava la planificació dels nostres treballs, però sí els resultats i la representativitat cronològica de les dades conservades, en especial aquelles relacionades amb l'antiguitat tardana.

En començar els treballs, l'àrea d'excavació configurava un espai aproximadament triangular i estava delimitada pel tall aplomat de la roca i pels límits que nosaltres havíem establert. Un límit estratigràfic coincidí amb la línia de façana del futur immoble i un altre, amb un espai de seguretat definit per garantir l'estabilitat arquitectònica de l'immoble núm. 3 del carrer de Castaños. Puntualment, l'estratigrafia estava afectada per fonaments de l'antiga farinera i a l'extrem sud-oest del solar hi documentàrem murs moderns, possiblement integrants d'un molí, així com restes del salt d'aigua procedent de la bassa superior on finalitzava el rec Major.

3.3.2 La urbanització de l'entorn natural. Fase I

Tot i no haver conclòs la seqüència estratigràfica, pot afirmar-se que els vestigis adscrits a aquest moment corresponen a la primera reforma urbanística d'un espai presumptament format per aiguamolls i/o platges. Als peus del penya-segat que hem anomenat *promontori sud-occidental* de la ciutat, la roca presenta un tallat vertical i en alguns punts lleugerament còncav. No hem identificat traces de repicat o d'extracció de la roca i la primera modificació antropològica es limità al condicionament i a la parcel·lació de l'entorn, regula-

⁹³ L'excavació en extensió fou substituïda per una segona fase de sondejos estratigràfics coincidents amb els fonaments de l'immoble projectat, la construcció del qual comportà un nivell d'afectació que podem considerar mínim (figs. 66-68).

ritzant el sòl estenent farciments de grava segellats per una capa de morter que s'han documentat en diversos sondejos estratigràfics.⁹⁴

La creació d'aquest ferm es relaciona amb la construcció d'una sèrie de murs difícils d'interpretar. Aquestes estructures, bastides unitàriament en *opus vittatum*, tenen una orientació que segueix el plantejament urbanístic establert per l'ampliació tardorepublicana de la ciutat, relacionada amb el traçat del segon recinte emmurallat. Aquest fet també succeeix amb els edificis de la zona del Teatre i del carrer de Sant Miquel.

Recolzant-se en el pendent de l'espadat de la muntanya es va construir un mur de grans dimensions (UE 22) que tenia les funcions de contenció i de terraplenament de les terres situades al costat occidental i enllaçava amb un recinte arquitectònic quadrangular que es perdia sota el perfil est de l'excavació. Aquest àmbit, constituït pels murs UE 14, 148 i 158, tenia una porta d'accés meridional oberta en el mur 148 (UE 150) i, des de l'interior, una altra d'oberta en el mur 14 (UE 149) per accedir al recinte situat a l'est del mur 22 (fig. 69). El tancament est d'aquesta estança, hipotèticament quadrada, pot ser el mur 125, que és la continuació del mur 70, però amb una d'alçada més elevada.

D'aquest recinte neix un mur, gairebé conservat íntegrament, que es dirigeix al port amb una orientació nord-oest a sud-est (UE 70, figs. 71 i 72). Suposem que tenia una funció doble. Per una banda, aturava les aigües pluvials que des de la part alta del promontori recorrien pel pendent i les conduïa cap a al costa. Per una altra, feia de mur de parcel·lació d'aquesta zona, tot marcant un espai urbanitzat al costat occidental i protegit, en cas de pluges torrencials, de les avingudes d'aigües procedents del recinte superior. A l'extrem sud hi havia una porta (UE 124) molt afectada per la construcció de les estructures de finals del segle I dC, raó per la qual tampoc es pot precisar si el mur continuava més avall (fig. 73).

L'element tècnic que defineix les estructures de la primera fase és el tipus de parament emprat en la construcció: l'*opus vittatum*. Els blocs utilitzats són de pedra calcària local de color blanquinós, amb unes dimensions que varien entre els 15 i els 30 cm de llarg i els 6 i els 10 cm d'alçada. Si bé la proximitat de la capa freàtica no ha permès excavar els murs fins al nivell de fonamentació, en algun dels sondejos s'ha pogut veure que en el cas del mur de parcel·lació UE 70 la fonamentació podria estar feta amb carreus de pedra tipus Mèdol. D'aquesta manera, suposem que un cop regularitzada la zona es devia excavar una rasa

fig. 71: Vista del mur 70 amb el contrafort 79. A l'esquerra, el mur 2 i el contrafort 44 al fons

de fonamentació per tal de col·locar el sòcol de carreus i, per sobre, es van anar aixecant filades de carreus formant dues parets paral·leles lligades per un reble intern de pedres i morter de calç. L'absència d'encaixos fa creure que, per l'elevació de les filades superiors, es van utilitzar probablement bastides independents a cada costat. Es tracta d'un sistema de bastida diferent a l'utilitzat durant la fase següent, que no ha deixat cap empremta en el mur de carreus ni cap coll de bastida obert al parament que indiqui que es va utilitzar una bastida encastada.

Elements compositius (figs. 67 i 74)

UE 22. Aquest mur es recolza en la roca, que aquí marca un pendent força pronunciat però no gaire abrupte. És una estructura molt ampla d'*opus vittatum*, d'1 m d'amplada, feta com a mur de contenció dels farciments del terraplenament avui no conservats. L'orientació està lleugerament desplaçada respecte a la resta de murs, per tal d'adaptar-se a l'orografia del

⁹⁴ Són una mena de farciments i a la vegada horitzons constructius dels murs contigus, que es van poder documentar de forma molt difícil a causa de la presència del nivell freàtic, que malmetia les restes i n'impedia una bona documentació arqueològica. La seva composició recorda els farciments de grava detectats en el solar del carrer de Sant Miquel.

fig. 72: Vista lateral del mur 70

terreny, i presenta la peculiaritat de tenir les tres filades inferiors sobresortint cadascuna respecte a la filada superior per donar una base encara més sòlida al mur.

UE 14, 149 i 159. El mur 14, fet amb parament d'*opus vittatum*, té una amplada de 95 cm i presenta la doble funció de delimitació arquitectònica i de contenció de les estructures superiors. No se'n pot determinar la longitud, ja que es perd sota el límit oriental de l'excavació i té una porta allindada de 78 cm d'amplada (UE 149) que comunica els espais situats a nord i sud del mur respectivament. Aquesta després fou tapiada amb un mur de característiques anàlogues (UE 159) i difícil de datar per l'absència de referents estratigràfics. La llinda de la porta està feta amb un carreu de lumaquèl·lica groguenca d'1,57 m de llarg i 50 cm d'ample (fig. 69).

UE 158. Aquest mur està fet amb la tècnica de l'*opus vittatum* i té una amplada de 60 cm. Forma el costat occidental del recinte definit en aquest sector i fou arrasat en una fase posterior, potser per facilitar l'accés a l'interior de l'estança. Es va documentar sota els farcits del segle III dC, uns dos metres per sota del nivell en què es conserven la resta de murs.

UE 148 i 150. El mur 148, aixecat en *opus vittatum*, té una amplada de 95 cm i presenta una porta allindada (UE 150), situada enfront de la porta UE 149, però lleugerament desplaçada a l'est. La llinda de la porta està feta amb un carreu de pedra tipus Mèdol de 44 cm d'alçada. La llargària total la desconeixem, ja que es perdia parcialment sota el perfil oriental de l'excavació, però atesa l'homogeneïtat estructural entre els murs 148 i 14 i les portes 149 i 150, el més probable és que tingués una llum d'uns 78 cm (fig. 70).

UE 70, 79, 124 i 125. El mur 70 és una paret d'*opus vittatum* d'uns 35-40 cm d'amplada, una longitud

fig. 73: Trencat del mur 70 per la construcció posterior. S'hi veuen dovelles d'una possible porta i el mur UE 2 al fons

documentada de 20,2 m i una alçada de 2,35 m,⁹⁵ que fonamenta en una filada de carreus. Destaca el fet que el gruix del mur s'eixampla uns 20 cm per sobre de la darrera filada de carreus i es remata amb forma de volta. A més, la filada superior de carreus sobresurt ostensiblement del parament oriental. És important ressaltar la diferència d'acabat del mur 70; el costat est disposa d'un ressalt i el costat occidental no. Aquest fet deu estar relacionat amb la protecció del parament oriental del mur, l'únic dels dos que devia estar revocat de morter de calç. El ressalt devia constituir la protecció, en cas de pluja, del parament visible des de l'interior del recinte o espai definit durant aquesta fase.

Aquest mur estava reforçat per la cara oriental amb un contrafort (UE 79), situat aproximadament al mig de la distància compresa entre la porta 124 i l'arrencament de la tramada UE 125. Aquest és el mateix mur que la UE 70 però amb una secció diferenciada (fig. 71). Està construït igualment de carreus i imbricat amb el tram contigu. L'acabament del contrafort no és pla sinó que té una cresta obliqua per millorar el reforç del mur.⁹⁶ Sense cap discontinuïtat, el mur 70 es converteix en un parament d'*opus vittatum* (UE 125) semblant als de l'extrem septentrional i segurament devia enllaçar amb aquests. Això s'ha vist de manera molt fragmentària en la cara oest, també dificultat per un contrafort de la fase posterior (UE 145). Malgrat tot, s'ha apreciat que és un mur de 52 cm d'amplada amb la funció de lligar el mur de parcel·lació i de canalització UE 70 amb les estructures de terraplenament i contenció de l'extrem meridional (fig. 70). Destaca el fet que està revocat per la cara oriental i està arrasat a una cota semblant a la dels altres. L'extrem meridional el mur 70 tenia un pas del qual es conservava parcialment un arc de dovelles (UE 124) encaixat en el mateix parament d'*opus vittatum*, però va quedar molt destruït per les construccions d'època flàvia (fig. 73).

⁹⁵ Un sondeig excavat a l'extrem meridional del mur, per la cara oest, va permetre arribar fins al nivell de fonamentació de carreus de pedra "Mèdol", i així es va conèixer l'alçada total de l'obra vista.

⁹⁶ No es descarta que hi hagi més contraforts occidentals del mur 70, però devien quedar coberts per l'estratigrafia que no s'ha extret en els altres sectors d'actuació.

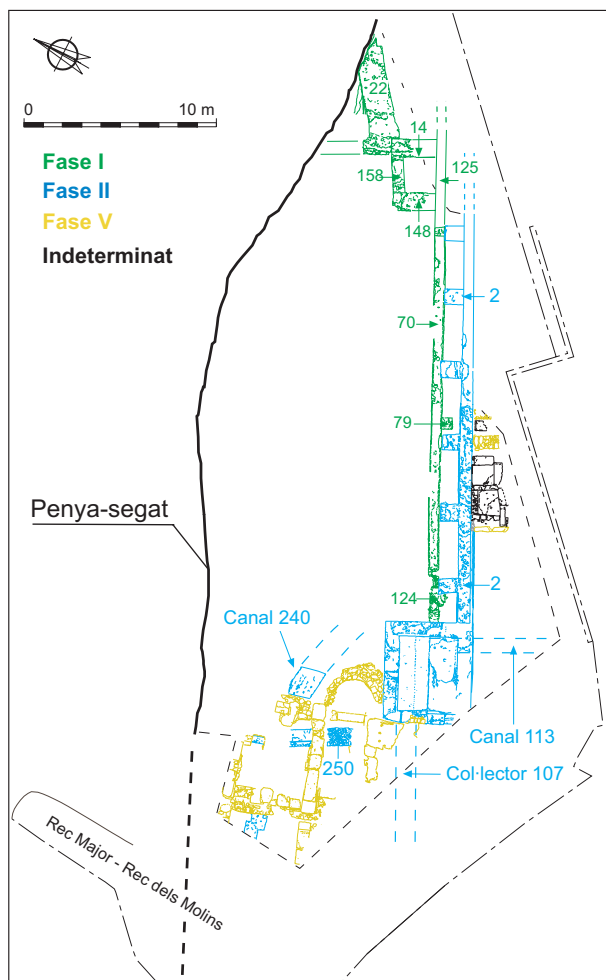

fig. 74: Planta general per fases que indica elements significatius

UE 177, 185, 224, 235, 246, 252. L'excavació de sondejos arqueològics a la zona compresa entre la paret del penya-segat i el mur 70 permeté documentar una sèrie de nivells formats per una barreja de graves, terra i morter de calç. Aquests nivells, molt disgregats per l'acció de la capa freàtica, es trobaven a partir d'una cota situada entre els 2 i 2,15 msnm. S'han interpretat com el nivell de circulació del recinte oest respecte al mur 70 i no foren excavats perquè estaven immersos dins la capa freàtica.

Comentari

Les circumstàncies d'aquesta actuació han condicionat l'obtenció de dades arqueològiques útils per datar aquesta fase urbanística. A l'oest del mur 70 tant les limitacions de l'excavació arqueològica (excavació final en sondejos puntuals) com l'aparició del nivell freàtic no han permès obtenir més dades materials. A l'est del mur, les reformes de la fase posterior no han conservat els vestigis.

El fet que l'estratigrafia fundacional es trobi a gran fondària, entorn dels 2 msnm, ha fet que l'aparició de la capa freàtica aturés els treballs, de manera que només s'han pogut excavar els farraments cronològica-

ment posteriors que colgaven els paviments de la primera fase, tot aixecant la cota de circulació, assegurant les condicions d'habitabilitat i allunyant-se de les humitats del nivell freàtic. Per aquesta raó no comptem amb dades ceramològiques que ens permetin datar el moment inicial d'urbanització d'aquesta àrea del port de Tàrraco.

Malgrat això disposem de dos elements per poder establir una cronologia aproximativa. El primer és el *terminus post quem* que es deriva de la data d'aplicació de la tècnica constructiva homogènia que utilitzen aquestes estructures: l'*opus vittatum*. El segon és el límit *ante quem*, que ens ve marcat per la construcció de les estructures de la segona fase.

La construcció en *opus vittatum* és una solució que no es va començar a utilitzar de forma sistemàtica fins a l'època augustal. Tot i haver-hi precedents a la península Itàlica datables al llarg de segle I aC, els millors exemples els trobem als jaciments de la Gàl·lia, on des d'August fins al segle II dC predomina la construcció en *opus vittatum* (Adam 1989, 148). En el nostre cas, els primers exemples de *vittatum* es daten a finals d'època augustal i mitjan segle I dC, en la construcció de les *tabernae* i l'*aedes Augusti* del Fòrum Municipal de Tàrraco. És una tècnica que documentem igualment a les *tabernae* de la plaça inferior del fòrum i en altres construccions domèstiques del segle I dC (Macias 2000a). A finals de l'època flàvia s'emprà la mateixa tècnica en la construcció del Circ, on s'utilitzà com a element constructiu i d'acabat dels estreps de les voltes i els passadissos interns. Amb aquests criteris, la data dels murs del primer moment d'urbanització d'aquesta zona portuària es pot situar entre l'època augustal-julioclàudia i finals del segle I dC, moment que s'aixequen les grans estructures d'*opus caementicium* de la fase posterior.

La funcionalitat urbana concreta que es deriva d'aquesta transformació és incerta. El traçat del mur 70 parcel·la l'àrea que, segons l'estratigrafia, es devia trobar en un estadi natural fins a aquest moment. Les estructures adossades a la roca, així com les portes documentades, mostren una intencionalitat de contenció i de terraplenament del carenat de la muntanya, tot definint uns espais i un esquema de circulació que connecta l'àrea oberta del cantó oriental del mur 70/125 a una altra de presumptament edificada. El mur UE 22 devia contenir els terraplenaments superiors, tot protegint un recinte definit per les estructures aèries UE 14, 148 i 158. La cota d'accés a l'estança i de circulació a ambdós costats del mur 70 se situaria entorn dels 2 msnm.

3.3.3 El primer gran complex arquitectònic. Fase II

A finals del segle I dC es bastí un gran edifici arquitectònic caracteritzat per la seva envergadura, per la

fig. 75: Detall del parament oriental del mur 2 (sector I)

fig. 76: Vista de la torre del col·lector

tècnica constructiva i per la dotació d'infraestructures de sanejament del subsòl. El límit parcel·lari definit pel mur 70 es va mantenir en aquesta nova fase i va ser respectat en el nou projecte per tal de donar continuïtat a la seva funció original de sanejament i alhora conservar, sense edificacions, l'espai comprès entre el mur i el tallat de la roca. Al costat est del mur 70 es va bastir un gruixut mur de fonamentació aixecat en *opus caementicium* (UE 2), traçat a 1 m de separació i reforçat per la cara oest mitjançant una sèrie de contraforts aproximadament equidistants. A l'extrem meridional d'aquest nou mur es va aixecar una torre de planta rectangular, on connectaven una sèrie de canalitzacions d'aigües residuals. Aquesta obra representa la canalització de les aigües superficials recollides en aquest indret que anteriorment eren conduïdes a cel obert pel mur UE 70.

El mur 2 constituïa el límit occidental, amb contraforts exteriors, d'un gran recinte que s'estén per sota dels carrers de Castaños i de Sant Miquel. L'envergadura dels fonaments i els contraforts indiquen una funció de contenció de terres i d'elevació de

fig. 77: Vista general de les estructures de les fases I i II

la cota d'ús a l'interior del nou recinte, mentre que l'espai triangular delimitat pel trencat de la muntanya i el mur 70 devia quedar a una cota inferior, tal com determinen les portes de la fase anterior. Si la utilització de l'*opus vittatum* era el tret que definia les primeres construccions, la nova edificació es caracteritza per l'ús de gruixuts murs d'*opus caementicium* encofrat (fig. 78).

Elements compositius (figs. 67 i 74)

UE 2, 43, 44, 46, 55, 56 i 145. El mur 2 constitueix el límit oriental d'un gran recinte arquitectònic situat als peus del turó costaner, mentre que la resta de les UE corresponen als contraforts occidentals. D'aquest tancament només s'ha conservat la fonamentació aixecada en *opus caementicium*. Té una amplada de 62 cm,⁹⁷ una alçada mínima de 3 m⁹⁸ i es va documentar un tram de 23,5 m que es prolongava en els dos sentits per sota dels límits de l'excavació.

Es tracta de fonamentacions elevades respecte a la cota de circulació preexistent aixecades generalment per

97 A l'extrem septentrional l'amplada és més gran, de 80 cm, ja que alhora funciona com a costat oriental de la torre que protegeix l'arrencament de les grans canalitzacions 107 i 113.

98 Aquest fonament, com la resta de les estructures documentades al solar, estava arrasat a una cota homogènia, de manera que no sabem l'alçada real que assolí. La part més fonda documentada es va localitzar en un dels sondejos realitzats, ja dins la capa freàtica, de manera que fou impossible arribar a la part inferior de l'estructura.

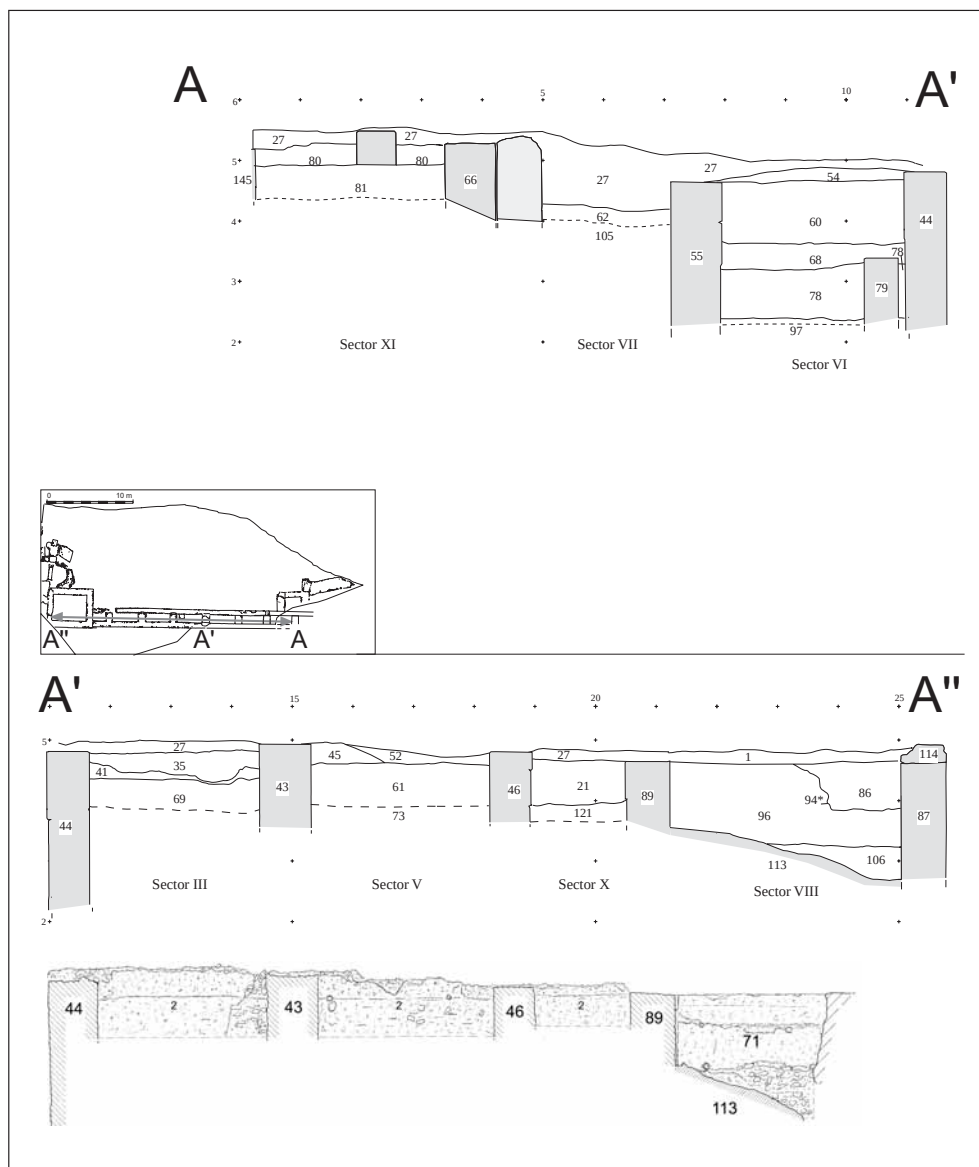

fig. 78: Alçat del mur 2 i secció de l'estratigrafia compresa entre els murs 2 i 70

tramades d'uns 60 cm d'alçada mitjançant encofrats de taulons de fusta, l'empremta dels quals ha quedat marcada als paraments. També s'han conservat els encaixos dels tibants transversers, que alhora servien de suport de les bastides constructives. Hem identificat dos processos de fonamentació diferents, un a cada costat del mur.

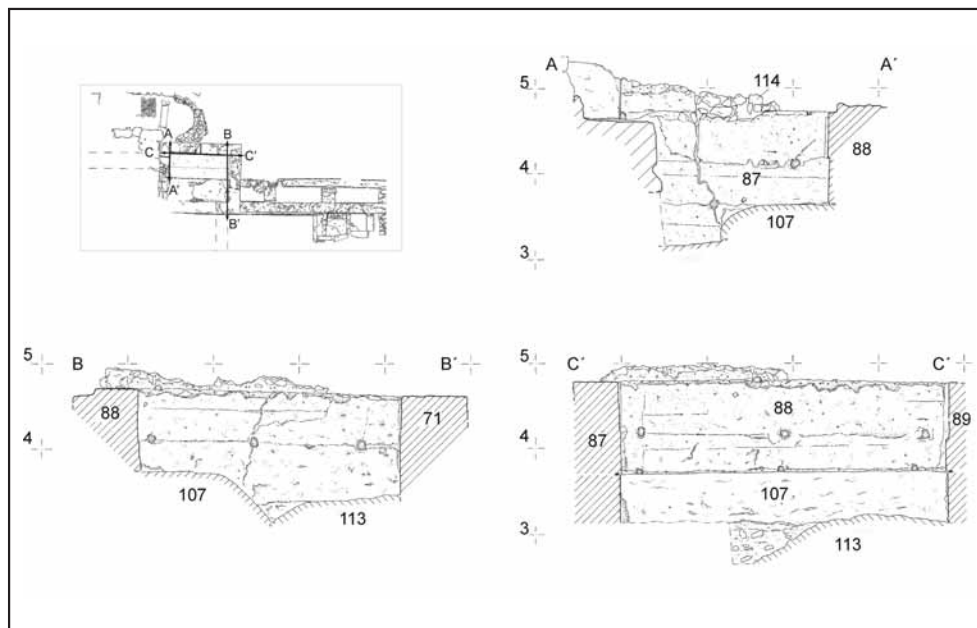
El sondeig fet al sector I —cara est del mur 2— va documentar l'alternança d'encofrats amb l'abocament de farciments constructius per tal d'aixecar el nivell de circulació de l'obra a mesura que s'alçaven els fonaments. El tram inferior d'*opus caementicium* té una alçada d'uns 80 cm. Un cop sec el morter i enretirats els taulons, s'abocava un farciment constructiu que elevava la cota de treball, tot deixant al descobert uns

centímetres del tram anterior, de forma que es remun-tava el mur amb una nova tramada. Durant l'aixecament de la nova tramada, el farciment constructiu previ era cobert per un nivell de circulació —fruit de les tasques de neteja o de treball—, compost per una capa compacta de morter i d'arena d'obra de color groc. Des d'aquest sòl sobresortia la següent caixa d'encofrat, endinsada uns 10 cm respecte a la vertical del tram inferior. Progressivament es repetia aquesta acció fins a la cota superior conservada del fonament (fig. 75).⁹⁹

En canvi, entre els murs 2 i 70 el sistema fou diferent a causa de la voluntat de mantenir el nivell de circulació de 2 msnm establert durant la fase anterior. D'aquesta forma es mantenia el nivell d'evacuació

⁹⁹ El sondeig del sector I va permetre documentar aquesta seqüència, formada per un nivell inferior d'arenas de platja (112), sobre el qual es va llençar un abocament de pedres i terra (100) culminat per una capa dura d'arena d'obra i morter de color groc (85). Novament es va abocar un nivell de terra i pedres (83), que es tornava a rematar amb un sòl de treball de morter barrejat amb grava i terra (82). Tot plegat, aquest paquet constructiu tenia una potència mínima de 2,6 m, i s'elevava dels 1,9 als 5,05 msnm, que són les cotes inferiors i superiors en què es visualitza el mur 2 (fig. 87).

fig. 79: Alçats de l'interior de la torre

d'aigües per sota del nivell de circulació interior del nou edifici, situat a una cota superior als 5 msnm. Conseqüentment les noves estructures de captació d'aigües, establertes a la zona oberta, es van situar a una cota inferior, també una mica condicionades per la cota de circulació del clavegueram de l'interior del nou recinte. Altrament, la presència del mur de canalització i parcel·lació 70, separat només 1 m de la nova construcció, limitava l'espai de treball. Finalment, la disposició dels contraforts també constituï un element diferenciador respecte a l'altre costat.

D'aquesta manera es van aixecar les caixes d'encofrats per sobre del nivell de circulació de la fase prèvia sense abocar-hi farciments constructius. Per aquest motiu amb molta probabilitat es devien aprofitar els travessers per recolzar-hi la bastida i col·locar-hi damunt els taulons sobre els quals els operaris treballaven. Així es podia treballar a banda i banda del mur simultàniament, amb la diferència que el parament que anava vist es va aixecar a plom. Pel que fa a la construcció dels contraforts (UE 43, 44, 46, 55, 56 i 145), es van encofrar simultàniament a la fonamentació UE 2. De forma que, rítmicament i cada 3 m de distància, es disposava l'encofrat amb una caixa perpendicular d'uns 80 cm d'amplada i aprofitant el mur d'*opus vittatum* 70 com a suport dels taulons d'encofrar del cantell del contrafort. Així doncs, hi ha uns 2 cm de separació entre el mur 70 i els contraforts de la fase següent. A més, tots els contraforts tenen una longitud d'1 m, que és la distància de separació entre ambdós murs (fig. 78).¹⁰⁰

Els negatius dels encofrats del morter ens indiquen que per al procés constructiu es van aixecar tramades d'uns dos peus romans d'alçada, a excepció de la inferior, que té una alçada superior als 90 cm. Cada tram estava entibat amb travessers cilíndrics de fusta per la part superior i inferior, que tenien entre 8 i 14 cm de diàmetre i distaven entre si entre 1 i 1,5 m, tot i que en alguns llocs la separació entre tibants pot arribar als 2 metres. Un cop adormit el *caementum*, s'enretiraven els taulons i els travessers de fusta superiors eren aprofitats en la tramada següent per fixar la part inferior de l'encofrat.

UE 2/71, 87, 88, 89. Simultàniament a la construcció del gran mur de fonamentació UE 2 i amb la mateixa tècnica constructiva, es van aixecar una sèrie d'equipaments de gran envergadura que tenien per missió sanejar el subsòl hídic i preveure possibles crescudes de la capa freàtica o avingudes pluvials. Aquestes construccions es localitzen a l'extrem meridional del mur 2 i estan formades per una estança turriforme, de 3,9 per 3 m de costat, dins la qual estaven connectades un col·lector i una conducció (sector VIII). D'aquesta manera els murs d'aquesta estructura (UE 2/71, 87, 88, 89) defineixen una *turris* diferenciada d'on neix el col·lector 107 que recollia les aigües de tot aquest sector no urbanitzat i les escorrenteres de dalt del promontori. A la torre arriba la conducció UE 113, que prové de l'interior de l'edifici.¹⁰¹ Una tercera conducció (UE 240), documentada puntualment durant l'excavació d'un sondeig, podia tenir el seu origen en aquest mateix punt,

100 De sud a nord els contraforts estaven separats, entre si 3 m del 46 al 43, 2,8 m del 43 al 44, 3 m del 44 al 55, 3 m del 55 al 56, i 3 m del 66 al 145. Respecte a l'amplada, varia una mica, pel fet de tenir un espai reduït per treballar, a causa de la presència del mur d'*opus vittatum* anterior. El contrafort 46 té una amplada d'uns 65 cm, el 43 de 88 cm, el 44 de 80 cm, el 55 de 88 cm, el 66 de 80 cm i el 145, documentat a l'extrem nord, no s'ha pogut determinar, ja que estava en gran part ocult sota el límit de l'excavació.

101 Aquesta conducció és la procedent del solar núm. 33 del carrer de Sant Miquel (UE 1912, sector 9).

fig 80: Interior de la torre amb l'extradós de 107 i 103

fig. 81: Inici del col·lector 107

fig. 82: Detall de la connexió del col·lector amb la canalització 113

fig. 83: Detall de l'abocador de material constructiu

amb un recorregut paral·lel al carenat de la muntanya (figs. 76-82).

Com en altres indrets, l'excavació arqueològica no va permetre documentar l'alçada íntegra dels quatre murs que conformen l'estança, ni tampoc assolir la cota d'arrencament. Aquests murs, potents fonamentacions bastides unitàriament, foren aixecats en *opus caementicium*. Estan fets amb una base més ampla, entorn dels 75-80 cm de gruix i, a partir d'una cota uniforme, marquen una estretor d'uns 20 cm. Com en el cas esmentat del costat est del mur 2, les reduccions de gruix estan fetes a les cares interiors dels murs. Consegüentment els paraments externs dels murs 87, 88 i 89, que tenen la cara vista envers l'àrea descoberta enfront el penya-segat, estan aplomats, mentre que els paraments interns tenen l'esglaonament ocult pels diversos farciments constructius. L'única excepció és el mur 2/71, que manté el sistema constructiu ja descrit del sector I, amb els esglaonaments en les diferents tramades per la cara oriental, que és la de l'interior de l'edifici.

La tècnica constructiva, impresa en els paraments d'*opus caementicium*, indica que va començar amb una gran

caixa rectangular encofrada amb taulons de 80 cm d'amplada la disposició dels quals venia condicionada per la presència de les conduccions 107 i 113. D'aquesta manera, la tramada inferior dels murs s'adaptava a les irregularitats dels extradorsos de les voltes, mentre que la segona arrenca a partir d'un pla horitzontal. El sistema de traves de l'encofrat es feia també amb travesseres cilíndriques de fusta d'entre 6-10 cm de diàmetre, disposades a la part superior i inferior de les tramades i separades entre 1,2 i 1,6 m. Abans d'aixecar la segona tramada dels murs, es va regularitzar aquest espai amb un farciment constructiu de pedres i terra, situat a pocs centímetres del tram ja fet. A continuació es van aixecar dos trams més, un amb taulons d'uns 40 cm d'alçada i el següent, amb taulons d'uns 60 cm d'alçada, per després tornar a farcir l'interior amb pedres i terra, rematat per un sòl de treball de pocs centímetres de gruix (UE 106 i 101 respectivament). Aquest sòl de treball coincideix amb la disminució esmentada del gruix dels murs,¹⁰² que a partir d'aquesta cota, entorn dels 4,75 msnm, s'aixequen amb una amplada de 62 cm (fig. 87).

Respecte als tres paraments exteriors de la torre, la tècnica d'encofrat era semblant a la del parament oest del

¹⁰² De la part superior dels murs, de menor gruix, només n'ha quedat en alguns llocs l'arrencament, ja que és el nivell en què es troben arrasades de forma uniforme les estructures arqueològiques d'aquest solar. D'altra banda, aquest fet ha permès veure els negatius dels travessers utilitzats en les tasques d'encofrat, seccionant el mur perpendicularment. Pel que fa a la construcció, també cal destacar la presència d'un carreu tipus Mèdol a la cantonada dels murs 71 i 87. Pertany a la tramada superior de fonamentació i la seva presència obeeix a un element de reforç no determinat atès el nivell de conservació perquè es troba just al límit de l'excavació.

fig. 84: Vista general de l'abocador de material constructiu

fig. 85: Vista general de l'abocador de material constructiu i dels contraforts de la fase II

fig. 86: Procés de recuperació i d'estudi del material constructiu

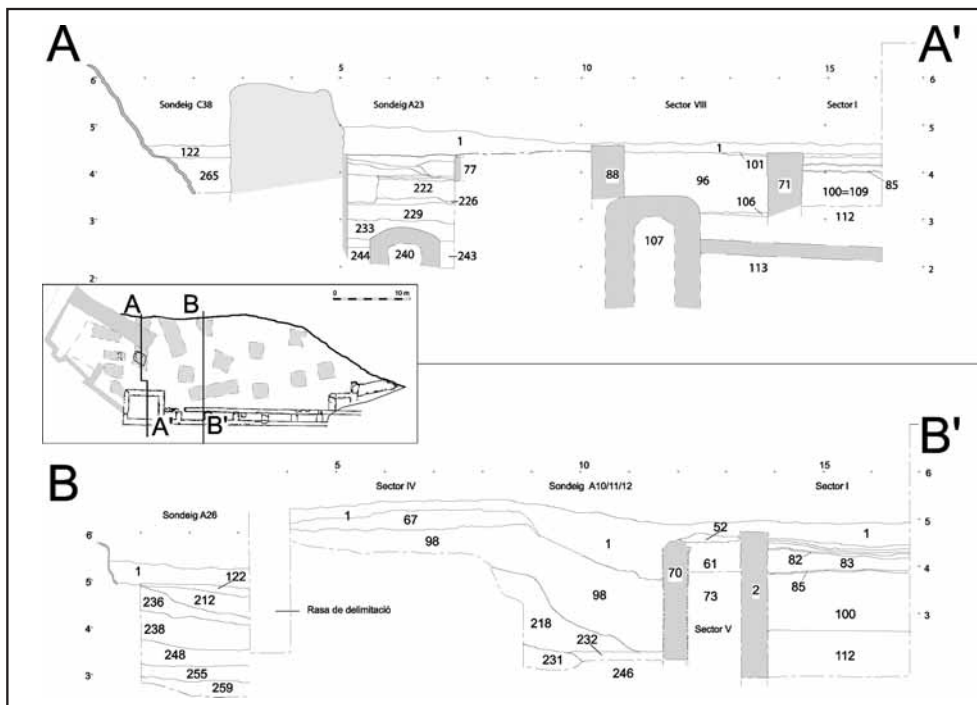

fig. 87: Seccions estratigràfiques

mur 2. Cal imaginar l'ús de bastides, sostingudes aprofitant els travessers que feien de tibants de l'encofrat, per col·locar els taulons sobre els quals es treballava. És molt probable que la cota a partir de la qual començaren a treballar en aquest lloc, definida durant la fase anterior, se situés entorn dels 2 msnm.

UE 107. És el col·lector amb coberta de volta de mig punt en *opus caementicium* que aprofita un dels murs de la torre com a estrep.¹⁰³ Té una amplada interna d'1,6 m i una alçada que superava els 2 m visibles durant l'excavació.¹⁰⁴ Està orientat paral·lelament al mur de fonamentació 2, en sentit nord-est / sud-oest, es perd sota el límit de l'excavació i es dirigeix presumptament al mar. Els treballs desenvolupats a l'interior de l'estructura rectangular que protegia aquesta conducció i la 113 van permetre documentar l'extradós de la volta encofrada al llarg de 3,9 m. Es va comprovar que tenia una amplada d'1,5 m i que es trobava a una cota d'uns 40 cm per sobre de l'extradós de la conducció 113. Respecte a l'inici de la conducció, s'obre al mur meridional de l'estança (UE 89), perfectament inserida dins l'estructura d'*opus caementicium*. En aquest punt el mur UE 70 apareix enrunat, possiblement es va trencar durant els treballs d'encofrat dels murs nous (figs. 81, 82 i 87).

UE 113. Aquesta conducció s'aprecia des de l'interior del col·lector 107, just després del mur de la torre. La presència de l'aigua impedí documentar-ne les mesures internes. No obstant això, la morfologia i les proporcions recorden tipològicament les conduccions localitzades al

carrer de Sant Miquel. Es va documentar l'extradós irregular de la volta dins l'estança turriforme, feta en *opus caementicium*. L'amplada exterior és d'1,3 m, i es conserva un tram d'1,7 m, que es perd sota el perfil de l'excavació en direcció al carrer de Sant Miquel (figs. 82 i 87).

UE 240. L'excavació d'un sondeig de gran profunditat va permetre documentar, dos metres a l'est del sector VIII i sota els farciments constructius d'aquesta fase, l'extradós de la volta d'una nova conducció. Tot i localitzar-se'n només la part superior en un tram de 2 m de longitud, fou suficient per constatar que estava feta igualment de formigó encofrat. L'amplada exterior és d'1,3 m i té una orientació NE-SW que, a partir de la visualització del tram documentat, sembla que marca un traçat lleugerament curvilini que el condueix cap a l'inici del col·lector 107. En canvi, no s'ha trobat la continuació de la conducció al sector IX, ja que possiblement fou desmuntada durant l'antiguitat tardana, quan aquesta zona, situada a l'angle meridional del solar, va tenir una activitat constructiva important. D'altra banda, les restes del mur UE 154, documentat escassament, poden considerar-se hipotèticament les restes de la continuació d'aquesta conducció (figs. 67 i 74).

UE 199/250. És l'estructura més meridional d'aquesta fase. Es tracta d'un mur d'*opus caementicium* aparegut en un dels sondejors de fonamentació del nou immoble. Com els murs de la torre rectangular (UE 87, 88, 89), consta d'una tramada inferior més ampla (90 cm) que a partir de la cota 3,07 marca una estretor i es continua

¹⁰³ En canvi, els altres dos murs, UE 87 i 88, són perpendiculars al col·lector i s'hi recolzen parcialment. Això ha ocasionat que, amb el temps, ambdós murs s'hagin partit en el punt de contacte amb el col·lector, ja que una meitat recolza sobre aquest i l'altra, sobre el substrat freàtic.

¹⁰⁴ Aproximadament la meitat del col·lector estava afectat per la capa freàtica. Tot i que s'haguera pogut documentar correctament aplicant bombes de succió d'aigua, es van interrompre els treballs arqueològics per qüestions pressupostàries.

fig. 88: Detall de l'estança absidal definida pel mur UE 77

aixecant amb una amplada de 60 cm. La presència d'aquest canvi de gruix a la cara sud del mur podria indicar, com en el cas del mur 2, que estigués cobert per potents farciments constructius per regularitzar i recreixer la cota d'ús anterior. D'altra banda, la cara nord del mur tenia un parament aplomat, com els exteriors de la torre i de la cara oest del mur 2. Aquestes dades ens indiquen que podria tractar-se del límit meridional del recinte de captació d'aigües a cel obert situat als peus del turó. Si fos així, es constataria un espai no urbanitzat delimitat pel baixant de la roca i els murs UE 2 i 199/250 (figs. 67 i 74).

Comentari

Tot i que la primera transformació antròpica d'aquest indret ve determinada per la fase anterior, és en aquest moment quan es produeix una veritable actuació urbanística. Per una banda, la construcció de les infraestructures hidràuliques posa de manifest la solució definitiva a un problema d'evacuació i drenatge d'aigües que no es devia resoldre en la fase anterior. No només calia solucionar l'eliminació de les aigües superficials en cas de pluja i de la capa freàtica, sinó també calia canalitzar els excedents d'origen antròpic fins al mar, per sota de les construccions compreses entre aquest indret i la línia de moll. Cal suposar que l'activitat constructiva detectada en aquest solar és només una mostra d'una intensa transformació urbana de la zona, des d'aquest punt fins al moll.

Per altra banda, les construccions conservades, pràcticament a nivell de fonament, reflecteixen la intensitat de la transformació i la seva envergadura arquitectònica. Així doncs, l'anàlisi de la planta defineix un edifici d'ús indeterminat articulat d'esquena a la muntanya i una àrea a cel obert situada als peus del tallat. Queda clara la funció de la torre com l'inici d'un gran col·lector (UE 107) que recollia les escorrenteres de l'entorn i, mitjançant la conducció 113, l'aigua dels edificis compresos entre el mur UE 2 i el solar núm. 33 del carrer de Sant Miquel (fig. 153). Més difícil és la interpretació i definició del col·lector 240. D'altra banda, la disposició del mur 199/250 amb relació a la torre, així com la diferència entre el parament meridional i septentrional, per-

fig. 89: Vista de la darrera fase d'ocupació tardoantiga. S'aprecia el suport UE 131 que recolza sobre el mur UE 118

met concebre aquest mur com un límit arquitectònic, de la mateixa forma que el mur UE 2. Consegüentment, la torre del col·lector esdevé l'angle i reforç de dos dels límits arquitectònics de la nova construcció. Mentre que el mur 199/250 tanca l'espai comprès entre la torre i la roca, el recorregut del mur 2 es planteja de forma hipotètica. El ritme de contraforts en preveu d'altres en direcció nord-est, fins a girar 90° tancant l'edifici portuari per davant del penya-segat.

3.3.4 Recreixement de la cota de l'àrea oberta. Fase III

L'estratigrafia detectada en els sondejos finals permet identificar una fase de colgament general de l'àrea oberta situada als peus del tallat de la roca. Es tracta d'una sèrie de nivells de matriu argilosa amb escasses dades ceràmiques i trets físics homogenis entre els estrats enregistrats en els diversos sondejos. És una fase que es data a finals del segle II dC i l'absència de restes arquitectòniques més la superposició damunt dels nivells de la fase I, fan creure que es tracta d'una activitat intencionada de recreixement de la cota d'ús de la zona.

3.3.5 L'abocador del segle III. Fase IV

Al segle III es va colgar definitivament el pati interior. Es tractà d'una acció intencionada que afectà igualment l'espai comprès entre els murs 2 i 70 i d'aquesta manera va obliterar l'entrada al col·lector 107. Mentre que l'estratigrafia de la fase anterior es caracteritzava per l'horitzontalitat, la seqüència d'aquest moment mostra un pla inclinat —aproximadament en sentit W-E— que es repeteix en tota l'àrea. Aquest pendent ve motivat pel fet que la deposició o abocament s'originà des de la part superior del turó adjacent, situada a uns 18 m per sobre del nivell d'ús establert en la fase precedent. D'aquesta forma es generà una estratigrafia que provocà que els objectes més pesants acabessin tot rodolant a la part més baixa. Així doncs, els nombrosos elements constructius llençats des de la part superior es concentren a la part inferior de l'estratigrafia, a tocar amb el mur 70, que va fer de topall (figs. 83-85). Fins i tot en aquest mur s'aprecien les empremtes ocasionades per l'impacte de les pedres, algunes de les quals es trencaren en el xoc.

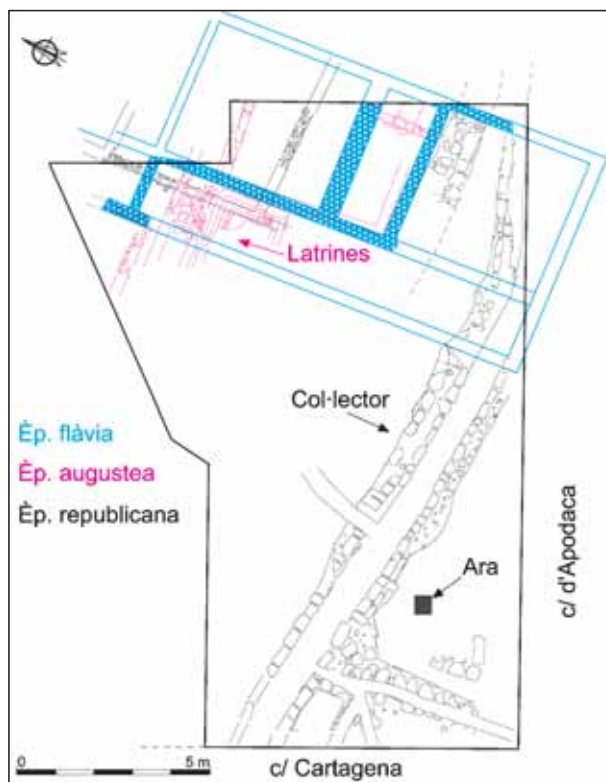

fig. 90: Planta general del carrer d'Apodaca, 7

Igualment, prop del mur 70 es localitzaren nombrosos fragment d'àmfores pertanyents als contenidors que rodolaren pendent avall fins a trencar-se en topar amb el mur UE 70.

Com s'ha apuntat anteriorment, l'estratigrafia es caracteritza pel pendent i per la presència copiosa de material ceràmic, ossi, vitri i, en especial, pel gran nombre d'elements arquitectònics. Destaca el fet que els elements petris, la fusta i les restes de pintura parietal tenien clares evidències d'exposició a foc intens. Alguns materials arquitectònics, sobretot de lumaquèlica groguenca, es trobaven intensament enrogits pel foc. Aquest fet també en va afavorir el trencament un cop es llançaren des de dalt. La intensitat de la rubefacció indica que aquests elements foren afectats per un incendi, el qual no es produí en l'indret definitiu de deposició, ja que les evidències del carrer de Castaños destaquen per l'absència de cendres o altres indicis de combustió.

L'abocament dels elements arquitectònics comportà taponar la boca del col·lector i l'interior es va oblitar progressivament per l'absència de manteniment i per les filtracions de llims contínues que, amb el temps, han generat una estratigrafia argilosa molt plàstica i sense additius artificials. No obstant això, la interrupció dels treballs de documentació estratigràfica no permet definir si el col·lector es va oblitar de manera definitiva en aquest moment, de forma sobtada, o bé progressivament en una data posterior. Desconeixem també si això va afectar el desguàs de la canalització 113, situat un metre endins del començament del col·lector principal.

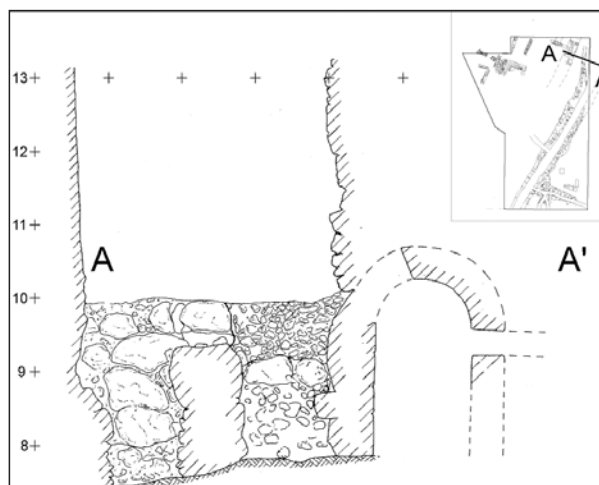

fig. 91: Secció del col·lector amb l'alçat d'un dels murs de contenció

fig. 92: Vista general del núm. 10 del carrer de Sant Josep amb la superposició de les fases urbanístiques. El paviment de la nau portuària és dins del sondeig estratigràfic

3.3.6 L'hàbitat domèstic tardoantic. Fase V

Aquesta fase se situa a l'extrem meridional del solar i és de la que se'n tenen menys dades. És difícil documentar-la atesa l'afectació de les estructures modernes i contemporànies, a més dels inconvenients que comporta la proximitat de la capa freàtica. Finalment, és un període que s'ha documentat parcialment i, sobretot, a partir dels diferents sondejos executats al final de l'excavació.

Per sobre dels nivells de farciment del segle III es construí un edifici tardoantic en diverses fases que progressivament elevaven la cota de circulació. Pel que fa a la tècnica, destaca l'aprofitament dels materials constructius procedents de l'abocador del segle III per construir les noves estances i l'adopció de l'argila com a material per lligar tots aquests elements. Al sector IX s'ha descobert parcialment un recinte domèstic d'aquesta època amb una primera fase que constava de dues grans estances rectangulars disposades en sentit N-S, seguint l'orientació del penya-segat. El primer àmbit es delimita pels murs UE 117, 127 i 128/153, juntament amb la subdivisió UE 152. El segon recinte es defineix per la

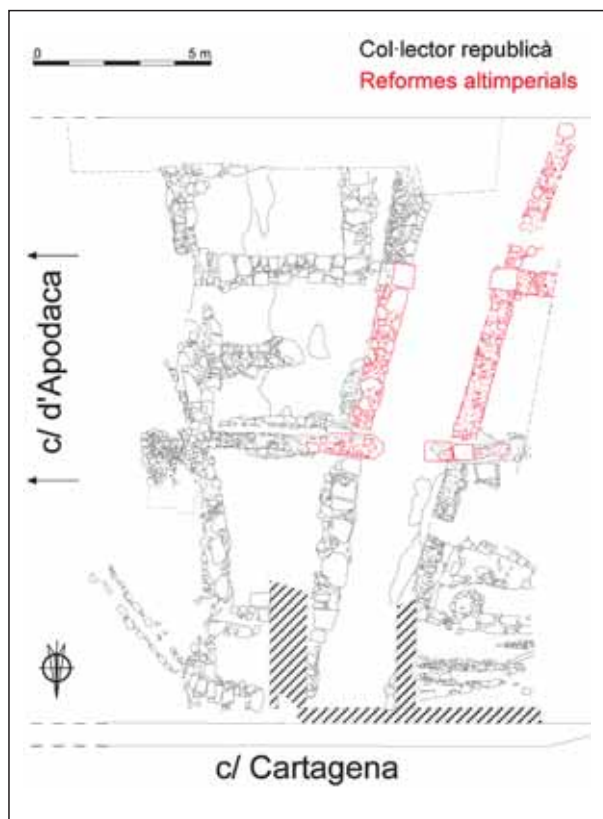
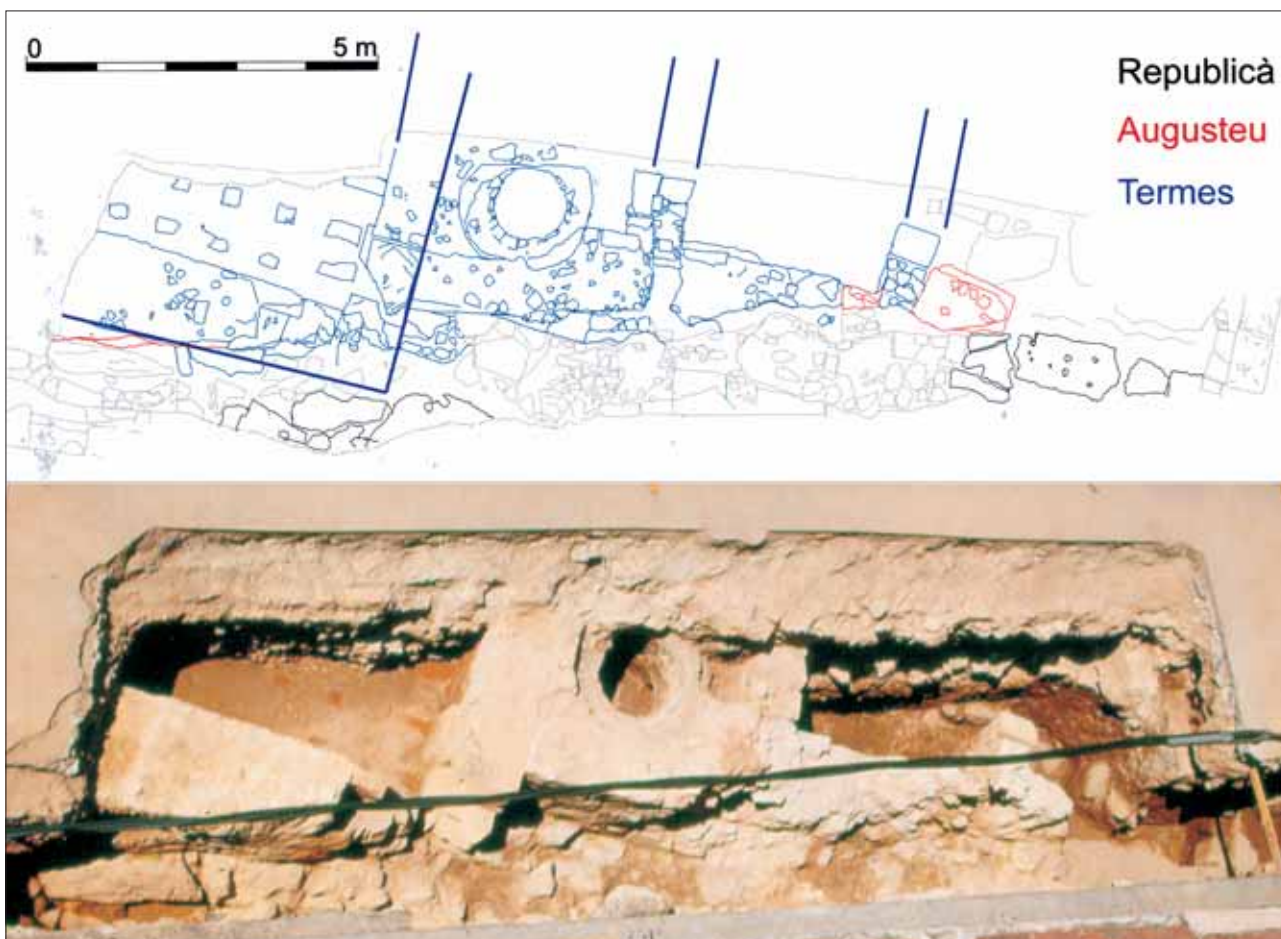

fig. 93: Planta general del carrer d'Apodaca, 9

fig. 94: Vista general del col·lector del carrer d'Apodaca, 9 (dreta) i de les estructures de contenció (esquerra)

fig. 95: Planta i fotografia aèria de les restes del carrer d'Apodaca

divisòria UE 117 i el límit meridional UE 144. Al costat nord del mur hi ha una estança absidal (UE 77), cronològicament posterior (fig. 88), amb una llum interna que defineix la mateixa amplada que la primera, cosa que permet preveure un tancament oriental ocult per les reformes posteriors. Ambdues estances es comuniquen en aquest moment mitjançant la porta UE 119.

Posteriorment s'elevà el nivell de circulació i es modificaren les dimensions del recinte superposant el mur UE 118. En aquest moment, la primera estança podria haver acollit una llar de foc, ateses les evidències de combustió en els diferents nivells d'ús (UE 241). Més endavant el nivell de circulació del primer recinte fou aixecat amb una aportació de terres important que cobria el mur UE 118 i inutilitzava la porta UE 119. En l'alineació del mur UE 118 es disposà un basament (UE 131), possiblement per suportar un pal de fusta (fig. 89). Potser en aquest darrer moment s'aixecà l'exedra UE 77, que devia delimitar una estança interpretada com una cuina ateses les evidències que indiquen l'elevada combustió de les parets i la pavimentació (UE 146). El parament interior està fet de tovots i de pedres irregulars amb argila, mentre que el l'extern està integrat per pedres irregulars lligades amb argila. El sòl es conserva escassament a partir de fragments de tègula i *bipedales* aprofitats. D'altra banda, a l'extrem occidental es troben evidències d'una pavimentació i d'un basament amb una funcionalitat indeterminada (UE 91 i 93 respectivament). Un altre mur (UE 134) també resta per interpretar. Al sector I,¹⁰⁵ dins de l'antic edifici portuari, s'identifiquen una sèrie de murs (UE 8, 19 i 31) que recolzen en el mur UE 2 i que poden situar-se en aquest període, si bé no disposem de dades estratigràfiques per confirmar-ho. Pel que fa a l'abandó definitiu d'aquest sector de la ciutat, no disposem de clars indicis al solar.

3.4 L'entorn urbà¹⁰⁶

Moisés Díaz, Josep M. Macias, Imma Teixell

Les restes analitzades en els punts precedents formaven part d'una realitat urbanística adscrita a la zona portuària de Tàrraco que des del punt de vista funcional es manifesta amb estructures d'ús portuari —magatzems— i d'ús lúdic —termes i Teatre. Aquesta bifuncionalitat és present en la realitat arqueològica de l'entorn del conjunt termal i ha de considerar-se el resultat de l'evolució demogràfica i econòmica del nucli urbà. En aquest apartat presentem una breu descripció de les principals troballes produïdes en la meitat oriental de la zona portuària (figs. 11, 151 i 152, per tal de contextualitzar correctament l'evolució

urbanística i històrica de les termes públiques del carrer de Sant Miquel la construcció de les quals no es pot entendre sense conèixer la dinàmica de l'àrea portuària primitiva situada entre la zona del Teatre i l'actual carrer d'Apodaca.

L'any 1940 una breu actuació arqueològica en un solar de la plaça del General Prim permeté documentar un carrer romà de 7 m d'amplada que ha estat interpretat com el *cardo maximus* de l'exemple urbanístic tardo-republicà (Macias 2000a) i que havia de ser el principal nexa d'unió entre la zona del port i l'àrea residencial intramurs. A principis dels anys vuitanta es dugué a terme una actuació arqueològica al Teatre romà que permeté definir els eixos bàsics de l'evolució arquitectònica de l'edifici (Mar *et alii* 1993b). S'identificà una primera ocupació arquitectònica relacionada amb l'activitat portuària d'època tardorepublicana i una altra del darrer quart del segle I aC. A finals de l'etapa augustal o bé en el període julioclaudi es construïren el Teatre i els recintes lúdics annexos.

L'any 1994 es desenvolupà al carrer d'Apodaca núm. 7 una intervenció que per primer cop permeté documentar arqueològicament el principal col·lector d'aigües residuals de la ciutat romana. Ja l'havia documentat a mitjan segle XX el Sr. Aleu, el qual encertadament l'havia identificat com la "cloaca Màxima" de la Tàrraco romana i n'havia restituit el trajecte, compost per trams de diverses fases, des del Circ fins al port de la ciutat (Aleu 1983 i manuscrits diversos, Macias 2000a, 102 fig.12). El col·lector seguia el traçat de la torrentera natural, nexa d'unió entre la zona portuària i la part alta de la ciutat.

A l'oest de la torrentera s'identificaren presumptes espais residencials datats en la segona meitat del segle II aC o en la primera del segle següent. Es tracten d'una sèrie de murs de pedra irregular amb argila conservats fragmentàriament. A l'altra banda del barranc s'han localitzat les possibles evidències d'una ara amb la qual han aparegut associades diverses terracotes que permeten datar-la al segle II aC, de ben segur anterior a la construcció del col·lector (Puche 1997, 1998).

La primera gran transformació deriva de la construcció del col·lector d'aigües residuals de la ciutat (Macias 2000a; Díaz/Puche 2003), que representà la urbanització intensiva de l'entorn creant nombrosos murs de terrassament i de protecció de la infraestructura sanitària. Les dades obtingudes als trams documentats dels solars núm. 7 i 9 del carrer d'Apodaca estableixen una datació cap al 100 aC. Al solar núm. 7 s'identificà un tram d'uns 30 m lineals, juntament amb altres con-

¹⁰⁵ En aquest indret també s'han documentat una sèrie de dipòsits farcits de calç que no s'han adscrit a cap fase (UE 3, 4, 5, 7 i 63).

¹⁰⁶ Presentem una sèrie d'actuacions arqueològiques realitzades per l'empresa CODEX – Arqueologia i Patrimoni a Tarragona. L'excavació del carrer d'Apodaca, 7 fou dirigida pels arqueòlegs Montserrat Garcia, Josep M. Puche i Josep A. Remolà (CODEX 1994-1995); l'actuació del carrer de Sant Miquel, 5 fou dirigida per l'arqueòloga Montserrat Esteban (CODEX 1996); la del carrer de Sant Josep, 10, per l'arqueòleg Josep M. Puche; la del carrer d'Apodaca, 9, pels arqueòlegs Moisés Díaz i Josep M. Macias, i la del carrer d'Apodaca, pels arqueòlegs Pilar Bravo i Josep F. Roig (CODEX 2003).

duccions secundàries que hi desguassaven. La conducció s'encabí dins del barranc natural que secciona el tossal tarragoní (apartat 1.1) i es construí íntegrament en *opera quadrata* recolzant sobre un sòcol de grans blocs de pedra calcària sense escairar i units amb argila. La coberta era feta de carreus en volta de mig punt. A l'extrem nord del col·lector es conservà un mur de contenció i de protecció, construït de megàlits de grans dimensions units amb argila.

En el darrer quart del segle I aC es va construir un edifici del qual hem documentat dos murs aixecats en carreus de pedra. L'estructura, que disposa d'unes latrines, es va pavimentar diverses vegades, la qual cosa indica que va perdurar fins a l'execució de la fase següent. En el darrer terç del segle I dC, les estances anteriors foren desmuntades fins a la cota de pavimentació i s'aixecà un nou edifici monumental del qual hem conservat els fonaments en *opus caementicium* i, puntualment, pavimentacions en *signinum*, a més d'indícis de revestiment parietal de marbre. Ambdós edificis tenen una disposició topogràfica coincident amb l'orientació de la retícula urbana de la ciutat.

Durant l'any 1994 una altra actuació arqueològica es desenvolupà al solar núm. 5 del carrer de Sant Miquel i s'hi van identificar escasses evidències indeterminades d'època augustal que es desmuntaren arran de la construcció de dues possibles naus portuàries. S'hi documentaren parcialment tres murs paral·lels aixecats amb segments d'*opus vittatum* i carreus imbricats, i tenia una amplada interior útil d'uns 6,5 m. La cronologia preliminar se situa cap al segon quart del segle I dC i l'edifici es mantingué en ús fins a finals del segle II o principis del III, moment que es va reformar i va donar peu a una ocupació domèstica ininterrompuda, com a mínim fins al segle V dC. Cal destacar que aquestes evidències arquitectòniques s'emplacen a l'est del col·lector de la ciutat i que tenen una orientació diferent a l'estàndard de la zona d'hàbitat i dels grans complexos del Fòrum, Teatre o les termes. Tot i això, és la mateixa que tenen les estructures de contenció del col·lector identificades al solar núm. 9 del carrer d'Apodaca.

Més a prop del conjunt termal, al solar núm. 10 del carrer de Sant Josep, es va dur a terme l'any 1998 una altra excavació que permeté identificar una intensa àrea arqueològica ocupada ininterrompudament durant tota l'etapa imperial i tardoantiga. Els resultats obtinguts, pendents d'una anàlisi exhaustiva, indiquen la construcció d'una nau d'emmagatzematge portuari, de característiques molt semblants a les documentades a l'extrem occidental del port (Adserias *et alii* 2000, fig. 5). Es tracta d'una nau documentada parcialment i amb una porta oberta a l'extrem nord. Els murs que la limiten foren fets en *opus caementicium* amb carreus de reforç a les cantonades i la data de construcció ha de ser anterior a mitjan segle I dC. L'orientació de la nau coincideix amb la disposició

dels eixos urbanístics de l'àrea, tal com demostra la posició dels magatzems portuaris del núm. 33 del carrer de Sant Miquel. En un moment indeterminat del segle II la nau fou compartimentada i reconvertida en espai residencial. Durant la segona meitat del segle III el recinte fou destruït per un intens incendi i, de forma consecutiva (finals del III - principis del IV), es va reconstruir l'àrea residencial que es mantingué en ús fins a les acaballes de la ciutat clàssica.

L'any 2001 es tornà a desenvolupar una actuació arqueològica en un tram del col·lector republicà (carrer d'Apodaca, núm. 9). La posició del solar coincideix del ple amb la torrentera natural on s'inserí el col·lector romà, el qual estava en bon estat de conservació, facilitat pel pendent del barranc. Abans de construir el col·lector, el barranc ja s'emprà com a mitjà natural d'evacuació dels residus urbans, tal com posa de manifest la presència de material ceràmic de la primera meitat del segle II aC, amb clars indicis d'arrossegament. Per altra banda, es pogué constatar l'orografia natural d'aquest sector de l'àrea portuària i s'hi definiren dos nivells de roca natural. A l'est del col·lector, el pendent del barranc era força pronunciat i el nivell natural de la roca era molt més elevat que el nivell del costat occidental. D'aquesta forma la realitat geològica explica el nivell de conservació arqueològica desigual, una mica també propiciat pels treballs de pedrera portuària del segle XIX (Gabriel 2003). Així, se n'han documentat diversos vestigis a l'oest del carrer d'Apodaca, mentre que a l'est del vial no se n'ha conservat res.

En aquest indret s'aprecia l'extensa obra que representà el traçat del col·lector, no tant sols per la mateixa estructura sinó per la disposició de nombrosos murs de contenció i de terraplenament per facilitar-ne el cobriment, i crear així una plataforma constructiva dotada d'infraestructures hidràuliques en el subsòl. Amb aquests objectius es traçaren paral·lelament a la construcció del col·lector una sèrie de murs resseguint el pendent del barranc per tal de contenir les terres de colgament. Després s'hi afegiren uns altres de perpendiculars travats amb el col·lector i posteriorment aprofitats per inserir una sèrie d'arcades de cronologia posterior. La major part de l'obra es realitzà amb grans blocs irregulars de pedra lligada amb argila. S'hi aprecien però, segments d'*opus caementicium* interpretats com a reparacions altimperials. Destaca el fet que no s'han identificat evidències d'*opera quadrata* com al solar núm. 7 del carrer d'Apodaca i la recuperació d'un extens conjunt ceràmic associat a les tasques de terraplenament, dada que ratifica una cronologia constructiva cap a l'any 100 aC. D'altra banda, les estructures de contenció perpendiculars a la direcció del col·lector mostren una orientació diferent a la dels eixos principals de la ciutat. Com s'ha esmentat anteriorment, l'orientació d'aquestes estructures és la mateixa que la de les naus del núm. 5 del carrer de Sant Miquel.

L'any 2001, amb motiu del traçat de noves infraestructures de comunicacions al carrer d'Apodaca, es va fer una breu excavació arqueològica motivada per la constatació d'un edifici termal situat a la part superior del carrer. Com en el cas del col·lector, un vestigi arqueològic important havia estat correctament interpretat pel Sr. M. Aleu, el qual esmenta la presència d'unes termes en un dels seus manuscrits titulat "Las termas romanas de Tarragona, fueron descubiertas", redactat arran de les troballes fetes l'any 1958 en el decurs de les obres de remodelació de la plaça de Prim. Per altra banda, la intervenció al carrer va permetre documentar un tram superior del col·lector tardorepublicà, cobert igualment amb volta de canó bastida en *opera quadrata*. Inicialment l'actuació arqueològica es limitava a fer el seguiment de les rases d'excavació del cablejat òptic, però la constatació d'evidències termals propicià una actuació puntual de documentació arqueològica, que van finançar l'Ajuntament de Tarragona i l'empresa RETEMAL.

De resultes d'aquesta tasca es van documentar diversos murs de terraplenament i de contenció d'època tardorepublicana. Les escasses dimensions de l'actuació dificulten apreciar-ne les mesures i l'orientació. Malgrat això, les característiques de composició, l'ús de megàlits units amb argila, relacionen aquestes evidències amb les obres de terraplenament i contenció derivades de la construcció del col·lector de la ciutat.

Amb posterioritat es localitzen escasses evidències constructives datades a mitja època augustal a partir de pocs fragments ceràmics. L'obra més important ve determinada per la construcció d'un conjunt termal testimoni a partir de la documentació d'una estança amb hipocaust, un recinte contigu amb el suport circular d'obra d'una caldera (cfr. Degbomont 1984) i, més al nord, les escasses evidències d'un corredor de servei. És una obra d'*opus caementicium* que a l'estança calefactada combina l'ús de carreus com a elements de reforç en les cantonades.

Les troballes que hi va haver sota el carrer es caracteritzen per la indefinició temporal, si bé són de gran importància per interpretar els vestigis documentats al solar núm. 7 del mateix vial. Els treballs del 1994 en aquest indret determinaren la presència hipotètica d'un edifici portuari en època augustal i la construcció d'un recinte públic en època flàvia. Ara, amb els resultats obtinguts recentment, estem en disposició de confirmar arqueològicament la presència d'unes termes sobre les quals ja va establir una hipòtesi el Sr. M. Aleu. Amb les dades actuals, no ens queda clar la data de construcció d'aquest equipament ni tampoc la titularitat pública o privada. No obstant això, creiem, a partir del context urbanístic i històric, que es tracta d'unes termes públiques edificades arran del programa de monumentalització de la façana marítima de la ciutat iniciat a partir de la construcció del Teatre.

4. ESTRATIGRAFIA i ANÀLISI MATERIAL

Presentem en aquest capítol les principals restes materials obtingudes durant els treballs d'excavació de l'àrea termal. Tot i que les evidències ceràmiques són les restes més abundants, l'estudi d'aquest material no s'ha considerat un objectiu preferent en aquest treball. Malgrat això, s'ha optat per presentar una relació extensa de les principals formes documentades. Atesa la importància arquitectònica de les troballes, s'ha cregut més convenient analitzar de manera acurada les restes arquitectòniques, les quals no pertanyen exclusivament a l'edifici termal sinó també a d'altres estructures públiques de l'entorn.

Quant a les restes ceràmiques, l'estudi dels materials del carrer de Sant Miquel no ha adquirit un paper rellevant, tant pel poc volum de material recuperat com per la definició cronològica del jaciment. Els diversos condicionants de l'actuació arqueològica no han permès recuperar un conjunt important de restes ceràmiques i, si es desglossa la totalitat del conjunt ceràmic per cadascuna de les fases temporals, les limitacions estadístiques de la mostra són importants. La major part del material ceràmic correspon a evidències d'abandó i de colgament del segle II i de la fase d'ocupació domèstica tardoantiga. D'aquests dos processos, en destaca l'alt percentatge de material constructiu rebutjat. Per tots aquests motius, una de les principals mancances de l'estudi actual és la definició de cronologies ceràmiques acurades dels processos constructius i de transformació de les diferents fases constataades, en especial de la implantació del conjunt termal públic.

Una situació contrària es palesa en l'actuació del carrer de Castaños. Aquí s'ha documentat un extens conjunt ceràmic, juntament amb altres restes materials, que responen a processos antròpics molt concrets. Malgrat la importància de les restes materials, el volum aconsella un estudi monogràfic, per la qual cosa s'ha decidit prescindir d'una anàlisi més exhaustiva en el present treball. En contrapartida, es presenta un estudi acurat dels diversos elements decoratius de l'edifici termal, incloent-hi les escasses restes escultòriques que s'han conservat. L'abocador del segle III del carrer de Castaños permet, per altra banda, conèixer diversos elements arquitectònics procedents del recinte superior de la ciutat, proper a l'àrea forense de la ciutat.

4.1 Carrer de Sant Miquel, 33: les restes ceràmiques

Josep M. Macias

4.1.1 La urbanització de l'entorn. Fase II

Respon al moment que es va executar la primera transformació urbanística en aquest indret. Els exem-

plars per datar aquesta fase són, malgrat l'envergadura de l'obra, molt escassos i es poden agrupar en dos moments. En primer lloc, els nivells de sorres naturals amb remocions antròpiques indeterminades que deixaren restes ceràmiques. Aquests estrats (UE 1119 i 1320) foren afectats posteriorment per les rases constructives de les canalitzacions del subsòl, de forma que la datació proporciona un límit *post quem*. En segon lloc, les deposicions coetànies al procés constructiu. S'hi inclouen les grans aportacions de terraplenament de graves i de còdols de riu que farciren l'espai buit creat per les fonamentacions de l'*horreum* (UE 1214, 1217, 1212, 1210, 510, 511, 512, 513, 514 i 1557), a més dels nivells constructius de la canalització UE 1179 (UE 1128, 1133).

Els nivells preconstructius no aporten prou elements per a una datació precisa. Es proposa una cronologia d'època julioclàudia en endavant a partir dels exemplars identificats, entre els quals destaquen els vasos Dragendorff 15/17 i Drag. 27 en TS Hispànica, amb una difusió generalitzada a partir de mitjan segle I dC (Mayet 1984, 70-72; Roca/Fernández García 1999, 285-288). Més abundant és el material obtingut a l'interior dels estrats constructius i dels quals destaca, fonamentalment, l'absència de *Terra Sigillata Africana* A. Així mateix, manquen determinades formes de cuina africana, també característiques del segle II dC. Per aquests dos motius, hem de concloure que els estrats esmentats es formaren amb anterioritat al segle II dC.

Entre les formes de ceràmica de cuina africana cal esmentar, per la seva cronologia, la tapadora Ostia III-332, corresponent al període flavi (Aquilué 1989, 1995). Quant als contenidors amfòrics, els escassos elements recuperats no aporten dades determinants. En canvi, els exemplars de terra sigil·lada defineixen elements cronològicament vàlids per delimitar, juntament amb els criteris d'absència esmentats, la datació d'aquesta fase. S'han identificat exemplars de TS sudgàl·lica pertanyents a la primera fase productiva — Drag. 27, Ritt. 9—, però la major part corresponen als recipients propis del que s'ha anomenat servei de producció flàvia (Bemont/Jacob 1986, Passelac/Vernhet 1993). Així doncs, la presència de les formes tipus Drag. 18/31, Drag. 15/17 i Drag. 37 esdevé important per datar aquesta fase constructiva cap al darrer terç del segle I dC. Sobta l'escassetat de TS hispànica, cosa que deu ser per un fet casual, ja que en el context coetani del carrer de Castaños aquesta classe ceràmica és significativament present. L'únic exemplar existent —Ritterling 8— té una cronologia preferent de segona meitat del segle I dC (Mayet 1984, 70; Roca/Fernández García 1999, 285-288). Es tracta, consegüentment, d'un conjunt ceràmic carac-

RELACIÓ DELS PRINCIPALS TIPUS IDENTIFICATS: TSM 33, FASE II. NIVELLS PRECONSTRUCTIUS								
Classe	Tipus	IE	Classe	Tipus	IE	Classe	Tipus	IE
Àmf. tarraconense	Dr. 2-4	1	TS hispànica	Drag. 15/17	1	TS sud-gàl·lica	-	1
				Drag. 27	1			

RELACIÓ DELS PRINCIPALS TIPUS IDENTIFICATS: TSM 33, FASE II. NIVELLS CONSTRUCTIUS								
Classe	Tipus	IE	Classe	Tipus	IE	Classe	Tipus	IE
Àmf. eivissenca	PE 18	1	Cuina africana	O. II, 302	3	TS itàlica	Consp. 19	1
Àmf. itàlica	Dr. 1	1		O. II, 303	3		Consp. 20.4	1
	Dr. 2-4	1		O. II, 306	2		Consp. 20.5	1
Àmf. Tarracon.	Dr. 2-4	2		O. III, 332	1		Consp. 21.6	1
	Pascual 1	1		Tapadora	3		Consp. 22.1	2
TS sud-gàl·lica	Drag. 15/17	3	Parets fines	L. 51/54	3		Consp. 23.1	1
	Drag. 18/31	1		L. 54	2		Consp. 37.2	1
	Drag. 24/25	2	TS hispànica	Ritt. 8	1		Consp. 4.6	1
	Drag. 27	6					Consp. 7.1	1
	Drag. 37	1					Consp. 8.1	1
	Ritt. 9	1						

terístic del repertori de l'època flàvia, del qual tenim alguns contextos coetanis a la part alta de la ciutat associats als processos constructius de la seu del *Concilium Provinciae* (TED'A 1989).

4.1.2 Nivells de colgament de finals del segle II/principis del III. Fase III

Als sectors ubicats als peus del penya-segat s'han localitzat diverses evidències indeterminades de transformacions de l'entorn: nivells de colgament o d'abandó de paviments (UE 1624, 1632, 1746, 1750), a més de noves pavimentacions (UE 1627, 1631, 1747, 1749, 1753). És un material molt repartit entre l'estratigrafia i no es pot determinar si respon a processos unitaris o cronològicament diferenciats dins d'aquest període. És fa difícil definir una cronologia precisa per a aquests canvis que s'han constatat en sectors on no ha conclòs la intervenció arqueològica i, per tant, no es disposa d'una visió completa de la seqüència. La datació d'aquesta fase ve determinada preferentment per la presència d'exemplars de ceràmica de cuina africana i de TSA A (cfr. Atlante 1981, Aquilué 1992 b, 1995, Raynaud 1993a).

Una altra activitat de colgament es detecta al sector 5, fora dels espais clarament termals, que es caracteritza igualment per força material constructiu rebutjat, en especial elements marmoris.¹⁰⁷ La datació d'aquest

procés se situa preferentment a finals del segle II o principis del III, en funció d'algunes formes de TSA A, de la relació estratigràfica amb els estrats inferiors i, pel que fa al límit *ante quem*, de l'absència de TSA C.

La TSA A mostra els elements cronològicament més significatius a partir de la identificació de les formes Lamb. 9a, Lamb. 3a i Lamb. 3c¹. L'element més rellevant d'aquesta fase és la localització de nombrosos fragments de plaques de revestiment, amb diferents gruixos i de procedència geogràfica molt variada. Tots aquests elements foren abocats en aquest indret i tant per cronologia com per una lògica constructiva difícilment poder pertànyer als edificis portuaris de la fase anterior. Per procedència, els materials d'origen local constitueixen el conjunt més voluminós, però es tracta dels marbres d'importació, sobretot els policroms, els que ofereixen indirectament més indicis sobre la cronologia i la funcionalitat de l'edifici que decoraven (apartat 5.3).

Un altre fet destacable inclòs en aquesta fase ha estat l'obliteració parcial de les conduccions d'aigua traçades durant la primera fase. Es tracta dels estrats 516, 1162, 1163, 1533, 1534, 1719, 1725, 1727, 1782, 1784, 1785, 1791 i 1909 (fig.120). És un material molt escadusser i fragmentat i no ofereix una datació gaire precisa i segura. Es pot establir a partir de la segona meitat del segle II, segons un exemplar de Lamb. 9 en TSA A. Hi destaquen igualment, tot i que

¹⁰⁷ Es tracta de les UE: 1229, 1230, 1235, 1261, 1281, 1282, 1283, 1285, 1293, 1294, 1295, 1296, 1513, 1526, 1527, 1528.

Relació dels principals tipus identificats: TSM 33, fase III. Nivells de colgament								
Classe	Tipus	IE	Classe	Tipus	IE	Classe	Tipus	IE
Àmf. oriental	J46/M255	2	Cuina africana	Cassola	4	TS hispànica	Drag. 15/17	16
Àmf. sud-hispànica	Dr. 7/11	1		C. G/S.200	4		Drag. 18	6
	Bel. 2 B	1		H. 131	4		Drag. 24/25	1
Àmf. eivissenca	P 25	1		H. 199	6		Drag. 27	15
	PE 24?	1		Lamb.10 A	54		Drag. 29	1
Àmf. hispànica	Dr. 20	1		Lamb.10 B	4		Drag. 29/37	3
	Dr. 7/11	1		Lamb. 9	3		Drag. 30	4
	Haltern 70	1		O. I, 261	8		Drag. 33	3
Àmf. tarraconense	Dr. 2-4	17		O. I-270	3		Drag. 35	6
TSA A	Hayes 124	2		O. II-302	42		Drag. 36	1
	Hayes 131	1		O. II-303	3		Drag. 37	19
	Hayes 2	2		O. II-312	1		Drag. 8	2
	Lamb. 10	1		O. III-267	35		Mez. 49	1
	Lamb. 19 bis	1		O. III-324	8		Mez. 78	1
	Lamb. 1b	2		O. III-332	35		Ritt. 8	1
	Lamb. 2 A	1				TS sud-gàl·lica	Drag. 25	1
	Lamb. 3 A?	1					Drag. 27	3
	Lamb. 3C1/3b ²	1					Drag. 15/17	5
	Lamb. 3C ¹	1					Drag. 18/31	10
	Lamb. 4/36a	2					Drag. 35	1
	Lamb. 4/36b	1					Drag. 36	2
	Lamb. 9 A	1						
Placa revestiment ¹⁰⁸								
<i>Africano</i>		6	<i>Greco scritto</i>		12	Pedra d'Alcover		2
<i>Bardiglio</i> de Carrara		6	Indeterminat		1	Pedra de Santa Tecla		960
Bassanita verda		1	Jaspi de la Cinta		1	Pissarra		2
Calcària local		1	Luni Carrara		59	<i>Portasanta</i>		2
<i>Cipollino</i>		2	Marbre blanc		17	<i>Portasanta breciato</i>		1
<i>Giallo antico</i>		9	<i>Pavonazzetto</i>		9	<i>Portasanta bruna</i>		1
<i>Giallo antico breciato</i>		3	<i>Pavonazzetto breciato</i>		7			

RELACIÓ DELS PRINCIPALS TIPUS IDENTIFICATS: TSM 33, FASE III. NIVELLS OBLITERACIÓ CONDUCCIONS FASE II								
Classe	Tipus	IE	Classe	Tipus	IE	Classe	Tipus	IE
Cuina africana	O. III-267	2	TSA A	Lamb. 9a	1	TS hispànica	Drag. 27	2
	O. III-332	11					Drag. 15/17	3
	Tapadora	1					Drag. 29	2
							Drag. 37	4
Placa revestiment								
<i>Cipollino</i>		3	Indeterminat		5	Pedra de Santa Tecla		6
<i>Giallo antico breciato</i>		2	Marbre blanc		3	Pissarra		2
<i>Greco-scritto</i>		3	<i>Pavonazzetto</i>		13			

¹⁰⁸ S'han comptabilitzat el nombre de fragments de plaques de revestiment.

RELACIÓ DELS PRINCIPALS TIPUS IDENTIFICATS: TSM 33, FASE IV. CONSTRUCCIÓ DE LES TERMES PÚBLIQUES								
Classe	Tipus	IE	Classe	Tipus	IE	Classe	Tipus	IE
Àmf. africana	Keay 3 B	1	Cuina africana	Lamb.10 A	3	TSA A	Lamb 3 C ¹	1
Àmf. tarraconense	Dr. 2-4	1		O. I-261	1	TS hispànica	Drag. 37	1
				O. I-262	1	TS sud-gàl·lica	Drag. 33	1
				O. II-302	1		Drag. 37	2
				O. III-267	6			
				O. III-332	5			
Placa revestiment								
<i>Africano</i>		1	Marbre blanc		5	Pedra de Santa Tecla		1
<i>Cipollino</i>		3	<i>Pavonazzetto</i>		2	Pedra indeterminada		1
Jaspi de la Cinta		2	Pedra d'Alcover		8	<i>Portasanta</i>		2

no es tracta d'un context abundant, l'absència de TSA C i la presència de fragments marmoris amb trets similars al conjunt anterior.

4.1.3 Les termes públiques. Fase IV

Malauradament, el plantejament de treball definit durant l'excavació d'urgència no ha permès obtenir fragments ceràmics aclaridors per datar aquest edifici. En destaca l'estrat 1165, relacionat amb la construcció de les latrines del sector 7 —exemplars de H. 199 en cuina africana— i, molt especialment, els estrats constructius relacionats amb el mur 1502 del sector 13. Aquest mur, tot i que la superposició d'estructures tardanes en dificulta la visualització completa, correspon a les estructures relacionades amb la piscina termal del sector 11. Els nivells constructius —1512 i 1517—

han permès recuperar escassos, però importants, fragments ceràmics que atorguen a les termes una cronologia coincident amb les dades extretes dels elements decoratius. Els elements més característics són un exemplar de Lamb 3c1 en TSA A i un d'àmfora africana del tipus Keay 3b. El contenidor amfòric és un dels elements més tardans per definir una cronologia i es considera un envàs característic del segle III, tot i que hi ha precedents puntuals del segle II i variants tardanes amb cronologies posteriors (Keay 1984, Remolà 2000).

4.1.4 Reformes de l'edifici termal. Fase V

S'han trobat escasses evidències estratigràfiques difícils d'interpretar atesa la dificultat de relacionar-les amb les estructures arquitectòniques termals i el fet que es

RELACIÓ DELS PRINCIPALS TIPUS IDENTIFICATS: TSM 33, FASE V. REFORMA DEL CONJUNT TERMAL								
Classe	Tipus	IE	Classe	Tipus	IE	Classe	Tipus	IE
Àmf. oriental	J46/M255	1	TS Lucente	Lamb. 9a	1	Cuina africana	Lamb.10A	5
Àmf. lusitana	Almagro 51 C	1	TSA C	Lamb.40 bis	3		Lamb.10B	5
Àmf. tarracon.	Dr. 2-4	3	TSA D.	H. 50b	1		Lamb.9	4
				H. 58 b	1		O. I-261	4
							O. I-262	4
							O. III-267	8
							O. III-332	6
							O. IV-59	1
Placa revestiment								
<i>Africano</i>		10	Indeterminat		2	Pedra de Santa Tecla		22
<i>Bardiglio</i> de Carrara		7	Jaspi de la Cinta		12	Pissarra		6
<i>Breccia Corallina</i>		7	Marbre blanc		33	<i>Portasanta</i>		7
<i>Cipollino</i>		25	<i>Pavonazzetto</i>		29	<i>Portasanta breciato</i>		1
<i>Giallo antico</i>		5	<i>Pavon.breciato</i>		12	Santa Tecla		8
<i>Greco scritto</i>		42	Pedra d'Alcover		5	<i>Verde antico</i>		1

localitzen als sectors exteriors dels banys. Com en altres àrees de l'excavació, són elements de datació incerts a causa de l'escassetat d'evidències i la disseminació amb què s'han documentat. La cronologia que proporcionen aquests exemplars es basa en la presència de TSA D, del segle IV. No obstant això, un AE2 de Valentinià II (peça 1257-2) els atorga una cronologia de finals del segle (apartat 4.3.2).

En destaca la construcció del mur de terraplenament 1201 —sector 1— relacionat amb l'estrat 1204 dins del qual s'han obtingut exemplars de Lamb. 9a en TS Lucente i H. 58 en TSA D. Al sector 6 es documenten retalls d'espoli amb farciments d'aquesta època (UE 1240, 1257, 1256) que han proporcionat recipients del tipus Lamb. 40 bis en TSA C i àmfora lusitana Almagro 51C. Al sector 4 s'identifiquen els estrats 1701 i 1705 amb fragments de H. 50b i H. 58b en TSA D. Cal insistir que aquests nivells contenen escassos fragments, la qual cosa pot ser conseqüència d'un fenomen de residualitat i, per tant podria ser que la sedimentació s'hagués format més tard que l'època de comercialització.

4.1.5 La reutilització domèstica dels banys públics. Fase VI

La reutilització privada dels recintes termals no ha permès constatar evidències clares d'abandó de les termes. Els contextos que presentem són evidències estratigràfiques de colgament de l'àrea residencial tardoantiga amb abundant material constructiu rebutjat i que se centren especialment a la zona posterior de l'àrea termal. Al sector 4 es documenten els nivells 1706, 1711, 1712, 1713, 1723, 1724, 1732, 1733, 1734, 1738, 1739, 1751, 1755, 1756, 1757, 1763, 1774 i 1775. Al sector 3 i 5 es documenten els nivells 625, 1231, 626, 1264, 1234, 613, 614, 615, 623, 635, 1228, 1601, 1604, 1605, 1606, 1609, 1610,

1612, 1614, 1616, 1617 i 1618. Al sector 6 també s'han documentat els nivells de colgament 607 i 612, potser amb una cronologia més tardana atesa la identificació de la forma H. 61b/87 en TSA D (cfr. Atlante 1981, Cavaillès/Vallauri 1994).

És important també trobar una estratigrafia de colgament a l'interior del sector 15 corresponent a un possible forn del caldari termal reformat durant el segle IV. No obstant això, el material ceràmic també és molt escadusser i no planteja una datació ferma. El sector 7 també sembla haver estat colgat en aquesta època, si bé aquest sector s'ha pogut datar per criteris estratigràfics. Els materials ofereixen una cronologia clara de segle V, en especial a partir de les formes Hayes 75 en TSA C (Atlante 1981, Aquilué 1992b) i Fulford 8 en *Late Roman Cooking Ware* II (Fulford 1984, Macias 1999). Cal destacar que no hi ha formes de TSA D característiques de mitjan segle V en endavant, fet que també coincideix amb les apreciacions del material numismàtic (UE 1340, vegeu apartat 4.3.2).

De la primera meitat del segle VI s'han identificat unes evidències estratigràfiques de colgament situades al sector 10 que reflecteixen que es van cobrir els paviments termals que havien estat aprofitats durant la reocupació domèstica de les termes un cop van desaparèixer. Són els estrats 1255, 1258, 1263, 1265, 1266, 1267 i 1275. Cal tenir present que el material ceràmic recuperat tampoc és gaire abundant i que ben bé podria datar-se en la transformació posterior documentada al sector 11 (cfr. Aquilué 1992b, Mackensen 1993, Macias 1999, Remolà 2000).

Altres evidències de colgament, ceramològicament més nombroses, s'han situat a mitjan segle VI. Es tracta d'una estratigrafia de colgament dels espais d'ús termal que, a partir de la vaixel·la de taula i d'ús comú, juntament amb les àmfores, disposa d'una cronologia més precisa (cfr. Keay 1984, Hayes 1972, Mackensen

RELACIÓ DELS PRINCIPALS TIPUS IDENTIFICATS: TSM 33, FASE VI. NIVELLS D'ABANDÓ PRIMERA MEITAT DEL SEGLE V								
Classe	Tipus	IE	Classe	Tipus	IE	Classe	Tipus	IE
Àmf. oriental	LRA 3	3	TSA C	Hayes 57	2	Cuina africana	Atl. CVII, 12	4
Àmf. africana	Keay 25B	1		Hayes 75	1		Atlante CV, 6	1
Cer. de Lípari	Fulford 8	1		Lamb. 40 bis	6		Hayes 131	20
				Lamb. 42	3		Hayes 200	5
			TSA D	Hayes 58b	4		Lamb. 10A	78
				Hayes 59	1		Lamb. 10B	7
				Hayes 61 A	3		Lamb. 9	60
				Hayes 67	1		O. III-267	124
				Hayes 91	1		O. III-332	149
							O. IV-1	2
							O. IV-59	13

RELACIÓ DELS PRINCIPALS TIPUS IDENTIFICATS: TSM 33, FASE VI. NIVELL DE COLGAMENT DE LA PRIMERA MEITAT DEL VI								
Classe	Tipus	IE	Classe	Tipus	IE	Classe	Tipus	IE
Àmf. oriental	LRA 3	1	Com. regional	M/Cox/41	1	Comuna indet.	T/Imp/1	1
TSA D	H. 103 A	1		Ca/Gre/56	1		T/Imp/1.10	1
	H. 67/71	1		Cb/Gre/13.2	2		T/Imp/1.12	1
	H. 91 C	1		Cb/Gre/13.2	1			
				M/Gre/57	1			

RELACIÓ DELS PRINCIPALS TIPUS IDENTIFICATS: TSM 33, FASE VI. NIVELL DE COLGAMENT DE MITJAN SEGLE VI								
Classe	Tipus	IE	Classe	Tipus	IE	Classe	Tipus	IE
Àmf. oriental	LRA 2	1	Com. balearica	B/EIV/1	1	Com. oxid.	M/Cox/41	1
	LRA 3	1		Gi/Eiv/3	1		M/Cox/41.3	1
	LRA 4 A	1		B/Eiv/1	1		T/Cox/50	1
	LRA 4 C ?	1	Com. africana	M/Ca/12.2	1		T/Cox/I	1
	LRA 6	1	Com. regional	Ca/Gre/33	1	Groll. oxid.	Cb/Gox/8	1
Àmf. africana	Keay 26G	1		Ca/Gre/33.17	1		Ca/Gox/29	1
	Keay 55	2		Ca/Gre/46	1		Cb/Gox/14.2	1
	Keay 61	1		Ca/Gre/9.10	1		T/Gox/37	1
	Keay 62	1		Cb/Gre/8	1	TSA D	H. 104 A	6
	Keay 62 Q	1		Cb/Gre/8 14	1		H. 104c	1
	Keay 62 A	1		Cb/Gre/9.10	1		H. 105	2
Àmf. indeter.	Tardà B	1		M/Gre/56.2	1		H. 87 c	1
				Oc/Gre/30	1		H. 87b/109	2
				Oc/Gre/14	1		H. 87C	1
				Oc/Gre/47	1		H. 91 C	6
				T/Gre/24	1		H. 94	2

1993, Aquilué 1992 b, Macias 1999 i Remolà 2000). Als sectors 14/15 s'han documentat els estrats 1560, 1562; al sector 17, l'estrat 1334; al sector 18, els nivells 1582, 1508, 1807, 1593, 1594 i 1578.

Les darreres evidències estratigràfiques s'han situat al segle VII a partir de criteris ceramològics. De ben segur, però, responen a la darrera ocupació humana de l'antiguitat tardana i d'acord amb criteris històrics s'haurien de situar a principis del segle VIII. Al sector 16 es documenten els nivells 1531, 1587, 1588, 1591,

1596, 1803 i 1806. A l'interior de la piscina del sector 12 trobem els farciments 204 (any 1994), 1505, 1503, 1289, 1500, 1288 i 1284. Finalment, al sector 10 s'han documentat els estrats 1249, 1251, 1252, 1253, 1254 i 1259. D'aquest conjunt destaca l'alta residualitat i les formes més significatives són les que corresponen a les importacions de ceràmica comuna oriental —Oc/Or/66— (Macias 1999). Es tracta d'un conjunt similar als contextos tardans identificats a l'extrem occidental de l'àrea portuària (Macias/Remolà 2000).

RELACIÓ DELS PRINCIPALS TIPUS IDENTIFICATS: TSM 33, FASE VI. COLGAMENT DEFINITIU ÀREA RESIDENCIAL, SEGLE VII								
Classe	Tipus	IE	Classe	Tipus	IE	Classe	Tipus	IE
Àmf. oriental	L.R.A. 2	1	Cer. de Lípari	Indet.	1	TSA D	H. 103 A	1
	L.R.A. 5	1	Com. importació	Ca/Dau/6	1		H. 106	1
Àmf. sud-hisp.	Keay 13 C-D	1		T/Imp/1.2	1		H. 109	1
	Keay 19 A-B	1	Comuna oriental	Oc/Or/66	3		H. 80B/99	1
Àmf. africana	Keay 25 B	1	Comuna regional	D/Gox/1.2	1		H. 87 B	1
Àmf. africana	Keay 61/62	1		Ca/Gre/29.2	1		H. 98	1
				Ca/Gre/29.7	1		H. 99A	1
				Cb/Gre/6	2		H. 99C	1
				Cb/Gre/14	1			

4.2 Carrer de Castaños, 1: les restes ceràmiques

Josep M. Macias

4.2.1 El primer gran complex arquitectònic. Fase II

Respon al moment que s'edificà el mur 2 amb els contraforts i els fonaments que conformen l'estança del sector VIII (figs. 78 i 87). Igualment es traçaren el col·lector 107, 113 i presumptament el 240. Al sector I s'han detectat, en l'espai corresponent a l'interior de l'edifici portuari, els colgaments i els horitzons constructius d'aquest procés: UE 83, 100=109, 112, 82 i 85. El material d'aquesta fase és molt homogeni i facilita datar-la al darrer terç del segle I dC. Entre els murs 2 i 70 s'ha efectuat un sondeig estratigràfic que ha permès documentar els rebliments constructius següents: 69, 73 i 97.¹⁰⁹

A l'interior del sector VIII s'han identificat els nivells següents relacionats amb l'edificació de la torre i que cobrien els col·lectors 107, 113, UE 106, 96 i 101. La construcció del col·lector 240 (sondeig A23) pot relacionar-se coetàniament amb la dels col·lectors 107 i 113. Existeix una similitud quant a la tècnica constructiva emprada i tots tres elements poden respondre a una obra de canalització i de desguàs de les aigües del subsòl. Els nivells 243 i 244 han estat interpretats, amb reserves, com a rebliments constructius de 240.

La cronologia d'aquesta fase és similar a la dels edificis portuaris documentats al solar del carrer de Sant Miquel. No obstant això, aquí disposem d'un conjunt ceràmic més nombrós i es plantegen una sèrie d'aspectes importants per establir una definició cronològica més precisa i també per conèixer determinats aspectes estrictament ceramològics.

Es tracta d'un context que es pot datar a finals del segle I dC a partir d'exemplars de l'anomenat servei flavi en TS sud-gàl·lica (formes Déchelette 67, Hermet 9 i Dragendorff 35, 36, 37a, etc.) i per l'absència de vaixel·la de taula del tipus TSA A. Pel que fa a la ceràmica de cuina africana, s'han trobat determinats envasos amb una cronologia tradicional del segle II que actualment està en fase de replantejament. Així, destaquem la presència de la cassola Lamboglia 10a amb una cronologia inicial de finals del segle I o principis del II i amb propostes d'avançament (cfr. Aguarod 1991, 267; Aquilué 1995, 69). Destaquem igualment les cassoles tipus O. I-270, O. III-267 i O. III-324, la presència de les quals obliga a dur la cronologia cap a finals del segle I dC.¹¹⁰ Un fet similar succeeix amb el repertori de TS Hispànica, en què documentem formes característiques a partir de mitjan segle I dC en endavant —Drag. 15/17, Drag. 27—, juntament amb d'altres més pròpies de finals de l'etapa flàvia i de finals del segle I —Drag. 18, 33, 35, 36, 37, 40— (cfr. Mayet 1984, 70-86; Romero 1985;

RELACIÓ DELS PRINCIPALS TIPUS IDENTIFICATS: TCS-1, FASE II

Classe	Tipus	IE	Classe	Tipus	IE	Classe	Tipus	IE
Àmf. sud-hispànica	Bel. IIA	1	TS sud-gàl·lica	Déch. 67	1	TS hispànica	Drag. 15/17	7
	Bel. IIB	2		Drag. 15/17	16		Drag. 18	6
	Dr. 7-11	1		Drag. 18	9		Drag. 24/25	5
Àmf. tarraconense	Dr. 2-4	5		Drag. 18/31	9		Drag. 27	5
Cuina africana	Lamb. 10a	7		Drag. 24/25	14		Drag. 29/37	20
	Lamb. 10b	10		Drag. 27	15		Drag. 30	8
	O. I-270	4		Drag. 28b	4		Drag. 33	9
	O. II-302	32		Drag. 29a	3		Drag. 35	7
	O. II-303	12		Drag. 29b	2		Drag. 36	2
	O. II-306	2		Drag. 29c?	4		Drag. 37a	8
	O. II-310	2		Drag. 30	6		Drag. 37b	17
	O. II-312	1		Drag. 33	4		Drag. 41	1
	O. III-267	2		Drag. 35	3		Mez. 20	1
	O. III-324	12		Drag. 36	8		Mez. 4	5
	O. III-332	1		Drag. 37a	11		Mez. 40	3
				Hermet 9	1			
				Ritt. 8	1			

109 Per diferents circumstàncies estratigràfiques, els nivells UE 100 i 97 presenten contaminacions ceràmiques produïdes per alteracions posteriors i han estat exclosos d'aquesta relació.

110 Cfr. les anàlisis monogràfiques d'Aquilué 1992 a, 1995; Aguarod 1991; i contextos locals a Garcia *et alii* 1997 i Marín 1995.

RELACIÓ DELS PRINCIPALS TIPUS IDENTIFICATS: TCS-1, FASE III. NIVELLS DE RECREIXEMENT DE LA COTA								
Classe	Tipus	IE	Classe	Tipus	IE	Classe	Tipus	IE
Àmf. sud-hisp.	Bel. IIA	1	Cuina africana	H. 199	3	TS hispànica	Drag. 15/17	15
	Dr. 20	1		Lamb. 10a	8		Drag. 24/25	2
Àmf. tarracon.	Dr. 2/4	9		Lamb. 10b	18		Drag. 27	22
Àmf. oriental	LRA 4 ant.	1		Lamb. 9a	4		Drag. 29/37	1
T.S. A. A	H. 2	1		O. I-261	3		Drag. 30	16
	Lamb. 1	2		O. I-270	1		Drag. 33	2
	Lamb. 1a	2		O. II-302	20		Drag. 33?	1
	Lamb. 20	1		O. II-303	6		Drag. 35	9
	Lamb. 2a	1		O. II-306	1		Drag. 36	12
	Lamb. 4/36a	1		O. III-267	1		Drag. 36a	8
				O. III-324	12		Drag. 36b	1
				O. III-332	28		Drag. 37	39
				Raqqada 1973 LIII, D1	2		Drag. 37b	6
							Ritt. 8	1

Escrivà 1989, 151-162; Roca/Fernández García 1999, 285-288).

4.2.2 Recreixement de la cota de l'àrea oberta a finals del segle II. Fase III

Els sondejos del sector IV han permès identificar una fase constituïda per una sèrie de nivells estratigràfics¹¹¹ caracteritzats per la composició argilosa dels nivells i mancats del material arqueològic tan abundant en la fase de colgament del segle III. El material datable d'aquest moment és molt escàs, però la coincidència dels nivells en la posició estratigràfica i les característiques del material poden indicar una fase de colgament anterior a la gran transformació del segle III.

Tot i que no es tracta d'un conjunt abundant, s'estableix una datació preferent de finals del segle II dC, segons els recipients Lamb. 9a i Raqqada 1973 LIII, D1 en cuina africana (Atlante 1981, Aquilué 1992b). Respecte a la presència d'un exemplar de LRA 4 antiga, vegeu Remolà 2000, 228 n. 377.

4.2.3 L'abocador del segle III. Fase IV

Durant la segona meitat del segle III es van colgar l'àrea oberta compresa entre el mur 70 i el penya-segat, i l'espai situat entre els murs 2 i 70. Aquests darrers nivells poden correspondre a activitats d'abocament fetes en aquest moment i ens indiquen que l'espai delimitat pels murs 2 i 70 estava originalment buit i

no va ser fins a aquest procés de sedimentació quan la zona fou colgada. Així, documentem el nivell 27 que cobreix els contraforts i, enmig d'aquest, els nivells 35 i 41 (sector III), 45, 52 i 61 (sector V), 54, 60, 68 i 78 (sector VI), 62 i 105 (sector VII), 21 i 121 (sector X), 80 i 81 (sector XI) (fig.78).

Aquesta fase d'abocament de residus és més clara al sector IV, el pati delimitat per la línia de la muntanya i el mur UE 70. Tot aquest espai fou colgat i reomplert amb aportacions de terra i runa procedents d'un incendi de la part superior de la ciutat. Estratigràficament s'han constatat els nivells 67, 38, 40 i 98, a més del farcit 65. Posteriorment, l'execució dels sondejos de fonamentació mostrà com aquesta estratigrafia¹¹² de colgament continuava fins a cobrir els nivells de la fase anterior (fig 87).

Es tracta d'un dels conjunts ceràmics més importants que es coneixen d'aquesta època¹¹³ i es data en un moment avançat de la segona meitat del segle III, tenint en compte l'aparició de determinades formes i l'absència de les importacions de TSA D.

Entre els elements més moderns hi trobem un exemplar de la forma Lamb 1/3 en *sigillata lucente*, datada en els darrers anys del segle III (Raynaud 1993b). Un exemplar de la forma O. IV-61 en ceràmica de cuina africana, datada tradicionalment a partir del segle IV (Atlante 1981, Aquilué 1992b), representa un altre element significatiu per establir una datació. Cal tenir

¹¹¹ Són els estrats UE 170, 175, 178, 179, 181, 196, 221, 233, 255, 259 i 268.

¹¹² Són els nivells UE 108, 247, 260, 263, 267, 160, 162, 166, 122, 161, 167, 163, 172, 171, 165, 176, 169, 191, 180, 205, 207, 217, 210, 211, 216, 223, 212, 236, 238, 248, 255, 259, 265, 202, 225, 227, 218, 231, 232, 229, 226, 222, 215, 220, 213, 209, 197, 193, 183, 251, 253, 256, 257 i 261.

¹¹³ Per a aquesta època podem prendre com a referència diversos contextos hispànics de finals del segle III: els nivells d'obliteració del col·lector principal de Tarragona (Macías *et alii* 1997), l'abocador de l'avinguda d'Espanya a Eivissa (González Villaescusa 1990), els nivells d'abandó d'un *cardo* d'Empúries (Castanyer *et alii* 1993) i contextos puntuals d'abandó al Grau Vell de Sagunt, la ciutat d'Illuro i la vil·la romana de Vilauba (López Piñol 1989, Cerdà *et alii* 1998 i Castanyer *et alii* 1990 respectivament). Per fer-ne l'estudi preliminar s'han emprat els treballs monogràfics següents: Aquilué 1992b, Hayes 1972, Atlante 1981, Keay 1984, Remolà 2000, Peacock / Williams 1986.

TOTAL CERÀMICA DE LA FASE IV: 10943 ¹¹⁴					
Classe	IE	Classe	IE	Classe	IE
Àmf. oriental	31	Cer. coríntia	3	Roig intern pompeïà (r)	54
Àmf. sud-hispànica	59	Cer. cuina africana	4906	TS lucente	1
Àmf. africana	35	Cer. indeterminada	4	TS africana A	711
Àmf. eivissenca	18	Cer. punicoebusitana	2	TS africana A/D	6
Àmf. grecoitàlica	1(r)	Comuna ox. ibèrica	3(r)	TS africana C	94
Àmf. hispànica	25	Comuna africana	7	TSA ind.	11
Àmf. ibèrica	1(r)	Comuna itàlica	112(r)	TS hispànica	623
Àmf. indeterminada	86	Comuna oxidada	3581	TS indeterminada	3
Àmf. itàlica	26	Comuna reduïda	132	TS itàlica(r)	5
Àmf. púnica	2(r)	Dòlia	2	TS marmorata(r)	1
Àmf. sud-gàl·lica	16	Grollera oxidada	11	TS sud-gàl·lica(r)	96
Àmf. tarraconense	55	Grollera reduïda	128	Vernís negre ind.(r)	1
Campaniana A	1(r)	Llàntia	31	Vidriada romana	6
Campaniana B	4(r)	Parets fines	49(r)		

en compte que aquesta forma també ha estat identificada en un context de finals del segle III - principis del IV (Cerdà *et alii* 1998, 67 ss) i en un altre de primera meitat del segle IV (Macias *et alii* 1997, context Apodaca 7, taula pàg. 164-165). Un altre element és el recipient Hayes 58 en TSA C, datat a partir del 290 dC (Atlante 1981) i identificat en un altre context coetani (Castanyer *et alii* 1993). Pel que fa a les àmfores, destaquen els envasos Beltran 68 i Dr. 23, característics a partir de mitjan segle III (Remolà 2000).

D'altra banda, el conjunt ceramològic no està exempt de contaminacions atesa la pertinença a una seqüència estratigràfica generada en una àrea oberta, sotmesa a alteracions no sempre detectables en el registre arqueològic. De resultes d'això, cal destacar la presència del recipient H. 76 i una possible variant del tipus Deneauve 1974 en TSA C i, en ceràmica de cuina africana, les formes Atlante CVIII-3, Vila-roma 5.32 i 5.40.

Més conflictius són els set exemplars de les formes O. IV-1 i Atlante CV-1 en ceràmica de cuina africana. Ambdós recipients es documenten preferentment a partir de mitjan segle IV (cfr. Atlante 1981, Aquilué 1992b). No obstant això, un abocador tan extens com el present pot haver propiciat trobar-hi aquestes formes de distribució comercial menor en una època anterior a la tradicionalment establerta. Sobre aquest aspecte, cal recordar la presència d'un exemplar de la forma O. IV-1 en dos contextos de primera meitat del segle IV (Macias *et alii* 1997, jaciments d'Apodaca 7 i de la vil·la dels Hospitals, taula pàgs. 164-165). Dos exemplars de la forma Keay 19 a-b també han comportat conflicte. Segons S.J. Keay (1984:168), la producció s'inicia a finals del segle III o principis del IV,

si bé un estudi més recent defensa que no es documenta fins a la segona meitat del segle IV (Remolà 2000, 187).

En conjunt, es tracta d'un context força homogeni que no està exclòs de material residual i també de produccions ceramològiques característiques del segle II. No obstant això, la composició tipològica d'aquest abocador permet qüestionar la perdurabilitat cronològica de determinades peces. No és ara el moment d'incidir sobre aquest aspecte, però creiem que conèixer millor els contextos del segle III permetrà apreciar correctament la perduració real d'envasos i recipients que tradicionalment es considera que no es fabricaren més enllà del segle II. En aquest sentit, cal destacar la forta presència de variants de les formes Lamboglia 2, 3 i 4/36 en TSA A. Aquesta observació també es pot aplicar a les ceràmiques de cuina nord-africana, si bé la distinció morfològica d'aquests recipients d'ús quotidià no resta tan clara com la de la vaixel·la de taula. En aquest sentit, apreciem dificultats o discrepàncies pel que fa a la classificació tipològica d'aquestes peces, fet que, en casos evidents com els plats tapadora, dificulta aconseguir un llenguatge comú (Aquilué 1995). Una anàlisi similar pot fer-se a partir del conjunt amfòric. Hi constatem la convivència dels envasos característics del segle III (Keay 3, 4, 5, 6, 7, 13), juntament amb d'altres que tradicionalment es conceben com a prototipus del segle II, però que aquí són freqüents (PE 25, Dr. 2-4, Dr. 20, etc.).

4.2.4 L'hàbitat domèstic tardoantic. Fase V

Les evidències materials de l'antiguitat tardana són molt escasses i, per aquest motiu, presenten nombro-

114 S'hi inclouen una sèrie de produccions considerades residuals (r). Cal destacar la presència nombrosa de TS hispànica, que ha de considerar-se un fet rellevant que n'indica la utilització en aquesta època.

sos interrogants quant a la representativitat cronològica. Respecte a la implantació d'un edifici residencial compost per dues estances rectangulars, no disposem de prou restes materials per assegurar-ho. Només podem destacar la identificació, en la fase constructiva inicial, d'un exemplar de Lamb. 40 bis en TSA C i un envàs

tipus Keay 6 de procedència nord-africana. Posteriorment, aquestes dues estances foren reformades a partir del traçat del mur UE 118 i la conversió d'un dels compartiments en una cuina (pavimentació UE 241). És una fase amb pavimentacions successives que han permès identificar els exemplars H. 59, H.

RELACIÓ DELS PRINCIPALS TIPUS IDENTIFICATS: TCS-1, FASE IV. ABOCADOR FINALS DEL SEGLE III							
<i>TSA A</i>		<i>Cuina africana</i>		<i>Àmf. sud-hisp.</i>		<i>Àmf. eivissenca</i>	<i>IE</i>
Atl. XV, 4?	1	Atl. CV-1	7	Beltrán 68	3	PE 25	12
Carand. 1976	1	Atl. CVII-12	16	Dr. 20	10	<i>Àmf. itàlica</i>	
H. 134/138	4	Atl. CVIII-1	2	Dr. 23	1	Dr. 2-4	8
H. 135	1	Tal. CVIII-3	1	Beltrán IIA	2	Àmf. sud-gàl·lica	
H. 138	1	Caesar. G/S200	7	Beltrán IIB	3	Gauloise 4	8
H. 14/17	3	H. 131	90	Dr. 7-11	4	<i>Àmf. oriental</i>	
H. 147,3	1	H. 183,4	1	Keay 16	2	Ròdia	7
H. 14b	1	H. 199	134	Keay 16A	11	Dr. 2-4	6
H. 2	6	H. 200	18	Keay 19A-B	2	AA J46/M255	8
H. 3 A	1	Lamb. 10a	673	Keay 23	1	<i>Àmf. africana</i>	
H. 31	14	Lamb. 10b	209	Pelichet 46	4	Keay 3	5
H. 6c	2	Lamb. 9a	207	<i>Àmf. tarraconense</i>		Keay 3A	5
Lamb. 13	1	O. I-17	1/2	Dr. 2-4	45	Keay 3B	2
Lamb. 19bis	1	O. I-18	2	<i>Àmf. mauritana</i>		Keay 5	1
Lamb. 1a	7	O. I-20	1	Keay 1B	4	Keay 6	6
Lamb. 1b	10	O. I-261	144	<i>TS hispànica</i>		Keay 7	4
Lamb. 1c	1	O. I-262	115	Drag. 15/17	102	<i>TSA C</i>	
Lamb. 2	1	O. I-264	108	Drag. 18	2	H. 42	5
Lamb. 20	10	O. I-267	412	Drag. 24/25	9	H. 48b	1
Lamb. 23	51	O. I-270	114	Drag. 27	58	H. 49	4
Lamb. 2a	148	O. I-273	9	Drag. 29	3	H. 76	1
Lamb. 2b	45	O. II-302	779	Drag. 29/37	17	Ind.	11
Lamb. 2c	3	O. II-303	9	Drag. 30	11	Lamb. 40 bis	66
Lamb. 3/8	3	O. II-306	2	Drag. 33	2	Lamb. 41	1
Lamb. 3a	19	O. II-312	3	Drag. 35	22	Lamb. 42	1
Lamb. 3b ¹	15	O. III-267	438	Drag. 35/36	2	Salomonson C3	2
Lamb. 3b ²	25	O. III-324	132	Drag. 36	16	Salomonson C8	9
Lamb. 3c	1	O. III-332	1144	Drag. 37	164	Var. Deneauve 1974	1
Lamb. 3c ¹	91	O. IV-1	7	Drag. 44	5	Var. Lamb 35	1
Lamb. 4/36a	31	O. IV-59	4	Mez. 10	2	<i>TSA C/E</i>	
Lamb. 4/36b	83	O. IV-61	1	Mez. 17	3	H. 58	1
Lamb. 6	4	Raq.1973 53-D1	4	Mez. 2	1	<i>Cer. Coríntia</i>	
Lamb. 8	6	Vila-roma 5.40	1	Mez. 22	1	Spit 1942,170,1	3
Lamb. 9	16	Vila-roma 5.32	2	Mez. 39	1		
Lamb. 9a	28	<i>TS Lucente</i>		Mez. 4	9		
Lamb. 9a ²	16	Lamb. 1/3C	1	Mez. 50	2		
Lamb. 9b	5	<i>TSA A/D</i>		Mez. 6	2		
Sal. A1	1	Atlante 25-10	1	Mez. 7	1		
Sal. A9a	5	H. 31	4	Ritt. 8	65		

RELACIÓ DELS PRINCIPALS TIPUS IDENTIFICATS: TCS-1, FASE V, SEGONA REFORMA.								
Classe	Tipus	IE	Classe	Tipus	IE	Classe	Tipus	IE
Àmf. africana	Keay 27	1	Comuna regional	Ca/Gre/18	1	TSA D	H. 51	1
	Keay 25c	1	Comuna africana	M/CA/1	1		H. 57	1
	Keay 35a	1	Ceràmica lípari	Ca/Lip/8	1		H. 59	1
Àmf. oriental	LRA 4	1	TS paleocristiana	Rigoir 8/12	1		H. 61	1
Àmf. sud-hisp.	K. 13 C-D	1					H. 91	1
	K. 19 A-B	1					H. 103	1
	K. 19C?	1					H. 61/87	1

61a, H. 67 i H. 76 en TSA D, a més del gibrell africà tipus Gi/Ca/8.4. En funció d'aquests materials, proposem una cronologia de primera meitat del segle V (cfr. Aquilué 1992 b i Macias 1999).

Més endavant el nivell de circulació de l'edifici fou recrescut amb l'aportació de terres (UE 192, 197, 129, 184, 190, 140, 147 i 237) i l'estesa final d'un paviment empedrat (UE 126). Possiblement en aquest procés es construí la cuina definida pel mur UE 77 i s'implantà el suport UE 131. En aquest cas disposem d'un conjunt ceràmic més extens, però igualment incert pel que fa a la datació. Un exemplar de TSA D forma Hayes 103 permet establir una cronologia de segle VI (cfr. Atlante 1991, Aquilué 1992 b i Reynolds 1995).

4.3. Les monedes

Immaculada Teixell

4.3.1 Introducció

El fet d'incorporar un estudi numismàtic dins de l'estudi monogràfic d'una excavació arqueològica encara avui resulta excepcional. En les últimes dues dècades, a casa nostra, diverses publicacions han inclòs estudis numismàtics en els apartats dedicats als materials documentats en l'estratigrafia exhumada, però sovint les monedes aparegudes són tractades de manera aïllada. Per sort, l'interès dels investigadors numismàtics els porta a recuperar-les i incorporar-les en les diverses línies d'investigació.

El conjunt de monedes estudiat forma part d'un registre estratigràfic excavat metòdicament, cosa que facilita un estudi que va més enllà de la simple catalogació per oferir-nos interessants dades cronològiques aplicables al conjunt arqueològic i conclusions econòmiques per fer comprensibles els paràmetres històrics del jaciment. D'aquesta manera, conèixer la procedència de les peces comporta de manera intrínseca dades importantíssimes per a les hipòtesis sobre la circulació monetària de qualsevol àrea com ara centres urbans, rurals o d'altres de molt més àmplies. A la vegada, el comportament de la moneda pot ajudar a apropar-nos als tipus d'intercanvi comercial que es portaren a

terme en certs moments i d'aquesta manera proporcionar dades a l'estudi general de l'economia.

Les monedes recuperades als jaciments dels carrers de Sant Miquel i de Castaños provenen d'estrats diferents i, per tant, configuren el material d'un conjunt obert a excepció dels exemplars documentats a l'abocador del carrer de Castaños. Als dos jaciments es localitza activitat des del segle I dC fins al IV dC, i s'allarga fins al segle VII dC en el cas de les restes del carrer de Sant Miquel. D'aquesta manera, *a priori*, es presenta la possibilitat d'estudiar la circulació monetària d'un extens marc cronològic, però a la pràctica el poc nombre de peces numismàtiques recuperades i el precari estat de conservació han obligat a buscar paral·lelismes en altres escassos conjunts monetaris trobats a la ciutat de Tàrraco i fora.

El present apartat es dedica primer a estudiar el material numismàtic dels dos jaciments i acaba amb unes conclusions en què es presenta la circulació monetària de les dues àrees en una de sola. Cal ressaltar que l'associació de les monedes a altres materials arqueològics ha marcat de gran manera les apreciacions cronològiques.

Aquest conjunt monetari, que com ja s'ha apuntat presenta un precari estat de conservació, fet que no ha permès llegir moltes de les monedes, s'ha ordenat per jaciment i per numeració estratigràfica amb el corresponent número d'individualització. Per classificar-lo s'ha emprat bàsicament el *Roman Imperial Coinage*, de H. Mattingly, E. A. Sydenham, C.H.V. Sutherland, R.A.G. Carson i J.W.E. Pearce (RIC I-IX, 1923-1971), així com catàlegs monogràfics de moneda ibèrica. El pes es dona en grams i el diàmetre, en mil·límetres, i les abreviatures utilitzades són les següents:

A d. a dreta
A esq. a esquerra
Al vol. al voltant
Ex. exerg
Frag. fragmentada
Lleg. Llegenda

4.3.2 Les monedes del solar núm. 33 del carrer de Sant Miquel (taula pàgs. 93-94)

El material numismàtic corresponent a la intervenció realitzada al solar número 33 del carrer de Sant Miquel queda configurat per un total de 37 monedes, de les quals 32 s'han pogut identificar en diferents graus de classificació. Per analitzar la circulació monetària hem d'obviar aquelles monedes que corresponen a l'estrat superficial, concretament quatre aparegudes a l'estrat 1002.

Del grup de 32 monedes classificades s'han de distingir quatre períodes: monedes corresponents als segles I-II dC (29,72% de totes les monedes recuperades), monedes del segle III dC (2,70%), les del segle IV dC (21,62%) i per últim, les dels segles V i VI dC (21,62%).

Segles I-II dC. El material procedent dels estrats del segle I dC queda configurat per un parell de peces residuals circulants. Ens referim a dos exemplars ibèrics corresponents a la fase II del carrer de Sant Miquel. Cal destacar el semis de Kese (1133-1) que, malgrat el desgast, s'ha pogut identificar pel símbol “¥” corresponent al signe epigràfic ibèric “Ta”. Ens trobem en una data d'encunyació adscrita a la segona meitat del segle II aC, en què s'interpreta que els signes epigràfics representen les inicials dels magistrats encarregats de l'encunyació de la moneda (Benages 1994, 22). Una altra particularitat del semis descrit és la perforació que té al centre, forat intencionat possiblement per utilitzar-lo com a penjoll.

Pel que fa al segle II dC, s'han adscrit l'as de Trajà aparegut al nivell d'enderroc 1528 i les monedes recuperades de la UE 1526. Aquestes últimes corresponen a tres monedes d'un nivell de terraplenament entre les quals s'ha pogut classificar la 1526-1. Es tracta d'un dupondi emès sota el regnat d'Adrià entre els anys 119-121 dC. Les altres dues no s'han pogut atribuir a cap autoritat emissora però la peça 1526-2 correspon a un as de bronze, i la moneda 1526-3 probablement respon a un semis d'emissió ibèrica, també aquesta vegada amb una perforació intencionada.

La presència de moneda ibèrica tant a la segona meitat del segle I com ja entrat el segle II dC es constata clarament, ja sigui com a moneda circulat o com a amulet. Aquestes conviuen amb el numerari regular que arriba a partir de la dinastia flàvia, moment que comença a constatar-se una presència més gran dels dupondis i sestercis en contraposició als asos, tan comuns al segle I dC.

Les monedes que no tenen prou elements per ser especificades en un dels dos segles descrits són 4 asos imperials, un quadrant d'emissió romana i un quadrant ibèric. Cal destacar la preeminència del nume-

rari oficial romà sobre l'aprofitament de l'antiga moneda ibèrica.

Segle III dC. La moneda emesa durant el segle III dC queda ínfimament representada per un únic exemplar d'antoninià aparegut al nivell de terraplenament UE 1617 amb cronologia de segles V-VI dC. L'estat de conservació no permet identificar l'autoritat emissora, encara que les característiques del bust radiat recorden els models de Gal·liè.

Som, doncs, davant d'un exemplar emès al tercer terç del segle III dC, moment que es generalitza la presència de l'antoninià a Tàrraco (Bost *et alii*, 1979).

Segle IV dC. Als estrats datats en una cronologia del segle IV dC s'aprecia un augment de les troballes monetàries. Podem classificar-les en tres períodes: les encunyacions anteriors al 348 dC, les posteriors a aquesta data, ambdues adscrites a la família constantiniana, i, per últim, les monedes de finals de segle IV dC, representades per un exemplar de Valentinià II.

En el primer cas trobem un nummus de Constantí II, emissió que s'adiu al context de les peces de Constantí I, en què l'aprovisionament més gran prové de la sèrie *Gloria Exercitus*, que a partir del 335 dC redueix a un sol estandard el tipus aparegut al revers (Arroyo 1981, 246). La nostra peça 1238-1 que adopta aquesta representació constantiniana tardana es va emetre entre els anys 337-340 dC.

Aquest primer grup, que correspon a les encunyacions realitzades abans de la reforma monetària de Constanci II l'any 348 dC, queda completat pel nummus de tipus *Victoria DD AVGG Q NN* de Constanci II.

La reforma esmentada de l'any 348 sorgeix com a resposta de la depreciació de la moneda unida a una forta inflació que tipològicament significarà l'aparició del conjunt de *Fel Temp Reparatio*, que tenim representat al jaciment amb l'AE3 aparegut a la pavimentació 1301. La impossibilitat de reconèixer-ne la seca ni la variant del tipus de genet no permet cap assignació cronològica concreta, per la qual cosa hem de situar la peça entre l'any 348 dC i la fi del regnat de Constanci II.

L'últim grup, com ja s'ha comentat, queda definit per un exemplar d'AE2 de Valentinià II, de la seca de Lió, corresponent a les emissions amb el tipus de revers datades entre els anys 383 i 388 dC (1257-2).

Cal remarcar que en les peces trobades en estrats adscrits al segle IV dC no han aparegut imitacions oficials. Per altra banda, l'aparició de monedes altimperiàls és palesa amb la presència de dues monedes entre les quals destaca un quadrant de Claudi en bon estat de conservació.

Segles V-VI dC. L'augment de numerari en aquests segles es constata en la intervenció realitzada al solar núm. 33 del carrer de Sant Miquel. L'estudi permet establir tres models de circulació diferenciats: el corresponent al segle V dC, el model definit a finals del segle V i primers anys del segle VI dC i, per últim, l'assignat en una cronologia de la primera meitat del segle VI.

El primer model queda definit per dues monedes del nivell d'amortització del sector 15 UE 1340: un AE2 de Teodosi I de tipus *Reparatio Reipub* pertanyent a les emissions després de la reforma de Gracià, i un AE3 de Valentinià I de tipus *Securitas Reipublicae*. La poca representació numèrica fa difícil atribuir una franja cronològica més exacta dins del segle V dC, però la similitud amb les monedes aparegudes a l'abocador del Fòrum provincial de Tàrraco apropen el conjunt a la meitat del segle V dC (entre els materials ceràmics hi destaca la presència de la forma Hayes 91).

L'encavalcament entre els segles V i VI dC el tenim representat per una moneda recuperada en el mur tar-doantic UE 1286. Es tracta d'un AE3 d'imitació de Constanci II del tipus *Fel Temp Reparatio*, que remunta l'emissió oficial als anys 353-355 dC (moneda 1286-1). Aquestes imitacions són abundants, dins del marc cronològic proposat, a la necròpolis del Francolí i al farciment de les *fossae* de l'arena de l'Amfiteatre per construir-hi la basílica en memòria dels màrtirs Frutuós, Auguri i Eulogi (Marot 2000, 801; Ted'a 1990).

D'altra banda, s'ha recuperat un antoninià en un nivell d'abandó del sector 16 (UE 1549), també d'imitació realitzat en tallers locals, de les conegudes com *Divo Claudio* corresponent al segle III dC.¹¹⁵ A la ciutat de Barcino es documenta el numerari dels segles III i IV als circuits monetaris durant el segle V i VI dC (Marot 1990, 221-224). Pel que fa a Tàrraco, la falta de moneda promou la cerca de material monetari amb un poder adquisitiu superior o igual a la moneda vigent (Carreté 1989, 381).

Per últim, la presència d'AE2 en els nivells d'abandó i de colgament, 1258 i 1593 respectivament, corresponent a la dinastia valentiniana, ens situen en una cronologia del segle VI dC, basant-nos en el predomini d'AE2 (Marot 2000-2001, 150). D'altra banda, l'aparició d'un AE4¹¹⁶ partit (1258-3) recorda les pràctiques d'adaptació del metall de mitjan segle V dC, que són probablement aprofitades en cronologies del segle VI (Marot 2000-2001, 137).

4.3.3 Les monedes del solar núm. 1 del carrer de Castaños (taula pàgs. 95-96)

El material numismàtic corresponent a la intervenció realitzada al solar número 1 del carrer de Castaños queda configurat per un total de 49 monedes, de les quals 31 s'han pogut identificar en diferents graus de classificació. Del grup de 31 monedes s'han de distingir tres períodes: monedes corresponents a estrats datats del segle II dC (9,67 % del nombre global recuperat), monedes del segle III dC (70,96 %) i les recuperades d'estrats de cronologia del segle IV dC (12,90%).

Segles I-II dC. Identificades com a monedes clarament altimperial, són les trobades als nivells 100 i 268. Les monedes localitzades al primer estrat corresponen a exemples de la moneda circulant tipus del segle I dC. Aquestes s'han aparegut en un farciment constructiu d'un mur flavi. Malauradament l'estat de conservació no permet identificar l'autoritat emissora per poder enquadrar cronològicament les emissions. Pel que fa a la moneda apareguda al nivell 268 de la fase III, correspon a un as de Domicià emès a la seua de Roma entre els anys 92-94 dC que circula a finals del segle II dC.

Segle III dC. Les monedes aparegudes en estrats del segle III dC formen part de l'abocador localitzat a l'àrea intervinguda, a excepció de l'antoninià 49-1, que a la vegada és l'única peça recuperada que té data d'emissió al segle III, concretament entre els anys 260-268 dC.

Les monedes exhumades de l'esmentat abocador que han pogut ser identificades (un total de 17) s'han dividit segons el valor.¹¹⁷ D'aquesta manera, els quadrants queden representats per tres peces de les quals s'identifica clarament la 122-4, que correspon a una emissió de Claudi de l'any 41 dC.

Pel que fa als asos, és el valor més abundant, ja se n'han comptabilitzat 9 exemplars. Els més ben conservats són el 38-6 i el 216-4, que corresponen a una emissió pòstuma de Faustina I i un as de Trajà emès entre els anys 112-117 dC, respectivament. Els dupondis d'oricals són configurats per dues troballes. Hi destaca l'exemplar, també d'emissió pòstuma, de Faustina I, moneda que s'emet a partir de l'any 146 dC.

L'últim valor romà queda configurat pels sestercis, dels quals s'han trobat quatre. La peça més ben conservada

¹¹⁵ A partir del 270 dC, en àmbits urbans comencen de manera intensa les imitacions locals o regionals del tipus de consagració de Claudi II que s'emmarquen entre l'últim quart del segle III i part del IV dC. (Ripollès 2002, 205).

¹¹⁶ Vegeu context ceràmic en l'apartat 4.1.5.

¹¹⁷ La moneda 98-3 s'ha classificat amb un probable valor AE4, per la qual cosa ens traslladaria al segle IV dC. Conegudes les característiques ceramològiques de l'abocador, ha de ser interpretada com a una intrusió.

respon a la troballa 122-3, classificada com a emissió de Domicià l'any 82 dC. Per acabar, cal fer referència al semiòbol emès a Massàlia durant els anys 140-49 dC i a l'as partit de Kese, que són els materials més antics apareguts a l'abocador pel que fa a la data d'emissió.

Es fa patent l'absència a l'abocador de material numismàtic del segle III dC; en canvi, totes les peces daten d'emissions del segle I i II dC a les que se sumen les peces ibèriques. La inexistència d'antoninians indica una cronologia global de l'abocador abans de l'arribada massiva d'aquest valor a Tàrraco, que se situa a partir del 260 dC en el regnat de Gal·liè (Avellà 1991, 104; Bost et al. 1979; Ripollès 2000, 207).

Seple VI dC. Les monedes emeses durant el segle IV dC són escasses. Es troben representades als estrats 192 i 197, nivells constructius que cal situar en el segle VI (cronologia marcada per la presència de la forma ceràmica Hayes 103, vegeu apartat 4.2.4). De la seva banda, les troballes 192-1 i 192-2 corresponen respectivament a un AE3 de Valentinià I emès entre els anys 364-375 dC i a una imitació d'AE4 que avancen la cronologia a la primera meitat del segle i que recorda els *minimi* del tipus *Fel temp Reparatio*.

L'exemplar 197-1 es configura en un AE3 de la sèrie *Fel temp Reparatio*, del qual no ha sigut possible concretar l'autoritat emissora però sí identificar Constantinoble com a seca, ciutat que es converteix en la primera seca oriental identificada en el numerari baiximperial dels materials estudiats. Aquesta percepció s'adiu als resultats extrets per J. M. Carreté, que demostren que entre els anys 350-361 dC comencen a estar representades amb força les seques orientals (Carreté 1994).

4.3.4 Conclusions

La presència d'encunyacions ibèriques ha estat ben constatada als dos jaciments estudiats pel que fa a l'estratigrafia dels segles I, II i III dC. A més, la partició de monedes ibèriques també està representada i data bàsicament d'abans dels anys 40 del segle I dC (Ripoll et al. 1973, 79), moment que les encunyacions locals aprovisionen el mercat per resoldre la manca de moneda fraccionària. Posteriorment conviuran amb divisors de Claudi I, fet que s'apunta a l'abocador del segle III dC estudiat.

En general les monedes romanes documentades en un marc cronològic del segle I dC són ben poques i totes s'han d'enquadrar en la segona meitat del segle, en un moment que la dinastia flàvia aplica una política

monetària en què la regularitat d'aprovisionament és força habitual. L'augment de la monetització de l'economia i l'elevació dels preus es reflectirà amb l'ús d'un bronze de més poder adquisitiu, ja que s'encunyen més sestercis i dupondis en contrast amb els asos. Arribat el segle II dC, la moneda es troba poc representada en l'estratigrafia de Tàrraco perquè la majoria d'estrats localitzats responen a nivells d'ús, sense la constatació d'estrats d'amortització que acompanyen els moments d'inestabilitat i que són els que proporcionen molta més moneda perquè són estrats inactius (Ripollès 2002, 204).

Ja en una cronologia de segle III dC, l'abocador del carrer de Castaños marca una datació, estrictament numismàtica, de primera meitat del segle III dC per la inexistència en el conjunt d'antoninians i per la constatació de sestercis i l'ús de les monedes encunyades al segle II dC (Bost et alii. 1979).

La presència d'antoninians en un marc cronològic del segle III dC es resumeix en dos exemplars, un de cada zona arqueològica. La poca representació contrasta amb l'augment de moneda en circulació que es documenta entre els anys 260-275 dC a la península Ibèrica (Ripollès 2000, 207), concretament a la necròpolis paleocristiana de Tàrraco, on es constata la presència de molta moneda. Aquest fet indica la poca repercussió de les invasions franques (Avellà 1979).

La moneda més primerenca del segle IV dC correspon a emissions anteriors a la reforma de Constanci II de l'any 348. El tipus documentats se situen a tocar d'aquesta data i la identificació d'Arle com a seca d'emissió del nummus 1238-1 s'adiu als conjunts estudiats de la ciutat de Tàrraco (Carreté 1994) i a la norma d'aprovisionament generalitzada per a Hispània esmentada per Ripollès (Ripollès 2000, 211).

Posteriorment trobem representat el període dels anys 348-361 dC amb la identificació de dos AE3 de la sèrie *Fel Temp Reparatio*. Són emissions abundants de la circulació monetària del moment,¹¹⁸ resultat de l'entrada important de moneda a partir de l'any 348 per tal de frenar la gran inflació.

L'últim terç del segle IV dC queda definit per la presència de numerari de la família valentiniana, on destaquen AE2 provinents de seques occidentals (en el nostre cas s'ha identificat Lió). Aquest valor és força comú a finals de segle IV (Bost et alii 1979), de la mateixa manera que a l'abocador també es localitzen imitacions del tipus *Fel Temp Reparatio*, no documentades en el present estudi, que han de respondre a la gran activitat comercial i econòmica de Tàrraco entre els anys 350-376 i que es mantenen en circulació en el

¹¹⁸ Ripollès indica un 30% de circulació entre els anys 353-358 (Ripollès 2000, 211).

Núm. peça	Autoritat emissora	Data emissió	Metall	Valor	Pes	Diàm.	Eixos	Seca	Anvers	Revers	Ref.
615-1	?		Ae		5.42	23			Cap o bust a d. Indescriptible	Figura dreta. Indescriptible	
1002-3	CLAUDI	41 dC	Ae	Quadrant	2.77	18	7	Roma	Mà a esq. portant balança sota la qual PNR. Al vol. [T]I. CLAVDIVS CJAESAR A[V]G].	S C. Al vol. PON M [TR] P IMP COS [DES] IT.	RIC II, 85
1002-4	?		Ae		3.49	25			Peça il·legible	Peça il·legible	
1002-5	DOMICIÀ	88-89 dC.	Ae	As	10.30	27	5	Roma	Cap llorejat a d. Al vol. [IMP CAES DOMIT] AVG GERM COS XIII [CENS PER P P]	Moneta dreta a esq. portant balança i cornucòpia. Al vol. [FORTVUNAE AVGV]STI. S C en camp.	RIC II, 371
1002-6	?	s. IV-V dC.	Ae	AE4	0.58	10			Bust a d. Indescriptible	Peça il·legible	
1119-3	?		Ae	As iber ?	9.38	25			Peça il·legible	Peça il·legible	
1133-1	KESE	150-100 aC.	Ae	Semis	5.00	22		Kese	Símbol X	Peça il·legible	BENAGES 160,82
1151-1	?	Alt Imperi	Ae	As	9.89	26			Peça il·legible	Peça il·legible	
1151-2	?	Alt Imperi	Ae	As	8.32	23			Peça il·legible	Peça il·legible	
1204-1	?	s. I-II dC.	Oric.	Dupondi	6.27	29	5	Roma	Cap o bust. Indescriptible	Figura dreta amb cornucòpia. Al vol. -[CO]S I-.	
1211-1	?	Alt Imperi	Ae	As ?	12.22	28			Cap o bust a d. Indescriptible	Peça il·legible	
1212-1	?		Ae	As	8.98	24			Peça il·legible.	Peça il·legible.	
1228-1	?	Baix Imperi	Ae	AE1	6.79	26			Peça il·legible	Peça il·legible	
1238-1	CONSTANTÍ II	337-340 dC.	Ae	Nummus	3.15	19	7	Arelate	Bust a d. amb cuirassa i diadema perlejada. Al vol. IMP CONS[TA]NTINVS AV[G]	Dos soldats enfrontats amb llances i escuts. Entre ells, estendard. Al vol. [GL]O[R]IA [E]XER[CITVS]. En ex. PCON. Marca X.	RIC VIII, 43
1238-2	CLAUDI	42 dC.	Ae	Quadrant	2.50	16	7	Roma	Mà a esq. portant balança sota la qual PNR. Al vol. TI CLAVDIVS CAESAR AVG	S C. Al vol. PON M TR P IMP COS II.	RIC II, 91
1256-2	CONSTANCI II	347-48 dC.	Ae	AE4	1.54	15	7	Lugdunum	Bust a d. drapejat, cuirassa i amb diadema perlejada. Al vol. CONSTAN[TIVS PF A]V[G]	Dues victòries enfrontades ambdós portant corones. Al vol. VICTORIAE DD AVGG Q NN. LUG en exerg.	RIC VIII, 39
1257-2	VALENTINIÀ II	383-388 dC.	Ae	AE2	5.17	20	7	Lugdunum	Bust a d. drapejat, cuirassa i amb diadema perlejada. Al vol. [DN VALE]N[TI]NIA[NVS] IVN P F AVG	Emperador portant victòria sobre globus i oferint la mà a captiu coronat i agenollat. Al vol. [REPA-RA]TIO [RE]IPUB. G en ex.	RIC IX, 32
1258-2	GRACIÀ, VALENTINIÀ II O TEODOSI	378-383 dC..	Ae	AE2	5.49	21	7	Arelate	Bust a d. drapejat, cuirassa i amb diadema perlejada. Il·legible	Emperador portant victòria sobre globus i oferint la mà a captiu coronat i agenollat. Al vol. [REPA-RATIO RE]IPUB]. [-]ICON en ex.	RIC IX, 20

Núm. peça	Autoritat emissora	Data emissió	Metall	Valor	Pes	Diàm.	Eixos	Seca	Anvers	Revers	Ref.
1258-3	?	Baix Imperi	Ae	AE4	0.54	15			Peça il·legible	Peça il·legible	
1286-1	CONSTANCI II	353-355 dC.	Ae	AE3	2.63	20	6	Arelate	Bust a d. drapejat, amb cuirassa i amb diadema perlejada. Al vol. D N CONSTAN-[TIVS PF AVG]	Genet a esq. atacant genet caigut. Al vol. FEL TEMP REPARATIO]. D a esq. PCION en ex.	Imitació
1294-1	?		Ae	Quadrant iber ?	1.27	13			Cap o bust a d. Indescriptible	Peça il·legible	
1295-2	?	Alt Imperi	Ae	As	9.45	25		Roma ?	Cap o bust a d. Indescriptible	Figura dreta amb ceptre i arc (Diana?). Al vol. COS (-)	
1301-1	CONSTANS O CONSTANCI II	c. 348-361 dC.	Ae	AE3	0.94	13	12		Peça il·legible	Cavaller atacant genet caigut. Al vol. [F]EL [TEMP REPARATIO].	RIC VIII
1301-2	?	Baix Imperi	Ae	AE4	?	0.59	Frag.		Cap o bust a d. Indescriptible	Indescriptible	
1340-1	TEODOSI I	378-383 dC.	Ae	AE2	3.90	22	5	Arelate	Bust a d. drapejat, amb cuirassa i diadema perlejada. Al vol. [D] N [T]H[EODOSIVS P F AVG].	Emperador portant victòria sobre globus i oferint la mà a captiu coronat i agenollat. Al vol. [REPARATIO] REIPUB. PCON en ex.	RIC IX, 20
1340-2	VALENTINIÀ I	364-367 dC.	Ae	AE3	2.93	18	6	Cyzicus	Bust a d. drapejat, amb cuirassa i diadema. Al vol. [D] N VALJENT[INIAVS P F AVG].	Victòria avançant a esq. portant palma i corona. Al vol. SECVRITAS [REIPUBLICA]E]. SMKA en ex.	RIC IX, 11a
1526-1	ADRIÀ	119-121	Oric.	Dupondi	8.93	27	5	Roma	Cap llorejat a d. Al vol. [IMP CAESAR] TRAIANVS [HADRIANVS AVG P M TR P COS III].	Moneta dempeus portant balança i cornucòpia. Al vol. [MONETA AVGVSTI]. En camp, [S] C.	RIC II, 600
1526-2	?	s. I-II dC.	Ae	As	10.61	28		Roma	Lleg. al vol. -AV[G]-. Indescriptible	Peça il·legible	
1526-3	?		Ae	Semis ?	1.38	18			Peça il·legible	Peça il·legible	
1528-3	TRAJÀ	98-99 dC.	Ae	As	9.17	25	6	Roma	Cap llorejat. Al vol. [IMP CAES NER]VA TRAIAN [AVG GERM P M].	Victòria avançant a esq. amb palma i escut inscrit SP/QR.	RIC III, 395
1549-1	DIVO CLAUDIO	c. 270 dC.	Ae	Antoninià	2.77	22			Cap radiat a d. Al vol. [DIV]O CLA[VDIO]	Peça il·legible	Imitació
1593-25	VALENTINIÀ II	378-383 dC.	Ae	AE2	4.98	23	6	Arelate	Bust drapejat, amb diadema i cuirassa. Al vol. [D] N VALENTINIANVS P] F AVG	Emperador portant victòria sobre globus i oferint la mà a captiu coronat i agenollat. Al vol. [REPARATIO] REIPUB. PCON en ex.	RIC IX, 26b
1614-1	?		Ae		6.40	18			Peça il·legible	Peça il·legible	
1617-1	GAL·LIÈ ?	s. III dC.	Ae	Antoninià	2.23	18			Bust radiat a d. Indescriptible	Lleg. al vol -O-. Indescriptible	
1715-1	?	Alt Imperi	Ae	Quadrant ?	5.02	19			Cap o bust a d. Lleg. al vol. il·legible	Peça il·legible	
1734-1	?	Baix Imperi	Ae	AE3	2.42	18			Peça il·legible	Peça il·legible	

Núm. peça	Autoritat emissora	Data emissió	Metall	Valor	Pes	Diàm.	Eixos	Seca	Anvers	Revers	Ref.
1-1	?		Ae		0.57	Frag.			Peça il·legible	Peça il·legible	
38-1	?		Ae	Quadrant	3.85	21			Peça il·legible	Peça il·legible	
38-2	?		Ae		2.11	Frag.			Cap o bust a d. Quasi invisible	Peça il·legible	
38-3	?		Ae	As	13.56	31			Cap o bust a d. Quasi invisible. Lleg. il·legible al vol.	Peça il·legible. -N-, al vol. llegendia il·legible	RIC III
38-4	Faustina I ?	c. 141 dC.	Ori.	Dupondi	12.18	28		Roma	Cap o bust a dreta. Al vol. [FA]VSTI[NA] ?	Peça il·legible	RIC III
38-5	Kese		Ae	As partit	2.94	23	9	Kese	Cap a d.	Peça il·legible	
38-6	Faustina I	c. 146 dC.	Ae	As	9.83	25	6	Roma	Cap a d. DIV[A] FAVSTIN[A]	Vesta (?) dreta portant torxa. Il·legible	RIC III, 1178
38-7	?		Ori.	Dupondi	9.48	27			Cap o bust. Indescriptible	Peça il·legible	
49-1	Gal·liè	260-268 dC.	Ae	Antoninià	2.73	21	6	Roma	Cap radiat a d. [GA]LLIE – NS A[VG]	Gal·liè dret. A esq. petita figura agenollada. CO[NSERVAT PIET]AT	RIC V,145-171
61-1	?	A partir del s. IV dC.	Ae	Possible AE4	Frag. 0.11				Peça il·legible	Peça il·legible	
61-2	?	A partir del s. IV dC	Ae	AE4	0.52	11			Indescriptible	Indescriptible	
68-5	?		Ae		9.09	23			Peça il·legible	Peça il·legible	
98-1	?	s. I-II d C	Ae	As	10.75	27			Peça il·legible	Figura dreta amb cornucòpia (?) S. C. en camp.	
98-2	?		Ae		2.60		26		Cap o bust a d. Quasi invisible. Lleg. al vol. il·legible	Quasi invisible. Lleg. al vol. il·legible	
98-3	?		Ae	Possible Ae4	1.19	15	7		Cap o bust a d. Lleg. al vol. il·legible	Soldat dret a esq. A d. indescriptible	
98-4	?		Ae		1.76	18			Indescriptible	Peça il·legible	
98-5	?		Ae		2.87	21			Peça il·legible.	Peça il·legible.	
98-6	?	s. I-II dC.	Ae	As	7.13	25	12		Cap a esq. Il·legible	Figura dreta. Indescriptible	
98-7	?		Ae		1.22	Frag.			Peça il·legible	Peça il·legible	
98-8	?		Ae		2.12	18			Peça il·legible	Indescriptible. Lleg. al vol. il·legible	
100-1	?		Ae		9.93	26			Peça il·legible	Peça il·legible	
100-2	?	s.I dC.	Ae	As	8.26	28	5		Cap o bust a esq. Lleg. al voltant il·legible	Figura. Indescriptible	
122-1	?		Ae	As	3.21	19			Peça il·legible	Peça il·legible	
122-2	Massàlia	140-49 aC.	Ae	Semiòbol	1.58	13	9	Massàlia	Cap d'Apol·lo a d., amb cabellera al voltant del coll i banya de mardà rodejant l'orella	Toro a d. Envestint damunt línia d'exerg. [MASSA].	BRENOT 1996, 114

Núm. peça	Autoritat emissora	Data emissió	Metall	Valor	Pes	Diàm.	Eixos	Seca	Anvers	Revers	Ref.
122-3	Domicià	82 dC	Ori.	Sesterci	17.86	34	5	Roma	Cap llorejat a d. Al vol. IMP CAES [DIVI VES]P F DOMIT[A]N AV[G P M]	Minerva. Al vol. T[R P COS VIII DES V]III PP / S C	RIC II, 239-242
122-4	Claudi	41	Ae	Quadrant	2.61	17	1	Roma	Modius. Al vol. [TI CLAVDIVS CAESAR AVG].	SC. Al vol. [P]O[N M TR P] IM[P COS DES IT].	RIC I, 84
122-5	?		Ae		4.88	22			Peça il·legible	Peça il·legible	
160-1	?		Ae		0.23	Frag.			Peça il·legible	Peça il·legible	
169-1	?		Ae		10.65	26			Cap o bust. Quasi invisible. Al vol. llegendà il·legible	Peça il·legible	
169-2	?		Ae		5.77	23			Peça il·legible	Peça il·legible	
171-1	?		Ae		9.18	27			Cap o bust a d. Lleg. al vol. il·legible	Peça il·legible	
176-1	?		Ae		5.60	24			Peça il·legible	Peça il·legible	
192-1	Valentinià I	364-375 dC.	Ae	AE3	1.27	18			Bust drapejat, amb cuirassa i diadema de perles. Al vol. D N VALJENTINIANVS P F AVG	Peça il·legible	
192-2	?	Finals del segle IV dC.	Ae	AE4	0.48	12	2		Cap o bust a d. Il·legible	Indescriptible	Imitació
197-1	?	348-361 dC.	Ae	AE3	2.17	16	12	Constantinoble	Bust a d. drapejat i diadema perlejada. Il·legible	Indescriptible. Al vol. [FIE[L TEMP REPARATIO].CONS en ex.	
212-1	Marc Aureli ?	161-180 dC.	Ori.	Sesterci	21.54	36			Cap a d. Il·legible	Peça il·legible	RIC III
216-1	?		Ae		1.65	20			Peça il·legible	Peça il·legible	
216-2	?		Ae	As	10.89	27			Peça il·legible	Peça il·legible	
216-3	?		Ori.	Sesterci	8.77	29			Peça il·legible	Peça il·legible	
216-4	Trajà	112-117 dC.	Ae	As	11.57	27	6	Roma	Bust llorejat a d. Al vol. [IMP CAES N]ERVAE TRAIANO [GER] DA[C P M TR P COS V(I) PP	Indescriptible. [S P Q R OPTIMO PR]INCI[PI S C]	RIC II, 593-597
216-5	?		A.	As	8.20	29			Peça il·legible	Peça il·legible	
216-6	?		Ae.	As	8.89	27			Peça il·legible	Peça il·legible	
216-7	?		Ae	As?	8.31	24			Peça il·legible	Peça il·legible	
223-1	?		Ae		10.35	27			Peça il·legible	Peça il·legible	
238-1	?	s. I-II dC.?	Ae	Quadrant ?	2.80	15			Peça il·legible	S.C.(?). Al vol. lleg. il·legible	
247-1	?	s. I-III dC.	Oric.	Sesterci	22.86	32			Cap o bust a d. Indescriptible	Peça il·legible	
247-2	?		Ae		0.43	Frag.			Bust o cap. Quasi invisible	Peça il·legible	
255-1	?		Ae		9.75	27			Cap a bust a d. Lleg. al vol. il·legible	Peça il·legible	
268-1	Domicià	92-94 dC.	Ae	As	12.18	27		Roma	Indescriptible. Al vol. [IMP CAES DOMIT AV]G GER[M] COS XVI [CENS PER P P].	Peça il·legible	RIC II, 407-409

canvi de segle (Carreté 1994). En conclusió, tal com succeeix a la costa valenciana (Arroyo 1980, 94), a Tàrraco tampoc disminueix l'arribada de moneda a finals del segle IV dC.

Ja al segle V dC, Marot afirma que el comerç continua activament fins al punt que s'incrementa la difusió dels productes procedents del nord d'Àfrica (Marot 2000-2001, 133). Així doncs, és intel·ligible l'abundant numerari que apareix als circuits monetaris del segle V dC, que, per altra banda, es farceix de moneda anterior, com són nummi, AE3, AE2 i AE4. Aquestes encunyacions conviuen a les grans ciutats amb el numerari oficial que arriba per intercanvi privat, però en les nostres intervencions no es veu representat.

Als estrats datats a finals del segle V i principis del VI dC sols s'ha pogut documentar una moneda que correspon a l'única imitació baiximperial de tot el conjunt. Malgrat l'escassetat numèrica, la representació de numerari d'imitació en aquesta cronologia confirma la presència important d'aquestes produccions a Tàrraco (Marot 2000, 801; TED'A 1990), tal com s'adiu en la seva condició de gran centre urbà i, per tant, de lloc de recepció i probablement d'encunyació de monedes d'imitació (Marot 2000-2001, 137).

Per últim, les monedes associades a estrats ja entrat el segle VI dC ens donen exemplars d'AE2 de la seca d'Arle, dada que confirma el predomini d'aquest valor durant aquest segle (Marot 2000-2001, 150). Així doncs, és palès que segueixen augmentant les pràctiques monetàries del segle V dC.

4.4 L'escultura

Eva Koppel

Un dels problemes amb els quals es troba l'investigador en estudiar la decoració escultòrica de les termes romanes a Hispània és que hi ha poques escultures de les quals es pugui dir amb total seguretat que estaven col·locades en aquest tipus d'edificis. Això és degut al fet que, en general, moltes de les peces de plàstica romana que es conserven es van descobrir fa molt de temps i per casualitat, sense que sovint se sàpiga fins i tot el lloc exacte de troballa. Quan es coneix, rarament es pot relacionar amb un edifici concret. L'epigrafia tampoc resulta aclaridora, ja que, encara que hi ha referències sobre donacions d'estàtues per a altres edificis i també per ser col·locades en termes, en aquest últim cas no s'especifica quin tipus (Melchor 1994a, taula en p. 158; Melchor 1994b, 165 s.; Rodríguez Oliva 1997a, 197 s.). Únicament ens és coneguda una inscripció que proporcioni certa informació referent a això. Es tracta de la donació d'una estàtua de Cupido en marbre amb la finalitat d'ornamentar unes termes a *Cartima* (CIL II 1956; Melchor 1994: taula XIV a la p. 167; Rodríguez Oliva 1997a, 201).

El significat i la tipologia de les escultures tampoc serveixen d'ajuda, ja que no hi ha cap model del qual es pugui afirmar amb absoluta certesa que es creés específicament per ser col·locat en termes. Per exemple, les estàtues font es destinaven a edificis termals, teatres, nimfeus o simplement jardins (Loza Azuaga 1992, 229 s. núm. 24 làm. 19, 239 s. núm. 27 làm. 22, 503 s. núm. 97 làm. 90-91; Loza Azuaga 1993b, 97-110; Loza Azuaga 1993a, 141-158; García Entero 2001, 354 s.). Les figures d'Asclepi i Higea són molt freqüents en banys (Manderscheid 1981, 31), però també s'erigien en altres contextos (LIMC II (1984) s. v. Asklepi (B. Holtzmann) 879 núm. 162 (teatre de Cirene); 879 núm. 165 (teatre de Trieste); 884 núm. 276 (santuari d'Apol·lo a Bulla Regia); 884 núm. 277 (temple de Lambaese, al costat d'una estàtua d'Higea). Només es pot garantir que una escultura pertany a unes termes si és una troballa documentada d'aquell indret.

No obstant això, quan les escultures procedeixen d'una excavació recent, com és el cas de les termes públiques de Tàrraco, no se'n documenten gaires. Creiem que això no és causat només per problemes de conservació des de l'antiguitat tardana fins a l'actualitat. A Hispània moltes de les termes públiques que havien estat erigides a la fi del període tardorepublicà i en els dos primers segles de l'època imperial i que en molts casos devien estar decorades amb escultures, s'abandonen o es remodelen en la segona meitat del segle III i al llarg del IV. També, però, se'n van edificar de noves (Fernández Ochoa/Zarzalejos 2001, 19-35; Fuentes 2000: 140 s. Sobre les termes públiques a Catalunya i al País Valencià, vegeu Mar *et alii* 1993 *passim*). Pel que fa a les privades, principalment les que es troben en *villae*, en aquest període tardà assoleixen un gran apogeu, ja que es construeixen banys nous o s'amplien els ja existents (García Entero 2001, 302 s.; García Entero/Arribas 2000, 92; Fuentes 2000, 142 s. Sobre les termes privades a Catalunya i al País Valencià, vegeu Mar *et alii* 1993 *passim*). Les estances continuen sent profusament ornamentades amb plaques marmòries, pintures (se'n conserven pocs exemples) (Abad 1982: 33 s., 88 ss, 437 s.; Regueras 1992, 115-122; Guiral 2000, 116 s.; García Entero 2001: 353 s.) i mosaics (Guàrdia 1988, 135 s., 157 s., 239 s.). Per exemple, a la vil·la de Milreu: Trillmich *et alii* 1993, 283 làmina en color núm. 2 (Th. Hauschild). A la Casa de Hyppolytus de *Complutum*: Rascón 2001, 268 s.; García Entero 2001, 351s.). A partir d'un cert moment, no sembla que s'erigissin escultures, ja que no ens és conegut cap exemple d'aquesta procedència que es pugui datar a partir de principis del segle III dC. És poc probable que això es produeixi per problemes econòmics, sinó més aviat respon a un canvi de mentalitat de les persones pertanyents a les elits municipals que ocupaven els alts càrrecs públics i, per tant, eren els responsables de la construcció i reformes dels edificis, i també eren els

fig. 96: *Peu d'estàtua*

amos de les mansions privades (Melchor 1994a, 135 s., vegeu taula a la p. 145; Melchor 1994b, 98 s., 147 s.; Melchor 1999, 61 s.; Andreu Pintado 2000, 290-294 sobre els conjunts termals). Devien considerar que els seus gustos i les actituds s'expressaven millor a través de les imatges en determinades manifestacions artístiques (Lancha 1984, 58 s.; Guàrdia 1988, 433 s.; Morand 1994, *passim*; Álvarez/Nogales 1997, 104 s.) la producció de les quals experimenta un auge, mentre que disminueix considerablement la realització d'escultura. Solament en alguns casos les estàtues que es trobaven a les termes dels segles I i II es tornen a col·locar en els edificis tardans, probablement en un afany col·leccionista d'alguns membres de la classe dirigent. Això és el que succeeix en la vil·la de Balazote (Noguera 1994, 47 s., 175 s.) i devem suposar que també passava a les termes públiques de Tàrraco.

En aquest últim cas, la suposició es basa en el fet que durant l'excavació es van descobrir algunes escultures, encara que desgraciadament es tracta únicament de fragments que, a més, estan en un estat de conservació pèssim, per la qual cosa és impossible especificar-ne la tipologia i la cronologia. El valor radica únicament que ens permet constatar l'existència d'una decoració escultòrica a les termes que incloïa estàtues de grandària natural, mentre que unes altres tenien format d'estatuetes.

Cal destacar la part anterior d'un peu esquerre¹¹⁹ (fig. 96), pertanyent a una estàtua una mica més petita que el natural, que duu una sandàlia molt senzilla, consis-

fig. 97: *Fragment de peu de figura femenina*

tent en dues tires, probablement de cuir, que passen entre el dit gros i el següent i que desemboquen en un petit botó o fermall circular des d'on se separen, i continuen sobre l'empenya cap a la part posterior, avui perduda. Els dits del peu són llargs i ben formats, amb les ungles clarament marcades. Tot sembla indicar que la peça pertanyia a una escultura d'una certa qualitat i, segons el calçat, representava una figura ideal femenina. De la mateixa estàtua podien haver format part cinc fragments més, massa deteriorats per poder reconèixer de quina part del cos es tracta, encara que es veuen alguns plecs de la vestimenta.¹²⁰

Un altre dels fragments mostra el genoll i l'arrencada de la cuixa, cobert per la vora inferior d'una túnica curta, de la cama dreta d'una estatueta¹²¹ (fig. 97). Les formes suaus i arrodonides permeten suposar que es tracta d'una figureta femenina, potser una representació de la deessa Diana.

A la mateixa zona on se situen les termes (solar núm. 35-37 del carrer de Sant Miquel), el 1976 es va descobrir de forma fortuïta una estàtua masculina una mica més gran que el natural i molt fragmentada¹²² (Koppel 1985, 99 s., núm. 141, lám. 61). Se'n conserva un plint de forma ovalada (figs. 98-99) sobre el qual s'assenten els peus nus de la figura que es recolza sobre el dret, mentre que l'esquerre el té tirat lleugera-

119 Marbre blanc de gra molt fi. 0,12 m de llarg; 0,08 m d'amplada; 0,075 m d'alçada. MNAT núm. inv. TSM33-98-1706-3.

120 Marbre blanc de gra fi: 0,14 m de llargària; 0,10 d'amplada; 0,12 m d'alçada, MNAT TSM 33-98-1706. 0, 15 m de llargària; 0,11 m d'amplada, MNAT TSM 33-98-1613. 0,25 m de llargària; 0,15 m d'amplada, MNAT TSM 33-98-1706. 0,035 m de llargària; 0,04 m d'amplada, MNAT TSM 33-98-1706. 0, 14,5 m de llargària; 0,08 m d'amplada, MNAT TSM 33-98-1706. Hi ha un altre fragment que mostra diversos plecs que devia pertànyer a una altra figura de dimensions més grans realitzada en marbre de gra molt gruixut: 0,15 m de llargària; 0,11 m d'amplada. MNAT TSM 33-98-1344.

121 Marbre blanc de gra molt fi: 0,07 m d'alçada; 0,06 d'amplada. MNAT núm. inv. TSM 33-98-1605.

122 Marbre blanc de gra gruixut. Plint: 0,52 m de llargària; 0,46 m d'amplada. Cama esquerra: alçada conservada: 0,72 m. Cuixa dreta: 0,27 m MNAT núm.

fig. 98: Base d'estàtua d'Apol·lo, vista frontal

ment de costat i cap endavant, col·locat sobre el cap d'un toro. A l'esquerra es veu la part inferior d'un tríode de base triangular amb potes que acaben en garres de lleó al centre del qual es troba l'*omphalos*, que mostra sobre la superfície la cua d'una serp. D'aquesta també se'n conserva un altre tros corresponent a la zona més gruixuda del cos que estava enroscat al voltant del tríode (fig. 100). També han arribat fins a nosaltres la pràctica totalitat de la cama esquerra de la figura i el genoll amb part de la cuixa de la dreta (fig. 101).

Malgrat la fragmentació d'aquesta estàtua, es pot observar que es tracta d'una peça de gran qualitat que ha estat modelada amb summa cura, ja que mostra amb tot detall l'anatomia del cos masculí, la musculatura i les venes, així com certs detalls de la serp i el cap de toro. Una datació segura és difícil a causa del mal estat de conservació, però suposem que va ser esculpida en el període d'Adrià, ja que certes característiques les vam trobar en altres exemplars d'aquest mateix moment.

La presència de l'*omphalos* i del tríode dèlfic a més d'una serp ens indica que es tracta d'una representació d'Apol·lo. La posició dels peus permet suposar que l'estàtua pertany a un tipus que mostra la divinitat totalment nua en posició frontal i relaxada, amb el braç dret alçat i col·locat sobre el cap mentre que l'esquerra el té doblegat cap endavant, duent probablement a la mà un arc. Molts investigadors opinen que el model grec, tal com el mostren la major part de les rèpliques romanes, es recolzava amb aquest braç sobre el tríode o un tronc d'arbre (Nagele 1984, 100), encara que d'altres estudiosos pensen que aquesta actitud és una variant deguda als copistes romans i que originalment s'alçava davant d'una columna (Schröder 1986, 169 s.; Knell 2000, 186 s.). El tipus es coneix amb el nom de Lykeios (LIMC II (1984) s.v. Apollon (W. Lambrinudakis *et alii*) 193 i s. núm. 39. LIMC II (1984) s.v. Apollon/Apollo (E. Simon) 379 s.; Nagele 1984, 77-105; Schröder 1986, 167 s. làms. 33-35; Vorster 1993, 58 s. núm. 23 fig. 100-113; Knell 2000, 184 s.), ja que en les fonts antigues

fig. 99: Base d'estàtua d'Apolo, vista posterior

(Luciano, Anarch 7. Schröder 1986, 167 nota 4) s'esmenta que l'estàtua grega s'alçava al Lykeion d'Atenes. S'ha datat al tercer quart del segle IV aC i alguns estudiosos l'atribueixen a Praxíteles, encara que aquesta hipòtesi no és acceptada per tothom (Schröder 1986, 167 s.). Entre les nombroses rèpliques i variants romanes n'hi ha diverses que s'assemblen a la de Tarragona, principalment per la presència del tríode i la serp, com una estatueta que es troba a Dresden (LIMC II (1984) s.v. Apollon (W. Lambrinudakis) 193 s. núm. 39 làm. 184; Nagele 1984, 88 s. núm. 20 fig. 10) i una estàtua procedent de les termes d'Adrià de Leptis Magna, que originalment representava Apol·lo però posteriorment va ser modificada com a retrat de Antinoos (Meyer 1991, 82 s. núm. I 61 làm. 70-72). D'Hispania coneixem un altre exemplar trobat a Carteia, del qual només es conserven diversos fragments (Rodríguez Oliva 1978: 374 s., làm. I 1). Totes aquestes escultures s'han datat en el període d'Adrià. No obstant això, la figura de Tarragona es diferencia de totes les altres pel cap de toro que dona suport el peu esquerre i que resulta molt estrany, ja que es tracta d'un animal que en la mitologia no es relaciona amb Apol·lo. Tampoc ens és coneguda cap imatge d'aquesta divinitat que estigui acompanyada per un boví (LIMC II (1984) s.v. Apollon (W. Lambrinudakis), per la qual cosa és possible que es tracti d'una imatge sincrètica d'Apol·lo i Mitra (Vermaseren 1963, 112 s.). Entre els molts relleus que mostren Mitra amb el toro, n'hi ha un en què el peu dret es recolza sobre el

fig. 100: Fragment de serpent de l'estàtua d'Apol·lo

cap de l'animal (LIMC VI (1992) s.v. Mithras (R. Vollkommer) 606 núm. 230 lám. 355).

Com ja hem esmentat, aquesta estàtua no va ser trobada durant unes excavacions sinó de forma casual. No obstant això, la circumstància que el descobriment tingués lloc en una zona propera avala la hipòtesi que en l'antiguitat devia estar col·locada en les termes. La tipologia de l'escultura no descarta aquesta possibilitat, ja que existeix un paral·lelisme a les termes de Leptis Magna.

4.5 La inscripció musiva

Joan Gómez Pallarès

Es tracta d'una inscripció musiva en *opus uermiculatum* publicada per primera vegada a Díaz et alii 2000 i amb l'edició següent:

[. . .]AC
[. . .]OSTES

Es tracta d'un paviment trobat en una excavació duta a terme al solar número 33 del carrer de Sant Miquel de Tarragona que ha posat al descobert unes termes públiques situades a la zona portuària. La inscripció s'emmarca dins d'una cartel·la situada a l'extrem d'una piscina i el text s'orienta cap als esglaons d'accés. La resta del paviment mostra, per una banda (la superior a la inscripció), una decoració amb un laberint (amb orla de muralla) i, per l'altra (la inferior a la inscripció),

fig. 101: Fragment de peu de l'estàtua d'Apol·lo

una franja decorada amb cercles secants. La inscripció, en tesselles de pasta de vidre de color blau, presenta unes lletres de ca. 10 cm d'alçada, escrites en una capital quadrada amb certes tendències actüaries (sobretot a la T de [- -]ostes). Per desgràcia, l'estat del text és completament fragmentari a la part esquerra i en fa gairebé impossible, des del meu punt de vista, comprendre'l. L'edició que proposem és aquesta:

r.1 [- -]AC
r.2 [- -]ostes
X

Poc es pot aportar a la comprensió d'aquest text, més enllà d'apropar-lo, a partir de la posició que ocupava al paviment de referència, a una tipologia semblant a les que presenten les inscripcions sobre mosaic d'*Hispania* (recollides a Gómez Pallarès 1997= ECIMH; Id. 2002a= ECMH). A r.1 potser podria amagar-s'hi una conjunció copulativa (*ac*), o bé, una altra possibilitat, un imperatiu present del verb *facio*. Pel tipus de textos que normalment es troben les persones que entren a una estança pavimentada amb mosaic inscrit al món romà (no oblidem tampoc la posició de la inscripció a la piscina d'unes termes), tenim tendència a pensar que es tracta més aviat d'un imperatiu en segona persona del singular (*fac*), directament dirigit (sense saber amb quin contingut concret) al banyista que el llegeix. Els paviments que es podrien comparar amb aquest, a ECIMH, és a dir, paviments inscrits que no tenen una relació directa i imprescindible amb una iconografia i

que, a més, es “dirigeixen” a l’usuari, són GI 1; GI 4; MU 4; MU 5; T 1; T 2 (?), entre els més destacats (n’hi ha d’altres, però són més dubtosos i preferim no citar-los aquí). A les conclusions d’ECIMH, p. 197, destacàvem que aquest tipus d’inscripcions musives “presentan fórmulas en relación con el uso del pavimento o el lugar donde éste se encuentra”.

Es tracta de textos inscrits en zones d’accés o de trànsit (com ara el cas que ens ocupa, el qual, per tal de poder entrar i sortir de la piscina, era necessari “trepitjar” i llegir aquest text), que fan referència a l’ús de la zona o a qui llegeix la inscripció. Com que l’única paraula més o menys conservada, [- -]ostes, probablement amaga un [h]ostes que, més o menys, tindria una connotació més aviat negativa, hom podria proposar com a paral·lel més proper, en aquest àmbit, ECIMH, MU 5, de Mazarrón (Múrcia), datat a finals del segle I aC-principis del segle I dC, en què una inscripció avisa, al llindar de la porta, a qui entra *SI . ES . FVR . FORAS* és a dir, “si ets un lladre, fot el camp”. L’imperatiu d’aquesta inscripció trobada a Múrcia i la connotació comminatòria que té fan pensar que la nostra inscripció de les termes de Tarragona potser podria haver presentat també, en la primera línia conservada, un altre imperatiu.

No vull deixar de citar una altra inscripció de Tarragona, certament paral·lela aquesta encara que no tessellada, sinó incisa en pedra de Santa Tecla, que hem pogut estudiar recentment (Gómez Pallarès 2002b, n.T 16, p.121-122, amb foto). Es tracta d’un díptic elegíac escrit en una placa que havia d’haver estat fixada en una paret, probablement (segons la fitxa de l’inventari del Museu Nacional d’Arqueologia de Tarragona) d’un edifici termal, i que reproduïx un tipus de missatge que, en la nostra opinió, tampoc no està gaire lluny del de la inscripció musiva: *Si nitidus uiuas / eccum domus exornata est / si sordes patior / sed {pud}et hospitium*, és a dir “Si duus una vida neta, vet-ho aquí que aquesta casa s’honora. Si ets brut, suportaré oferir-te hospitalitat, però me n’avergonyixo”. Algun verb en imperatiu dirigit a qui es movia per la piscina amb “males intencions” (*hostes*) potser podria proposar-se com a hipòtesi d’interpretació de la nostra inscripció.

Els excavadors de les termes proposen una data per a la construcció de l’edifici de finals del segle II o segle III dC. Creiem, segons la forma de les poques lletres conservades, que aquesta data és correcta (dins la “magnitud” que presenta) i, fins i tot podria proposar-se’n una d’una mica més avançada, de finals del segle III o principis del segle IV sempre segons la paleografia, és clar.

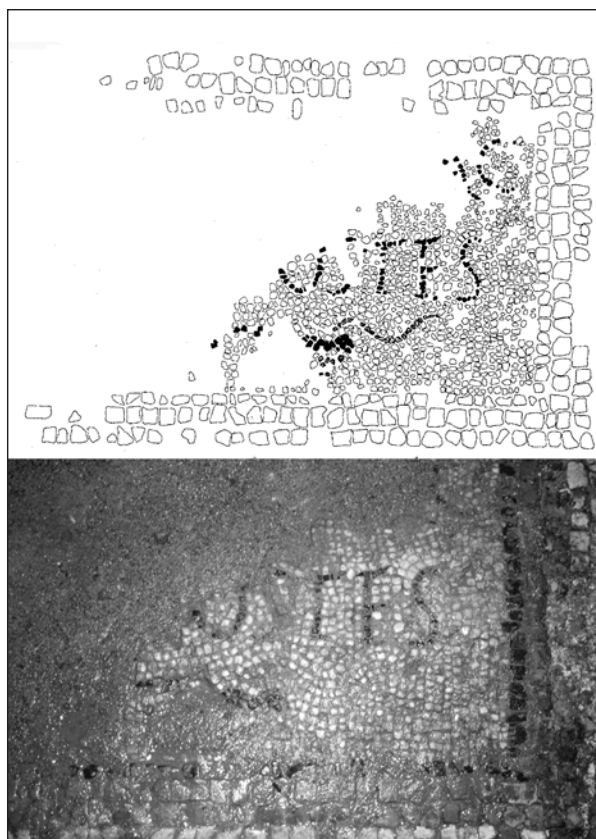

fig. 102: Detalls de la inscripció musiva

4.6 Restes arquitectòniques i musivàries

Montserrat Garcia

4.6.1 Carrer de Sant Miquel 33

La intervenció al solar núm. 33 del carrer de Sant Miquel va possibilitar localitzar diverses peces que formaven part dels ornaments que tenia l’edifici termal. Genèricament, s’adscriuen a dues categories: d’una banda, es tracta de peces de tipus arquitectònic i, de l’altra, de composicions musivàries. Totes s’analitzen en aquest apartat, amb l’objectiu d’aportar algunes dades que s’afegeixin al volum d’informacions disponibles, tant sobre la configuració estructural d’alguns dels àmbits que constituïen el conjunt termal en particular, com sobre la decoració arquitectònica i musivària en general documentada a la ciutat de Tàrraco.¹²³

D’altra banda, les evidències ceramològiques o numismàtiques referents als processos constructius no són definitives. Conseqüentment, la cronologia de les termes s’ha determinat de manera indirecta a partir de l’anàlisi tipològica i la recerca d’exemplars paral·lels als

¹²³ En aquest sentit i especialment pel que fa als materials arquitectònics procedents de Tarragona i d’altres ciutats romanes de la península Ibèrica, en el nostre estudi s’han pres en consideració les dades aportades per M. Recasens (1979 i 1984), J. Gimeno (1991) i M. A. Gutiérrez (1988 i 1992a), respectivament. Altres fonts d’informació igualment valuoses han estat els estudis realitzats per J. L. Barrera i C. Márquez sobre la decoració arquitectònica de les ciutats de Mèrida i Còrdova (Barrera 1984, 2000; Márquez 1993 i 1998a).

nostres materials i composicions musivàries. Del seu estudi, doncs, és possible datar-les en la primera meitat del segle III.

Els materials arquitectònics (bases i capitells, fonamentalment) i les composicions musivàries (sobretot les catifes del laberint amb orla de muralles i la que té cercles intersecants) són elements que perduren força temps en els repertoris decoratius. Ambdues categories s'adscriuen a les tradicions artístiques itàliques, les quals des de mitjan segle II en endavant, van evolucionar en el tractament de les formes i hi van incorporar nous tipus i registres ornamentals.

Amb relació als elements arquitectònics, el procés es va materialitzar d'una manera més evident en els capitells jònics i corintis, en els quals a partir del segle III es constata una tendència considerable cap a la simplificació i l'abstracció dels motius ornamentals que els constituïen. En aquesta mateixa situació es troba l'aparició en els circuits comercials de nous tipus, de procedència oriental, fins aleshores inèdits a les províncies occidentals com, per exemple, els capitells corintis asiàtics.

Les dues composicions musives esmentades també presenten antecedents directes en la tradició itàlica dels mosaics bicroms (derivada, al seu torn, dels repertoris hel·lenístics), característics del període tardorepublicà (segles II-I aC). A partir de la segona meitat del segle II dC, aquests registres decoratius es van incorporar als repertoris nord-africans i van ser objecte de transformacions diverses, les quals esdevenen

evidents tant en les composicions amb laberint i orla de muralla com en les composicions de cercles intersecants. A aquest estadi evolutiu s'adscriu la introducció de la policromia, així com les diverses variants tipològiques que adoptaren alguns laberints (tant pel que fa a la morfologia general, decoració dels meandres i com al tema que hi ha al centre del laberint) i els cercles intersecants (de vegades, per exemple, amb els perfils interiors dentats).

Element 1. Base àtica amb plint (fig. 103).

Procedència: la peça es va localitzar en un estrat dels segles XIX-XX i constituïa part del mateix dipòsit que l'element 2.

Localització actual: magatzem del Museu Nacional Arqueològic de Tarragona (MNAT). Sigla TSM-33-94-202-2.

Ubicació original: podria haver constituït part de la sala I.

Material: marbre blanc indeterminat.

Dimensions: alt.: 30 cm; diàm.: 50 cm (superior).

*Marques:*¹²⁴ orifici central rectangular destinat a fixar la base amb el fust corresponent.

Estat de conservació: regular. Peça fragmentada longitudinalment amb el perfil complet. De la totalitat del diàmetre en conserva, aproximadament, la meitat.

*Datació:*¹²⁵ període altimperial.

Característiques. Base llisa constituïda per un plint (60 cm x 36 cm x 6 cm) sobre el qual se situa el tor inferior (elaborats ambdós unitàriament) de 5,5 cm d'alçada, mentre que la del tor superior és lleugerament menor (4,5 cm). Tots dos, amb un diàmetre idèntic, estan separats per una escòcia aproximadament parabòlica de 3,5 cm d'alçada, definida per una concavitat delimitada per dos llistells plans d'1 cm d'alçada. Es degué realitzar de manera completament diferenciada amb relació al fust, ja que no s'hi observa que aquest arrenqui d'enlloc. En la superfície del tor superior s'ha constatat la presència d'empremtes de gardina.

Paral·lels: Gimeno 1991, 165, núm. 154; Pensabene 1993, 68, núm. 61; Gimeno 1991, I, 365, núm. 157; Alarcão *et alii* 1977, pl. LXXXV; Madrid 1999, 91; Chiner 1990, 89-94, figs. B. 1-B.8, B. 17-B. 20; làms. VI-VII; Madrid 1999, 91-92, PTR-3, PTR-8; Jiménez 1992, làm. 1-2; Márquez 1998, 117, nota 20; Barrera 2002, 57, 59, fig. 1; Adam 1994, 102, fig. 4; Pensabene 1989, 22, fig. 29, tav. 98-99; Pensabene 1988, 68, fig. 19; González/Rafel 1993, 206 i Hernández *et alii* 1993, 41.

Comentari. A partir del període augustal i especialment julioclaudi i flavi, els elements en els quals s'es-

fig. 103: Element 1

124 Traces de fabricació, transport, elevació o subjecció.

125 Les datacions que proposem en endavant es basen exclusivament en criteris estilístics, sense tenir en compte altres dades obtingudes durant els treballs arqueològics.

tructurava la base àtica experimentaren diverses transformacions, de les quals la més rellevant fou afegir-hi plint sobre el qual es recolzà el tor inferior per configurar un nou tipus de base que va perdurar al llarg del període altimperial. Paral·lelament a aquest procés, la resta d'elements que definien la base també van tenir lleugeres alteracions respecte de la morfologia inicial.

Pel que fa al plint, si bé és cert que l'inici es remunta a l'època de Sul·la, cronologia a la qual s'adscriu el temple rectangular del Fòrum Boari (Chiner 1990, 89), cal assenyalar que es devia tractar d'una utilització certament puntual, ja que no es va generalitzar fins al final del segle I aC (Amy/Gros 1979, 123).

Sobre el plint se situaven la resta d'elements de la base, la qual a partir d'aleshores, a diferència del que succeïa en els períodes precedents, ja no es construïa conjuntament amb el fust en el mateix bloc, la qual cosa comportà una independència total d'ambdós elements (Márquez 1998a, 117).

Al final del període tardorepublicà, l'escòcia tenia unes dimensions molt reduïdes, ja que únicament separava els dos tors (Chiner 1990, 89; Márquez 1998a, 117). De manera progressiva, començà a assolir més rellevància en l'estructura de la base, adoptant una morfologia cònca i trobant-se delimitada per dos filets.¹²⁶ En el decurs del segle I aC, la seva importància va augmentar de manera conjunta a la del tor superior, ja que tenia un perfil de més entitat que el de la motllura inferior. D'aquesta manera constituïa el perfil àtic que apareix en la major part de les construccions datades al final del període tardorepublicà i començament de l'època altimperial (Chiner 1990, 89). En el període augustal, sota la influència hel·lenística, adoptà la morfologia parabòlica que caracteritzà aquest element a partir d'aleshores (Márquez 1998a, 117).

Les bases àtiques amb plint van esdevenir un element fonamental en la decoració arquitectònica desenvolupada a partir del període augustal, aproximadament durant els anys 20-10 aC (Jiménez 1975, 267, 280-288, 290-291; Gros 1979, 67; Gutiérrez 1992b, 97; Madrid 1999, 92). A la Narbonesa, fins i tot la seva presència no es constatà en els edificis públics fins als darrers moments del regnat d'August o començament del de Tiberi (Gutiérrez 1992b, 97). Es tracta d'un tipus que va perdurar molt (fins al segle III), com ho

evidencien les bases localitzades a la *villa* de Torre Andreu (Lleida), amb una cronologia que se situa en els segles II-III (González/Rafel 1993, 206), i al *proscenium* del Teatre romà de Sagunt, remodelat al segle III (Hernández *et alii* 1993, 41).

La base procedent del recinte termal del carrer de Sant Miquel, 33 s'adscriu a aquesta modalitat de perfil àtic complet amb escòcia (habitualment accentuada, tot i que en el nostre cas presenta una curvatura reduïda), plint i independència del fust, denominada pel Dr. J. Gimeno tipus imperial. Segons l'opinió d'aquest autor, la introducció d'aquest element està vinculada al procés de monumentalització urbana que es produí coetàniament a la marmorització dels espais de poder de la ciutat de Tarragona (Gimeno 1991, I, 363-365). En aquest context incloem una base, de procedència desconeguda i actualment conservada al MNAT, amb una cronologia de segona meitat del segle I - segle II (Gimeno 1991, 165, núm. 154; Pensabene 1993, 68, núm. 61) i una altra de trobada al carrer d'Adrià (Gimeno 1991, I, 365, núm. 157).

La resta de paral·lels localitzats corresponen a peces amb una cronologia que abraça el període que se situa entre els darrers decennis del segle I aC i el segle II dC, procedents d'altres punts de la península Ibèrica¹²⁷ i d'Itàlia.¹²⁸

Element 2. Fust (fig. 105).

Procedència: de la mateixa manera que el cas precedent (element 1), la peça aparegué en el decurs de l'excavació d'un estrat corresponent a una aportació antròpica de sediment amb una cronologia formativa assimilable als segles XIX-XX.

Localització actual: magatzem del MNAT. Sigla TSM-33-94-403-1.

Ubicació original: tot i que es localitzà en una àrea lleugerament desplaçada amb relació al sector on aparegué la base anterior (element 1), no es descarta la possibilitat que aquest fust també hagués constituït part del pòrtic de la sala I.

Material: marbre blanc indeterminat.

Dimensions: alt.: 59 cm; diàm. restituït entorn els 50 cm.

Evidències de revestiment: en alguna àrea puntual, s'hi observen restes d'argamassa.

Estat de conservació: regular. Del diàmetre absolut, solament se'n conserva una superfície menor a la meitat (uns 20 cm), ja que la peça fou seccionada com-

¹²⁶ Aquest fet es constata en algunes bases procedents tant del Temple D de Cosa com d'un altre recinte de les mateixes característiques descobert a Bolsena i amb una cronologia de segle II aC.

¹²⁷ Sector del pati palestra de les termes augustals de Conímbriga (Alarcão *et alii* 1977, pl. LXXXV), bases localitzades a la muralla romana de Barcelona datades en la segona meitat del segle I (Madrid 1999, 91), Sagunt (Chiner 1990, 89-94, figs. B. 1-B.8, B. 17-B. 20; làms. VI-VII), Teatre de Cartagena, pòrtic de la via de la plaça de los Tres Reyes de Cartagena de mitjan segle I-segona meitat del segle II (Madrid 1999, 91-92, PTR-3, PTR-8), temple del carrer Claudio Marcelo de Còrdova d'època julioclaudia (Jiménez 1992, làmina 1-2; Márquez 1998, 117, nota 20) i base del Teatre romà de Regina, d'època de Domicià (Barrera 2002, 57, 59, fig. 1).

¹²⁸ Temple de Portunus del Fòrum Boari, datat en la primera meitat del segle I aC (Adam 1994, 102, fig. 4), Teatre romà de Ferento, amb una cronologia dels primers decennis del segle I (Pensabene 1989, 22, fig. 29, tav. 98-99) i Amfiteatre flavi (Pensabene 1988, 68, fig. 19).

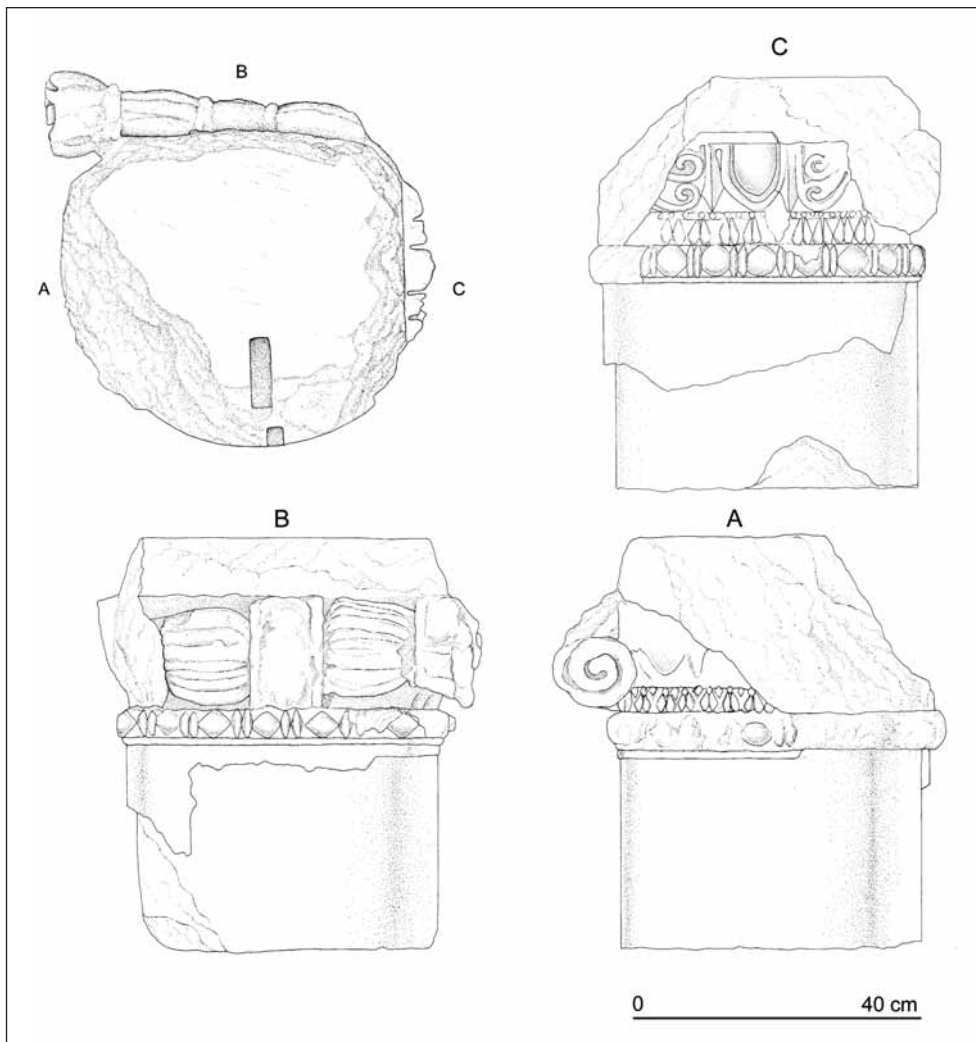
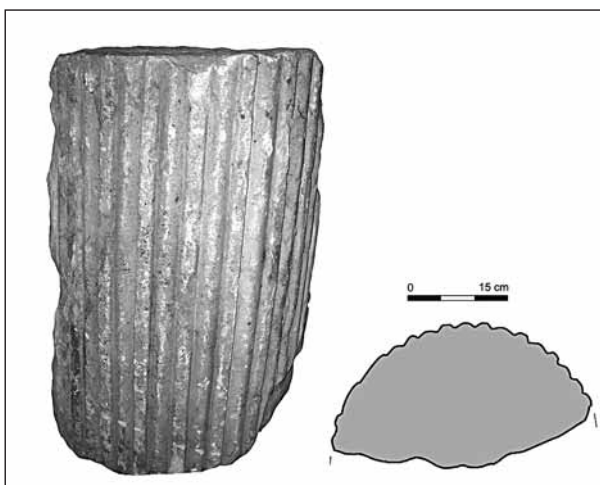

fig. 104: Planta i alçats de l'element 3

pletament en la part posterior de forma longitudinal amb un retall de morfologia més o menys bisellada. Al el sector superior, a l'esquerra hi ha una concavitat rectangular de 10 cm de llargària i 11 cm d'amplada. La presència d'aquest escapçall podria interpretar-se com una evidència de reutilització del fust, un cop aquest deixà de complir la seva funcionalitat inicial (com a element sustentador bé exempt o no).

fig. 105: Element 2

Datació: indeterminada.

Característiques. Fust amb rudentatio que té una morfologia aproximadament troncònica. La peça està constituïda per 16 llistells de perfil diferent, de secció rectangular i parabòlica amb una amplada de 2,5 cm i 3,5 cm, respectivament, disposats de manera successiva. En algun sector puntual de la superfície, s'han constatat petites taques d'oxidació d'alguna peça de ferro (en l'actualitat desapareguda) amb la qual degué estar en contacte en un període cronològic indeterminat, ja que bé podria haver-se tractat d'un element relacionat estructuralment amb el fust, o bé podria haver-hi estat en contacte després que s'hagués amortitzat el sector termal del qual formava part.

Element 3. Capitell jònic (figs. 104,106-108).

Procedència: la peça fou localitzada en el decurs de l'excavació d'un estrat corresponent a la fase d'abandonament del període tardoantic i prop de la *piscina frigidaria* (sector 13, àmbit 1).

Localització actual: magatzem del MNAT. Sigla TSM-33-98-1501-1.

Ubicació original: formava part del porticat del *frigidarium*.

Material: lumaquèl·lica

Dimensions: alt.: 57 cm; diàm.: 48 cm (a l'àbac) i 45 cm (al collarí).

Marques: a la superfície de l'àbac, prop del coixinet esquerre, hi ha una cua d'oreneta de 10 cm de llargària i 3 cm d'amplada. A la part més propera a aquest *pulvinus*, també s'ha constatat una altra concavitat rectangular de 2,4 cm de llargària i 2 cm d'amplada i de funcionalitat indeterminada. No es descarta que pugui tractar-se d'una cavitat destinada a facilitar la unió amb l'arquitrau mitjançant un sistema de grapes. *Evidències de revestiment:* al summoscap i de color blanc.

Estat de conservació: regular. La peça està molt desgastada, de manera que cap de les quatre cares es conserva completa. El sector que manté una superfície més gran és la part frontal, ja que si bé té l'àbac totalment seccionat i han desaparegut les dues volutes, en canvi, es conserven el collarí i part de l'equí. També s'hi observen algunes evidències dels elements que constitueixen el coixinet dret i la part posterior. Presenta evidències de rubefacció entre la voluta dreta i el coixinet dret.

Datació: segle III.

Característiques. La peça presenta el summoscap de la columna separat de l'equí per un collarí decorat amb perles i astràgals de factura ben definida. Sobre aquest, apareix una corona constituïda a la part inferior per una successió de llengüetes, mentre que al sector superior (a l'àrea on es juxtaposen cadascuna) s'hi observa un element de morfologia romboïdal de menors dimensions que les anteriors.

Els elements que configuren la part frontal de la peça i la disposició en l'esquema decoratiu possibiliten identificar la nostra peça dins la tipologia formulada per la Dra. M^a. A. Gutiérrez en general com a front tipus 3 (Gutiérrez 1992a, 43-44). Tot i amb això, la peça presenta unes característiques ben definides, assimilables a dues variants diferents d'aquesta categoria (tipus 3a i 3b). En general, la primera es caracteritza per un *kyma* constituït per tres òvuls complerts separats per sagetes sobre el qual se situa el canal de la voluta (Gutiérrez 1992a, 43-44, fig. 5a), mentre que el nostre cas en particular aquestes no són completes, sinó que la morfologia correspon a la de tres semigallons apuntats delimitats per unes fines motlures i separades per sagetes. D'altra banda, la presència del canal de la voluta a la part superior de l'equí, separant-lo de l'àbac, i no a la inferior és precisament l'element que permet distingir-lo de la segona de les variants esmentades, si bé és cert que la morfologia de les dues semipalmetes conservades (no es descarta la possibilitat que n'existís una altra, ja desapareguda) s'adapta millor a aquesta modalitat (Gutiérrez 1992a, 44, fig. 5b). Les semipalmetes emmascaren parcialment els òvuls laterals. L'àbac està absolutament malmès, de manera que és impossible determinar-ne tant el tipus

fig. 106: Frontal de l'element 3

de motlluració com si tenia algun element que decorés la part central.

Dels *pulvini* tan sols es conserva en un estat força fragmentari el que se situava a la dreta de la part frontal. Està constituït per un *balteus*, decorat amb una fulla d'acant molt malmesa, que té delimitacions del tipus A definides per un bastonet a cada banda (Gutiérrez 1992a, 52, fig. 11a). A ambdós costats del *balteus* apareix la resta de la decoració del coixinet, tot i que en un estat de conservació tan precari que no ha estat possible determinar de quin tipus d'element es tracta.

A la part posterior, a l'esquerra, s'hi observen les restes molt malmeses del collarí, al qual se superposa una corona de llengüetes i motius romboïdals (elements idèntics als de la cara frontal), i del sector interior de la voluta corresponent sense que s'hagi constatat la presència de cap element decoratiu a l'ull.

Paral·lels: Recasens 1979, 52-53, núm. 5-6, lám. 5-6; Gutiérrez 1992a, 37, núm. 112, fig. 111a-111b i Pensabene 1984, 53, fig. 52.

Comentari. Les característiques que presenten tant els nostres capitells jònics (elements 3 i 4; per a aquest, vegeu més avall) com l'element 6 (capitell corinti asiàtic, vegeu més avall) han possibilitat adscriure'ls plenament a un procés evolutiu en el qual es generalitzà la utilització de models procedents de la part oriental de l'Imperi enfront dels corrents presents en els períodes precedents, els quals seguien els esquemes dictats per la tradició itàlica (Gimeno 1992, 92-94).

El fenomen, caracteritzat per l'adopció de nous tipus i motius, s'inicià aproximadament en l'època d'Adrià i va perdurar fins als segles IV-V. A aquest context

fig. 107: Pulvinus de l'element 3

fig. 108: Cara posterior de l'element 3

s'adscriuen tant una evolució formal dels materials arquitectònics preexistents, com els capitells jònics (realitzats amb materials locals), com l'assimilació d'altres tipus totalment inèdits fins aleshores, com per exemple l'ordre compost (Gimeno 1992, 75-93) i els capitells corintis asiàtics (Pensabene 1986, 287-304; Gutiérrez 1992a, 147).

En el decurs dels segles II-III, el capitell jònic fou objecte de diverses transformacions que en van modificar les proporcions, però també van incidir considerablement en els motius i en la disposició dins l'esquema ornamental. D'aquesta manera, es generalitzà la presència, entre el *kyma* i el collarí de perles i astràgals,¹²⁹ d'una corona de pètals lanceolats amb una nervadura central incisa de petites dimensions entre les quals de vegades apareixien fulles d'aigua. També va esdevenir habitual posar-hi una flor com a motiu ornamental de l'ull de la voluta (Recasens 1979, 130; Ariño *et alii* 1991, 99, 101-102).

Des d'un punt de vista cronològic, l'anàlisi dels motius de l'àrea frontal de l'element 3 mostra una simplificació i diversitat considerables de l'esquema i defineix una tendència ornamental que es va desenvolupar especialment a partir del segle III dC (Gutiérrez 1988, 109-110, 112). Aquest fet es constata per la presència d'un *kymation* amb tres òvuls apuntats¹³⁰ de morfologia de tres quarts respecte al major desenvolupament

de la seva superfície en les períodes precedents i separats per sagetes¹³¹ (Gutiérrez 1988, 67). Una altra de les particularitats d'aquesta tendència, en general, correspon a l'absència del canal de voluta en aquest període (Gutiérrez 1988, 109-110, 112), la qual cosa no es constata en el nostre capitell.

La proliferació dels capitells jònics als segles II-IV va tenir una incidència realment considerable en ciutats com Roma i Òstia, però aquest fenomen també s'ha constatat en altres ciutats, com per exemple Tarragona (Recasens 1979, 130).

Els paral·lels més propers, tot i que presenten algunes diferències en el tractament dels elements (tant entre ells i respecte al nostre capitell), són quatre peces actualment exposades al MNAT (núms. d'inventari 34.238, 34.235, 87 i 34.236). Les dues primeres¹³² s'han datat en la segona meitat del segle II-final del segle III i final del segle III-principi del IV respectivament (Recasens 1979, 52-53, núm. 5-6, làm. 5-6; Gutiérrez 1992a, 37, núm. 112, fig. 111a-111b). Les dues darreres, per a les quals s'ha determinat una cronologia de final del segle III-principi del segle IV, són les que mostren més similituds amb el nostre exemplar, especialment l'esmentada en darrer terme.

D'altres capitells que presenten un esquema similar a l'element 4 procedeixen de l'interior del pronaos del

129 Els collarins realitzats al segle II i en períodes posteriors presenten unes particularitats diferents de les d'aquests elements amb una cronologia precedent. Inicialment, els elements que els constituïen tenien formes més arrodonides, però a partir del període severià els perfils adoptaren una morfologia menys voluminosa i més apuntada (Fernandes 1998, 232, nota a peu de pàg. 18).

130 La utilització d'òvuls amb morfologia apuntada a la part inferior va ser especialment freqüent a partir dels segles III i IV (Márquez 1993, 183; Fernandes 1998, 236).

131 La terminació triangular de les llancetes té paral·lels a la ciutat d'Òstia, en peces realitzades des de l'època d'Adrià (Fernandes 1998, 235).

132 El capitell núm. 34.238 correspon a una peça procedent del carrer dels Caputxins, núm. 24, realitzada amb pedra del Mèdol amb un revestiment d'estuc (Recasens 1979, 52, núm. 5, làm. 5).

temple de Saturn,¹³³ el qual es va remodelar en la segona meitat del segle IV (Pensabene 1984, 53, fig. 52).

Element 4. Capitell jònic (fig. 109).

Procedència: la peça formava part del material recuperat en el decurs de l'excavació d'un farciment dipositat a l'interior de la *piscina frigidaria* amb una cronologia formativa de segle VII.

Localització actual: magatzem del MNAT. Sigla TSM-33-98-1503-1.

Ubicació original: formava part del porticat del *frigidarium*.

Material: lumaquèl·lica.

Dimensions: alt.: 63 cm; diàm: indeterminat (a l'àbac) i 57 cm (al collarí).

Evidències de revestiment: en algun sector puntual s'observen restes d'argamassa.

Estat de conservació: dolent. La peça està gairebé tota seccionada, de manera que en l'àrea conservada, de morfologia piramidal, pràcticament ha desaparegut qualsevol evidència dels elements que la constitueixen. Les úniques restes conservades són el collarí i, parcialment, el coixinet dret (*balteus* i delimitacions).

Datació: indeterminada.

Característiques. La peça està elaborada unitàriament amb el fust (llis) de la columna, del qual també s'ha conservat el *summoscap*. Sobre aquest hi ha, gairebé ocupant la totalitat del diàmetre, el collarí constituït per una successió de perles i astràgals. A continuació se situa l'equí, del qual els únics elements conservats corresponen a un filet (sobre el qual trobaríem el *kyma*) i el *pulvinus* dret. Està definit per un *balteus*, decorat amb dues fulles d'acant amb delimitacions del tipus A consistents en un bastonet a banda i banda (Gutiérrez 1992a, 52, fig. 11a).

Element 5. Capitell corinti (figs. 110 i 111).

Procedència: peça recuperada fora de context, en un dipòsit datat als segles XIX-XX que s'incloua en la seqüència estratigràfica que amortitzava els paviments de l'accés a la *piscina frigidaria*.

Localització actual: magatzem del MNAT. Sigla TSM-33-94-202-1.

Ubicació original: indeterminada.

Material: lumaquèl·lica.

Dimensions: alt.: 50 cm; diàm: 45 cm (a l'àbac) i 53 cm (al collarí).

Evidències de revestiment: restes d'argamassa en alguna zona molt puntual.

Estat de conservació: regular. L'element manté quasi tot el volum, tot i que l'estat de cadascun dels laterals és força precari. A la part posterior i al costat esquerre (fracturat a la part inferior unitàriament amb la cara

fig. 109: Pulvinus dret de l'element 4

frontal), gairebé ha perdut qualsevol resta d'ornamentació. Les àrees més ben conservades (tot i que incompletes) són la cara frontal (d'on gairebé han desaparegut les fulles d'acant de la segona corona situades als laterals) i el costat dret. La superfície de l'àbac i el sector on se situà la flor estan enrogits, com a conseqüència de l'exposició al foc.

Datació: segle III.

Característiques. Capitell de pilastra, a la base del qual hi ha escasses evidències del collarí, ja que tan sols se n'insinua lleument la morfologia i no és possible verificar si aquesta franja tenia algun tipus de decoració o no. L'ornamentació del càl·lat de la cara frontal té un esquema i una execució absolutament simplificats. A la superfície s'observen dues corones de fulles d'acant gairebé adherides al cos de la peça que es despleguen molt lleument en l'extrem superior. Les dues corones d'acant s'organitzen a partir de la presència de tres fulles constituïdes per cinc lòbuls articulats en tres minúsculs pètals amb les extremitats arrodonides que donen una morfologia quasi semicircular a la fulla d'acant, allunyant-se de la tipologia canònica d'aquests elements vegetals. A la superfície s'hi observa nítidament el nervi central, definit per dos solcs més accentuats entorn dels quals apareixen d'altres de secundaris amb incisions menys intenses que les anteriors. Les zones d'ombra entre els diversos lòbuls esdevenen

¹³³ Tot i que, en l'esquema es constata més abstracció que en el nostre capitell i alguns elements en particular (com per exemple, els òvuls) presenten diferències, també s'observen nombroses similituds en els òvuls separats per sagetes de morfologia apuntada a la part inferior i amb relació a una orla sota aquestes.

fig. 110: Frontal de l'element 5

pràcticament inexistents, ja que tan sols se n'insinuen dues en la fulla central de la segona corona. Els caulicles se situen a banda i banda i es van esculpir de forma esquemàtica (amb lleus incisions en el tronc), tenen una disposició quasi vertical i un aspecte realment voluminós (particularitat que també es podria aplicar a la resta d'elements que configuren el capitell). Sobre l'orla de cordons, s'hi observen els calzes amb una morfologia de fulla d'acant en el contorn interior i configurant zones d'ombra (a la part inferior) de forma rectangular. Sobre la part superior de la fulla central es desenvolupa el tall (de morfologia espiraliforme) de la flor de l'àbac, desapareguda totalment.

Paral·lels: Gimeno 1991, II, 835-836, núm. 1241-1242, fig. 149; Recasens 1979, núm. 28, 30, làm. 26, 28; Gutiérrez 1992a, núm. 629; Gutiérrez 1992a, 145, núms. 562-564, 598, 600, 616, 618-620, 631; Vaquerizo/Noguera 1997, 50, làm. 13; Díaz 1985, 125; Díaz 1985, 125-126; Belloni 1951, 15-16, 19, núm. 36-37, núm. 42 i Settis 1984, 280, núm. 128.

Comentari. Les particularitats que es constaten en el capitell corinti identificat com a element 5 ens situen en una dinàmica evolutiva, especialment rellevant a partir del segle III, a la qual també s'adscriuen les transformacions experimentades per altres tipus de

fig. 111: Detall fulles d'acant de la corona inferior de l'element 5

capitells, com per exemple els jònics (*vide supra*), i l'aparició en els circuits comercials d'altres variants de procedència asiàtica.

En aquest element s'identifiquen alguns dels motius ornamentals corresponents a la tipologia del capitell corinti de tradició itàlica, els quals apareixen representats en un marc cronològic molt ampli, des dels inicis del període tardorepublicà fins als segles IV-V (presència de dues corones de fulles d'acant, caulicles, hèlixs i el tall de la flor de l'àbac). En el nostre cas, el tractament mecànic que reben, la qual cosa en determinats exemplars es manifesta bé en una simplificació considerable de les formes (Conce 1997, 136) o bé en la desaparició d'alguns dels elements que configuraven la morfologia del capitell en períodes precedents, ens remet a una interpretació local d'aquests motius. D'altra banda, la inexistència absoluta d'elements efectuats amb la tècnica del trepant¹³⁴ així com la disposició de les fulles d'acant totalment planes i adherides al *kalathos*, esdevenen indicis cronològics rellevants per determinar una data per a la peça, en un context no anterior a la meitat del segle III (Gutiérrez 1992, 144). Les característiques de la peça han permès assimilar-la amb d'altres documentades a Tarragona¹³⁵ i en altres punts de la península Ibèrica¹³⁶ i d'Itàlia.¹³⁷

Element 6. Capitell corinti asiàtic (figs. 112 i 113). *Procedència:* la peça formava part del material localitzat durant els treballs d'excavació d'un farciment dipositat a la *piscina frigidaria* amb una datació formativa de segle VII.

¹³⁴ Consideració realitzada a partir de l'absència d'un efecte de clarobscur o de relleu accentuat que possibiliti definir amb claredat els diversos elements decoratius que constitueixen la peça.

¹³⁵ Es tracten de dues peces procedents del Teatre amb una cronologia complexa, posterior a la remodelació de l'edifici cap al segle II (Gimeno 1991, 835-836, núm. 1241-1242, fig. 149). També han aparegut altres peces similars datades al segle III (Recasens 1979, núms. 28 i 30, làms. 26 i 28; Gutiérrez 1992a, núm. 629).

¹³⁶ Com per exemple, a Còrdova (Gutiérrez, 1992a, 145, núms. 562-564, 598, 600, 616, 618-620 i 631) i a la vil·la romana d'Almedinilla (Vaquerizo/Noguera 1997, 50, làm. 13). De Sevilla procedeix l'exemplar G. 12 de la forma 7 (actualment emplaçat als Jardines de Murillo), amb una cronologia del segle III dC (Díaz 1985, 125), i de Màlaga, la peça identificada com a G. 14 de la Forma 8 (exposada al Museu Provincial de Belles Arts), amb una datació de la primera meitat del segle III dC (Díaz 1985, 125-126).

¹³⁷ Tres capitells amb una cronologia de segles III i IV procedents de Milà (Belloni 1951, 15-16, 19, núm. 36-37, núm. 42) i un altre, datat al segle III, conservat a la Sala del Grifo de l'Opera della Primaziale de Pisa (Settis 1984, 280, núm. 128).

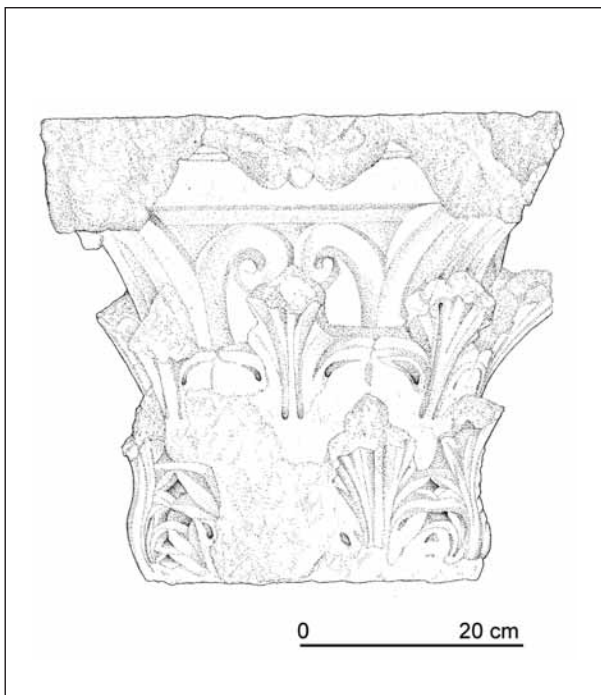

fig. 112: Frontal de l'element 6

Localització actual: magatzem del MNAT. Sigla TSM-33-98-1505-1.

Ubicació original: constituïa part del pòrtic del *frigidarium*.

Material: pedra calcària blanca de considerable duresa de procedència indeterminada.

Dimensions: alt.: 42 cm; diàm: 46 cm (en l'àbac); collari: 30 cm

Estat de conservació: regular. La peça conserva el perfil pràcticament complet, tot i que s'han observat diverses llacunes en cadascuna de les cares. Els sectors que estan més complets corresponen als dos laterals, mentre que a la part posterior i frontal s'hi observen diversos buits. Així, per exemple, del sector inferior frontal gairebé ha desaparegut completament un terç de la superfície.

Datació: segle III

Característiques. El capitell, que té forma de campana, està configurat a partir de dues corones de fulles d'acant del tipus espinós absolutament desplegades i fixades a la superfície del *kalathos*, però amb l'àrea superior diferenciada de la resta i acabada de forma apuntada. Els acants de l'*ima folia* s'organitzen en cinc lòbuls formats per tres minúscules fulles amb les extremitats molt anguloses, les quals defineixen digitacions aproximadament lanceolades que es juxtaposen amb les de les fulles situades tot just al costat i configuren quatre figures geomètriques (un rombe, un rectangle i dos triangles). Aquesta tendència també es constata en les fulles de la *secunda folia*, on els lòbuls que ocupen la part central també s'aproximen amb els del costat. En aquest cas, però, l'efecte que s'obté correspon a tres ponts marmoris amb zones d'ombra angulars, elements que substitueixen els caulicles en aquesta moda-

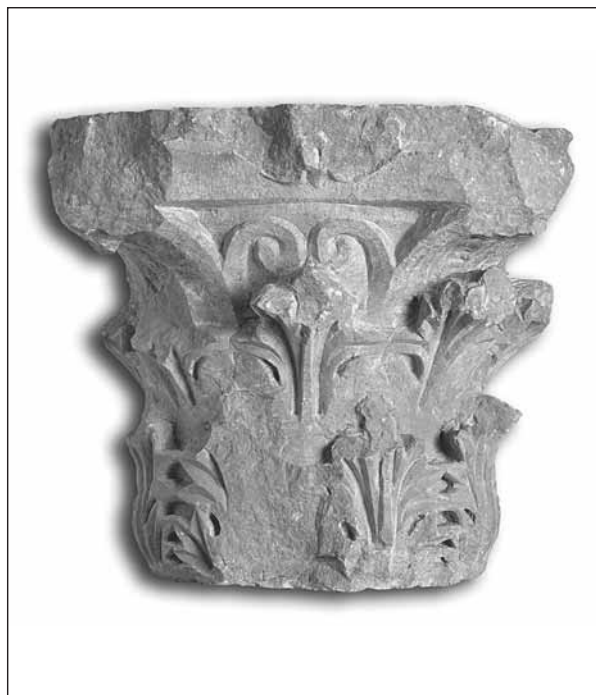

fig. 113: Frontal de l'element 6

litat de capitell (Márquez 1993, 207). Sobre aquests, d'una banda es desenvolupaven les que han desaparegut i de l'altra, apareixen les hèlixs en forma de cinta llista de secció lleugerament cònca. L'àbac del capitell, tot i estar molt deteriorat, devia tenir una superfície cònca motllurada, on hi ha un pètal inferior de la flor central acabat de forma apuntada. A banda i banda d'aquesta s'observen les restes d'un llistell.

Paral·lels: Gutiérrez 1982, 36-38, fig. 3. 1, lám. V. 1; Gutiérrez 1992a, 149, 152, núm. 648, fig. 16. 2; Corzo 1993, 164; Márquez 1993, 158-159, núm. 305, làmina 90; Candilio 1993, 44-45, nota a peu de pàg. 56, fig. 31; Pensabene 1973, 99, núm. 354, tav. XXXV; Pensabene 1973, 235, núm. 355, tav. XXXV; Pensabene 1986, 312, fig. 3d; Pensabene 1986, 313, fig. 4d; Pensabene 1986, 312-313, fig. 4b; Pensabene 1986, 313, fig. 4c; Conti 1981, 36, núm. 13, fig. 13; Pensabene 1986, 315, fig. 5b i Ferchiou 1983, 82, fig. 10.

Comentari. Es tracta d'un tipus originari d'Àsia Menor que va aparèixer a Roma, Òstia i en altres zones de la Mediterrània occidental a partir de la meitat del segle II (Pensabene 1973, 235-239; Pensabene 1986, 285, 304; Márquez 1988-1989, 117; Gimeno 1992, 75-94; Gutiérrez 1992a, 147). Es tracta d'un fenomen possiblement promogut durant el regnat d'Adrià, ja que en algunes zones determinades de l'Imperi s'observa la presència de peces que apunten vers aquesta direcció (Gimeno 1991, 346; Márquez 1992, 119; Márquez 1993, 207). De tota manera, la generalització en la major part dels circuits comercials es va produir fonamentalment en l'època dels Sever i, sobretot, al segle IV. En l'evolució es produí un fenomen similar al que es constata en el cas dels capitells

corintis, la qual cosa va implicar una simplificació i abstracció progressives dels motius ornamentals, fins al punt que alguns van arribar a desaparèixer (Gutiérrez 1982, 36).

Una de les àrees de la península Ibèrica on es documenten una major proporció de capitells corintis asiàtics és Còrdova,¹³⁸ la majoria dels quals abracen una cronologia dels segles III-IV (Márquez 1993, 157-162, núm. 304-312, làmina 90-92), període en el qual assoliren el màxim desenvolupament coetàniament a una disminució de la proporció d'altres tipus, com per exemple el jònic, el corinti i el corintitzant (Márquez 1992, 121, 125).

A diferència del que succeí a Còrdova, tant a la ciutat de Mèrida com al nord-est peninsular, la utilització de capitells corintis asiàtics fou gairebé residual (Márquez 1993, 207). Una evidència d'aquest fenomen la trobem a la mateixa Tarragona, on la presència fins al moment era merament testimonial, ja que fins a la nostra troballa l'únic element que havia possibilitat documentar-lo corresponia a un fragment procedent del Fòrum de la Colònia (registrat com a MNAT 5443). Es tractava d'una peça de dimensions certament reduïdes que, amb les reserves oportunes, va ser identificada, com un capitell corinti asiàtic corresponent a una reedificació d'aquest espai foral (Gimeno 1992, 98, 101) amb una cronologia de final del segle II-principis del segle III (Gimeno 1991, 345).

Les característiques del nostre element han possibilitat adscriure'l a les tendències decoratives del segle III, les quals s'allunyen de la major part de les peces cordoveses. Així doncs, entre elles es constaten diferències considerables, de les quals la més evident és el tractament de les formes. En els capitells cordovesos, fets amb menys naturalisme que el nostre, s'observa una acusada tendència a l'esquematització dels elements, fenomen intrínsec en les peces de cronologia més tardana que la del nostre capitell. La major part de peces cordoveses s'han datat al segle IV (Márquez 1993, 157-162, núm. 304-312, làmina 90-92).

Els dos únics *paral·lels* localitzats a la península Ibèrica procedeixen de la Bètica,¹³⁹ tot i que la major part dels exemplars similars es localitzen a Itàlia i es daten al segle III - principis del IV.¹⁴⁰ El nostre capitell també té algunes similituds amb alguna peça nord-africana.¹⁴¹

Mosaic 1. Composició de *crustae* (figs. 18 i 28).

Emplaçament original: àmbit V. Les dades disponibles han possibilitat determinar que la catifa corresponia a una remodelació estructural pertanyent a la fase V, que comportà una transformació de l'itinerari de circulació entre els àmbits IV i V. La *refectio* de l'estança també va afectar els murs, ja que es va afegir un revestiment parietal marmori a l'àrea corresponent al sòcol, fet amb plaques lapídies verticals.

Materials: marbres de procedències diverses, tant d'importació (*pavonazzetto*, *bardiglio di Carrara* i *cipollino*) com varietats procedents de pedreres de la mateixa ciutat o de l'entorn immediat (pedra de Santa Tecla i pedra d'Alcover) i marbre blanc indeterminat. *Colors*: blanc, groc, granat, marró i gris.

Dimensions: presumptament abraça la totalitat de l'estança. Aproximadament 9,60 per 9,60 m.

Estat de conservació: regular. La catifa està força malmesa, ja que si bé a les àrees septentrional i oriental s'ha conservat de manera parcial (tot i que amb algunes llacunes en la superfície), als sectors meridional i occidental havia desaparegut quasi totalment, com a conseqüència de la construcció d'un cup en el decurs del segle XIX.

Datació: indeterminada.

Característiques. Composició feta amb plaques marmòries disposades sobre dos nivells preparatoris. Les *crustae* tenien una morfologia heterogènia (amb l'objectiu que quedessin absolutament juxtaposades) i unes dimensions similars d'1,5 cm de gruix. La tècnica emprada no permet assimilar-lo a un paviment del tipus *opus sectile*, ja que no s'hi observen cap tipus de regularitat cromàtica ni un ritme definit en el disseny del paviment que proporcionin elements de contrast en la catifa. Simplement, es tracta d'un tapís que presenta una disposició més o menys ordenada del material.

Paral·lels: Laiz/Ruiz, 1990, 857-868; Pérez, 1996, 145-151, fig. 48-50, làm. XXXIII-XXXIV.

Mosaic 2. Composició de *crustae* (figs. 18 i 28).

Emplaçament original: catifa de l'àmbit IV, emplaçat immediatament a l'est del *frigidarium* principal. És un sector puntual d'una composició més gran (del tipus *opus tessellatum*), identificada com la pavimentació original de les termes del segle III. La disposició perifèrica (a l'extrem oriental de la superfície pavimental)

138 Amb relació a aquest tema, el Dr. Carles Márquez posa de relleu la possible existència aleshores d'un lligam estret entre la Bètica i Àsia Menor del qual no varen ser partícips, o com a mínim no en el mateix grau, les altres dues províncies de la península Ibèrica (Márquez 1993, 207).

139 Un dels quals constituïa part de l'ornamentació del Teatre d'Itàlica i es datava a finals del segle II - segle III (Gutiérrez 1982, 36-38, fig. 3. 1, làm. V. 1; Gutiérrez 1992a, 149, 152, núm. 648, fig. 16. 2; Corzo 1993, 164). Un altre paral·lel correspon a un capitell procedent de Còrdova de finals del segle III (Márquez 1993, 158-159, núm. 305, làmina 90).

140 Àrea propera a la *natatio* de les Termes de Diocleciana (Candilio 1993, 44-45, nota a peu de pàg. 56, fig. 31), Termes de Porta Marina d'Òstia (Pensabene 1973, 99, núm. 354, tav. XXXV), Teatre d'aquesta ciutat (Pensabene 1973, 235, núm. 355, tav. XXXV; Pensabene 1986, 312, fig. 3d), Teatre de Taormina (Pensabene 1986, 313, fig. 4d), així com quatre capitells localitzats fora de l'emplaçament original: un capitell emmagatzemat al Museu de Nàpols (Pensabene 1986, 312-313, fig. 4b), un altre de la Catedral de Salern (Pensabene 1986, 313, fig. 4c), un altre de S. Giovanni di Paverano de Gènova (Conti 1981, 36, núm. 13, fig. 13) i un darrer emmagatzemat al Museu de Lucera (Pensabene 1986, 315, fig. 5b).

141 Capitell procedent de Meninx, datat al segle III (Ferchiou 1983, 82, fig. 10).

i la realització (amb una tècnica diferent: *opus sectile*) han possibilitat interpretar-lo com una reparació d'una part concreta d'aquella composició.

Materials: s'hi observen tant marbres d'importació¹⁴² com altres elements de la zona (pedra de Santa Tecla, pedra d'Alcover i jaspi de la Cinta) junt amb diverses peces de marbre blanc, bretxes i lumaquèl·liques d'identificació macroscòpica complexa.

Colors: blanc, groc, granat, marró, gris, vermell i rosat.
Dimensions: es conserva a la part central de l'estança en una franja aproximada de 3,5 per 5,5 m.

Estat de conservació: regular. La catifa no està completa, ja que té diversos buits a la superfície, especialment a les àrees oriental i central. A la part occidental, també s'hi observa la desaparició d'algunes plaques, tot i que en una proporció menor que en els sectors anteriors.

Datació: indeterminada.

Característiques. Sòl fet amb *crustae* col·locades sobre dues capes preparatòries. La primera, situada sota l'aplatat, consisteix en una superfície de morter ric en components feldespàtics i quarsífers barrejats amb diversos fragments ceràmics de petites dimensions. Aquest nivell es disposa sobre una base de pedres petites de morfologia irregular.

El paviment es realitzà amb llastos marmoris col·locats en sentit descendent. Les plaques que el constitueixen tenen una morfologia i unes dimensions heterogènies, així com talls poc definits i connexions imprecises. Una altra de les característiques és la inexactitud als punts d'unió entre les lloses que constitueixen el paviment. En diverses àrees puntuals s'han constatat fragments marmoris de morfologia i mesures diferents disposats amb l'objectiu de travar o ajustar millor d'altres *crustae* més regulars i més grans. Totes aquestes particularitats evidencien una escassa qualitat en l'execució. D'una manera similar al que es constata en el mosaic 1, els materials emprats en la realització també són variats i no tenen ni una regularitat cromàtica ni un ritme definit en el disseny del paviment que aportin elements de contrast en la composició. Aquest mateix efecte, però, s'accentua considerablement en el mosaic 2.

Paral·lels: Laiz/Ruiz, 1990, 857-868; Pérez, 1996, 145-151, fig. 48-50, lám. XXXIII-XXXIV.

Comentari. La tècnica emprada no permet assimilar-lo a un paviment del tipus *opus sectile*, ja que no s'hi observen cap tipus de regularitat cromàtica ni un ritme definit en el disseny del paviment que proporcionin elements de contrast en la catifa. Simplement, es tracta d'un tapís que presenta una disposició més o menys ordenada del material.

Aquesta circumstància ha provocat que l'únic paral·lel al nostre correspongui a una superfície de petites dimensions que s'integrava dins un sòl fet amb *opus sectile* procedent dels solars núm. 29-31 del carrer de Saura de Cartagena (Laiz/Ruiz, 1990, 857-868; Pérez, 1996, 145-151, fig. 48-50, lám. XXXIII-XXXIV).

Mosaic 3. Composició d'*opus tessellatum* blanc (figs. 18 i 28).

Emplaçament original: es tracta d'un paviment que se situa en l'àrea occidental de l'àmbit IV. Una àrea puntual de la superfície, corresponent a la catifa original d'aquest bloc arquitectònic, va ser reparada amb l'aplatat marmori analitzat prèviament (mosaic 2).

Materials: calcària.

Colors: blanc.

Dimensions: originalment devia fer 9,60 per 4,60 m.

Estat de conservació: regular. El paviment té diverses llacunes a la part central i fonamentalment a l'oriental, on la construcció de diverses estructures (dipòsit circular i cups) datades als segles XIX-XX en va malmetre de manera considerable la superfície.

Datació: indeterminada.

Característiques. Paviment realitzat sobre tres capes preparatòries. Consistia en una superfície monocroma (sense que s'hagi constatat cap element ornamental que en formi part) realitzada amb tesselles disposades en sentit diagonal amb relació als eixos fixats pels murs que delimiten la unitat arquitectònica on se situa la catifa.

Mosaic 4. Composició d'*opus tessellatum* blanc i vermell (figs. 18 i 28).

Emplaçament original: es tracta del paviment original de la *basilica thermarum* (àmbit I) i consisteix en una superfície que té una planta amb una morfologia en U, la qual circumda la resta de mosaics figurats i emplaçats axialment amb relació a la *piscina frigidaria*.

Materials: calcària.

Colors: blanc i vermell.

Dimensions hipotètiques: Llarg.: 18 m; ampl.: 18 m; superf.: 274 m².

Estat de conservació: regular. El paviment té diverses llacunes a la part central i fonamentalment a l'occidental, on la construcció als segles XIX-XX de diverses estructures (dipòsit circular i cups) el varen afectar considerablement.

Datació: indeterminada.

Característiques. Paviment realitzat sobre dues capes preparatòries. Consistia en una superfície monocroma (sense que s'hagi constatat cap element ornamental que en formi part) realitzada amb tesselles blanques de grans dimensions. Als sectors limítrofs s'ha consta-

¹⁴² *Portasanta bruna* (Chios, Àsia Menor), *africano* (Teos, Àsia Menor), *breccia corallina*, *cipollino* (Eubea, Grècia) i *greco-scritto* (Cap Bône).

fig. 114: Vista longitudinal dels mosaics 5, 6 i 7

fig. 115: Vista obliqua del mosaic 5

tat una banda de peces de color vermell que se situa a les àrees contigües als murs i a les bases de les columnes del porticat del *frigidarium*.

Mosaic 5. Composició amb laberint i orla de muralla (figs. 18, 114, 115, 116 i 137).

Emplaçament original: paviment situat axialment respecte a la *piscina frigidaria*; ocupa un sector aproximadament central amb relació a la resta de superfícies musivàries que constituïen part de la resta del *frigidarium*.

Materials: calcària, pedra de Santa Tecla i ceràmica.

Colors: blanc, groc, blau (clar i fosc), marró, vermell i negre.

Dimensions: llarg.: 3,20 m; ampl.: 3 m; superf.: 9,60 m².

Estat de conservació: regular. El paviment es troba en un estat de conservació lleugerament diferent. El sector més degradat correspon a l'orla de muralles, on apareixen nombrosos buits. Algunes d'aquestes llacunes tenien unes dimensions certament considerables (com per exemple, les que s'observen a les àrees nord-oriental i sud-occidental) i havien provocat la desaparició absoluta d'aquests trams de la catifa. Al registre central de la composició (identificada com un laberint) també s'han constatat alguns trencats, tot i que de dimensions menors que els anteriors.

Datació: segona meitat del segle II - segle III.

Característiques. Al nord dels mosaics núm. 2 i 3 (composicions de *crustae*), en una ubicació aproximadament centralitzada dins el sector de l'àmbit IV situat axialment respecte a la *piscina frigidaria*, s'ha identificat un dels tres paviments figurats que constituïen part de les termes.

La catifa té una orla perimetral on, sobre un fons blanc, se situen tres rengleres de paral·lelograms contigus (simulant un carreuat isòdom) realitzats amb tesselles aproximadament regulars de 2 cm de costat.

Són de color groc, blanc o marró¹⁴³ amb el contorn blau fosc/gris i amb una disposició diagonal (en sentit nord-sud) de cadascuna de les tonalitats cromàtiques esmentades prèviament. En tres dels quatre laterals (septentrional, oriental i meridional) es conserven tres fileres rematades per merlets vermells de morfologia en T, mentre que al quart (costat occidental) sols es mantenen, molt puntualment, tres filades de carreus, però és impossible constatar si estaven coronats per algun element. Al centre de cadascuna de les quatre faixes apareix un motiu geomètric semicircular vermell definit per un filet blau clar (24 cm d'amplada i 22 d'alçada) i als angles d'unió dels costats que constitueixen la sanefa perifèrica, s'hi observen unes franques diagonals (de 54 cm de llargària i 20 cm d'amplada) realitzades amb tesselles dels mateixos colors del motiu precedent. Aquest primer registre ornamental s'ha identificat com una representació de muralles, amb les seves portes (definides per arcs de mig punt) i torres. Ambdós elements (especialment aquestes) es caracteritzen per la considerable simplificació que presenta el disseny,¹⁴⁴ ja que l'únic element que les corona és el filet que les defineix exteriorment, que en aquesta àrea presenta una disposició horitzontal.

L'orla de muralles circumda un motiu (realitzat amb tesselles de 2/3 cm) constituït per una superfície blanca on es disposen quatre sectors de meandres gris-blavós, definits per parets que no presenten cap tipus de simetria. Aquests motius convergeixen en un quadrilàter central blanc (de 38 cm de costat) on no s'inserix cap element decoratiu, seguint el model definit per V. A. Daszewski, com a sols tessellats amb la representació del "laberint simple d'esquema de meandres" (Daszewski 1977, 41). El laberint presenta un únic recorregut en el qual la boca correspon a la porta emplaçada al lateral meridional i finalitza, de manera axial a aquest accés, en el quadrilàter central.

¹⁴³ En alguna àrea puntual de la superfície de diversos carreus marrons, s'hi han observat tesselles de coloració més clara. No es descarta la possibilitat que aquest fet estigués vinculat a un dèficit de materials.

¹⁴⁴ Agraïm a la Dra. Rosario Navarro les observacions realitzades sobre aquesta qüestió.

Paral·lels: Berges 1970a, 140-152; Berges 1970b, 83; Barral/Navarro, 1975, 508; Daszewski, 1977, 107; Bairrao 1951, 51, 82-84; Daszewski 1977, 121, pl. 40b; Blázquez/Mezquíriz, 1985 54-55; Bairrao 1992, 80-81; Blázquez 1993, 49; Durán 1993, 42-43, núm. 3, lám. II; Daszewski 1977, 61 i 123, pl. 25 i Daszewski 1977, 107, pl. 58a.

Comentari. Les orles de muralles van sorgir en les composicions tèxtils i es van incorporar als repertoris musivaris datables en el període hel·lenístic, com es constata a partir de la presència en mosaics procedents de Delos, Pèrgam, Alexandria, etc. (Blake 1930, 73; Becatti 1963, 19-20; Berges/Navarro 1974, 168-169; Barral/Navarro 1975, 504; Daszewski 1977, 60). A partir del segle I aC passà a constituir part dels esquemes itàlics i va esdevenir un dels elements més característics d'aquesta tradició.¹⁴⁵ Als segles I i II (sobretot a partir d'aquest darrer) s'adoptaren com a element fonamental en l'ornamentació de les sanefes perimetrals del paviments¹⁴⁶ (Bairrao 1951, 51; Barral/Navarro, 1975, 505; Blázquez/Mezquíriz, 1985, 55). En el conjunt de les representacions, una de les variants més característiques tenia un coronament amb merlets amb una morfologia en T. Va aparèixer en el període hel·lenístic tardà, relacionat amb els mosaics que tenien el laberint i esdevingué un motiu absolutament recurrent des del segle I aC fins al III dC (Daszewski 1977, 62).

El laberint és un altre dels registres més recurrents en la decoració pavimental romana. Les representacions, realitzades de manera independent, es remunten al segle XIII aC¹⁴⁷ i van perdurar en els repertoris hel·lenístics (Daszewski 1977, 53, 57). Es va començar a utilitzar en l'àmbit musivari romà a finals del segle II-principis de l'I aC (Daszewski 1977, 57). Era considerat un element simbòlic, sobretot en un sentit apotropaic o de protecció de l'espai en què es troba (Daszewski 1977, 56; Duran 1993, 42-43, 112). Aquestes composicions fonamentalment s'inserien de manera axial en unitats arquitectòniques amb una rellevància considerable

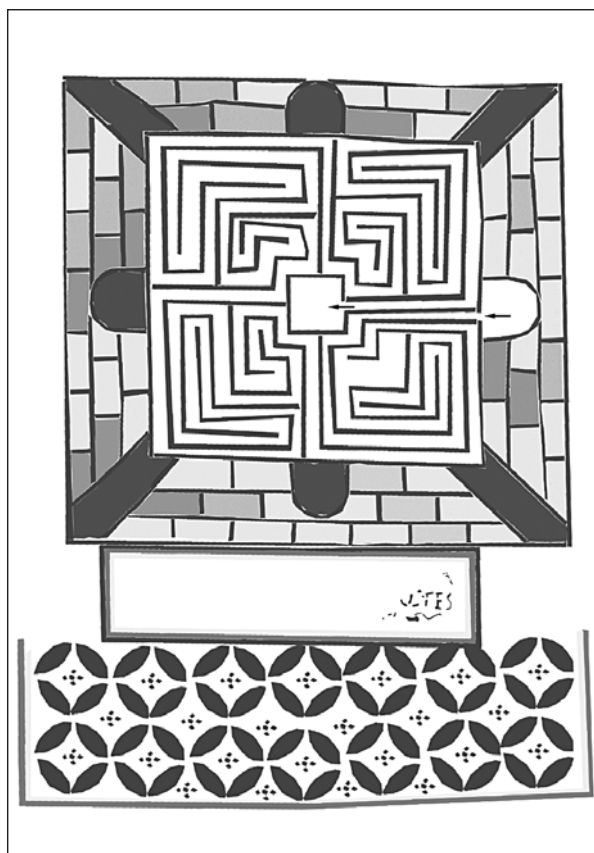

fig. 116: Restitució infogràfica dels mosaics 5, 6 i 7

en el context estructural del qual formaven part. En àmbits domèstics, la major part de mosaics amb aquest motiu es localitzen en l'accés a l'edifici, en *triclinia*, en *tablina*, en exedres i en peristils. En espais termals, tant públics (com el nostre cas) com privats, generalment decoraven els *frigidaria*, considerats uns dels àmbits més prestigiosos d'aquests recintes (Daszewski 1977, 94-95).

Es tracta d'un motiu ornamental amb una cronologia dilatada i una dispersió geogràfica considerable dins la musivària romana. Els exemplars amb una cronologia més antiga han estat documentats a l'àrea occidental de l'Imperi: França,¹⁴⁸ Itàlia,¹⁴⁹ Gran Bretanya¹⁵⁰ i

¹⁴⁵ Podia integrar-se en els mosaics que decoraven qualsevol espai arquitectònic, amb independència de la funcionalitat, però també podia ser utilitzat de manera individual o constituint part de composicions més complexes en l'ornamentació d'àrees de transició, com per exemple passadissos i pollegueres (Blázquez/Mezquíriz 1985, 55).

¹⁴⁶ Això es constata a partir de les nombroses representacions documentades a Grècia, Suïssa, França, Àfrica del Nord (Berges/Navarro 1974, 169-170). També apareix de forma recurrent en mosaics procedents d'Itàlia, especialment a Òstia, on el trobem al Palazzo Imperiale (Becatti 1961, tav. XVI, 307), al *frigidarium* de les Terme dei Cisiarii (Becatti 1961, tav. XVII, 64). A la península Ibèrica destaquem tres mosaics amb una cronologia de final del segle I-segle II: un procedent del carrer del Governador González, núm. 10 de Tarragona (Berges/Navarro 1974; Barral/Navarro 1975, 506, lám. II, 1; Jàrraga 1993, 279), un altre localitzat al solar núm. 18 del carrer de Buenos Aires de Caldes de Montbui (Barral 1978, núm. 158, pl. CIII-CIV, Barral/Navarro 1975, 506, lám. I, 1-2) i un altre aparegut al carrer Curia, núm. 16 i 18 de Pamplona (Barral/Navarro 1975, 508, 514; lám. II, 2-3).

¹⁴⁷ Des d'un punt de vista iconogràfic, el laberint estava considerat una representació esquemàtica del Palau de Cnossos (Cordano 1980, 9-11; Dareggi 1992, 282) referint-se al mite de Teseu i el Minotaure. També tenia una significació especial com a símbol de la victòria dels humans en un intent de superar les dificultats que sorgien en la vida (Daszewski 1977, 63).

¹⁴⁸ Mosaic circular amb orla murària rematada amb merlets en T i amb un laberint, situat en una àrea puntual d'un vestíbul de les termes públiques de Verdes (Loir-et-Cher), datat al final del període antoní (Marec 1962, 1108, nota 2; Daszewski 1977, 34, 42, 57, 108-109, pl. 46 a-b).

¹⁴⁹ Com es constata a partir de la localització de diversos exemplars, com el mosaic del Palazzo Imperiale d'Òstia, datable en el període antoní (Becatti 1961, 166, núm. 307, tav. XV; Angiolillo 1994, 100, fig. 6) i el de la ciutat de Cremona (Daszewski 1977, 42, pl. 14).

¹⁵⁰ Paviment de Caerleon (Gran Bretanya) amb una cronologia de començament del segle III (Marec 1962, 1095; Rainey 1973, 32; Daszewski 1977, 35, 109-110, núm. 21, pl. 43).

també la península Ibèrica¹⁵¹ tenen diverses mostres en les quals apareix el motiu. A partir del segle III s'incorporà als repertoris iconogràfics propis de la música de tradició africana, com es constata en diversos paviments de la Mediterrània oriental i del Nord d'Àfrica.¹⁵² Finalment, en paviments de l'alta edat mitjana també hi apareix aquesta representació.¹⁵³

La combinació d'una orla de muralla que delimita el laberint (amb les diverses variants tipològiques que adoptà al llarg del temps) s'adscriu als models musicals de tradició itàlica bona part dels exemplars localitzats procedeixen fonamentalment de la ciutat d'Òstia (Barral/Navarro, 1975, 508; Ramallo 1990, 145-146). Aquest motiu assolí la màxima difusió en els repertoris provincials a partir de mitjan del segle II i especialment en el decurs dels segles III i IV (Bairrao 1951, 51; Barral/Navarro, 1975, 508).

Tot i que hi ha nombrosos exemplars en els quals apareix aquesta composició, no ha estat possible localitzar cap paral·lel absolutament idèntic en el qual es constati el mateix esquematisme i senzillesa dels elements formals (especialment pel que fa a les portes i torres) en un camp policrom. L'única composició localitzada en la qual s'observa un disseny amb un tractament dels elements que la defineixen que ens apropa a la nostra catifa correspon a un mosaic localitzat al Palazzo Imperiale d'Òstia.¹⁵⁴

Així doncs, els mosaics que presentem com a paral·lels corresponen genèricament a composicions on apareixen orles murades, elements figuratius més o menys

elaborats que circumden un laberint quadrangular (en la categoria més simple) amb una cronologia que abraça els segles II i III.¹⁵⁵

Mosaic 6. Composició amb inscripció (figs. 18, 102, 114, 116 i 137).

Emplaçament original: superfície emplaçada immediatament a l'oest del mosaic amb orla de muralla que circumda un laberint (*vide supra*). De la mateixa manera que l'anterior, també constitueix part del bloc de registres musicals situats axialment respecte a la *piscina frigidaria*.

Materials: calcària, pedra de Santa Tecla, pissarra i pasta vítria.

Colors: blanc, groc, blau, marró, vermell, negre i gris
Dimensions: llarg.: 0,60 m; ampl.: 2,60 m; superf.: 1,56 m².

Estat de conservació: dolent. De la seva totalitat sols es manté el sector corresponent a l'extrem més oriental de la inscripció, en una superfície (amb diversos buits) amb una llargària i una amplada d'aproximadament 20 cm. Les úniques restes visibles corresponen als filets que delimiten la *tabula* i a un fragment de la inscripció continguda a l'interior. D'aquesta manera, ha estat impossible realitzar una lectura correcta del text o bé determinar si es tractava de l'únic element que formava part d'aquest registre.

Datació: indeterminada. A partir del segle II.

Característiques. Composició estructurada en dues àrees diferenciades, especialment amb relació a les dimensions de les tesselles utilitzades. Es tracta d'una superfície rectangular (simulant una cartel·la) delimi-

151 Mosaic dels Munts (Sánchez Real 1949, 224, lám. II. 4; Parlasca 1959, 118; Berges 1970, 140-141; Berges/Navarro 1974, 170; Barral/Navarro 1975, 508; Daszewski 1977, 36, núm. 13). També se n'han localitzat a Alcolea (Còrdova), de la segona meitat del segle II - segle III (Daszewski, 1977, 36, 106, núm. 10, pl. 11; Blázquez 1981, 46, núm. 24, lám. 35, fig. 14; Blázquez *et alii* 1986, 111; Durán 1993, 112, 114); Casa del Laberinto o de Neptuno (Itàlia), datat a mitjan segle II-principis del III (Daszewski 1977, 36, 106, núm. 11 i pl. 22; Durán 1993, 42-43); Almunia de Doña Godina (Saragossa), amb una cronologia del començament del segle III (Durán 1993, 329, núm. 113, fig. 53; Fernández 1987, 28, lám. 16); mosaic d'un solar proper a la Catedral de Pamplona de la meitat del segle II (Blázquez *et alii* 1986, 111; Durán 1993, 328-329). A Portugal també es tracta d'un motiu recurrent, ja que es documenta dins un paviment més complex del sector occidental de la Casa dels Jocs d'Aigua de Conímbriga, datat a finals del segle II-mitjan del III o fins i tot al IV (Daszewski 1977, 35, 121, núm. 47 i pl. 40b; López 1990, 201-202, fig. 2; Bairrao 1992, 29; Durán 1993, 171-172, 392, núm. 37, lám. XX), en el sector intramurs de la ciutat amb una cronologia adscrita a la segona meitat del segle II - tercer quart del segle III (Barral/Navarro 1975, 514, núm. 5 i lám. III, 1; Daszewski 1977, 35, 120, núm. 46, pl. 40a; Bairrao 1992, 80, 81, lám. 25 i 56. 6) i a la villa de Torre di Palma d'època antonina-finals del segle III (Bairrao 1951, 47-52; Daszewski 1977, 35, 121, núm. 48, pl. 26-27).

152 Adscrits a aquest període són diversos exemplars procedents d'Esparta datats al segle III dC (Daszewski 1977, 36, 110, pl. 59a-b); Kato Paphos (antiga Nea Paphos), realitzat a finals del segle III i amb reparacions del segle IV (Daszewski 1977, 14-29, 104-105, pl. 1b-9); Stolac (Iugoslàvia), de principis del segle IV (Daszewski, 1977, 128, pl. 41); Cherchel (Caesarea) i Dellys (Algèria), del final del segle II - començaments del III (Marec 1962, 1107, pl. CCX, fig. 5; Daszewski 1977, 101-102, pl. 10, pl. 19); Cyrene (Líbia), de finals del segle II-principis del III (Daszewski, 1977, 118-119, pl. 23); d'Henchr Kasbat (antiga *Thuburbo Maius*), de la segona meitat del segle III (Marec 1962, 1103-1106, pl. CCXI, fig. 6; Daszewski, 1977, 124, pl. 20); Sousse (antiga *Hadrumetum*), datat en la primera meitat del segle III (Daszewski, 1977, 125-126, pl. 38a); El Djem (antiga *Thysdrus*), del final del segle II-primer quart del segle III (Daszewski 1977, 126, pl. 54a; Slim 1980), i Grans Termes de l'Est de Maktar (Mactaris), construïdes sota el regnat de Septimi Sever (Yegül 1992, 196).

153 Amb una cronologia que se situa a partir del segle IV, el laberint està present en diversos mosaics europeus i nord-africans. A títol d'exemple, esmentarem el de la basílica d'Orléans ville (Marec, 1962, 1112) i el d'alguns enterraments de tradició cristiana d'Hippone (Marec, 1962, 1112). En l'època medieval, també el trobem en les catedrals d'Amiens (1288), Chartres, Bayeux, Poitiers (Marec 1962, 1111, nota 1; Daszewski 1977, 32, nota 17), a l'església de Santa Sabina de Piacenza (segle XI), a Santa Maria de Trastevere (Roma) (segle XII) i a la Catedral de Lucca (Daszewski 1977, 32, nota 17).

154 Es tracta d'un paviment datat cap al 200-250 en el qual si bé apareix un laberint definit per una orla de muralles amb merlets en T i amb portes i torres de disseny simplificat, en l'execució també s'observen algunes diferències respecte al nostre. Per exemple, el fet que es tracta d'un mosaic blanc i negre i la morfologia que adopten portes i torres, ambdues coronades per merlets en T, on s'observa una obertura d'arc de mig punt. Un altre element que el diferencia del nostre és un far en el camp central del laberint (Becatti 1961, tav. XV; Angiolillo 1994, 101, fig. 6).

155 Mosaic (possiblement d'un *oecus*) de la villa dels Munts (Altafulla) (Berges 1970a, 140-152; Berges 1970b, 83; Barral/Navarro, 1975, 508; Daszewski, 1977, 107), Conímbriga d'època severina (Bairrao 1951, 51, 82-84; Daszewski 1977, 121, pl. 40b; Blázquez/Mezquíz, 1985 54-55; Bairrao 1992, 80-81; Blázquez 1993, 49) Casa del Laberint o de Neptú, datat a finals del segle II - principis del III (Durán 1993, 42-43, núm. 3, lám. II). D'altres paral·lels però amb el disseny de l'orla més complex són: un paviment d'Orbe (Suïssa), datat en el tercer quart del segle III (Daszewski 1977, 61 i 123, pl. 25) i un de Chusclan (França), amb una cronologia de 150-200 (Daszewski 1977, 107, pl. 58a).

tada per un filet doble vermell i blau de peces d'1 cm de costat que conté una inscripció feta sobre un fons blanc de tesselles de 0,5 cm. La parcialitat considerable del sector conservat no ha possibilitat restituir-ne ni les dimensions globals ni la totalitat del text que s'hi inscriví. L'epígraf de tesselles vítries blaves i el text es va executar en sentit est-oest i estava orientat de tal manera que només podia realitzar-se'n una lectura correcta una vegada se sortia de la *piscina frigidaria*. Sota aquest formulari apareixen les restes d'una línia sinuosa o cinta en forma d'ona que simula una *hedera distingens* de color negre i marró clar.

Comentari. A partir del segle II es constata l'aparició d'epígrafs als paviments realitzats amb *opus tessellatum*, sobretot en el període comprès entre els segles III-V (Gómez 1997, 200). Aquests registres ornamentals formaven part d'algunes unitats arquitectòniques associades a funcions de representació o prestigi i àrees de pas. Des d'un punt iconogràfic, les inscripcions musivàries que s'han documentat a la península Ibèrica corresponen a evidències de caràcter apotropaic, salutacions, avisos, frases al·lusives al tipus d'estança on apareixen, nominacions dels autors de l'obra o dels dominis de l'edifici en el qual es troben, etc. (Gómez 1997, 196-200).

Mosaic 7. Composició de cercles secants (figs. 18, 114, 116 i 117).

Emplaçament original: registre que se situa tot just a l'oest del mosaic 6. De la mateixa manera que els mosaics 4 i 5, també s'inclou en el conjunt de paviments situats axialment amb relació a la *piscina frigidaria*.

Materials: calcària.

Colors: blanc, blau i vermell.

Dimensions: llarg.: 1,18 m; ampl.: 2,90 m; superf.: 3,40 m².

Estat de conservació: regular. Dels tres paviments que constituïen part de la catifa emplaçada de manera axial respecte la *piscina frigidaria*, aquest registre és el que està més ben conservat. Si bé és cert que mostra algunes àrees puntuals sense tesselles (extrems nord-oriental i sud-oriental), la major part de la superfície està gairebé completa.

Datació: indeterminada. A partir del segle II.

Característiques. Catifa en la qual sobre un fons de tesselles blanques es va executar una franja decorativa delimitada per un filet doble (vermell i blau). A l'interior, s'ha constatat una composició decorada en relació contínua formada per dues fileres de cercles secants de 20 cm de diàmetre. Els perfils exteriors d'aquests elements vegetals defineixen 20 flors quadripè-

fig. 117: Detall dels cercles secants

tales blaves i a la part interna configuren (en el mateix nombre) una successió de motius quadrangulars amb els costats còncavos. Al nucli central d'aquests, i individualitzant cadascun dels elements geomètrics representats, s'hi observen diverses tesselles blaves col·locades com un rombe que constitueixen una creu de cinc tesselles sobre les puntes.

Paral·lels: Berges/Navarro 1974, Barral/Navarro 1975, 506 i làm. II, 1; Jàrraga 1993, 279; Barral 1978, 44-47, n. 8, làm. XV-XVII; Guardia 1992, 47, làm. 10; Barral 1978, 104-106, n. 102-106, làms. LVII-LXI; Sanz 1987, 58; Prevosti/Clariana 1988, 19-29; Mañanes 1992, 57; Nieto *et alii* 1989, 99; Nolla/Sagrera 1993, 147, núm. 3.2, fig. 4-5; Nolla *et alii* 1993, 22-23, 41, 147, núm. 3.2; Hidalgo 1996, 26-27, fig. 6; Hidalgo 1996, 40, 151, làm. 9; Blázquez/Mezquíriz 1985, 42 i Blázquez 1982, 25-26, núm. 9, làm. 11.

Comentari. Es tracta d'un motiu ornamental abundantment documentat en els repertoris iconogràfics de la musivària romana. Per tant, s'ha localitzat tant constituint part de les orles com esdevenint el subjecte principal en les decoracions pavimentals i va perdurar força temps, des del període tardorepublicà fins a l'època tardoantiga.

Va començar a aparèixer en mosaics itàlics bicroms (blancs i negres) datats al segle I aC (Morricone 1973, 504; Berges/Navarro 1974, 170; Mañanes 1992, 57; Jàrraga, 1993, 279).¹⁵⁶ En el període altimperial i especialment a partir del segle II (Mondelo 1983, 62), el motiu s'utilitzà profusament en les diverses modalitats que podia adoptar, de manera que definia flors de quatre, sis i vuit pètals, llisos o denticulats i amb diferents elements als punts d'unió, com per exemple creus, quadrats, esvàstiques, etc. Aquest motiu va per-

¹⁵⁶ Aquests models inicials corresponen a Pompeia (Balil 1962, 67, Ramallo 1985, 137, Sanz 1987, 58). Els més paradigmàtics són els emplaçats a la Casa del Marinaio (Berges/Navarro 1974, 170), al *triclinium* de la Casa delle Nozze d'Argento i a la Casa dei Dioscuri, en la variant de les flors constituïdes per sis pètals (Morricone 1973, 506).

durar fins als segles V-VI (Mondelo 1983, 62; Ramallo 1985, 137). Com a paral·lels al nostre exemplar, disposem de diverses mostres arreu de la península Ibèrica.¹⁵⁷

Mosaic 8. Composició mixta (figs. 18, 28 i 33).

Emplaçament original: es tracta del revestiment que folrava la superfície superior de l'esglaó inferior de *piscina frigidaria*.

Materials: pedra d'Alcover, pedra de Santa Tecla i cipollino.

Colors: marró, groc i blanc-gris.

Dimensions: composició delimitada parcialment, ja que continuava per sota del mur 1290. Mesura 40 cm d'amplada per una llargària hipotètica de 4,5 m.

Estat de conservació: superfície completa.

Datació: indeterminada.

Característiques. El primer esglaó, amb una alçada menor que la resta de trams, tenia una composició realitzada amb 2/3 lloses de pedra d'Alcover, 1 de cipollino de mitjanes i grans dimensions de morfologia rectangular i amb dos fragments irregulars petits de pedra de Santa Tecla.

Mosaic 9. Composició de *crustae* (figs. 18, 28 i 33).

Emplaçament original: es tracta del revestiment que corresponia a la superfície del fons de la *piscina frigidaria*. De la mateixa manera que el mosaic 8 (*vide supra*), aquesta composició també va ser definida de manera parcial, ja que continuava més enllà dels límits septentrional i occidental del solar.

Material: pedra d'Alcover.

Color: marró.

Dimensions: llarg.: 2,43 m; ampl.: 2,88 m; superf.: 7 m².

Estat de conservació: bo. El mosaic conserva la totalitat de les plaques que el constitueixen. Algunes peces tenen la superfície fracturada.

Datació: indeterminada.

Característiques. Es tracta d'una composició delimitada parcialment, ja que continua més enllà dels límits del solar. Està feta amb plaques de pedra d'Alcover de dimensions grans i mitjanes amb una disposició divergent en funció de l'àrea en la qual se situen. Les lloses emplaçades en els sectors central i occidental es col·loquen transversalment respecte a la *piscina frigidaria* (tres línies de *crustae*) i les situades a la part oriental es van disposar de forma longitudinal (una línia de plaques).

Mosaic 10. Composició d'*opus tessellatum* blanc i vermell (figs. 17 i 28).

Emplaçament original: paviment de l'àmbit I, emplaçat immediatament a l'oest de la *piscina frigidaria*. Es tracta d'un corredor perimetral amb una planta de morfologia d'L invertida que girava vers el nord, cap a l'àmbit III. La funcionalitat de l'estança pot definir-se a partir de la presència d'un banc contigu associat amb activitats col·laterals efectuades durant els banys.

Materials: calcària.

Colors: blanc i vermell.

Dimensions: llarg.: 16,4 m; ampl.: uns 20 cm; i una longitud doble de 8,2 m. Continua per sota del límit occidental de l'excavació.

Estat de conservació: bo. La composició manté gairebé la totalitat de la superfície. Tan sols ha estat possible constatar la presència d'algun desperfecte puntual a l'àrea nord-oriental de la catifa.

Datació: indeterminada.

Característiques. Paviment que té les mateixes particularitats que les del mosaic 2 corresponent al *frigidarium*, emplaçat immediatament a l'est. Sobre dues capes preparatòries, es va disposar una superfície monocroma (sense que s'hi hagin observat altres motius ornamentals que en formin part) realitzada amb tesselles blanques de grans dimensions. Als límits té una banda de tesselles de color vermell, que se situa en les àrees adjacents als murs que defineixen l'estança.

4.6.2 Carrer de Castaños 1

La intervenció arqueològica realitzada al solar núm. 1 del carrer de Castaños va possibilitar excavar un dipòsit arqueològic de deixalles amb una cronologia formativa que se situava a mitjan segle III. Tenia un nombre realment considerable de restes materials, entre les quals destacaven, per la seva proporció i entitat, diversos elements arquitectònics.

Aquestes peces estaven en un estat de conservació irregular, ja que de la major part sols se'n localitzaren fragments de dimensions petites i mitjanes, i els que havien conservat una estructura més completa mostraven diverses llacunes al volum. Una particularitat rellevant constatada gairebé en totes corresponia al fet que la superfície tenia diverses àrees enrogides produïdes de l'exposició al foc.

¹⁵⁷ Mosaic del solar núm. 10 del carrer del Governador González de Tarragona (Berges / Navarro 1974, Barral / Navarro 1975, 506 i l'annex II, 1 i Jàrriga 1993, 279). D'altres de similars apareixen al Mosaic de les Tres Gràcies, datat entre finals del segle II-finals del segle III o principis del IV (Barral 1978, 44-47, n. 8, l'annex XV-XVII, Guardia 1992, 47, l'annex 10 i Jàrriga 1993, 279); a l'*atrium* de la *villa* de Torre Llauder, de finals del segle I - principis del segle III dC (Barral 1978, 104-106, n. 102-106, l'annex LVII-LXI, Sanz 1987, 58, Prevosti / Clariana 1988, 19-29, Mañanes 1992, 57 i Jàrriga 1993, 279); a la *villa* de Montfullà, amb una datació que se situa a partir del segle II dC (Nieto *et alii* 1989, 99); a la del Pla de l'Horta (Sarrià de Ter), de finals del segle II dC - principis del segle següent fins a mitjan-finals del segle V (Nolla / Sagrera 1993, 147, núm. 3.2, fig. 4-5); Can Pau Birol (Girona), del segle III dC (Nolla *et alii* 1993, 22-23, 41, 147, núm. 3.2). De la resta de la península Ibèrica, destaquen dos mosaics procedents de Cercadilla (Còrdova), un que forma part d'una *villa* datada al segle I - segona meitat del III (Hidalgo 1996, 26-27, fig. 6) i un altre corresponent al passadís de l'edifici H del conjunt palatí amb una cronologia de 290-304 dC (Hidalgo 1996, 40, 151, l'annex 9), a més del mosaic del Triomf de Bacus d'Itàlica, d'època severina (Blázquez / Mezquiriz 1985, 42 i Sanz 1987, 58) i el de la plaça de la Corredora de Sevilla, amb una cronologia de primera meitat del segle III (Blázquez 1982b, 25-26, núm. 9, l'annex 11).

La parcialitat de la major part dels fragments localitzats ha fet que a l'hora d'analitzar el dipòsit de manera exhaustiva, optéssim per seleccionar els materials de més entitat, els quals a priori podien proporcionar dades més rellevants pel que fa a la cronologia del conjunt. Amb l'objectiu de facilitar una lectura correcta de les dades disponibles, en aquest estudi hem emprat la mateixa metodologia de treball que hem utilitzat per analitzar els materials arquitectònics i les composicions musivàries procedents del veí recinte termal del carrer de Sant Miquel, núm. 33. D'aquesta manera, ambdós treballs s'han estructurat seguint un esquema gairebé idèntic al definit per l'ordre arquitectònic.

Des d'un punt de vista estilístic, els materials analitzats s'adscriuen plenament a les tendències ornamentals característiques de la primera meitat del segle I, totalment vinculades a les tradicions artístiques itàliques, com es constata sobretot a partir de les particularitats que tenen les bases, els capitells jònics i els exemplars corintis.

Element 1. Base àtica sense plint (fig. 118).

Localització actual: magatzem del MNAT. Sigla TCS-1-99-98-206.

Ubicació original: indeterminada.

Material: lumaquèl·lica.

Dimensions: Alt.: 41 cm; diàm.: 41 cm (superior) i 44 cm (inferior).

Estat de conservació: regular. Es tracta d'una peça seccionada longitudinalment amb nombrosos desperfectes, la qual cosa ha provocat que solament se'n conservin parcialment els laterals. Tanmateix, manté el perfil complet en alguna àrea puntual de la superfície. *Datació:* genèrica (des del segle II aC fins a l'època julioclàudia).

Característiques. Peça constituïda per un llistell inferior de 2 cm d'alçada, un tor inferior de 10 cm, una escòcia de morfologia aproximadament semicircular de 3 cm d'alçada, un tor superior amb unes dimensions lleugerament menors que l'anterior (8 cm) i un llistell d'1 cm. Sobre aquesta seqüència s'observa l'imoscapi amb una lleu curvatura. Al lateral esquerre s'ha constatat la presència d'un element fèrric adherit a la superfície del qual no ha estat possible determinar la funcionalitat.

Paral·lels: Serra 1932, làm. III, fig. 1-2, làm. IV, fig. 4, làm. V, fig. 1-2, 4, làm. VI, fig. 2-4; Gimeno 1991, 165, núm. 154; Gimeno 1991, 364; Gimeno 1991, 74-75, làm. 27, fig. 27; Pensabene 1993a, 67, núm. 58; Ramallo 1992, 57, 58, 63; Gutiérrez 1992b, 102; Márquez 1998a, 116-117, nn. 410, 416, 418, 431,

fig. 118: Frontal de l'element 1

496, làmines 2 i 3; Chiner 1990, 92, figs. B. 9-B.11; làms.VI-VII; Chiner 1990, 91, figs. B. 14-B.16, làms.VI-VII, XXX; Abásolo *et alii* 1980, 57; Barrera 2000, 137-138; Álvarez 1992, 89-90; Barrera 2000, 23, làm. 1, fig. 7; Alarcão *et alii* 1977, pl. XVI; Jiménez 1975, 280-282, 284-285, 287-289; Sillières 1997, 106-114, fig. 52, 56; Sillières 1997, 99-102, fig. 42; Barrera 2002, 57, 59; García 1972-1974, 56, 82, 87, fig. 30, fig. 32, fig. 36; Goudineau 1979, 203-204, pl. 90, fig. 18-19, pl. 91, fig. 22, núm. 1-6; Gassend *et alii* 1996, 85, 90, fig. 26; Gros 1979, 56, 82; Rolland 1977, pl. 32, pl. 36, pl. 38-41; Gros 1979, 67, fig. 9; Morel 1992, 40, fig. 14; Pensabene 1993a, 51, fig. 50; Gros 1987, 88, 98; Almagro/Jiménez 1982, fig. 7-11; Gros 1979, 57 i fig. 2; Tosi 1977, 43, fig. 18a-18b; Mattern 2000, 143, abb. 3; Pensabene 1984, 71, 115, núm. 53, núm. 55; Pensabene 1989, tav. 114 i Pensabene 1988, 68, núm. 1, tipus 1, fig. 19.

Comentari. En general, es tracta d'un element arquitectònic aparegut a Roma al segle IV aC,¹⁵⁸ tot i que va ser a final de l'època tardorepublicana quan experimentà diverses transformacions morfològiques que afectaren cadascun dels elements que constituïen part de l'estructura fins a assolir la consolidació definitiva del tipus en el període augustal.

Un dels sectors en els quals s'evidencia amb més precisió aquest procés evolutiu és l'escòcia, la qual inicialment corresponia a una motllura simple (com es constata als temples de Mars Veiovis i de Tívoli), gairebé emmascarada per dos tors realment voluminosos. La transformació morfològica de l'escòcia va anar estretament lligada a l'experimentada pel tor superior, de manera que en el moment en el qual adoptà un aspecte més gràcil, l'escòcia passà a convertir-se en una motllura de secció parabòlica¹⁵⁹ definida per dos llis-

¹⁵⁸ Per a una relació completa dels edificis tardorepublicans on es constata la presència de bases àtiques sense plint, vide Jiménez 1975, 277-289.

¹⁵⁹ L'escòcia és àmplia, com correspon a la tipologia de bases generalitzat des de l'època augustal, com s'observa al temple de Mars Ultor, al pòrtic del Fòrum de Luni i al pòrtic del Fòrum de Mèrida (Barrera 2000, 150).

fig. 119: Frontal de l'element 2

tells (Barrera 2000, 137-138) del qual es fixà el tipus definitiu en l'època augustal.

Pel que fa als tors, en el període preaugustal tenien una diferència escassa en les dimensions (tant pel que respecta a l'amplada com l'alçada), si bé és cert que s'ha constatat que en les peces datades en l'època augustal i en períodes posteriors, el tor superior redueix el diàmetre i l'alçada (Márquez 1998a, 117).

Un altre detall tècnic, rellevant des d'un punt de vista cronològic, correspon al fet que les bases tardorepublicanes i protoaugustals estaven construïdes de manera unitària, en el mateix bloc, amb l'imoscapi dels fusts;¹⁶⁰ però a partir de l'època augustal es van separar ambdós elements (Amy/Gros 1979 nota a peu de pàgina 83; Barrera 2000, 137-138).

La utilització de bases àtiques sense plint va tenir el màxim desenvolupament entre el segle I aC i la primera meitat de l'I dC, ja que el plint no es va genera-

litzar fins a l'època augustal (Nünnerich-Asmus 1996, 44; Márquez 1998a, 116). Així ho evidencien construccions amb aquesta cronologia, com el temple d'Apolo in Circo o el de la Magna Mater (Barrera 2000, 137-138). Tot i això, aquest estil va perdurar fins a l'època julioclàudia (Gimeno 1991, 364-365; Ramallo 1992, 56-57). En el nostre cas, la peça objecte d'aquesta anàlisi correspon a la tipologia de base en la qual s'observen bona part de les particularitats tècniques constatades en el període inicial de la difusió d'aquest tipus. Es tracta d'una peça realitzada amb lumaquèl·lica, unida a l'imoscapi, del qual s'observa una lleugera inflexió (corresponent a la zona on s'iniciava), i definida per dos tors poc voluminosos separats per una escòcia molt escassa.¹⁶¹

Els exemplars que hem recopilat com a paral·lels d'aquesta peça, si bé presenten característiques lleugerament diferents, possibiliten definir d'una forma precisa l'evolució global del tipus, esbossada prèviament, des dels moments inicials (segles II-I aC) fins al final de l'època julioclàudia-principis del període flavi. Aquestes peces procedeixen tant de Tarragona¹⁶² com de la resta de la península Ibèrica,¹⁶³ França,¹⁶⁴ Suïssa,¹⁶⁵ Itàlia¹⁶⁶ i Alemanya.¹⁶⁷

Element 2. Base àtica amb plint (fig. 119).

Localització actual: magatzem del MNAT. Sigla TCS-1-99-98-166).

Ubicació original: indeterminada.

Material: lumaquèl·lica.

Dimensions: Alt.: 55 cm; diàm: 50 cm (superior) i 53 cm (inferior).

Estat de conservació: regular. La peça manté tot el diàmetre superior i està fragmentada longitudinalment en ambdós costats, de manera que les àrees que sobresortien respecte a la vertical definida pel diàmetre

160 Es tracta d'una característica de les bases itàliques que les diferencià de les del tipus hel·lenístic, en el qual ambdues peces es van tallar en diferents blocs. A la península Ibèrica trobem bases que presenten aquesta particularitat que formaven part, sobretot d'edificis augustals, si bé van perdurar en l'època julioclàudia i principis del període flavi (Márquez 1998a, 117). Una relació d'altres paral·lels apareix en Amy/Gros 1979, 124.

161 Per als nombrosos paral·lels d'aquesta modalitat d'escòcia, vide Nünnerich-Asmus 1996, 43-44.

162 Bases procedents del Teatre i de la basílica del Fòrum de la Colònia (Gimeno 1991, 364), de la Necròpolis del Francolí de Tàrraco (Gimeno 1991, 74-75, làm. 27, fig. 27) i base de marbre de Luni, procedent de la plaça del Fòrum i exposada actualment al Museu d'Història (Pensabene 1993a, 67, núm. 58).

163 Temple B del santuari de La Encarnación, de la primera meitat del segle II aC (Ramallo 1992, 63); temple de Barcino, del darrer quart del segle I aC (Gimeno 1991, 364; Gutiérrez 1992b, 102; Ramallo 1992, 57; Márquez 1998a, 116); Còrdova (Márquez 1998a, 117, núm. 410, 416, 418, 431, 496, làms. 2 i 3); Fòrum (Chiner 1990, 92, figs. B. 9-B.11; làms. VI-VII) i Cúria de Sagunt (Chiner 1990, 91, figs. B. 14-B.16; làms. VI-VII, XXX); Augustobriga (Abásolo et alii 1980, 57); *postscaenam* del Teatre de Mèrida (Barrera 2000, 137-138); temple de Talavera de la Reina (García 1972-1974, 56, 82, fig. 36); temple de Diana de Mèrida (Álvarez 1992, 89-90; Ramallo 1992, 57; Márquez 1998a, 116; Barrera 2000, 23, làm. 1, fig. 7); pati-palestra de les termes augustals de Conímbriga (Alarcao et alii 1977, pl. XVI); Carteia (Jiménez 1975, 284-285; Márquez 1998a, 116); basílica de Baelo-Claudia del període neronià (Ramallo 1992, 58; Sillières 1997, 106-114, fig. 52, 56); temple d'Isis de la mateixa ciutat, del 70 dC (Sillières 1997, 99-102, fig. 42); Teatre romà de la ciutat de Regina, d'època de Domicià (Barrera 2002, 57, 59), i Tetràpilon de Càparra, del segle II (García 1972-1974, 56, 82, 87, fig. 30, fig. 32).

164 Peristil de la Maison au Dauphin (Vaison-la-Romaine), datable a mitjan segle I aC (Goudineau 1979, 203-204, pl. 90, fig. 18-19, pl. 91, fig. 22, núm. 1-6); temple de Murviel-lès-Montpellier, datat al final del segle I aC (Gassend et alii 1996, 85, 90, fig. 26); Mausoleu dels Iulii de Saint-Rémy; temple de Vienne, amb una cronologia de canvi d'era (Jiménez 1975, 287-288, Gros 1979, 56); Arc de Glanum, que fou construït en els anys 10-20 dC (Rolland 1977, pl. 32, pl. 36, pl. 38-41; Gros 1979, 82) i la base àtica sense plint recolza sobre un estilobat (Gros 1979, 67, fig. 9).

165 Temple circular d'Avenches, amb una cronologia que se situa a mitjan segle I aC (Morel 1992, 40, fig. 14).

166 Temple de la Victòria en el Palatí, del 294 aC (Pensabene 1993, 51, fig. 50); temple B (Pietrabbondante), de final del segle II aC (Gros 1987, 88); temple de Juno a Gabii, amb una cronologia del 150 aC (Almagro/Jiménez 1982, fig. 7-11; Gros 1987, 98); temple de Júpiter de Terracina, datat en el període de Sul·la; temple de Vesta a Tívoli, del segle I aC (Jiménez 1975, 280-281); arcs d'Aosta (Gros 1979, 57 i fig. 2) i dels Gavi (Tosi 1977, 43, fig. 18a-18b); temple de la Magna Mater (Mattern 2000, 143, abb. 3); temple de Saturn (remodelat a partir del 42 aC) (Pensabene 1984, 71, 115, núm. 53, núm. 55); Teatre romà de Ferento (Pensabene 1989, tav. 114); peristil de la Casa dels Vetii de Pompeia i vil·la dels Misteris (Jiménez 1975, 281-282); pòrtic de la *summa cavea* de l'Amfiteatre flavi (Pensabene 1988, 68, núm. 1, tipus 1, fig. 19).

167 Temple d'Elst, santuari de Minerva Sulis de Bath, del segle I dC; Porta Nigra de Tréveris, del segle IV dC (Jiménez 1975, 288-289).

superior (tots dos tors i el plint) són les que estan més mal conservades.

Datació: època altimperial (a partir del període julio-claudi).

Característiques. Les particularitats més significatives de la peça corresponen a la considerable alçada del plint i el desenvolupament escàs dels tors. En sentit ascendent, la base està constituïda per un plint de 26 cm sobre el qual se situa el tor inferior (elaborat unitàriament amb l'element anterior) amb una alçada de 5,5 cm, llistell pla de 0,5 cm, escòcia caracteritzada per una minsa obertura, tor superior de 4,5 cm i filet invers de 0,5 cm.

Paral·lels: Hidalgo 1996, 129-130, N° 3, fig. 55, 56 i làm. 34, 37; Pensabene 1993a, 68, núm. 61; Gimeno 1991, I, 365, núm. 157; Alarcao *et alii* 1977, pl. LXXXV; Madrid 1999, 91; Chiner 1990, 89-94, figs. B. 1-B.8, B. 17-B. 20; làms.VI-VII; Madrid 1999, 91-92, PTR-3, PTR-8; Jiménez 1992, làmina 1-2; Márquez 1998a, 117, nota 20; Barrera 2002, 57, 59, fig. 1; Adam 1994, 102, fig. 4; Pensabene 1989, 22, fig. 29, tav. 98-99; Pensabene 1988, 68, fig. 19; González/Rafel 1993, 206 i Hernández *et alii* 1993, 41.

Comentari. Des d'un punt de vista tipològic, les àrees en les quals s'estructura aquesta base tenen unes particularitats gairebé idèntiques a les que definien l'element del recinte termal localitzat al carrer de Sant Miquel, núm. 33 (*vide supra*). Es tracta d'una peça realitzada de manera absolutament independent respecte a l'imoscap del fust associat i definida per dos tors de dimensions similars separats per una escòcia poc desenvolupada. Tanmateix, la peça objecte d'aquesta anàlisi té un element que l'allunya del model documentat al carrer de Sant Miquel, núm. 33: és l'afegiment d'un plint amb una alçada realment considerable que ocupa gairebé la meitat de l'alçada total de la base. Amb relació a aquest element, als paral·lels esmentats en analitzar l'exemplar precedent del carrer de Sant Miquel, núm. 33, per a la peça del carrer Castaños, núm. 1 hem d'afegir una base procedent de la vil·la romana de Cercadilla (Còrdova).¹⁶⁸

Element 3. Fust (fig. 120).

Localització actual: magatzem del MNAT. Sigla TCS-1- 99-98-8.

Ubicació original: indeterminada.

Material: lumaquèl·lica.

Dimensions: Alt.: 91 cm; dià: una vegada restituït és de 40 cm.

Estat de conservació: regular. La peça està seccionada en

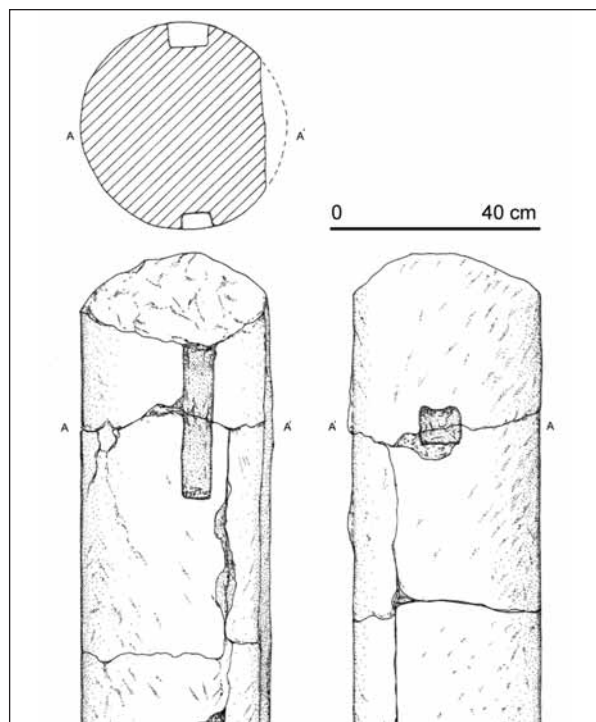

fig. 120: Planta i alçats de l'element 3

diversos fragments que encaixen. No té la totalitat del diàmetre.

Datació: indeterminada.

Característiques. Tot i que des d'un punt de vista cronològic els fusts que proporcionen més informació són els que tenen estries, el fet que no disposem de cap peça d'aquestes característiques ha fet que incloem en la nostra anàlisi un fust llis. A la superfície de la peça, s'han constatat dos retalls, l'un rectangular (de 30 cm de llargària i 6 cm d'amplada) i l'altre quadrangular (que mesura 7 cm de costat) de secció aproximadament trapezoïdal amb una concavitat de 5 i 3 cm, respectivament.

Element 4. Capitell jònic (figs. 121 i 122).

Localització actual: magatzem del MNAT. Sigla TCS-1- 99-98-159.

Ubicació original: indeterminada.

Material: lumaquèl·lica.

Dimensions: alt.: 40 cm; dià: 53 cm (àbac).

Estat de conservació: regular. La peça es troba en un estat de conservació força precari. Dels elements que devien constituir part de la cara posterior ha desaparegut qualsevol evidència. De la totalitat de l'equi de la cara frontal solament es conserven dos òvuls complets. Els coixinets tampoc no tenen la superfície completa, ja que les úniques àrees que es mantenen corresponen a ambdós *baltei* i a un sector puntual de la resta dels *pulvini*. En la superfície de l'*scamillus* s'han constatat

¹⁶⁸ Es tracta d'una base amb un plint de dimensions considerables procedent de l'estança H de les termes del conjunt palatí de Cercadilla, utilitzat entre el 293 i el 305 dC. Aquesta, però, a diferència del nostre exemplar, té una escòcia amb un desenvolupament lleugerament parabòlic (Hidalgo 1996, 129-130, N° 3, fig. 55, 56 i làm. 34, 37).

fig. 121: Frontal de l'element 4

diverses taques vermelles, producte d'exposar la peça a processos de combustió.

Datació: indeterminada.

Característiques. Al sector inferior, s'observa el summoscap. A continuació, les úniques restes que es mantenen de l'equí corresponen a dos òvuls capgirats i sencers (dels tres que devia tenir) completament diferenciats a partir del rebaix considerable que es va fer sobre el suport petri i separats per sagetes apuntades. La morfologia d'aquests elements evidencia una escassa qualitat tècnica en l'execució. La parcialitat de la superfície conservada impossibilita precisar més les característiques. A la part superior de l'àbac, es constata un *scamillus*.

Tot i que parcialment, es mantenen evidències d'ambdós coixinets. El *pulvinus* dret està constituït per un *balteus* decorat amb escates apuntades sense nervadura central (Gutiérrez 1992a, fig. 11b) i delimitat per un doble bastonet (Gutiérrez 1992a, 52, fig. 11a). A banda i a banda d'aquest element, es conserva part de la superfície decorada del coixinet, la qual (amb les reserves oportunes, atesa la seva parcialitat) possiblement devia estar decorada amb fulles d'aigua estilitzades i tallades per una lleu incisió (Gutiérrez 1992a, 50, fig. 8b).

Paral·lels: Gutiérrez 1988, 70, núm. 7; Baena 1989, 150; Sperti 1983, 37, núm. 30, fig. 30b i Salvi 1991, 11, fig. 3.

Comentari. A diferència del que succeeix amb altres ordres, les dades proporcionades tant pels elements decoratius que defineixen els capitells jònics en general com per la disposició dins l'esquema ornamental no són suficients per conèixer amb precisió els trets que caracteritzen cadascun dels estadis evolutius que experimentà aquest tipus en el decurs de l'època romana. El nostre coneixement sobre aquesta qüestió es fonamenta sobretot en la transformació del *kyma*, on els tres òvuls que tenia en el període altimperial es reduïren a un en l'època tardoantiga (Gutiérrez 1992a,

fig. 122: Pulvinus dret de l'element 4

28), i en evidències, les quals a priori podria semblar que ocupaven un emplaçament secundari dins l'estructura dels capitells. Per exemple, la presència (a partir dels segles II-III) d'una corona de pètals entre el *kyma* i el collarí de perles i astràgals, així com la disposició d'una flor decorant l'ull de la voluta (Recasens 1979, 130 i Ariño *et alii* 1991, 99, 101-102).

En el període tardorepublicà i en l'època augustal, la tendència predominant rebia influències itàliques a les quals s'afegien alguns elements procedents de la tradició púnica. A partir del període julioclaudi, el *kyma* de tres òvuls va esdevenir freqüent respecte als cinc òvuls que tenien els exemplars precedents (Gutiérrez 1992a, 55 i Fernandes 1998, 230). En aquest context cronològic se situen els dos capitells jònics corresponents als elements 4 i 5 (*vide infra*), amb unes particularitats pràcticament idèntiques adscrites a corrents provincials, dels quals una de les característiques més rellevants correspon a l'escassa qualitat tècnica de les peces.

En altres motius ornamentals que constituïen part de l'estructura dels capitells, però, s'ha constatat una heterogeneïtat considerable. Alguns elements del front, com el canal de la voluta i les semipalmetes, apareixen en diverses peces assimilables a aquesta cronologia, mentre que en d'altres de coetànies no se n'hi troben. Aquesta diversificació també es manifesta en la tipologia que van adoptar els coixinets laterals de les peces procedents de la península Ibèrica, les quals no van evolucionar de la mateixa forma, de manera que en general s'han constatat motius decoratius que van perdurar des de l'època augustal fins al període tardoantic (Gutiérrez 1988, 111). Com a evidència d'aquest procés, ens remetem als dos capitells jònics objecte de la nostra anàlisi (elements 4 i 5), per als quals no es descarta la coetaneïtat, tot i que tenen dos motius ornamentals diferents. Els capitells en els quals s'observa més similitud, amb l'exemplar esmentat prèviament en primer terme, el qual tenia un *pulvinus* decorat amb fulles d'aigua, procedeixen de dues àrees geogràfiques determinades, la Bètica¹⁶⁹ i

¹⁶⁹ Es tracta de dues peces, l'una procedent de l'ermita de San Julián de Còrdova i amb una cronologia d'època augustal (Gutiérrez 1988, 70, núm. 7) i una altra localitzada a la ciutat de Màlaga amb una datació de finals del segle III-principis del IV (Baena 1989, 150).

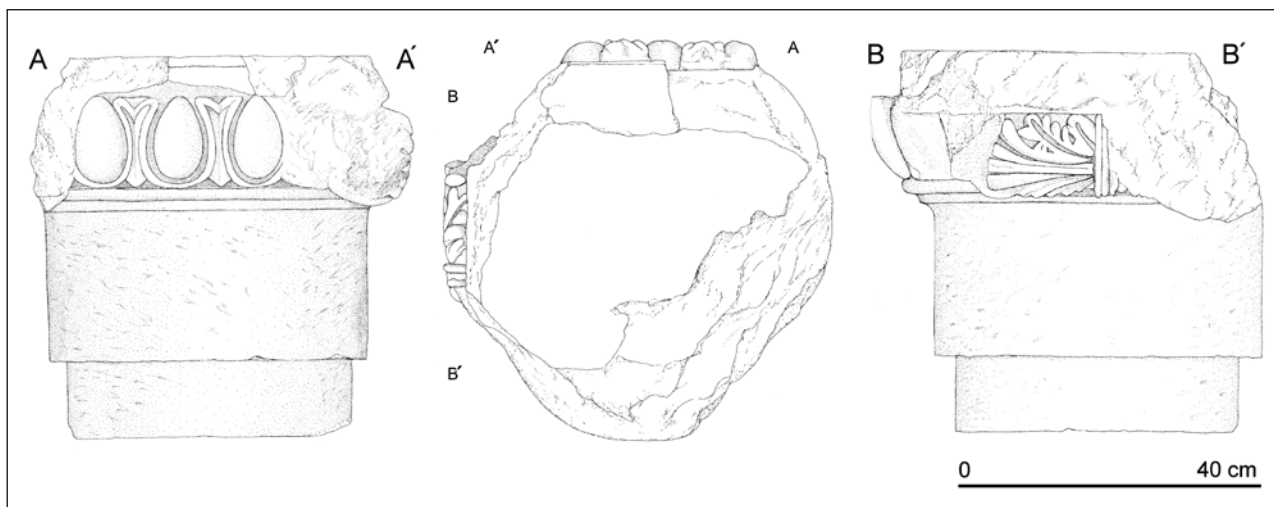

fig. 123: Frontal, pulvinus i planta de l'element 5

fig. 124: Frontal de l'element 5

fig. 125: Coixinet dret de l'element 5

Itàlia,¹⁷⁰ i esdevenen un testimoni de la cronologia dilatada que presenta aquesta tipologia d'element decoratiu.

Element 5. Capitell jònic itàlic (fig. 123-125).

Localització actual: magatzem del MNAT. Sigla TCS-1-99-98-169.

Ubicació original: indeterminada.

Material: lumaquèl·lica.

Dimensions: alt.: 50 cm; diàm.: 36 cm (en l'àrea del collarí) i 39 cm (en l'àbac).

Evidències de revestiment: en diverses àrees puntuals s'ha trobat estuc de color blanc i argamassa.

Estat de conservació: regular. El sector més ben conservat correspon a la cara frontal i, tot i que parcialment, al *pulvinus* dret. La resta de la superfície del capitell ha desaparegut absolutament. Alguns sectors concrets del

volum (com per exemple l'àbac) tenen evidències de processos de combustió.

Datació: època augustal - període julioclaudi.

Característiques. A la part inferior apareix el *summoscap* de la columna, sobre el qual se situa l'equí definit a l'àrea inferior pel collarí, el qual té una petita motllura del tipus taló dret. Immediatament, sobre aquesta es conserven tres òvuls diferenciats a partir de la presència de sagetes apuntades. La resta dels elements que devien constituir part del *kyma* (semipalmets i volutes) han desaparegut totalment.

De la mateixa manera que succeeix amb la resta del capitell, el coixinet dret només manté puntualment restes dels elements que en formaven part. De tot el *balteus* sols se'n conserva part de la delimitació esquerra definida a partir d'un bastonet triple (Gutiérrez

¹⁷⁰ Exemplar procedent de la basílica de Sant Gavino de Porto Torres amb una cronologia d'època tiberiana (Salvi 1991, 11, fig. 3). En aquest apartat també incloem un altre de procedència i cronologia desconegudes conservat al Museu de Verona (Sperti 1983, 37, núm. 30, fig. 30b).

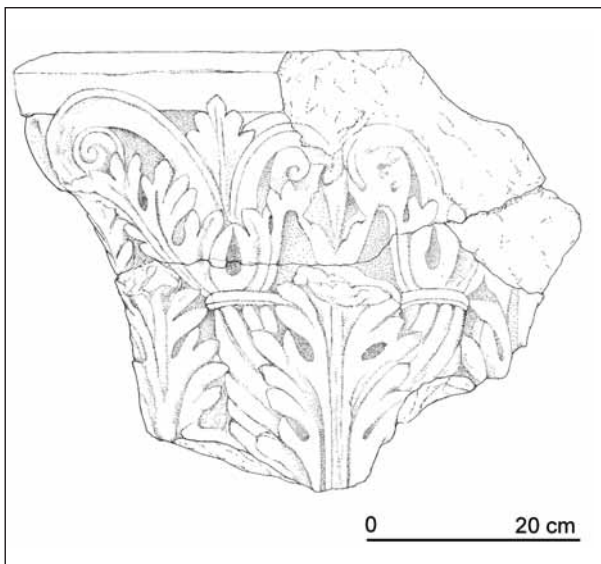

fig. 126: Frontal de l'element 6

1992a, 50, fig. 8a). Tot just al costat d'aquesta superfície, apareix la resta del coixinet decorat seguint el model definit per la Dra. M^a. A. Gutiérrez com a Tipus III. Es tracta d'una fulla d'acant amb una disposició horitzontal, de la qual es conserven els lòbuls superiors (que tendeixen cap amunt i amb zones d'ombra triangulars) i els nervis centrals (Gutiérrez 1992a, 51, fig. 9a).

Paral·lels: Gutiérrez 1992a, 89, núm. 291.

Comentari. Les dades que possibiliten caracteritzar el capitell objecte d'aquest estudi són absolutament idèntiques a les esmentades en el comentari de l'exemplar precedent (element 4), de manera que en aquest apartat, amb l'objectiu d'evitar reiteracions estèrils, ens hi remetem (*vide supra*) sense fer més consideracions sobre aquesta qüestió.

Malgrat la parcialitat de la superfície conservada, els fronts dels dos capitells jònics que constitueixen part del dipòsit arquitectònic analitzat (elements 4 i 5) tenen les mateixes característiques tant pel que fa a les dimensions com a la morfologia i tipologia dels elements que defineixen aquesta àrea constituïda, possiblement en ambdós casos, per tres òvuls complets separats per sagetes apuntades. L'única diferència constatada, mostra clara de l'heterogeneïtat ornamental (especialment en la realització dels coixinets laterals) a la qual fèiem referència prèviament (*vide supra*), correspon a la tipologia del motiu que apareix al *pulvinus* de l'element 5. A diferència de l'anterior, on hi havia una fulla d'aigua, en aquest cas s'observa una fulla d'acant totalment desplegada i fixada a la superfície de la peça.¹⁷¹

fig. 127: Frontal de l'element 6

Element 6. Capitell corinti (figs. 126-128).

Localització actual: magatzem del MNAT. Sigla TCS-1-99-98-7.

Ubicació original: indeterminada.

Material: lumaquè·lica.

Dimensions: alt.: 41 cm; dià·m: 25 cm (al sector inferior del fragment) i 39 cm (a l'àbac).

Marques: a la superfície de l'àbac s'observen dues fines incisions destinades a assenyalar les diagonals de la peça i una altra (situada tot just en la part central) destinada a marcar el punt on se situa la flor de l'àbac.

Evidències de revestiment: en diverses àrees puntuals s'ha localitzat estuc de color blanc i argamassa. Una de les àrees de la peça on s'observa amb més claredat aquest fet és el quadrant superior esquerre, en el qual apareix el calze, el tall de la flor d'acant, les hèlixs i l'àbac emmascarats per aquest revestiment.

Estat de conservació: regular. La peça s'ha seccionat, tant longitudinal com transversalment, la qual cosa ha fet que el fragment conservat sigui aproximadament triangular. Aquesta superfície correspon a les meitats superior (des de la part inferior de la segona corona de fulles d'acant) i esquerra de la peça. La part central superior (on se situen el calze de la flor de l'àbac i la flor mateixa) està enrogida com a conseqüència de processos de combustió.

Datació: final de l'època augustal - període julioclaudi (en una fase immediatament posterior a aquella).

Característiques. La decoració del *kalathos* de la cara frontal es caracteritza per la considerable qualitat de l'esquema realitzat i l'execució, feta gairebé amb una tècnica preciosista, la qual li proporciona una plasticitat considerable. A la superfície s'observen algunes de les fulles que constitueixen part de la *secunda folia*,

¹⁷¹ Malgrat la diferència tipològica, el desenvolupament ornamental d'aquest element en el nostre capitell és similar al constatat en les fulles d'acant que té un capitell corinti localitzat a la muralla de Barcelona datat en el període julioclaudi (Gutiérrez 1992a, 89, núm. 291).

gairebé adherides al cos de la peça però que es despleguen lleugerament en la part superior. Estan constituïdes per cinc lòbuls articulats en quatre fulles de dimensions mitjanes amb les extremitats arrodonides que donen una morfologia quasi semicircular a la fulla d'acant. A la superfície s'observa nítidament el nervi central, definit per dos solcs més accentuats entorn dels quals apareixen d'altres de secundaris fets amb incisions menys accentuades que les anteriors. Les zones d'ombra entre els diversos lòbuls tenen forma de llàgrima. Els caulicles mostraven diverses incisions espiraliformes lleus en el tronc, les quals definien cintes curvilínies. Sobre l'orla hi ha els calzes amb forma de fulla d'acant en el contorn interior que configuren zones d'ombra a la part inferior i als laterals en forma de llàgrima. Sobre aquests se situen les hèlixs amb forma de cinta plana. Entre el sector inferior d'aquests i l'àbac s'observa una fulla d'acant de petites dimensions, totalment desplegada i constituïda per cinc lòbuls que té a l'interior dues fines incisions que simulen els nervis de la fulla. A la part central hi ha el calze (llis), sobre el qual se situa el tall de la flor de l'àbac, totalment desapareguda.

Paral·lels: Recasens 1979, 56, núm. 16-21, lám. 14-19; Gutiérrez 1982, 30-31 lám. II-1; Gutiérrez 1986, 18-19, núm. 15; Hernández/Núñez 1997, 294-303; Sear 1982, 63; Ramallo/Ruiz 1998, 89; Serra 1932, lám. X, fotografia 1; Dupré 1987, 311-312; Ramallo/Ruiz 1998, 86, 123; Ramallo *et alii* 1993, 73, 85, fig. 31; Gutiérrez 1992a, 89-90, núm. 294, núm. 297; Márquez, 1993, 36, 238, lám. 16, núm. 38; Barrera 1984, 30, núm. 10 i Gutiérrez, 1992a, 86.

Comentari. La major part de les particularitats d'aquest capitell tenen l'origen en la tendència ornamental coneguda com estil del segon triumvirat. Es tracta d'un model que es desenvolupà a l'Urbs i en la Itàlia septentrional en el decurs del període cesarià,¹⁷² especialment rellevant entre els anys 40-20 aC. Alguns autors en fixen la utilització en capitells construïts en un moment precís que abraça els anys 45-29 aC, tot i que d'altres opinen que es tracta d'un model decoratiu que aparegué en un moment més concret, cap als anys 30 aC, com s'observa en el temple d'Apol·lo al Palatí, aixecat cap als anys 36-28 aC; en el temple del Divus Iulius, datat cap al 29 aC, i en l'Arc de Rímini, erigit cap al 27 aC (Gutiérrez 1982, 31 i Gutiérrez 1992a, 71). El model va perdurar fins al començament del regnat d'August - canvi d'era (Ramallo/Ruiz 1998, 86-88).

fig. 128: Part posterior de l'element 6

La renovació estilística que van suposar aquestes produccions experimentaren el màxim apogeu a la ciutat de Roma aproximadament de la meitat del regnat d'August en endavant, període a partir del qual la utilització es va generalitzar a les províncies. Malgrat tot, s'hi han constatat nombroses imitacions que s'allunyen lleugerament de les pautes determinades des de l'Urbs en les quals s'observen algunes particularitats morfològiques pròpies alienes a aquest model. D'una altra banda, les produccions provincials duren més temps, fins un moment avançat del període julioclaudi (Gutiérrez 1992a, 130).

Una de les diferències constatades correspon al fet que si bé a Roma, en l'època del segon triumvirat s'inicià la utilització del marbre, a la península Ibèrica disposem de pocs exemplars assimilables a aquest corrent en els quals s'empri aquest material, ja que en quasi tots els capitells que coneixem, excepte els procedents del Teatre de Cartagena (realitzats amb marbre de les pedreres de Luni), es va fer servir pedra local amb un revestiment d'estuc. Fou al final del període julioclaudi quan s'assentaren definitivament en els circuits comercials produccions de marbre, sobre les quals també es materialitzà una nova concepció artística fonamentada en un tractament més naturalista de les fulles d'acant (Gutiérrez 1992a, 132).

En general, des d'un punt de vista morfològic, aquestes peces es caracteritzen per la presència de les fulles d'acant, definides per un nervi central entorn del qual s'articulen cinc lòbuls, gairebé adherides al cos de la peça (excepte en l'àrea superior) amb les extremitats arrodonides o també lleugerament apuntades.¹⁷³ Una de les particularitats més destacades correspon a la morfologia

172 Pel que fa a l'origen, hi ha dues hipòtesis ben definides que apunten cap a direccions diferents. Per H. Drerup, es tracta de la manifestació d'un tipus grec que es transmeté a través del sud d'Itàlia, mentre que G. Ch. Picard inclou aquest element dins una moda itàlica desenvolupada en un període molt puntual (Gutiérrez 1982, 31).

173 Les fulles d'aquest capitell són similars a les dels exemplars del primer pis de l'*scaenae frons* del Teatre de Cartagena, les quals tenen plenament configurats tots els elements que caracteritzaren el tipus canonitzat al temple de Mars Ultor i al Fòrum d'August a Roma, el qual s'inaugurà oficialment l'any 2 aC. D'aquesta variant, un dels elements més destacats fou la substitució de l'acant tardorepublicà, caracteritzat per la rigidesa, per una nova modalitat amb un esquema més naturalista denominat *acanthus mollis* (Gutiérrez 1992a, 59).

lacrimal que adoptaren les diverses zones d'ombra entre els diversos lòbuls, tant en les fulles d'ambdues corones com en el perfil interior dels calzes.¹⁷⁴ D'altres elements rellevants són els caulicles coronats per una orla definida per dos filets horitzontals¹⁷⁵ i amb diverses incisions espiraliformes en el tronc, les hèlixs amb forma de cinta plana i, entre el sector inferior de les volutes de les hèlixs i l'àbac,¹⁷⁶ un roleus coronat per una roseta de quatre pètals amb botó central.¹⁷⁷

Els paral·lels geogràficament més propers són sis capitells procedents del Teatre romà de Tarragona i els exemplars de l'Arc de Berà, realitzats amb pedra del Mèdol i datats al darrer quart del segle I aC.¹⁷⁸ S'hi constaten algunes característiques comunes, com per exemple el material emprat (pedra del Mèdol amb revestiment d'estuc blanc) i, en general, la morfologia d'alguns dels elements (fulles d'acant i hèlixs). Tanmateix, s'hi observen certes diferències, especialment amb relació al tractament més naturalista de les fulles d'aquesta peça, en l'execució dels troncs dels caulicles i en els punts d'ombra de les hèlixs, ja que als capitells del Teatre n'apareixen tres de forma circular o triangular¹⁷⁹ enfront de l'únic punt que s'observa en aquest capitell, que té aspecte lacrimal. En la totalitat dels paral·lels esmentats prèviament, en la superfície entre les volutes i les hèlixs apareix una roseta de quatre pètals amb botó central, mentre que en el nostre exemplar apareix una petita fulla d'acant amb cinc lòbuls i dos nervis centrals (*vide* la nota a peu de pàgina núm. 176). D'altres capitells que presenten un esquema lleugerament similar procedeixen del Museu d'Història de Barcelona (Gutiérrez 1982, 30-31 làm. II-1, Gutiérrez 1986, 18-19, núm. 15) i del primer pis de l'*scaenae frons* del Teatre de Cartagena, construït al final del segle I aC (Ramallo/Ruiz 1998, 86, 123).

Element 7. Capitell corinti (figs. 129 i 130).

Localització actual: magatzem del MNAT. Sigla TCS-1-99-98-6.

Ubicació original: indeterminada.

Material: lumaquèl·lica.

Dimensions: alt.: 57 cm; diàmetre: 39 cm (àrea del collarí) i 34 cm (àbac).

Evidències de revestiment: en diverses àrees puntuals s'han observat restes d'argamassa.

Estat de conservació: regular. El sector més ben conservat és el *kalathos*, especialment en la cara frontal. Les àrees més degradades corresponen a la part posterior de la peça i a l'àbac.

Datació: mitjan-final del període julioclaudi.

Característiques. Conserva aproximadament tota l'alçada i l'amplada. Al *kalathos* es constaten les dues corones de fulles d'acant lleugerament separades del cos de la peça i exvasades en la part superior. La corona inferior s'estructura en tres fulles constituïdes per tres lòbuls articulats en tres minúscules fulles amb les extremitats apuntades i amb zones d'ombra lanceolades de concavitat realment accentuada i quasi verticals. A la part central de les fulles hi ha una costella central definida per dos solcs paral·lels realment intensos que descendeixen fins a la base de la fulla. El preciosisme en l'execució del capitell es manifesta en el relleu accentuat del tronc dels caulicles, realment esvelts i amb una disposició lleugerament inclinada amb una tendència a la verticalitat. Els caulicles estan coronats per orles constituïdes per dos llistells fins que delimiten un sector central on apareixen diverses concavitats que configuren una decoració a base de motius amb una morfologia romboïdal que defineixen una sèrie de perles fetes amb una tècnica preciosista.

Sobre aquesta superfície s'observen (de manera parcial) les fulles exteriors dels calzes sobre els quals se situaven les hèlixs amb zones d'ombra, en la unió dels sèpals, lacríformes. Des de la part superior de la fulla central del capitell es desenvolupen el calze i el tall de la flor de l'àbac, de la qual no es conserva cap tipus d'evidència.

174 Aquestes, amb una lleugera inclinació, són característiques de l'època migaugustal-finals del segle I aC (Recasens 1979, 119; Dupré 1987, 311 i Ramallo/Ruiz 1998, 88).

175 Es tracta d'un element característic del començament del període augustal (Dupré 1987, 311) en comparació de l'orla més elaborada que tenen els exemplars de cronologia posterior, en els quals els filets se substitueixen per una corona de sèpals.

176 La forma de cintes curvilínies que adopten els caulicles d'aquest capitell ens acosta a exemplars en els quals es reflecteix l'estil decoratiu del Fòrum d'August, on aquests s'allunyen de la rigidesa que els caracteritzà en el període tardorepublicà i el començament de l'època augustal. La referència més directa als nostres caulicles correspon als exemplars del temple de Mart del Fòrum d'August, als quals també ens remetem com a paral·lel de la flor que ocupa l'eix central de l'àbac constituïda per un calze d'on sorgeix el tall, així com la forma de les hèlixs i volutes i en general l'estructura del capitell. Aquests mateixos detalls apareixen a la basílica Emilia, construïda l'any 179 aC, però restaurada els anys 14 aC i 22 dC; al temple d'August i Roma a Ostia i a la Maison Carrée de Nîmes (Sear 1982, 63 i Ramallo/Ruiz 1998, 89). A la península Ibèrica, la morfologia dels caulicles és un dels elements que defineixen, com apunta P. Pensabene i recullen J. A. Hernández i J. Núñez, les produccions d'una segona generació de tallers hispans d'àmbit local amb un estil que perdurà durant tot el període julioclaudi (Hernández/Núñez 1997, 303). D'altra banda, el tractament que reben les nostres hèlixs és idèntic al que mostra un capitell procedent del convent del Sant Sepulcre de Saragossa amb una cronologia tardoaugustal o lleugerament posterior (Hernández/Núñez 1997, 294-302).

177 Una anàlisi detallada de l'evolució d'aquest element ornamental apareix en Hernández/Núñez 1997, 301-303 i Dupré 1987, 311. Les rosetes són un element propi dels capitells més antics que desaparegué en exemplars lleugerament més tardans (Ramallo/Ruiz 1998, 86-88 i Gutiérrez 1981, 306). En el nostre capitell aquest motiu ornamental fou substituït per una fulla d'acant totalment desplegada i adherida a la superfície de la peça, la qual cosa es podria considerar bé com un indicatiu d'una cronologia de la nostra peça lleugerament posterior a l'època augustal, bé com una variant provincial del model de l'Urbs.

178 Els capitells del Teatre tenen el núm. inv. del MNAT 34. 239, 34. 240, 34. 249, 34. 250, 34. 247 i 34. 248 (Recasens 1979, 56, núm. 16-21, làm. 14-19). Un estudi detallat dels exemplars de l'Arc de Berà correspon a Dupré 1987.

179 Es tracta d'una forma característica del període augustal inicial oposada a la forma que adoptà des de la meitat de l'època augustal en endavant (Recasens 1979, 119).

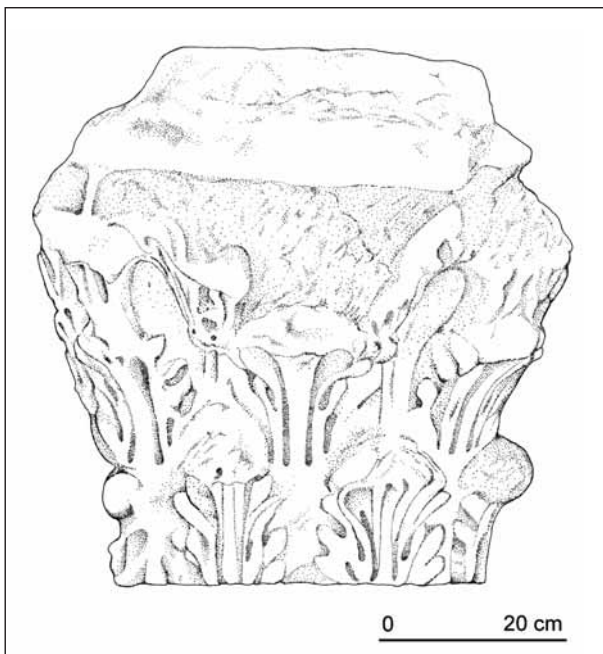

fig. 129: Frontal de l'element 7

fig. 130: Frontal de l'element 7

Paral·lels: Gutiérrez 1992a, 82, 84, 86, 88, 89, 97, 99, núm. 236, núm. 264, núm. 271, núm. 287, núm., 288, núm. 349, núm. 377; Gutiérrez 1992a, 89, núm. 292; Barrera 2000, 26, núm. 10, làmina 10, 2, 11-13; Barrera 2000, 40-41, núm. 73-74, làm. 36-37; Barrera 2000, 42, núm. 76, làm. 40; Barrera 2000, 47, núm. 92-94, làm. 52-54; Serra 1932, làm. X, fotografia 2; Recasens 1979, 60, núm. 23, làm. 21; Recasens 1979, 64, núm. 35, làm. 32; Márquez 1998b, fig. 26; Márquez 1998a, 127, núm. 917, làm. 14. 2 i Sperti 1983, 29-30, núm. 20.

Comentari. Dos són els factors que caracteritzen les produccions julioclaudies. D'una banda, conserven bona part de les particularitats dels capitells precedents,¹⁸⁰ ja que els motius ornamentals solament experimentaren lleugeres modificacions en l'estructura (Gutiérrez 1992a, 133). D'una altra, també s'ha constatat una heterogeneïtat realment considerable, proporcionada per les diverses variants morfològiques que van adoptar. Tanmateix, no va ser fins a l'època flàvia quan es va produir una veritable transformació dels capitells i dels elements en els quals s'organitzaven.

Els capitells assimilables a l'època julioclàudia tenien dues corones de fulles d'acant, que ocupaven aproximadament la meitat de l'alçada total de l'exemplar¹⁸¹ i constituïen zones d'ombra amb una morfologia allunyada de la geometrització característica de l'època d'August que va evolucionar cap a un aspecte més naturalista. Es tracta de digitacions configurades a

partir de concavitats més o menys intenses que ens remeten a una tímida aparició de la tècnica del trepant a partir del període tiberià i en els períodes immediatament posteriors, en aquests casos amb forma lanceolada. Aquests motius tenen vinculacions molt clares amb el tipus de Loeffelakanthus, el qual, tot i que s'originà en l'època augustal, fou en el decurs de l'etapa julioclàudia quan s'aplicà d'una manera més profusa, de manera que va configurar un estadi intermedi entre les zones d'ombra triangulars pròpies del moment esmentat en primer terme respecte a les gairebé verticals de l'època flàvia (Barrera 2000, 151-152).

En aquest context, altres elements que també van modificar l'aspecte com a conseqüència de la utilització del trepant respecte als patrons dels períodes precedents foren els caulicles. Els troncs, rectes o amb una lleugera inclinació, a partir d'aleshores van començar a tenir en la superfície diversos solcs verticals o curvilinis. Aquest element, fins aleshores coronat per una orla, en algunes ocasions arrodonida i en d'altres constituïda per dos filets horitzontals, a partir de mitjan segle I començà a incloure una corona de sèpals (Gutiérrez 1992a, 132) que en va transformar la morfologia, fins a cert punt voluminosa en els exemplars d'època augustal, i li va donar una aparença més estilitzada, més gràcil.

El tractament de les fulles d'acant i els caulicles en el període julioclaudi comportà una evolució evident des dels patrons més inorgànics o rígids d'època augustal

¹⁸⁰ En aquest sentit, recollim, de manera textual, l'opinió expressada per J. L. Barrera, segons el qual "[...] las tendencias estilísticas que se acrisolan en época de Augusto tienden a dar como resultado unas formas decorativas eclécticas e inorgánicas, y es precisamente este eclecticismo el que contribuirá a perpetuar unos modelos que parecen fosilizarse durante décadas [...]" (Barrera 2000, 150-151).

¹⁸¹ Tan sols en els darrers moments del segle I van superar aquesta alçada (Gutiérrez 1992a, 132).

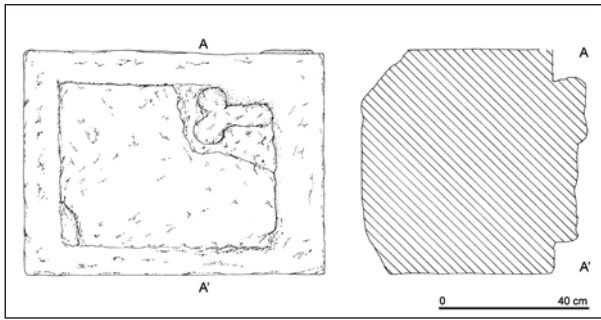

fig. 131: Alçat i secció de l'element 8

i dels moments immediatament posteriors fins a una representació més naturalista i amb una més plasticitat i moviment de les figures. Les particularitats del nostre exemplar ens allunyen lleugerament de la cronologia dins l'època julioclaudia que tenen diversos exemplars de Tarragona.¹⁸² Altres exemplars similars amb aquesta cronologia s'han localitzat en altres punts de la península Ibèrica,¹⁸³ especialment a les ciutats de Mèrida¹⁸⁴ i Còrdova,¹⁸⁵ i també a Verona.¹⁸⁶

Element 8. Carreu amb motiu fàl·lic (figs. 131-132). *Localització actual:* peça exposada actualment a la seu del MNAT, amb el núm. d'inv. 45. 233.

Ubicació original: indeterminada.

Material: lumaquèl·lica.

Dimensions: llarg.: 0,60 m; ampl.: 0,89 m; gr: 0,61 m. *Estat de conservació:* bo. Manté la major part de la superfície en un estat de conservació acceptable, ja que tan sols algun sector concret de la part posterior s'ha malmès. Presenta evidències de processos de combustió en diverses àrees puntuals de la superfície.

Datació: indeterminada.

Característiques. Carreu que té un encoixinat en una de les cares, a l'extrem superior dret del qual s'esculpí un fal·lus simple en posició erecta amb una morfologia

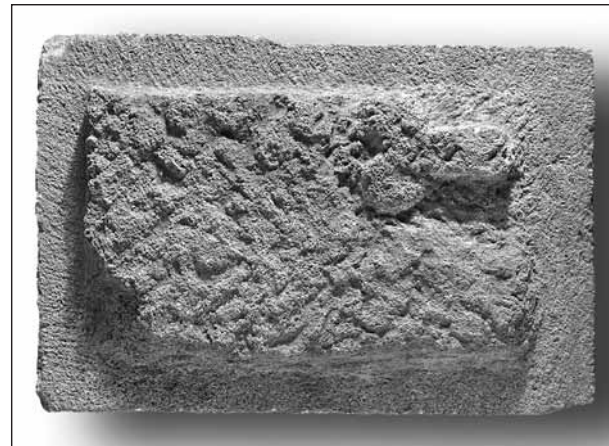

fig. 132: Frontal de l'element 8

gia arrodonida sense remarcar el prepuci. La talla escultòrica es caracteritza per la tècnica certament simplificada que es constata en l'execució, així com per l'escassa intensitat del relleu, que destaca mínimament amb relació al suport sobre el qual es realitzà.

Paral·lels: Hernández/López 2001, 58, fotografia 75; Marcet/Sanmartí 1989, 125-126; Canto 2000, 189-190, làm. IV; Bessac 1999, 249, fig. 5; Ling 1990, 61-62, Mínguez 1996, 319 i Palol 1994, 114, 115, 118, fig. 155 a 158.

Comentari. En general, les representacions fàl·liques romanes esdevenen un element poc rellevant des d'un punt de vista cronològic, ja que si bé s'utilitzaren d'una manera realment recurrent i en diversos suports, com per exemple la pedra, la ceràmica¹⁸⁷ o els metalls,¹⁸⁸ no manifesten trets específics que possibilitin determinar unes pautes clares en l'evolució, el tractament de la imatge i les tècniques decoratives. Respecte a aquesta qüestió, cal assenyalar que sovint es tracta de peces descontextualitzades.

¹⁸² Es tracta de dos capitells datats a mitjan segle I que procedien del Fòrum de la Colònia, actualment conservats al MNAT amb els núm. inv 34. 267 i 34. 245. Les peces es realitzaren amb materials diferents, un era de marbre de Luni (Recasens 1979, 64, núm. 35, làm. 32; Gutiérrez 1992a, 88-89, núm. 287) i l'altre era de pedra local (Serra 1932, làm. X, fotografia 2; Recasens 1979, 60, núm. 23, làm. 21 i Gutiérrez 1992a, 88-89, núm. 288).

¹⁸³ Capitells procedents de Barcelona i actualment conservats al Museu d'Història (Gutiérrez 1992a, 82, núm. 236), del Seminari de Sant Carles de Saragossa, amb una cronologia de segona meitat del segle I (Gutiérrez 1992a, 99, núm. 377); de Pamplona i exposat al Museu de Navarra (Gutiérrez 1992a, 84, núm. 264); del Teatre de Segobriga (Gutiérrez 1992a, 86, núm. 271); de Clunia (Gutiérrez 1992a, 97, núm. 349), i de Torres Vedras (Gutiérrez 1992a, 89, núm. 292).

¹⁸⁴ Capitell de l'edifici públic del carrer de Romero Leal, núm. 7, amb una datació d'època augustal (Barrera 2000, 26, núm. 10, làmina 10, 2, 11-13) i dos exemplars localitzats al carrer de Falange del final del període julioclaudi (Barrera 2000, 40-41, núm. 73-74, Làm. 36-37). Tot i que amb algunes diferències, sobretot amb relació al tractament dels nervis centrals de les fulles d'acant (amb incisions en forma d'espiga) però amb una configuració general similar, són un capitell d'angle del Pòrtico del Fòrum d'època claudioneroniana (Barrera 2000, 42, núm. 76, Làm. 40) i tres capitells de pilastres procedents de Pancaliente, datats en el final del període julioclaudi (Barrera 2000, 47, núm. 92-94, Làm. 52-54).

¹⁸⁵ S'hi han localitzat dos capitells, els quals, si bé tenen certes particularitats que els diferencien i han estat datats en períodes diferents, alguns dels motius reberen un tractament similar al nostre exemplar. En el primer, procedent del carrer del Rey Heredia de Còrdova i integrat en el *frons scaenae* del Teatre romà (època tardoaugustal-tiberiana), el sector més proper al nostre són les fulles d'acant de la corona inferior, si bé el tret que els diferencia és la morfologia dels caulicles, on no es constata una utilització tan evident del trepant (Márquez 1998b, fig. 26). Un altre paral·lel correspon a un capitell d'època flàvia, en el qual també el tractament de les fulles d'acant esdevé semblant, però els nostres caulicles ocupen una posició més rellevant que en l'exemplar cordovès, on apareixen gairebé emmascarats per les fulles d'acant de la segona corona (Márquez 1998a, 127, núm. 917, Làm. 14. 2).

¹⁸⁶ Capitell que probablement constituïa part del *frons scaenae* del Teatre, amb una cronologia de mitjan segle I. El sector que presenta més similituds són les fulles d'acant de la corona inferior. En canvi, en els caulicles no s'emprà el trepant d'una manera tan intensa com en la nostra peça (Sperti 1983, 29-30, núm. 20).

¹⁸⁷ Una anàlisi exhaustiva d'aquest element en diversos materials ceràmics localitzats en jaciments de la meitat septentrional de la península Ibèrica es troba a Mínguez 1996. Un paral·lel proper realitzat en aquest suport correspon a una gerra de ceràmica comuna oxidada datada al segle I, que es localitzà en el decurs de l'excavació d'un solar situat en la confluència dels carrers de Pere Martell / Eivissa de Tarragona (Mínguez 1996, 319).

¹⁸⁸ A la vil·la romana del Vilar (Valls) es va localitzar un amulet fàl·lic que s'ha datat en la segona meitat del segle II (El bronze 2003, 149). Altres peces

En realitat, però, la representació té altres particularitats que la singularitzen, especialment pel que fa a la concepció iconogràfica que evidencia. Inicialment, en les tradicions grega, itàlica i llatina el fal·lus era considerat com un element, segons les paraules de J. A. Mínguez, “ [...] susceptible de ser divinizado por si mismo y, a la vez, como atributo sagrado de todas las divinidades [...]” (Mínguez 1996, 313).

En el decurs de l'època romana, dins el conjunt de tipologies que adoptaren els amulets en general, els que reproduïen el cos humà o les seves parts en actituds i gestos coneguts es van inventar contra el mal d'ull. El més popular de tots era el fal·lus (Galve 1983, 129). Representat bé de manera individual i en tipologies diverses o adoptant una imatge antropomorfa personificada en divinitats diverses, com Príap o Mercuri (Santrot 1986), va esdevenir l'amulet més eficaç i polivalent contra qualsevol tipus d'encanteri, en particular els derivats de la fascinació, és a dir, del mal d'ull, propietat que, a més, era refermada per la religió.¹⁸⁹ També era considerat el símbol de la fecunditat, la qual cosa, unit a les propietats apotropaïques, feia que també se'l considerés un element protector de les collites,¹⁹⁰ ja que possibilitava assegurar-ne el rendiment (Galve 1983, 129). Aquesta representació simbòlica també es trobava present en l'arquitectura romana, tant en construccions públiques com privades i gairebé sempre associada a accessos en general. D'aquesta manera esdevé freqüent constatar la seva presència en àrees properes a les portes tant de recintes emmurallats com d'accés a les vies i en cruïlles de carrers (Ling 1990, 61-62).

S'han documentat representacions d'aquestes característiques en àrees properes a Tarragona,¹⁹¹ Saragossa,¹⁹² Empúries,¹⁹³ Clunia,¹⁹⁴ Nîmes¹⁹⁵ i Pompeia.¹⁹⁶ En general, el suport sobre el qual es realitzà aquest motiu, un carreu ben tallat amb una morfologia paral·lelèpèdica i amb un encoixinat també ha esdevingut irrellevant per determinar la cronologia de la peça, ja que la utilització d'aquests materials està constatada a Tàrraco des dels moments inicials de la presència dels contingents itàlics a la ciutat¹⁹⁷ i en el decurs de tota l'època romana.

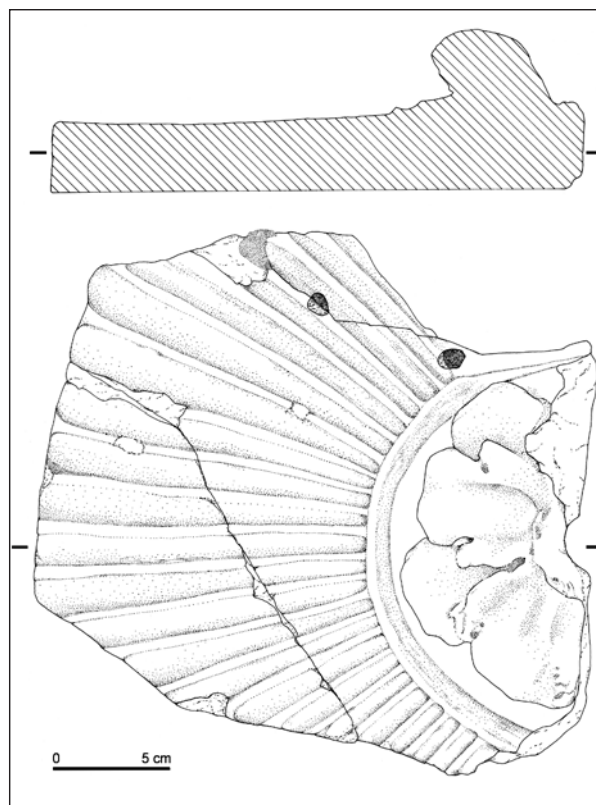

fig. 133: Frontal i secció de l'element 9

Element 9. Frontal de *labrum* (fig. 133).

Localització actual: magatzem del MNAT. Sigla TCS-1-99-98-102.

Ubicació original: indeterminada.

Material: Marbre blanc de gra fi de procedència indeterminada.

Dimensions: diàm. ext.: 0,19 m; diàm. int.: 0,17 m.

Estat de conservació: fragment que correspon aproximadament a una quarta part de la totalitat de la superfície original de la peça. L'àrea conservada està seccionada en dos fragments, els quals no tenen llacunes en la superfície.

Datació: indeterminada.

Característiques. Peça constituïda per dues àrees clarament definides. A la part central s'ha constatat una

fetes amb aquests materials apareixen a Mañanes 1983, 404-405 i Bronces Romanos 1990, 249-251, núm. 161-166.

189 A la ciutat de Roma, la imatge del *fascinus* estava sota la tutela (entre altres objectes de caràcter sagrat) de les vestals. Es tractava d'un símbol fàl·lic que s'exposava en el decurs dels triomfs al carruatge del guanyador (Galve 1983, 130; Blázquez *et alii* 1993, 423).

190 Totes les divinitats vinculades als cicles agraris i la multiplicació animal, en major o menor mesura, també assolien un caràcter fàl·lic. El cas de Dionís exemplifica aquesta idea, ja que parteix de la concepció de Dionís com a fill de Sèmele, personificació del sol que a la primavera rep la vegetació (Mínguez 1996, 313-315).

191 Carreu amb fal·lus incís, documentat fora del seu emplaçament original, procedent de la vil·la romana Ceres-Mas Manresa (Hernández/López 2001, 58, fotografia 75).

192 Carreu, actualment fora de la ubicació original, tot i que probablement estava situat a la porta occidental de la muralla romana (Canto 2000, 189-190, lám. IV).

193 En la fortificació romana d'aquesta ciutat s'han constatat dos carreus diferents que tenen aquest element ornamental en la superfície. Un es troba emplaçat a la dreta de la porta meridional, mentre que l'altre se situa en un dels blocs situats en una àrea propera a l'angle sud-occidental de la fortificació (Marcet/Sanmmartí 1989, 125-126).

194 Dos carreus se situen en una pilastra emplaçada al *cardus* oest/casa núm. 1. També, dues peces similars foren reutilitzades en la reconstrucció tardana del criptopòrtic de la casa núm. 1 i en la construcció del castell de Coruña del Conde (Palol 1994, 114, 115, 118, fig. 155 a 158).

195 Relleu que se situa en el tercer arc del nivell central del Pont du Gard (Bessac 1999, 249, fig. 5).

196 Relleus localitzats a les vies Estabiana, de Nola i de Porta Marina (Ling 1990, 61-62).

197 La utilització està constatada en construccions bastides en el decurs del període tardorepublicà (segle II aC), com per exemple la segona fase de la

flor amb orifici central (corresponent al brollador de l'aigua) de la qual es conserva aproximadament la meitat. Està constituïda per cinc lòbuls de morfologia trilobulada amb zones d'ombra realitzades amb trepant. Entorn d'aquest element hi ha una decoració radial, realitzada amb 23 elements fusiformes que simulen la superfície exterior d'una petxina. Al sector dret apareix una reparació feta amb una grapa de ferro. No es descarta la possibilitat que el fragment constituís part d'un conjunt de més entitat, potser de tipus escultòric, tot i que l'escassa entitat del fragment conservat no possibilita precisar més aquesta qüestió.

Paral·lels: Ventura 1996, 104-106; Ventura 1996, 119, 122, núm. 5, núm. 8, núm. 9, fig. 87 i Ventura 1996, 122, núm. 6, núm. 7, fig. 88.

Comentari. No s'ha localitzat cap exemplar paral·lelitzable a aquesta peça que tingui una decoració idèntica. Els únics elements similars, especialment per que fa a la decoració simulant una petxina, s'han trobat a la ciutat de Còrdova. Corresponen a un *labrum* de bronze, amb una cronologia del segle I, possiblement emplaçat al Fòrum de Colonia Patricia (Ventura 1996, 104-106), a tres fragments marmoris localitzats als carrers Infanta Doña María i Cruz Conde (Ventura 1996, 119, 122, núm. 5, núm. 8, núm. 9, fig. 87) i a dos de procedència desconeguda (Ventura 1996, 122, núm. 6, núm. 7, fig. 88).

4.6.3 Conclusions

Els resultats obtinguts a partir de l'anàlisi dels materials que definien el programa ornamental de les termes públiques del carrer de Sant Miquel han esdevingut desiguals. Si bé els materials arquitectònics han proporcionat diverses dades rellevants des d'un punt de vista cronològic, les superfícies musivàries que també en formaven part han aportat menys informació significativa que permeti concretar el període cronològic en el qual foren elaborades.

L'anàlisi dels materials arquitectònics posa de manifest una homogeneïtat considerable ja que se situen plenament dins d'un marc en què es constata la presència de cartrons ben definits que permeten precisar la cronologia proposada. Les restes analitzades, fonamentalment els quatre capitells, esdevenen testimonis molt clars de les tendències ornamentals imperants durant la primera meitat del segle III.

Des d'un punt de vista cronològic, una de les dades rellevants que han aportat els capitells correspon a la procedència del material amb el qual es van elaborar la major part. Tant els dos capitells jònics com l'exemplar corinti es realitzaren amb calcàries d'origen local/regional, fet que se circumscriu a una dinàmica

general constatada per la datació proposada, en la qual observem que després del recés que experimentà aquest material en el decurs de l'època flàvia i al segle II, a partir del segle III tornaren a aparèixer en els circuits comercials capitells esculpits amb aquests materials. Aquesta circumstància també es fa extensiva a altres peces localitzades a Tarragona, datades en la mateixa cronologia o un moment immediatament posterior (finals del segle III-principis del IV).

Aquest fenomen, però, no correspon al que ha estat documentat en una de les ciutats que hem pres com a punt de referència en la nostra anàlisi, Còrdova, la qual fou objecte, en el decurs del segle III, d'una intensa activitat edilícia en el marc de la qual s'adscriuen 83 capitells localitzats dels quals 46 foren elaborats amb marbre respecte als 37 realitzats amb pedres locals (Márquez 1992, 123, fig. 2).

Des d'un punt de vista tipològic, els capitells de les termes ens situen en una dinàmica evolutiva, rellevant a partir de la segona meitat del segle II, a la qual s'adscriuen tant les modificacions estructurals experimentades pels exemplars de tradició itàlica (com el tipus jònic o el corinti normal) com l'aparició en els circuits comercials d'altres variants procedents d'Àsia Menor (capitells compostos i corintis asiàtics).

Una de les particularitats constatades al segle III, al qual s'adscriuen les tendències procedents de la Mediterrània Oriental, és el nou desenvolupament que van adquirir els capitells jònics, objecte de diverses transformacions morfològiques. La proliferació als segles III-IV va tenir una incidència realment considerable en ciutats com Roma i Òstia, situació que també ha estat documentada a Tarragona (Recasens 1979, 130).

Aquest fet, però, no s'observa a Còrdova, on malgrat el considerable desenvolupament que experimentaren en el decurs del segle II (sobretot en la segona meitat) tant els capitells jònics com altres tipus (corintis i corintitzants) i, tot i la intensa activitat constructiva que hi tingué lloc, davallaren considerablement. Per contra, el tipus que experimentà un desenvolupament realment més rellevant fou el capitell corinti asiàtic (Márquez 1992, 124-125, fig. 3).

La mateixa situació s'ha observat per a la ciutat de Mèrida, on des de finals del segle II-segle IV solament coneixem la presència d'un capitell jònic (de finals del segle III-inicis del segle IV) procedent d'una *domus* localitzada al carrer de Suárez Somonte (Barrera 1984, 63, N° 102). Tanmateix, per a aquest mateix període hi ha set capitells capitells corintis normals (Barrera 1984, 43-46, núm. 54-58, núm. 60-61), divuit capitells corintis de fulles llises (Barrera 1984, 56-63, núm. 84-101) i un capitell compost (Barrera 1984, 64, N° 107).

Un altre dels factors que s'afegeix als anteriors i que esdevé un dels trets més representatius en caracteritzar l'evolució dels capitells en general correspon a la proliferació a partir de l'època flàvia en els circuits comercials d'altres variants d'Àsia Menor: inicialment, bases i capitells d'ordre compost i, a partir de la segona meitat del segle II, de capitells corintis asiàtics.

A la península Ibèrica en general (a excepció de la Baetica), la presència d'aquests materials en ciutats com Tarragona o Mèrida és menor que altres tipus més estesos. A la primera, els exemplars compostos (bases i capitells) són realment escassos, ja que solament en coneixem uns pocs fragments i algunes peces gairebé completes del recinte de culte flavi (Gimeno 1992, 75-87, figura 1-6). A Mèrida s'han localitzat sis capitells datats en el període flavi-mitjan segle II i actualment conservats a l'Alcazaba, en la col·lecció del Sr. Quirós, en el *post scaenum* del Teatre (Barrera 1984, 63-65, núm. 104-106, núm. 108-109) i un altre de cronologia lleugerament més tardana (Barrera 1984, 64, núm. 107, *vide supra*). Per contra, en aquest context, la presència de capitells corintis asiàtics ha esdevingut més irrellevant.

Així doncs, en ciutats com Mèrida aquest tipus és totalment inèdit, mentre que a Tarragona l'exemplar procedent de les termes del carrer de Sant Miquel, núm. 33 és una de les dues peces assimilables a aquesta categoria que coneixem i l'única que conserva pràcticament tot el volum. L'altre exemplar, identificat amb una fiabilitat regular en funció de la parcialitat de l'àrea conservada, és un fragment assimilable al Fòrum de la Colònia, no a la Basílica sinó a una reedificació de l'àrea foral, realitzada a finals del segle II-principis del III. La peça probablement formava part d'un capitell de dimensions monumentals, tot i que el tros conservat (de 22 cm d'alçada) solament correspon a un sector realment puntual de la part superior del capitell (de 20 cm x 16 cm) en el qual es desenvolupen una voluta i una hèlix sobre les quals apareix part de l'àbac del capitell en una alçada de set cm (Gimeno 1992, 98 amb la nota a peu de pàgina 49, 101).

Per contra, és en diverses ciutats de la Bètica on s'evidencia una relació estreta amb Àsia Menor en la qual no van prendre part altres àrees peninsulars (Márquez 1988-1989, 121 i Márquez 1993, 207). Ha estat precisament en aquesta zona on, d'una banda, en els patrons de tradició itàlica s'observen influències orientals (la qual cosa es constata en els exemplars corintis) i de l'altra, on han aparegut més elements arquitectònics procedents d'Àsia Menor assimilables a l'ordre compost i a capitells corintis asiàtics.

A la ciutat d'Itàlica aquestes pautes decoratives orientals es revelen en els esquemes ornamentals dels capitells corintis normals del *Traianeum* (Márquez 1992, 119). També s'han constatat bases marmòries corres-

ponents a l'ordre compost en el pòrtic d'aquest complex monumental (León 1998, 55-56, 64, lám. 51-52 i Roderó 2002, 77-79, lám. núm. 1) i capitells corintis asiàtics en el pòrtic del Teatre de la ciutat (Corzo 1993, 164, figura 15), a més dels localitzats al costat de l'estàtua de Diana i que es conserven al Museu Arqueològic de Sevilla (Corzo 1993, 164).

A Còrdova aquest comportament és similar, ja que l'ordre compost es documenta inicialment en l'època julioclàudia a partir d'una peça datada en aquest període, però descontextualitzada i actualment emplaçada a la Mesquita (Márquez 1992, 128, número 8 i Márquez 1993, 117, número 217). El màxim desenvolupament arribà a partir de la primera meitat del segle II, especialment en el període sever, i al segle III amb una perduració dilatada fins al segle IV, període al qual s'adscriuen nou exemplars (Márquez 1993, 118-122, números 219-227; 196-197).

De forma aproximadament coetània i sobretot a partir del final del segle III i el començament del IV, es va produir un punt d'inflexió en l'arribada de materials forans d'Àsia Menor, al qual va contribuir de manera decisiva la construcció del conjunt palatí de Cercadilla (Hidalgo 1996, 143-147). Aquesta intensa activitat edilícia constatada per aquest moment va implicar la importació massiva de materials fins aleshores inèdits, com els capitells corintis asiàtics. Paral·lelament, la necessitat de satisfer la considerable demanda de materials que ocasionà aquest fet va contribuir que apareguessin escoles locals i tallers provincials en els quals també es realitzaven aquests productes, sobretot capitells corintis asiàtics (Márquez 1993, 209 i Márquez 1998a, 207). Malgrat que s'ha trobat un capitell corinti asiàtic datat en la segona meitat del segle II (Márquez 1993, 157, número 304), la major proporció de peces cordoveses assimilables a aquesta categoria (set exemplars) se circumscriuen a un marc que abraça una cronologia del final del segle III-segle IV (Márquez 1993, 158-160, número 305-311). També s'ha localitzat un altre exemplar però amb una datació lleugerament més tardana, possiblement del final del segle IV-principis del V (Márquez 1993, 162, número 312).

A més dels materials arquitectònics analitzats prèviament, també formaven part del programa ornamental que s'executà al complex termal sis paviments fets amb *opus tessellatum* i quatre superfícies realitzades amb *crustae* marmòries. Les composicions tessel·lades 3, 4, 5, 6, 7 i 10, tot i ser majoritàries, revelen un programa iconogràfic i una riquesa ornamentals limitades, ja que les úniques que tenen elements figuratius en la superfície (composicions 5, 6 i 7) mostren una simplicitat i un esquematisme considerables. En particular, les catifes 5 i 7 es caracteritzen per la presència de cartrons de tradició hel·lenística (laberint envoltat d'una orla de muralles i cercles secants), dibuixos molt

difosos al llarg de tot l'Imperi i utilitzats durant força temps, per als quals és complex establir unes pautes precises d'evolució, tractament de la imatge i tècniques decoratives. De tota manera, ha estat possible constatar algunes particularitats que possibiliten assimilar aquests mosaics a un estadi evolutiu inicial dins els repertoris nord-africans, en un període que se situa genèricament en la segona meitat del segle II-segle III. La simplificació dels registres ornamentals (sobretot en el cas del laberint i de l'orla de muralles) i la reduïda paleta cromàtica emprada en l'elaboració de les catifes en comparació de la complexitat dels esquemes decoratius de cronologia més avançada, esdevenen factors que vinculen les composicions termals a la datació proposada. També les dimensions (2 cm) i la morfologia regular de les tessel·les faciliten descartar-ne una datació tardana.

La catifa amb el laberint (composició 5) mostra unes particularitats idèntiques a les constatades en d'altres que també tenen aquest registre ornamental. Tot i que ja ho hem esmentat en el comentari de la catifa (*vide supra*), un dels aspectes que en general singularitza aquestes composicions i la nostra en particular correspon al component iconogràfic que mostra, vinculat a la protecció de l'espai arquitectònic on es troba emplaçat (Daszewski 1977, 56 y Durán 1993, 42-43, 112). En el cas de recintes termals, la major part dels paral·lels localitzats decoraven els *frigidaria*, considerats un dels àmbits més prestigiosos d'aquests espais (Daszewski 1977, 94-95).

Amb relació a les quatre superfícies realitzades amb *crustae* marmòries (composicions 1, 2, 8 i 9), des d'un punt de vista cronològic han aportat dades escasses, tant pel que fa a les particularitats estilístiques com per la datació que es podria deduir dels materials lapidis que les constitueixen.

Tanmateix, dins aquest conjunt ha estat possible constatar una certa diversificació en l'execució tècnica i en la disposició del material que constitueixen les catifes, de manera que es diferenciï dues categories, a partir de les quals també es podrien datar aquestes composicions amb una cronologia diferent. D'aquesta manera, doncs, no es descarta la possibilitat que les catifes 8 i 9 tinguin una cronologia anterior a la dels paviments 1 i 2.

De fet, els materials i les tècniques possibiliten incloure les peces en un estadi evolutiu de cronologia tardana (des de la meitat del segle III dC en endavant) també documentat en altres àrees de la península Ibèrica. Aquesta tendència musivària es defineix perquè fa servir gairebé de manera exclusiva peces reutilitzades (que aporten un elevat cromatisme a la composició) i té una escassa qualitat pel que fa a l'execució, amb *crustae* de gruixos diferents, talls poc definits i connexions imprecises entre les lloses marmòries que els constitueixen (Pérez 1996, 28).

Els treballs d'excavació realitzats al solar núm. 1 del carrer de Castaños van recuperar un dipòsit arqueològic que ha estat interpretat com un abocador de deposició ràpida. En el decurs de l'excavació, es constataren bona part de les particularitats que en general permeten caracteritzar aquest tipus de dipòsit arqueològic. Segons les informacions disponibles, la cronologia formativa se situa en la segona meitat del segle III. Es tracta d'un dipòsit arqueològic del qual es va recuperar un considerable volum de material (elements arquitectònics, restes ceràmiques, fragments vitris, etc.) caracteritzat per la seva homogeneïtat, ja que es degué formar en un període molt puntual. Esdevé, doncs, un dels millors indicis per conèixer alguns aspectes relacionats amb la decoració arquitectònica del principi del segle I-tercer quart d'aquest segle.

Una altra de les particularitats és que els residus arquitectònics que constituïen el nostre dipòsit van ser abocats o s'esllavissaren des de la superfície del promontori de la Marina, el qual se situava immediatament al nord del solar on es localitzaren aquests vestigis.

Durant l'excavació de l'abocador es van localitzar 218 fragments arquitectònics, la major part dels quals estaven força mal conservats. Així doncs, per elaborar el present estudi s'han seleccionat les peces més rellevants amb l'objectiu d'aportar noves dades sobre l'evolució i el tractament decoratiu dels materials arquitectònics en aquest sector de la ciutat en particular i a Tàrraco en general, en decurs del segle I dC i amb anterioritat a l'època flàvia.

Les peces arquitectòniques objecte de la present anàlisi revelen una homogeneïtat considerable del conjunt. La coherència cronològica i les característiques del dipòsit del qual formaven part ens remetien a la possibilitat que es tractessin de materials procedents del mateix conjunt edilici, el qual es devia situar al promontori de la Marina, en una àrea urbana emplaçada a l'est del Teatre i al sud del Fòrum de la Colònia. Aquest complex monumental degué ser objecte d'una destrucció, possiblement de caràcter violent, ja que la major part dels elements tenien a la superfície evidències de rubefacció.

El material emprat en la realització de la major part de les peces (209 fragments) és pedra calcària d'origen local/regional, algunes de les quals presenten restes de revestiment d'estuc a la superfície. Tan sols s'han localitzat nou peces elaborades amb marbre que corresponien a vuit motlures i a un fragment de *labrum* (element 9, *vide supra*) possiblement utilitzats com a elements decoració interior.

D'aquest fet és possible inferir una cronologia que es devia situar entre els darrers moments de l'època augustal i el període julioclaudi. Durant aquest temps es constata una tendència generalitzada en bona part dels elements arquitectònics (especialment evident en

els capitells) que s'han localitzat en el territori peninsular que ens fa concloure que la marmorització es produí d'una manera desigual. Puntualment, en algunes ciutats com Còrdova o Mèrida, aquest procés tingué lloc en l'època augustal, mentre que en la majoria de nuclis urbans de la península Ibèrica s'ha constatat un cert retard en la introducció de peces construïdes amb marbres (Gutiérrez 1988, 112).

Mentre que a Roma la utilització d'aquests materials està documentada des del segon triumvirat, a la península Ibèrica no disposem de cap capitell amb aquesta cronologia realitzat en marbre. Només es fa servir en aquelles peces que revelen la nova concepció artística que sorgí a partir del període augustal, de manera que la marmorització esdevé evident als centres on es desenvoluparen aquests nous patrons decoratius (Gutiérrez 1992a, 132, 137).

A Còrdova es constata això a partir de l'època augustal, en el marc de l'arribada massiva tant de peces de marbre de Luni, a les quals el Dr. Márquez atribueix un caràcter simbòlic (Márquez 1998a, 204), com de mestres que formaven part de tallers itinerants i que crearen escoles i equips locals en un moment anterior a la meitat del segle I dC (Márquez 1992, 115). Aquest material es va generalitzar a Còrdova i també a Mèrida de forma gairebé coetània des del període augustal i tiberià i sobretot en època de Claudi. Segons el Dr. Márquez, aquesta circumstància es produí arran d'aquests tallers que treballaven en projectes arquitectònics d'entitat considerable (projecte del carrer d'Holguín, Teatre i *Forum Adiectum* del carrer de la Morería de Còrdova) i tenien el marbre com a material emblemàtic de construcció (Márquez 1998a, 210). Posteriorment es va extreure de pedreres properes a la ciutat i gairebé es van abandonar altres tipus de material. La seva utilització ha estat àmpliament documentada tant en construccions públiques com privades (Márquez 1998a, 204-205). Així ho evidencien els 29 exemplars marmoris localitzats adscrits a aquesta cronologia en comparació d'un sol capitell elaborat amb material de procedència local (Márquez 1992, 123, fig. 2).

A Mèrida, a partir del final de l'època d'August també s'ha documentat un taller especialitzat en la realització de peces marmòries, tot i que no es va generalitzar fins al període julioclaudi (Barrera 2000, 149). Amb una cronologia de la meitat del segle I dC, s'han constatat diverses tasques de remodelació d'alguns edificis construïts en èpoques precedents (Fòrum Municipal, Anfiteatre i Teatre), en el decurs de les quals es van substituir els elements elaborats amb pedres d'origen local amb revestiment d'estuc per d'altres de marbre (Barrera 2000, 16).

Tarragona i Sagunt, en canvi, es desmarcaren d'aquesta tendència, ja que els elements de marbre aparegue-

ren en els circuits comercials amb un lleuger retard respecte a les ciutats esmentades prèviament, en un moment avançat de l'època julioclàudia, tot i que no es va generalitzar fins al període flavi. La major part dels elements arquitectònics assimilables a aquest procés se situaven a l'interior dels edificis (Aranegui 1991, 46).

A Tàrraco, en la fase augustal es van construir diversos elements amb peces de materials calcaris locals en els quals s'han constatat criteris decoratius adscrits als corrents provincials o relacionats amb les tradicions dels primers anys d'època augustal a Itàlia central. En un sector annex al Teatre romà es localitzà un fragment d'un recipient fet amb marbre Proconès i datat en l'època del segon triumvirat o en els primers anys del regnat d'August (Koppel/Rodà 1996, 135-141, fig. 1-3). La importació de decoració arquitectònica elaborada amb marbre rebé una certa embranzida en l'època julioclàudia, arran de la construcció del temple d'August en el període tiberià (Gimeno 1992, 95). El Fòrum de la Colònia, el qual va ser edificat en època tardoaugustal o en el període julioclaudi, seguint les pautes definides per l'arquitectura local va ser remodelat i s'aprofità per introduir el marbre sobretot com a material de revestiment (Gimeno 1991 I, 330). La marmorització de la ciutat, però, no es consolidà fins a l'edificació del recinte provincial en el període flavi, com es constata a partir de les troballes de diferents capitells d'ordre compost emplaçats en el recinte de culte i de diversos recipients de marbre de Luni localitzats a la plaça de Representació (Koppel/Rodà 1996, 141-147, fig. 5-10).

Des d'un punt de vista estilístic, la totalitat dels materials arquitectònics objecte del nostre estudi (elements 1-7, *vide supra*) s'adscriuen plenament en un marc general en el qual predominen les tendències ornamentals característiques de la primera meitat del segle I vinculades a les tradicions artístiques itàliques, com ho evidencien sobretot els capitells analitzats (elements 6 i 7, *vide supra*). Les particularitats que s'han constatat per a totes aquestes peces ens acosten als models arquitectònics que imperaven fonamentalment al Fòrum Municipal de Mèrida, d'on procedeixen diversos elements, com algunes bases del temple de Diana i alguns capitells del pòrtic del Fòrum, datats en època tardoaugustal i en el període julioclaudi, respectivament (Barrera 2000).

Els capitells corintis que constitueixen part del conjunt analitzat (elements 6 i 7) han esdevingut un testimoni de l'evolució experimentada per aquestes peces en el decurs del segle I, ja que són assimilables a dues tendències ornamentals clarament definides a partir dels trets distintius de cadascun dels exemplars. Aquests han possibilitat adscriure'ls a l'època augustal o a un període immediatament posterior (element 6) i a l'època julioclàudia, probablement al final (element 7).

Un dels motius ornamentals més característics de l'estil segon triumvirat en general i del primer dels capitells esmentats prèviament correspon a la roseta de petites dimensions que se situa entre el sector inferior de les volutes i les hèlixs, registre decoratiu que també s'ha denominat *Zwickelblütte* (Barrera 2000, 145). És precisament aquest element el que ha possibilitat allunyar lleugerament la peça (en la qual apareix una fulla d'acant totalment desplegada) del model d'altres capitells (a priori amb unes característiques similars, tot i que s'hi observen algunes petites diferències en el tractament de les formes) en els quals apareix un esquema força documentat al nord-est de la península Ibèrica, com per exemple a Barcino (Gutiérrez 1986, 18-23, B. 2, núm. 15-22), l'Arc de Berà (Dupré 1987) i al Teatre romà de Tàrraco (Recasens 1979, 56, núm. 16-21, làm. 14-19). Es tracta de peces amb una morfologia general similar, tot i que entre les procedents de Barcino i la resta s'ha observat una certa diversificació en els trets. En aquest sentit, el Dr. Gimeno opina que els exemplars procedents del Teatre de Tàrraco es relacionen més amb els models italians, concretament amb els capitells del temple de Divus Iulius (tot i que amb una elaboració més barroera) mentre que els exemplars de Barcino estan emparellats amb els materials procedents de Glanum i d'altres ciutats sud-gàl·liques (Gimeno 1991 II, 1477).

En l'actualitat, la cronologia del Teatre romà de Tàrraco és dubtosa, ja que si bé s'erigí sobre les restes d'un magatzem portuari datat en el darrer quart del segle I aC, no ha estat possible precisar el moment de construcció, que s'ha situat aproximadament durant tot el segle I dC (Mar *et alii* 1993b, 15-18). Alguns

autors, com P. Gebellí, a partir de l'estudi dels materials localitzats en l'excavació d'un solar proper al recinte monumental situat al núm. 5 del carrer de Caputxins i de l'anàlisi de l'estratigrafia documentada, ha proposat recentment una cronologia de final del regnat d'August (Gebellí 2001, 136). D'altres, en canvi, han vinculat la construcció de l'edifici a la reforma augustal del Fòrum de la Colònia (Aquilué *et alii* 1992, 63).

El capitell 7 (*vide supra*) té unes particularitats completament diferents a les constatades per a la peça anterior, les quals revelen models julioclaudis amb algunes reminiscències que ens aproximen als esquemes decoratius desenvolupats en el període flavi al recinte de culte de Tàrraco (especialment visibles en l'ús del trepant en la realització de les digitacions de les fulles d'acant i en la morfologia dels caulicles). A la mateixa ciutat, les peces més similars, tot i que presenten lleugeres diferències en el tractament dels caulicles i de les zones d'ombra dels acants, procedeixen de dos conjunts monumentals situats en àrees completament diferenciades per a les quals no descartem una certa proximitat cronològica. Un és el Fòrum de la Colònia i l'altre, un edifici, de funcionalitat indeterminada actualment situat a la plaça del Rovellat, del qual les úniques evidències visibles corresponen a un fragment de fust estriat realitzat amb calcària local sobre el qual hi ha el capitell esmentat i un altre fragment de fust reutilitzat en una façana d'un edifici del carrer de Granada. Les característiques que mostra aquest capitell ens proporcionen una cronologia de l'època julioclàudia, opinió personal, que també manifestà en el seu moment, el Dr. Gimeno (1991 I, 377).

5. CONCLUSIONS

5.1 Introducció

Josep M. Macias

Les dades que hem presentat en els capítols precedents esdevenen un episodi significatiu del procés de redescoberta de Tàrraco, desenvolupat en els darrers anys a partir dels processos urbanístics que contínuament experimenta la ciutat contemporània. Des de fa no gaire temps, la part baixa de Tarragona ha estat objecte d'una intensa fase d'edificació de nous habitatges que ha proporcionat als arqueòlegs nombroses dades referents a l'àrea portuària de Tàrraco. Aquest estudi se centra, fonamentalment, en la troballa més important: les termes públiques del carrer de Sant Miquel. No obstant això, la contextualització del conjunt termal ha plantejat la necessitat d'una reflexió global sobre el seu entorn urbà i geogràfic, circumscrit a la meitat oriental de l'àrea portuària de Tàrraco. És a dir, a la badia natural, engrandida per reformes urbanes posteriors, originalment delimitada pels promontoris costaners en què finalitzava el tossal ocupat per la ciutat (figs. 6-8).

Les termes públiques localitzades a l'àrea portuària esdevingueren un fenomen social i arquitectònic específic, però l'anàlisi de la materialització i la morfologia no es pot dissociar dels processos històrics i urbanístics precedents. En especial, els que fan referència a la construcció de l'*emporium* portuari de la ciutat, que es va bastir en el moment de màxim desenvolupament econòmic de Tàrraco, i podria haver assolit amb diferents espais i activitats entre 7 i 10 ha d'extensió compreses entre l'escullera del port i la desembocadura del riu Tulkis (actual Francolí). Les troballes arqueològiques localitzades en aquest indret denoten una evolució urbanística reflex de la vitalitat econòmica de la ciutat que, a grans trets, s'articulà en quatre grans processos transformadors.

El primer procés es produí durant l'etapa republicana i es desenvolupà a la part baixa de la ciutat. Es tractava d'una activitat estrictament portuària constrenyida a la badia natural de la ciutat, que pràcticament encara és desconeguda. La construcció del Teatre i de nombrosos equipaments portuaris, durant el segle I dC i la primera meitat del II, representà l'eclosió definitiva del *portus*, íntimament lligada al creixement urbanístic i demogràfic de la ciutat. A partir d'aquest període l'àrea portuària adquirí una doble funció: l'econòmica, vinculada al port i a les infraestructures construïdes en primera línia de mar, i la monumental i lúdica, relacionada amb el Teatre, jardins annexos i espais termals. Urbanísticament, aquest segon període es desenvolupà rere els equipaments portuaris i amb una

clara connexió urbanística i escènica amb el Fòrum de la Colònia i la ciutat residencial.

La tercera fase consisteix en la construcció de les termes públiques a l'àrea portuària, a finals del segle II o primera meitat del III, i fou conseqüència d'un context social favorable a la pràctica dels banys i la situació ratifica la preeminència urbana del port de Tàrraco. Amb la desaparició del Teatre a finals del segle II i del Fòrum de la Colònia en un moment imprecís del segle IV, les termes han de considerar-se l'epicentre social i cultural, de caire quotidià, de la ciutat, la qual cada cop més en aquest segle es reduïa a l'entorn de l'àrea portuària. Així doncs, la nova àrea portuària del segle IV va acabar ocupant, amb finalitats residencials i artesanals, els antics recintes d'emmagatzematge i de redistribució comercial del port bastits durant l'etapa altimperial.

Les termes públiques que hem documentat al carrer de Sant Miquel es mantingueren, igual que el Circ i l'Amfiteatre, en ús fins al segle V. Durant aquesta centúria el nou context econòmic i polític causà un quart procés transformador que convertí l'àrea portuària en un espai marcadament residencial esquitxat de fenòmens propis de l'antiguitat tardana com els *balnea* privats, recintes funeraris aïllats i estructures de caire productiu. El port de Tàrraco es mantingué en ús, però constituí una realitat urbana i econòmica redimensionada a la conjuntura pròpia de l'època i al paper de *Tarracona* en el marc del regne visigòtic.

L'estructuració del llibre respon a l'anàlisi de les termes públiques en el marc de la badia portuària de Tàrraco. Així doncs, s'ha fet una anàlisi conjunta de l'entorn físic i de l'evolució històrica de l'indret ocupat per les termes (capítol 1) amb l'objectiu d'explicar les característiques i les diverses funcions que ha tingut aquest emplaçament en el decurs de la història de la ciutat. Creiem que, de la mateixa forma que l'urbanisme romà condicionà la fesomia de la ciutat medieval i dels eixamples posteriors, les infraestructures definides a l'àrea termal foren factors essencials en la localització i especialització dels usos portuaris que adquirí aquesta part de la ciutat des de l'època medieval fins a la contemporània. Finalment, els antecedents historiogràfics (capítol 2) mostren la riquesa arqueològica d'aquesta part de la ciutat i ens ajuden a comprendre l'estat de conservació en què ens han arribat les restes.

Al capítol 3 s'efectua l'anàlisi estratigràfica de les diverses actuacions arqueològiques, executades arran de projectes immobiliaris, que han determinat l'exis-

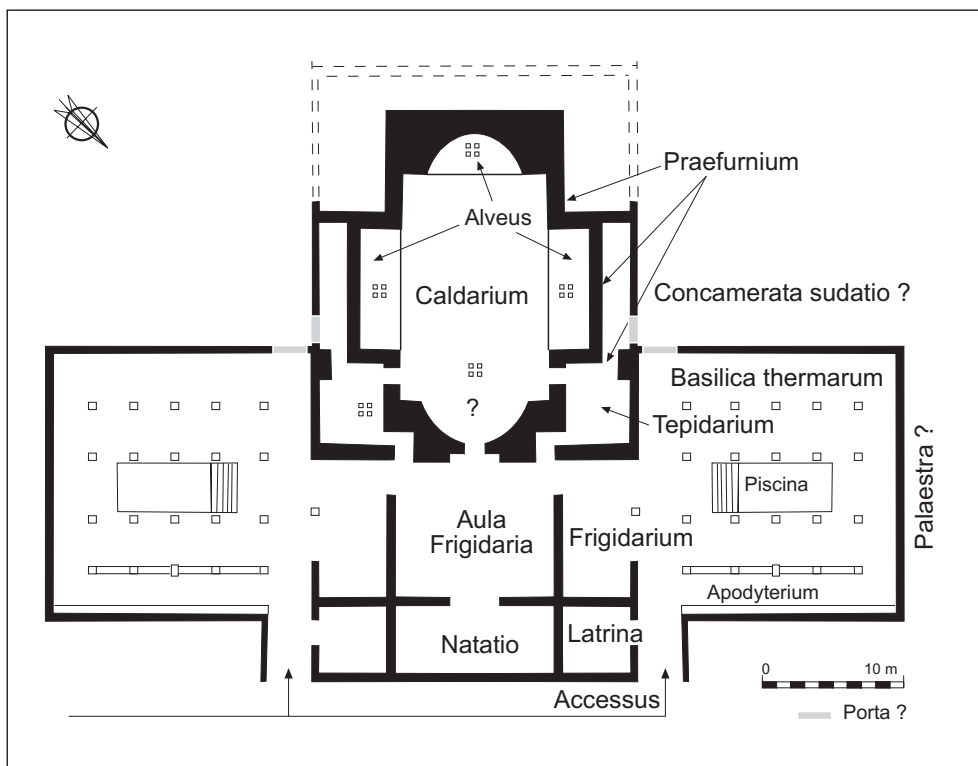

fig. 134: Planta parcial hipotètica del recinte termal durant la fase IV (vegeu figs. 28-29)

tència d'unes termes públiques (apartat 3.2), més troballes contigües (apartats 3.1 i 3.3) i d'altres descobertes que considerem claus per comprendre l'evolució històrica d'aquesta part de la ciutat. Les restes materials obtingudes al conjunt termal són tractades al capítol 4, on s'analitzen de manera exhaustiva els elements de decoració arquitectònica recuperats (apartats 4.5 i 4.6), així com les ceràmiques, monedes i restes escultòriques (apartats 4.1 a 4.4). Finalment, el capítol 5 presenta les conclusions finals referents a l'estudi del conjunt termal i a la definició dels principals trets de l'evolució històrica i urbanística de la meitat oriental del port de Tàrraco.

5.2 Les termes del carrer de Sant Miquel

5.2.1 Anàlisi interpretativa

Moisés Díaz i Josep M. Macias

Tot i que el tarannà i l'envergadura de les restes termals ja permeteren l'any 1996, a partir dels treballs de delimitació arqueològica, identificar un conjunt termal de caire públic,¹⁹⁸ no ha estat fins a l'execució d'un projecte d'investigació de l'ICAC quan s'ha cop-sat realment la potencialitat científica i patrimonial d'aquest jaciment.

L'anàlisi exhaustiva del jaciment, l'estudi del qual s'havia restringit a la memòria administrativa preceptiva,

ens facilita entendre millor el conjunt termal i permet plantejar una hipòtesi restitutiva concebent les termes de Tàrraco com un exemple més del prototipus arquitectònic conegut com a *termes imperials*. Malgrat tota la tasca feta, s'ha de reconèixer que només s'ha documentat arqueològicament una part de l'edifici —uns 800 m²— que ha estat la base per establir la hipòtesi d'un complex arquitectònic que devia arribar a mesurar uns 3.500 m². A pesar de la parcialitat de les dades, considerem que la restitució de la planta que proposem és una proposta de treball plausible i l'anàlisi global permet comprendre diversos elements puntuals de l'edifici termal així com encaixar alguns aspectes de la història de la ciutat en aquesta època. Tot i això, cal remarcar que el desenvolupament d'una excavació arqueològica parcial, pel que fa a l'extensió i la profunditat, ha constituït un handicap insalvable per a qüestions determinades. Per tant, és probable que en cas de produir-se noves actuacions arqueològiques en el mateix indret o bé a l'entorn, els resultats que ara expossem s'hagin de puntualitzar (vegeu figs. 27-30 i 134).

D'altra banda, la identificació d'un model relativament homogeni de tipologia arquitectònica termal no està exempta de trets constructius i urbanístics propis, fruit de l'entorn cultural i tecnològic de la ciutat de Tàrraco en el moment de la construcció i, també, dels condicionants urbanístics de l'indret escollit per a l'edificació. En aquest context, determinades conclusions esdevenen una proposta interpretativa la valide-

¹⁹⁸ Aquesta primera hipòtesi fou ratificada amb els treballs d'excavació arqueològica duts a terme el 1998 que permeteren publicar els resultats preliminars (Díaz et alii 2000 a i b).

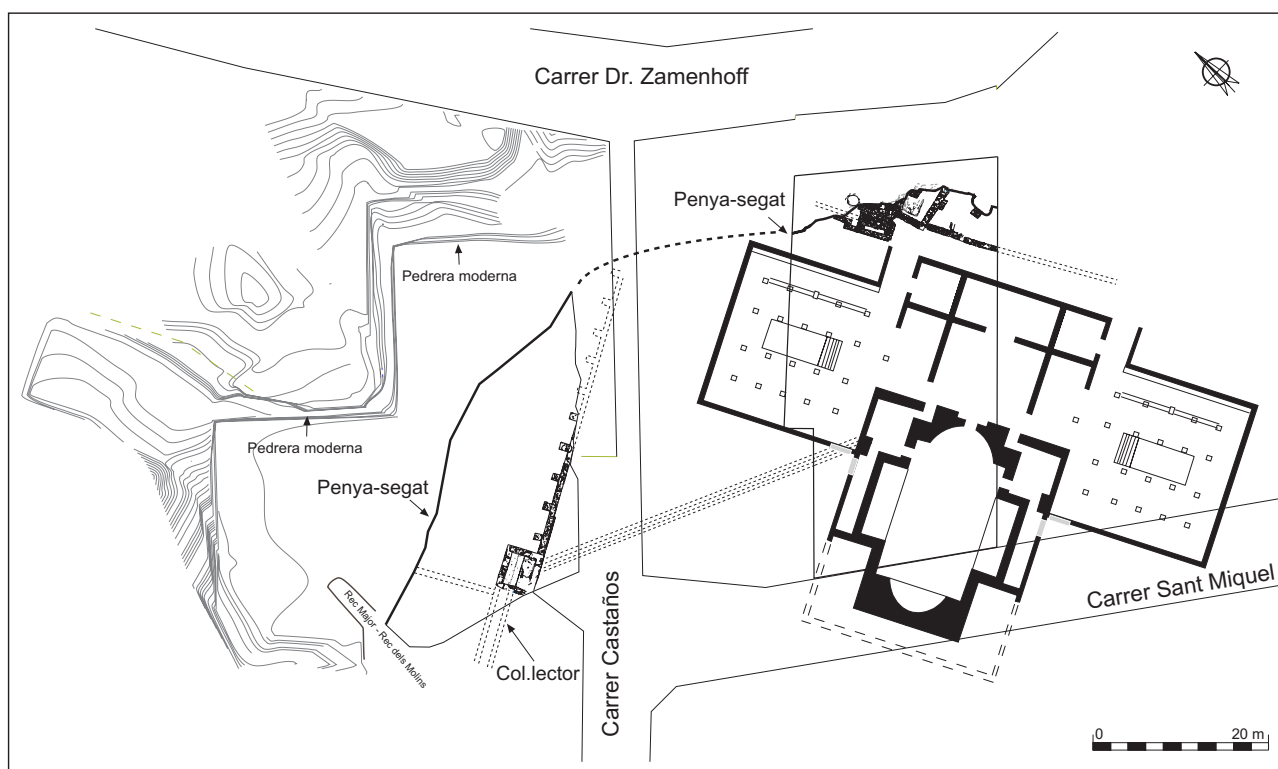

fig. 135: Planta hipotètica dins de l'entramat urbà actual

sa de les quals constitueix un repte per a l'arqueologia del futur. No obstant això, la identificació d'uns banys públics de tipus imperial per a aquest cas esdevé una possibilitat ferma, que no fa res més que incloure la ciutat de Tàrraco dins dels corrents socials i culturals de la seva època. Es tracta d'una conclusió del tot òbvia si tenim en compte que parlem d'una capital provincial que ja disposava d'altres equipaments lúdics d'envergadura.

Proposem uns banys públics de tipologia imperial fonamentant-nos en l'envergadura de les estances termals i en la identificació d'un eix axial integrat per la successió canònica de les sales següents: *natatio* (àmbit VI), *frigidarium* tripartit (àmbits IV, V i la rèplica del IV), un possible *tepidarium* i un *caldarium* (àmbit VII). Com fou habitual, en la disposició urbana d'aquests complexos lúdics, els àmbits calefactats s'emplaçaren a la banda de solana (migjorn) i els de temperatura freda, a l'obaga (nord). L'àrea excavada incloïa una sèrie d'estances situades a l'oest de l'eix de simetria que, per criteris tipològics, poden tenir un duplicat simètric en el costat oriental (figs. 134 i 136).

Aquesta hipòtesi planteja la implantació d'un conjunt termal d'una gran extensió; per tant, l'edificació no es pot concebre com un fet aïllat, sinó com la concreció d'una intensa transformació urbanística, cultural i funcional de la part baixa de la ciutat. Les dades actuals no permeten valorar la transcendència d'aquest fenomen a l'entorn de les termes durant el segle III dC. En canvi, la mateixa planta arquitectònica del complex termal reflecteix la intensitat d'un nou procés

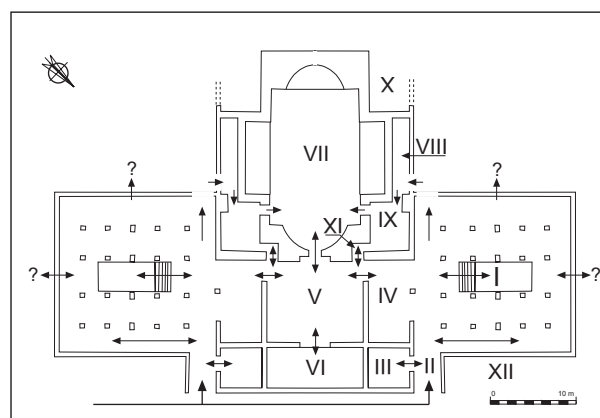

fig. 136: Planta indicativa d'àmbits termals i d'itineraris hipotètics

urbanístic i, al mateix temps, els condicionants geogràfics i urbanístics que influeixen en la disposició arquitectònica dels banys. Les termes s'adossaren lateralment als peus del promontori sud-est de la ciutat i l'anàlisi de la planta denota una disponibilitat de terreny limitada. S'hi aprecia una desproporció entre les distàncies hipotètiques dels eixos transversals i longitudinals, com si la superfície disponible hagués estat delimitada per dos elements insalvables: la carenada del penya-segat i unes vies portuàries que limitaren l'extensió de les termes en direcció sud. No hi ha evidències del segon element, si bé l'excavació del solar núm. 10 del carrer de Sant Josep indica la proximitat de la línia de mar (apartat 3.4, figs. 11 i 92). D'altra banda, l'emplaçament del conjunt termal obeeix a la continuïtat lúdica de la façana portuària, fruit del procés de monumentalització desenvolupat a partir de l'etapa augustal. S'han identificat evidències termals a

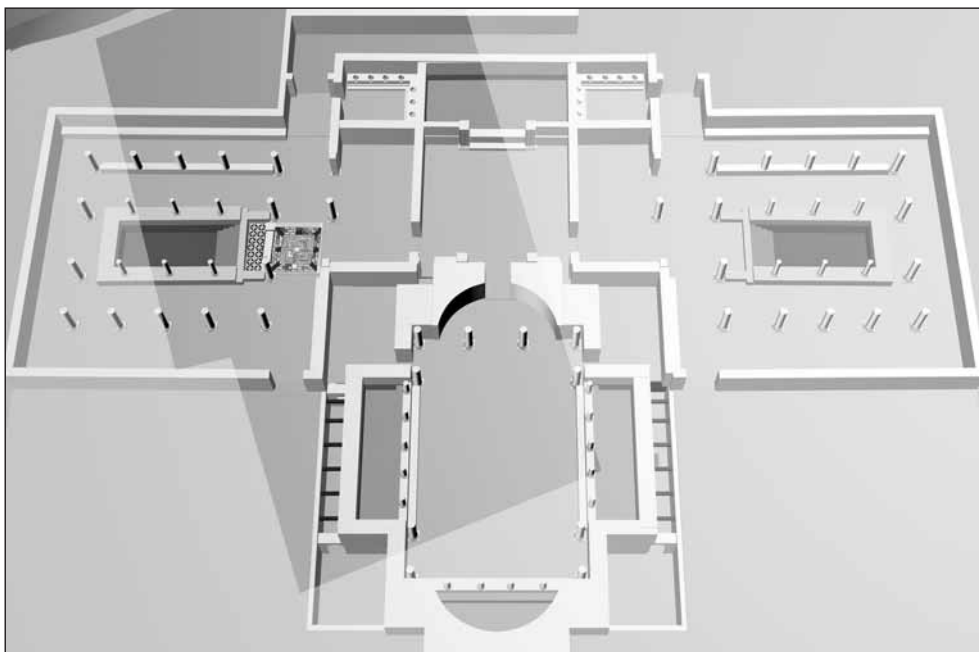

fig. 137: Restitució hipotètica i parcial del conjunt termal de la fase IV

ambdós costats del Teatre (carrer d'Apodaca i carrer del Dr. Zamenhoff), la qual cosa posa de manifest la instal·lació d'aquests complexos que defineixen un entorn lúdic relacionat amb el Teatre i els jardins i pòrtics annexos (figs. 151 i 152).

La descripció i l'anàlisi de les diferents estances que desenvolupem parteix de les dades ja exposades en l'apartat 3.2.4 i segueix el recorregut canònic que es duia a terme en aquest tipus d'edificis. Així doncs, el primer punt que es tracta és el dels accessos, l'anàlisi dels quals mostra que el conjunt termal respectà els itineraris establerts durant la urbanització altimperial de caire portuari. Hem documentat un accés pel costat septentrional i a partir del desdoblament teòric aplicat n'hauríem de situar un altre al mateix lateral de l'edifici termal (v. figs. 29 i 134). La construcció de les termes respectà la via portuària que antigament separava els *horrea* dels murs de contenció que folraven la carenada superior; de forma que l'accés nord-occidental constituïa un pas encaixonat pel mateix edifici termal i pels murs de contenció que folraven el penya-segat. Es tracta d'un pas d'uns 3,20 m d'amplada (sector IV, àmbit II) procedent de l'àrea del Teatre que anava paral·lel a la façana nord dels banys. Al solar núm. 33 del carrer de Sant Miquel la via discorre per sota dels murs de contenció de la muntanya, però a mesura que aquesta es perllongava en sentit est, la corba que fa el penya-segat en direcció al Teatre permetia disposar de més espai per urbanitzar al nord de la via. Hi ha la possibilitat teòrica que també s'hi pogués accedir des de la part superior de la muntanya, a través d'una rampa o escalinata fonamentada en els murs compresos entre l'àmbit XII i el carenat de la roca (figs. 17 i 135).

De l'accés a aquesta part de les termes —*accessus*, *ingressus*—, només en resta l'encaix del llindar de la

porta (àmbit II) i cal destacar una altra coincidència respecte a l'edificació portuària. Aquesta entrada i el consegüent eix de circulació dels banys se superposaren a l'antiga via de separació dels dos edificis portuaris de la fase II. Es devia tractar d'un accés de 3,10 m d'amplada, estretit pels muntants d'una porta que fou espoliada durant l'antiguitat tardana (fig. 138). Just travessar la porta d'accés es troba un petit àmbit d'entrada que esdevé l'inici d'un dels eixos principals de circulació del recorregut termal. L'àmbit mesura uns 3,10 d'amplada per 2,90 de llargària i està pavimentat en *opus tessellatum* de color blanc. La primera estança a què es pot accedir correspon a les latrines (àmbit III), situades a l'esquerra del passadís.

Les latrines es van construir aprofitant una de les estances angulars de l'*horreum* altimperial. La posició d'aquesta estança en la planta del magatzem impossibilitava l'accés des de l'interior del pati central, cosa que explica la presència d'una porta encarada a la via portuària que discorria en sentit SW-NE. Aquesta porta es mantingué en ús durant la fase termal i donava pas a una estança quadrada d'uns 4,7 m de costat. Els elements que ens han servit per interpretar l'ús de la sala són els dos canals d'obra soterrats disposats perpendicularment, amb una secció característica dels desguassos de les latrines. D'altra banda, s'observa com el trajecte dels dos desguassos no discorre del tot de forma paral·lela al perímetre de l'estança. Aquest fet podria haver estat produït per la necessitat d'aprofitar el baixant de la canalització inferior, pertanyent a la fase II (figs. 17, 39 i 138).

Continuant pel passadís d'entrada s'arribava a un gran recinte porticat que mesura 18 m d'amplada amb una longitud teòrica de 15,60, resultant d'aplicar un mòdul quadrat per aquesta ala de l'edifici termal. Es

fig. 138: Restitució dels murs
dels àmbits II i III
(vegeu fig. 39)

tracta de l'àmbit I, que està dividit mitjançant quatre columnates en cinc naus. Les dels laterals tenen una amplada de 2,8 m mentre que la nau central era més gran, ocupada parcialment per una piscina de 4,5 m d'ample i amb accés pel costat oriental, prop de l'eix longitudinal de l'entrada principal. Les columnates tenen un intercolumni aproximat de 3,5 m.¹⁹⁹

Aquest tipus d'estructura ha rebut diverses denominacions en la bibliografia científica: *vestíbuls basilicals*, *grans vestíbuls rectangulars*, *grandes salles* o *basilica thermarum* (compilació bibliogràfica en Nielsen 1990 i Yegül 1992). Tots aquests noms defineixen un espai de gran extensió normalment amb pòrtics i de planta rectangular. En essència és un recinte amb una fesomia de tipus basilical que sovint presenta ambulacres i està associat al *frigidarium*. Quan a la seva funcionalitat, és molt variada i plural. En molts casos s'utilitzava com a *palaestra* per realitzar exercicis esportius a cobert, com a vestíbul, zona de reunions socials, *apodyteria*, sala de recepció, sala d'entreteniment i esbarjo, etc. La seva versatilitat el convertia en una combinació d'*apodyterium* i *frigidarium* (Nielsen 1990, 162; Yegül 1992, 400-404).

La *basilica thermarum* de les termes del port de Tàrraco devia complir probablement les funcions que acabem de descriure. Pot interpretar-se com un *apodyterium*, tal com evidencia l'emplaçament amb relació a l'accés i la presència a la nau septentrional de dos bancs contigus. El primer d'aquests es recolza en el mur de tancament

nord del recinte i podia tenir hipotèticament prestatges o nínxols d'obra o de fusta a la part superior de la paret. Un segon banc contigu es devia trobar seguint la columnata septentrional el basament de la qual devia estar embegut en el mateix banc. Aquests elements fan pensar que la nau devia tenir una funcionalitat diferent de la de la resta de la sala, hipòtesi que ve avalada pel tipus de decoració del paviment. Si bé el terra de la *basilica thermarum* està pavimentat amb un mosaic monocrom de tesselles blanques, la nau septentrional té una orla perimetral de color vermell, a banda i banda, amb les tesselles arrangerades respecte al mur. A més a més, alguns dels basaments de les columnes i la mateixa orla musivària que el contorneja, retrocedeixen cap a l'interior de la nau per definir hipotèticament, una porta o cancell de separació amb relació a la resta de la *basilica thermarum* (figs. 17 i 34-36).

A l'altre costat de la sala, la nau meridional tenia un altre banc adossat al mur occidental que feia de separació respecte a la sala IX (fig. 17). El banc es troba en un dels eixos longitudinals dels banys i, sense excloure altres activitats, la nau on s'integra devia ser una zona de trànsit entre la *basilica thermarum* i les estances contigües situades al costat oriental. Les tres naus centrals tenien, com a element principal, una piscina que ocupava part de la nau central i estava envoltada per les altres dues. Aquest seria l'àmbit propi destinat a la conversa i el passeig, alhora que també podria acollir pràctiques d'exercicis previs a l'inici dels banys.

¹⁹⁹ A partir de les restes documentades —basaments i retalls d'espòli d'aquests—, aquest ritme no és totalment homogeni ni regular, ja que varia entre els 3 i els 3,5 m. Aquesta irregularitat no és característica de l'arquitectura de la Tàrraco altimperial, però en el moment de construcció de les termes portuàries (segle III), es comença a notar una menor qualitat en els projectes constructius i la materialització. Un altre exemple, aproximadament coetani, referent a aquesta nova conducta constructiva, és l'aprofitament de diversos elements marmoris com ara un pedestal (RIT 167) per revestir de marbre el podi de l'Amfiteatre, fet l'any 221 (TED'A 1990, 128).

fig. 139: Reconstrucció i vista parcial de la piscina amb la decoració musivària enfront les escales de l'extrem

Al bell mig de la *basilica thermarum* es troba una *piscina* frigidària amb unes dimensions de prop de 4,5 m d'amplada i 1,2 de fondària. La llargada hipotètica del fons de la piscina és d'uns 6,8 m. Està envoltada per un ressalt format per un esglaó a l'extrem oriental i per un banc contigu a la resta dels costats. Es tracta d'una de les piscines que flanquejaven la sala *frigidaria* i, juntament amb la *natatio*, constituïen la darrera estació en el recorregut termal. La restitució simètrica que proposem estableix la presència de dues piscines encarades i separades per l'àrea frigidària. Aquesta és una disposició arquitectònica pròpia de les grans termes públiques i no és exclusiva de les de tipologia imperial. Les piscines de les basíliques també poden representar l'inici dels banys després de la pràctica esportiva. Malgrat aquestes suposicions, els recorreguts sempre podien estar sotmesos a les preferències i els costums personals de cadascun dels banyistes.

L'accés es trobava al costat est, on la piscina estava delimitada per un esglaó que seguia el ritme dels quatre esglaons més que permetien baixar a l'interior i seure-hi per prendre el bany fred. L'alçada de l'esglaó ens resulta desconeguda, però si seguia les mesures dels inferiors, tindria una alçada compresa entre els 20 i 40 cm. El banc perimetral feia una amplada d'1 m i estava delimitat per una petita orla musivària de color vermell amb les tesselles arreglades amb relació al mur. Sobre el banc es devien recolzar les columnes de la nau central. A la sortida de la piscina, hi havia una rica decoració del terra. En primer lloc, un mosaic policrom de cercles secants que precedien una cartel·la, pràcticament perduda, que es llegia sortint

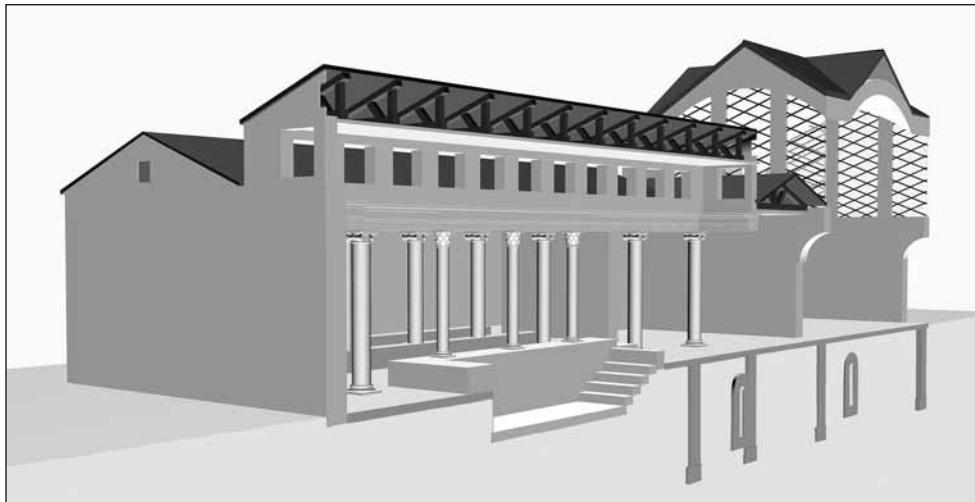
de la *piscina*²⁰⁰ (fig. 139). En segon lloc, un altre mosaic amb tema del laberint protegit per una muralla amb torres, al qual s'entrava des del costat meridional, és a dir, a la dreta de la *piscina* quan se sortia. Molt probablement no és un fet casual, sinó que vol indicar un sentit als banyistes, que devien arribar de les sales calentes annexes al *caldarium*, la *concamerata sudatio*, situada molt probablement al sud de la *basilica thermarum*.

El recorregut estàndard dels banys ens indica que des de l'àmbit I es devia accedir a la resta d'habitacions que completaven les sales calentes annexes de l'edifici termal, com els *tepidaria* simètrics i les sales de la *concamerata sudatio*. És molt probable que aquestes es trobessin a l'oest del passadís de servei (àmbit VIII) i al sud de la *basilica thermarum*. Això explicaria el fet que el mur de tancament nord de l'àmbit I no disposi d'un banc contigu per seure-hi, ja que la paret devia tenir una sèrie de portes per accedir a aquestes estances. D'altra banda, les evidències conservades indiquen que les àrees de servei dels àmbits VIII i X estaven soterrades i tenien un sostre cobert per permetre l'ús termal del pis superior. D'aquesta forma, les sales calentes s'emplaçaven a la solana de l'edifici i a l'entorn el gran *caldarium* central, com succeeix en els exemples més representatius de les termes de tipus imperial.

La parcialitat de l'excavació ha limitat el coneixement global de l'àrea termal, i per aquest motiu les estances annexes al caldari central són l'aspecte més desconegut de l'assaig interpretatiu. Queda clar que l'accés a

²⁰⁰ Es tracta d'un element molt freqüent en els establiments termals, on els textos s'adreçaven als banyistes mitjançant inscripcions molt sovint emmarcades en *tabulae ansatae*, col·locades a les entrades i sortides dels banys (Yegül 1992, 38) (vegeu apartat 4.5).

fig. 140: Secció transversal de la restitució de la *basilica thermarum*

aquestes dependències es devia fer des del costat meridional de la *basilica thermarum*, mentre que el retorn cap a les estances del frigidari es podia realitzar opcionalment a través del gran caldari central o bé per sobre del mosaic del laberint. En aquest darrer cas, a través del mateix eix longitudinal definit per la porta d'accés als banys. En canvi, la primera opció planteja interrogants quant a la connexió lateral entre les estances calefactades i el gran caldari axial (fig. 136).

La restitució del caldari preveu la presència de dos grans *alvei* rectangulars als costats transversals, de forma que es devia accedir a l'interior de l'àmbit VII des de les estances secundàries, a través de l'estança IX. Aquí es documenta una porta oberta entre l'*alveus* i l'absis inferior. De la mateixa forma, a través del reduït àmbit núm. XI es podia accedir a la gran sala del frigidari (V) sense passar pel caldari. El dubte és el sistema d'accés a l'estança IX, així com la funcionalitat de l'habitació. Des de l'àmbit I no s'hi pot arribar directament atesa la presència d'un banc adossat a la paret de separació, per la qual només s'hi podia accedir des de les estances calefactades laterals per sobre del corredor de servei (àmbit VIII) i des de l'àrea on es preveu l'existència de la *concamerata sudatio* (sector d'excavació núm. 17). La coberta de l'àmbit VIII presenta els encaixos d'un embigat de fusta i, pel que fa a l'arquitectura, el lateral nord del recinte IX disposa d'una sèrie de murs de reforç. Aquests elements permeten plantejar hipotèticament l'itinerari següent: de la *concameratio sudatio* al pis superior de l'àmbit VIII i posteriorment a la sala IX. Es tracta d'una possibilitat complexa però al mateix temps, útil perquè devia dificultar la pèrdua de calor.

L'àmbit IX pot correspondre a un dels dos tepidaris que podia flanquejar el caldari principal. Aquest

supòsit es fonamenta en la funció d'àrea de pas de l'estança i en els paral·lels que tenen una tipologia arquitectònica versemblant. Una altra opció que cal preveure és que es tracti d'una de les *sudatio* que flanquejaven el *tepidarium* central. Si fos així, tindríem un esquema de tipus imperial de clara influència nord-africana, seguint la solució que s'aplicà a les grans termes septentrionals de Thamugadi, a les termes d'Adrià de Leptis Magna, a les grans termes orientals de Mactaris, a les grans termes occidentals de Cherchel, a les grans termes meridionals de Cuicul i a les termes del campament legionari de Lambaesis. En contra d'aquesta possibilitat hi ha les dimensions excessives de la sala i la presència d'un únic forn d'escalfament. A més, és una estança amb tres portes, cosa que dificultaria el manteniment de la temperatura elevada i regular.

La planta del caldari ha estat restituïda a partir d'unes restes intensament alterades per l'ocupació tardoantiga i per un gran cup d'emmagatzematge d'època moderna. S'han conservat escasses evidències del sistema d'*hypocaustis*, de la *concameratio* de les parets i una mica menys de la meitat del perímetre real del recinte. No obstant això, gràcies al fet de tractar-se d'un recinte termal canònic i ben conegut, es pot plantejar una planta restitutiva fiable. El *caldarium* pròpiament dit és un recinte de planta rectangular, de 10,5 m per 16 m de costat. Disposa de dos *alvei* rectangulars d'uns 2,9 m d'amplada per uns 8,55 m de llargària i, molt probablement, d'un tercer de semicircular²⁰¹ situat a l'extrem meridional i culminant el recorregut axial.²⁰² Els *alvei* devien estar separats de la resta de la sala per un muret esglaonat que, a més de donar alçada per contenir l'aigua —a una fondària aproximada d'1 m (Nielsen 1990, vol. 1, 157)— devia servir com a banc de repòs i de conversa.

201 Deu estar situat sota de l'actual carrer de Sant Miquel. Hi ha la possibilitat que aquesta piscina fos rectangular, però les proporcions arquitectòniques i la major part dels paral·lels aconsellen l'opció que proposem, vegeu les termes occidentals de Caesarea, les termes de Lambaesis, d'Utica, etc.).

202 Element característic del joc de perspectives visual utilitzat en el llenguatge escenogràfic dels edificis termals imperials, on culminava la perspectiva de l'eix central *natatio*, *frigidarium*, *caldarium*.

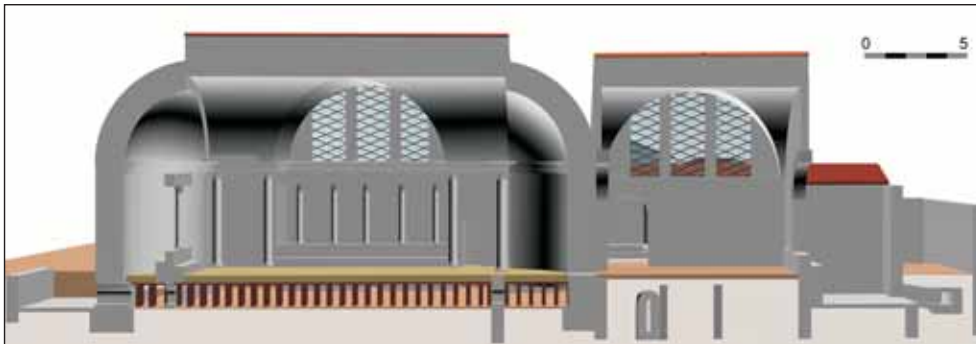

fig. 141: Secció longitudinal hipotètica del caldari, de l'aula frigidària, de la natatio i del vial d'accés

A l'extrem septentrional del recinte de l'excavació hem documentat una gran sala de planta absidal que ha servit com a model per restituir l'alveus emplaçat a l'extrem oposat. Des del punt de vista terminològic, aquesta sala pot interpretar-se de dues formes, tot i que, en la pràctica, el seu ús dins del recorregut ritual de les termes podia haver estat el mateix.

La primera possibilitat podria tractar-se del *tepidarium* de les termes, lògicament disposat a l'eix axial. En aquest cas estaria separat del *caldarium*, al sud, per un mur o una columnata de la qual no ha quedat cap evidència, però pot situar-se a partir de la reconstrucció hipotètica de l'edifici portuari de la fase II, perquè en molts casos s'ha constatat un aprofitament dels fonaments en la nova construcció termal (figs. 140, 141 i 144). Les dimensions d'aquesta sala devien ser de 10,5 m en el costat llarg, on s'obre un absis de 3,5 m de radi. No és un cas rar que en les termes de tipus imperial els *tepidaria* apareguin com una petita sala oberta a la part inferior del *caldarium*. Així el *tepidari* esdevenia un petit annex, de la mateixa manera que en els altres tres costats dels *caldaria* s'obren alvei rectangulars i/o absidals. Aquest fet es pot veure en les termes de Trajà a Roma²⁰³ i, sovint, en els nombrosos exemples nord-africans, d'escala i característiques més semblants a les termes de Tàrraco. Per exemple, les termes de Licini a Thougga, les termes d'Adrià de Leptis Magna,²⁰⁴ les grans termes septentrionals de Thamugadi, les grans termes orientals de Mactaris i les termes del Palais du Legat de Lambaesis. En aquests casos la presència d'un petit *tepidarium* axial està acompanyat, simètricament, de *tepidaria* secundaris. Aquest podria ser el cas de Tàrraco, on els *tepidaria* (sales IX i la rèplica) se situarien als laterals conjuntament amb la resta de sales calentes —*sudatorium*, *laconicum*, *unctorium*— que formen la *concamerata sudatio*.²⁰⁵ Aquest esquema de tres piscines a la sala calenta, més un *tepidarium* oposat a l'altre extrem, és una disposició molt freqüent en

les termes de tipus imperial del nord d'Àfrica, i es dona en els exemples ja esmentats de Mactaris, Thamugadi, Cherchel i Cuicul.

Una segona possibilitat, menys probable, és la d'un gran *caldarium* format per un cos central de planta rectangular de 10,5 per aproximadament 16 m que comunica directament amb el *frigidarium* passant per una petita sala absidal, de 3 m de fons, que precedeix el gran espai rectangular. En aquesta interpretació es manté invariable la presència dels dos alvei rectangulars, que s'afegeixen de forma centrada en els laterals amb una amplada de 2,9 m i una longitud de 8,55 m. Finalment, a l'extrem meridional de la sala trobaríem un tercer alvei semicircular, rèplica del vestíbul absidal,²⁰⁶ rematant el *caldarium*.²⁰⁷ D'aquesta forma el bloc compostiu axial es trobava integrat únicament per la successió de *caldarium-frigidarium-natatio*. En aquest cas els únics *tepidaria* estaven només localitzats a les sales annexes disposades simètricament a ambdós costats del gran *caldarium*, com succeeix en el cas de les termes del campament legionari de Lambaesis, on l'espai central situat entre *frigidarium* i *caldarium* està ocupat per un *sudatorium* de planta circular i flanquejat per dos grans *tepidaria* simètrics.

Des de l'absis septentrional de recinte VII s'arribava, mitjançant una porta d'1,75 m d'amplada, a un gran frigidari conservat parcialment que mesurava 9,6 per 11 m (àmbit V). La construcció d'aquest espai va aprofitar íntegrament els murs de fonamentació del pati central de l'*horreum* edificat en època flàvia (figs. 28-29). A cada costat d'aquesta aula frigidària s'obrien dues sales fredes rectangulars de 9,60 m de llargària per 4,7 m d'amplada. D'aquestes hem documentat la sala occidental (àmbit IV), en part integrada en el pòrtic de les naus centrals de la sala I i amb la mateixa pavimentació musivària, de manera que estariem

203 Tot i que en aquestes grans termes imperials el petit *tepidarium* es troba flanquejat per dues piscines.

204 El *tepidarium* és un petit absis rectangular situat darrere de la piscina central del *frigidarium*.

205 Conjunt d'habitacions amb *hypocaustis* que s'organitzen en bloc per raons funcionals, bàsicament per concentrar l'escalfor (Mar 1994, 289).

206 Aquest aspecte forma part de la nova gramàtica compositiu, basada en la combinació de formes geomètriques a gran escala que s'aplica en les termes imperials, on es juga amb els eixos visuals dels recorreguts, rematant en formes geomètriques, com piscines o nínxols. Es tracta d'un element més de l'escenografia luxosa dels edificis termals, juntament amb les grans voltes que cobreixen els espais, els finestrals i la rica decoració (Mar 1994 i 2000).

207 En total tenim un *caldarium*, incloent-hi el vestíbul absidal i els alvei dels tres costats, amb unes dimensions màximes de 22 m de llarg per 16 m d'amplada.

davant d'un frigidari tripartit amb una gran *aula* central i dues més de dimensions menors a ambdós costats i obertes a les *basilicae thermarum*. La paret que separava el cos central del *frigidarium* amb l'àmbit IV tenia una porta de 2,05 m d'amplada rematada per un llindar monolític de marbre blanc. Aquesta porta se situava en una perspectiva visualment estratègica, encarada a l'eix transversal definit per les piscines de les basíliques annexes al *frigidarium* (figs. 137 i 139). D'aquesta manera, un cop finalitzat el recorregut termal en la *natatio*, es retornava al principi del trajecte sense haver de passar per l'interior del caldari.

Al nord de l'*aula frigidaria* central s'emplaça la *natatio* descoberta de l'edifici termal, de la qual hem identificat l'extrem occidental (àmbit VI), molt alterat per un cup d'emmagatzematge contemporani. Els vestigis són molt escassos i es limiten a minses restes del revestiment hidràulic i de la canalització de desguàs, elements suficients per establir una fondària d'uns 1,4 m.²⁰⁸

En definitiva, la morfologia de les sales fredes ens dibuixen un *frigidarium* tripartit flanquejat per dues *piscinae* simètriques, en el nostre cas integrades dins de cada *basilica thermarum* annexa, a més d'una tercera piscina més gran com a límit de façana de l'eix central de l'edifici: la *natatio*. Es tracta d'un esquema molt utilitzat en les termes de tipus imperial i ja el trobem en el primer edifici d'aquest prototip: les termes de Neró a Roma. Aquí es planteja un gran *frigidarium* rectangular flanquejat per dues sales rectangulars de dimensions menors que donen pas a les *basilicae thermarum*, igual que succeeix en les termes de Caracalla a Roma. A les termes imperials nord-africanes el més freqüent és construir un gran *frigidarium* de planta rectangular, flanquejat per dues *piscinae* i una *natatio*, com és el cas de les termes de Tàrraco. Exemples molt semblants al que tenim a la nostra ciutat²⁰⁹ són les termes d'Adrià de Leptis Magna on, com a Tàrraco, les *piscinae* laterals estan flanquejades per una columnata i integrades en una sala amb diferents corredors/pòrtics de funcionalitat diversa. Altres exemples similars són les grans termes occidentals de Cherchel, les grans termes orientals de Mactaris o les grans termes de Cuicul.

A l'entorn del caldari s'ha documentat part de les àrees de servei relacionades amb la infraestructura d'escalfament: sales VIII, X i, en una segona fase, el recinte IX. Es tracta d'una àrea subterrània connectada amb l'exterior de l'edifici que, en el segment documentat, estava coberta per sales d'ús termal. L'espai més significa-

tiu és el corredor lateral de l'àmbit VIII, amb la mateixa longitud que la de l'*alveus* rectangular contigu. S'hi conserven indicis del *praefurnium* situat sota de la piscina. El corredor es comunica amb l'àmbit X mitjançant una porta d'1 m d'amplada rematada en un arc de mig punt (figs. 49 i 50). En aquesta estança s'ha documentat l'obertura d'un dels *praefurnia* que escalaven l'*hypocaustis* de la gran sala càlida central. Respecte a la cota de circulació d'aquesta zona de serveis, es devia trobar entorn dels 3 msnm, mentre que la cota inferior de l'*hypocaustis* del caldari —*area*— estava entorn dels 3,4 msnm. Així doncs, el ferm de l'obertura del forn tenia una inclinació per evitar acumular-hi cendres (fig. 141). És una solució força coneguda a través dels textos de Vitruvi (5, 10) i per altres paral·lels termals.²¹⁰

El subsòl de la sala IX presenta problemes d'interpretació derivats del nivell de conservació. Possiblement hi devia haver hagut un hipocaust de suport del paviment del tepidari original que fou desmuntat durant la instal·lació d'un forn termal de la fase V. Tot i no haver conclòs l'excavació de l'interior, la cota inferior (l'*area*) se situa entorn dels 3,5 m, a un nivell molt similar al de l'interior del caldari. Aquest fet, juntament amb l'emplaçament de l'estança, justifica la presència hipotètica d'un hipocaust. A més, la relació de cotes crea una situació anàloga a la de la relació entre el corredor i l'*area* del caldari, per la qual cosa cal preveure un altre forn a l'extrem septentrional del corredor que s'utilitzava durant la primera fase dels banys.

La situació meridional de les estances de servei permetia el funcionament correcte dels equipaments sense molestar als usuaris que gaudien dels banys. Possiblement de l'àmbit X arrencava un altre corredor de servei amb *praefurnia* per escalfar l'*alveus* semicircular i les calderes d'aigua (figs. 134 i 137). Com a hipòtesi, altres forns es podien situar al sud de les dependències de la *concamerata sudatio*, de forma que totes les estances de l'àrea de servei s'encaraven a la zona portuària —a l'extrem oposat dels accessos— i disposaven dels espais idonis per accedir als subministraments necessaris per als forns —llenya i carbó—, manipular-los i emmagatzemar-los.

D'altra banda, les termes imperials es caracteritzen perquè estaven envoltades d'una zona lúdica amb pòrtics, jardins, biblioteques, passejos, etc. Tots aquests elements integraven l'anomenat *amoenissimi loci*, un veritable *paradeisos* dins un entorn urbà. Aquesta és la

208 La fondària que solien tenir aquestes piscines oscil·lava entre 1,5 i 2 m, tot i que també hi ha molts exemples de només 1 m de profunditat (Nielsen 1990, vol. 1, 155).

209 Es tracta d'un esquema molt utilitzat en els edificis termals del nord d'Àfrica, tant de tipus imperial com dels banys monumentals de tipus semisimètric, per exemple a les termes occidentals de El Djem (Thysdrus), les grans termes de Guelma, les termes d'estiu de Thuburbo Majus o les grans termes septentrionals d'Hippo Regius.

210 Exemples coneguts a les termes de Bàrbara a Trèves, a la Gàl·lia belga, o les grans termes septentrionals de Thamugadi, al nord d'Àfrica (cfr. Degbomont 1984, 35-36).

imatge que oferien les grans termes imperials de Roma, com les de Titus, Trajà, Caracal·la o Diocleciana, on el bloc central, format per l'edifici dels banys, s'envoltava d'un mur que aïllava tot el complex de la resta de la ciutat per definir aquest jardí a què fèiem referència.²¹¹ En els exemples fora de la capital, aquesta àrea lúdica sembla quedar definida dins d'una gran palestra, com succeeix en les termes de Bàrbara a la Gàl·lia Belga (Trèves) i en molts dels exemples nord-africans. A les ciutats de l'Àfrica romana els establiments termals grans i mitjans, tant de tipus simètric-imperial com les variants menys monumentals, compten amb una *palaestra* de grans dimensions, normalment ortogonal,²¹² tot i que també en tenim d'exemples circulars.²¹³ Situada preferentment a la zona d'accés annexa a la *natatio* i l'àrea de vestidors —*apodyteria*—,²¹⁴ la palestra africana no era una simple àrea porticada dedicada als exercicis gimnàstics, en un sentit hel·lenístic; es tractava d'una zona dedicada sobretot al lleure i a les activitats culturals,²¹⁵ que tenia nombroses sales annexes obertes als porxos, absis, etc.

En el nostre cas, l'existència d'una palestra és una incògnita no resolta en aquesta excavació. No obstant això, podríem afirmar que hi era en funció del context urbà en què s'inseriren els banys. Les dades obtingudes al solar núm. 1 del carrer Castaños fan pensar que el gran mur de contraforts, que limitava l'àrea urbanitzada d'aquest indret de la ciutat des de l'etapa flàvia, podia haver estat el límit occidental de les termes públiques, entenen les *thermae* com un espai arquitectònic i una àrea lúdica polivalent circumdant (fig. 135). Per aquest motiu no es descarta que hi hagués dues palestres o àrees enjardinades situades als extrems dels banys públics, com ara les termes de Neró a Roma o les antonines de Carthago, ja que els condicionants derivats de la situació urbana dels nous banys impossibilitaven una palestra a l'extrem septentrional del complex. Referent a aquesta possibilitat, cal recordar l'exedra amb una porta axial documentada durant els treballs dels anys setanta (fig. 10). Els testimonis orals ens indiquen que l'exedra es trobava en sentit perpendicular a l'eix longitudinal dels banys, d'esquena a la zona de la *basilica thermarum* (àmbit I) i amb l'accés encarat al solar del núm. 33. Aquestes dades ens configuren una estança absidal, de dimensions i d'emplaçament indeterminat, que podria constituir un àmbit de trànsit entre la basílica i una àrea enjardinada o palestra descoberta, que faria una funció simi-

lar a la d'altres sales de forma i de disposició anàloga.²¹⁶ D'aquesta forma, el conjunt termal es devia completar amb una àrea descoberta per realitzar exercicis gimnàstics, gaudir del passeig en uns ambients de natura controlada, on s'obrien, si fem cas dels models més coneguts, les sales dedicades a activitats de tipus cultural, intel·lectual, d'esbarjo i fins i tot de refrigeri. Posteriorment, es retornava a la *basilica* per començar la successió dels banys en la piscina frigidària.

Les dimensions del conjunt termal que proposem requereixen una xarxa de subministrament i evacuació d'aigua important i possiblement l'ús d'un sistema propi o exclusiu d'abastiment, com ara un aqüeducte específic que transportés l'aigua a les termes i que es podia haver traçat expressament o a partir d'una xarxa preexistent.

L'aigua necessària per al funcionament de les termes es pot calcular a partir de la capacitat de les piscines previstes per als banys. Es preveuen uns 200 m³ repartits entre l'*alveus* semicircular (15 m³), els dos de rectangulars (40 m³), la *natatio* (75 m³) i les piscines de la *basilica thermarum* (74 m³). Malgrat aquesta quantitat aproximada, la xifra que s'obté ha d'incrementar-se per fet que les piscines requereixen una renovació constant d'aigua, sobretot en les èpoques i horaris de màxima afluència. A més, les latrines i els jardins o les fonts que hipotèticament guarnien l'entorn també en devien demanar un cabal continu. Tal volum d'aigua devia requerir, a més de la xarxa de subministrament, un sistema d'emmagatzematge exclusiu per garantir-ne l'abastiment en les franges de consum punta i possiblement per donar més pressió a les canonades de distribució a l'interior dels banys. Això ens fa creure en l'existència d'uns grans dipòsits d'emmagatzematge (*serbatoi*). L'orografia del terreny i l'emplaçament de les termes al peu del penya-segat assenyalen que l'indret més aconsellable hauria estat precisament dalt del turó, lloc ocupat per estructures d'emmagatzematge d'aigua en les èpoques moderna i contemporània.

Aquestes suposicions s'estableixen a partir de les referències conegudes d'altres conjunts termals. Però, per al cas de Tarragona, no disposem de cap validació arqueològica. No hi ha indicis fefaents del sistema de subministrament d'aigua del conjunt termal i, com a alternativa, podria donar-se el cas que l'aigua necessària s'obtingués de l'explotació dels recursos hídrics del

211 A més a més, en els primers exemples de Roma, quan el prototipus arquitectònic que coneixem com a *terma imperial* encara no estava plenament desenvolupat, els edificis termals es construïen en zones annexes a jardins i estanys, com les termes de Neró al Camp de Mart.

212 Com en el cas de les grans termes occidentals de Cherchel, les grans termes de Lambaesis, les termes d'estiu de Thuburba Majus i les termes occidentals de Thysdrus. Cal destacar també la palestra de les termes de Leptis Magna, de planta rectangular amb els extrems rematats per absis.

213 Com és el cas de les termes occidentals de Gighis, on la gran palestra circular amb columnata estava inscrita en un quadrat amb absis semicirculars oberts en les cantonades.

214 Tot i que podia tenir una disposició lateral respecte a l'orientació dels banys, motivada per qüestions urbanístiques d'adaptabilitat als edificis preexistents, com es pot veure en les grans termes de Cuicul o en les termes de Licini a Thugga.

215 Per a més detalls, remetem a l'obra ja esmentada de F. Yegül sobre aquesta estructura termal, principalment les pàgines 184-186 i l'annex C, amb les pàgines 396-400.

216 Vegeu l'accés a la *basilica thermarum* de les termes de Caracal·la o els apoditeris dels banys de Diocleciana (Nielsen 1990, figs. 58 i 59).

subsòl. La presència d'un llac subterrani a la ciutat (Burés *et alii* 1999, Garcia/Macias 2002) podria relacionar-se amb aquesta segona possibilitat. Malgrat això, nosaltres creiem que l'envergadura dels banys devia necessitar canalitzacions i dipòsits situats a una cota superior. A més a més, les canalitzacions traçades durant la fase II al solar de Sant Miquel posen de manifest l'arribada d'aigua des de la part superior de la ciutat, amb unes conduccions (figs. 17, 28-30 i 153) que tenen unes característiques pròpies dels *specus* en general i amb altres trams d'aqüeductes localitzats a l'entorn de la ciutat de Tarragona (Cortés 1993). Part d'aquestes canalitzacions també devien haver estat aprofitades per evacuar l'aigua sobrant, tal com posen de manifest els desguassos de l'àmbit I i el VII.

La presència d'una infraestructura hidràulica romana en aquesta part de la ciutat podia haver generat un fenomen de continuïtat d'usos a partir de la reocupació medieval, tal com s'aprecia en els col·lectors dels carrers Castaños i d'Apodaca (apartat 1.2). Un altre exemple d'aquest fet a Tarragona és la construcció de l'aqüeducte de la ciutat al segle XVIII, sota el patrocini dels arquebisbes Santiyán i Armanyà. L'itinerari d'aquesta conducció aprofità l'estudi topogràfic fet durant el traçat d'un dels aqüeductes de la ciutat romana.

Una possibilitat semblant es planteja amb relació al sistema de subministrament del conjunt termal. El solar del carrer Castaños és l'indret d'arribada del rec Major, una sèquia d'uns 3 km de longitud procedent del riu Francolí que disposa de documentació històrica des del segle XIII (DA 1998, 64). La conducció regava tota l'horta de Tarragona situada a la dreta del riu Francolí i tenia suficient cabal com per alimentar, en el tram final, els molins situats a la zona portuària. En finalitzar el trajecte, el rec Major alimentava la bassa dels Molins, situada dalt del turó que limita amb les termes i des d'aquest punt naixien el rec dels Molins i el rec dels Caputxins o de Castellarnau. El primer tram es dirigia cap al moll i s'ha interpretat com una fossilització del col·lector del carrer Castaños. La segona conducció vorejava per dalt el turó que limita amb les termes. Plantejem la possibilitat que el rec Major fossilitzés una infraestructura hidràulica prèvia associada a les termes de Tàrraco. Sobre aquest punt, cal esmentar que possibles restes romanes havien estat identificades al llarg del traçat de l'actual rec Major (Serra 1936, 110). Finalment, la presència de la bassa dels Molins pot interpretar-se com una altra pervivència d'antics dipòsits d'aigua.

Com altres conjunts termals, els banys tarragonins no esdevingueren una realitat arquitectònica fixa, sinó que foren objecte de reformes o actuacions posteriors que implicaren una modificació dels itineraris termals. En el nostre cas, la parcialitat de les evidències impossibilita fer una valoració global de cadascun dels can-

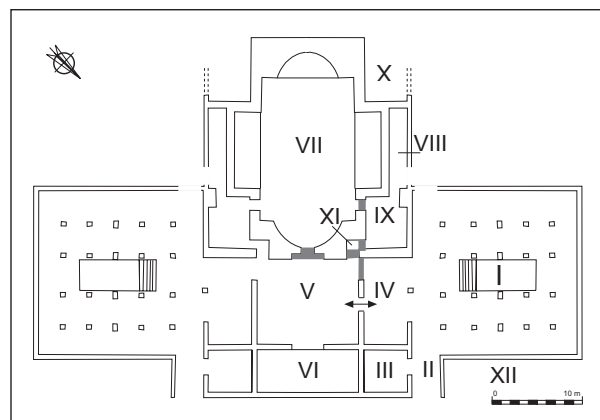

fig. 142: Paredats de les reformes termals i nova porta de circulació

vis i, a més a més, no disposem de dades estratigràfiques suficients per datar-los (apartat 3.2.5, fase V del carrer de Sant Miquel). La reforma termal d'aquesta fase implicà paredar la porta de comunicació entre l'absis meridional del recinte VII i el gran frigidari de l'àmbit V. Aquesta porta fou ocupada per una petita piscina o un *labrum* encarat a la sala V. D'aquesta forma es trencava l'itinerari i la perspectiva visual característica de les termes imperials. Més endavant es va inutilitzar aquesta piscina i es va paredar l'espai emmarcat per les dues pilastres estriades originals. A aquest fet s'hi afegí la tàpia de la porta de connexió entre els àmbits V i XI, i el desplaçament de la porta de connexió entre les sales IV i V. Els paviments de les sales III, IV i V foren refets totalment o parcialment amb un nou sòl de *crustae* marmòries mantenint la cota d'ús original. D'igual manera, les parets del frigidari central foren revestides amb el mateix material (apartat 4.6.1, mosaics 1, 2 i 9).

Aquests fets estigueren acompanyats de la reconversió del tepidari de l'àmbit IX en un *praefurnium* en què destaca el possible suport d'una caldera d'aigua. Aquí es va desmuntar el teòric hipocaust d'aquesta sala i es va paredar la porta de connexió amb el frigidari (àmbit XI). La instal·lació d'un forn convertí la sala en una ampliació del corredor de servei i també implicà tapiar la porta de connexió amb el caldari. Aquests fets permeten plantejar la hipòtesi que l'annex absidal es convertís en un *alveus* integrat dins del gran caldari. La parcialitat de l'excavació no ha permès ratificar aquest parer i només resta apuntar el fet que, en el tall estratigràfic deixat per un dels cups d'emmagatzematge, s'aprecien les restes de *pilae* de pedra, quan les *pilae* originals documentades sota d'un dels *alveus* rectangulars són de terrissa. Pel que fa al nou recorregut d'aquesta fase, no queda clar l'accés a l'interior del caldari. La tàpia de la porta que duia al frigidari, així com la presència d'un forn en la sala IX, invaliden els accessos originals. Cal plantejar-se la possibilitat, no corroborada amb les dades actuals, que a partir d'aquests canvis estructurals i d'itinerari es trenqués el recorregut simètric dels banys imperials. Consegüentment, es podria accedir al caldari exclusivament des del costat oriental.

Quant a l'àmbit III, aquesta reforma implicà segellar els desguassos i, per deducció, anul·lar les latrines. La repavimentació parcial de l'àmbit amb *crustae* marmòries suposa una coetaneïtat temporal respecte a les altres reformes i també una homogeneïtzació decorativa. Quant al nou ús de l'estança, podria correspondre al d'*apodyterium*, ja que moltes termes de tipus imperial tenen la *natatio* flanquejada per *apodyteria*. Tal com es pot comprovar en les termes d'Adrià de Leptis Magna, les termes antonines de Carthago, les grans termes septentrionals de Thamugadi, les grans termes orientals de Mactaris i a les grans termes meridionals de Cuicul.

5.2.2 La restitució arquitectònica César A. Pociña

Un cop estudiats els espais arquitectònics i els elements de decoració tant arquitectònics com musivaris, calia integrar de manera conjunta les dades aportades per ambdues vessants. Només d'aquesta manera es podria arribar a tenir una visió global del conjunt arquitectònic. Per realitzar aquesta integració hem emprat tècniques informàtiques de restitució 3-D, ja que permeten amb una gran facilitat comprovar hipòtesis de treball i també fer una presentació dels resultats molt més entenedora que les representacions gràfiques. D'aquesta manera també és possible oferir una aproximació més comprensible a la realitat arquitectònica d'un edifici per a aquelles persones no especialitzades en el tema.²¹⁷ Per restituir l'edifici termal hem hagut de triar una fase en concret, perquè aquesta construcció té una vida útil força dilatada en el temps i, per tant, s'hi van fer diverses reformes l'abast de les quals no podem arribar a sistematitzar. Això motiva que haguem triat l'edificació termal original, fase IV, com el període que s'ha de restituir, ja que és la fase en què el comportament és més clar d'identificar i de reconstruir.

Així doncs, es va estructurar el procés de treball en diferents fases. La primera fou digitalitzar les plantes arqueològiques a escala 1:20, dibuixades en l'excavació. Un cop obtinguda una planta base digital i vectorial, es va fer el tractament tridimensional de l'edifici. Aquest treball consistí a convertir el dibuix en llapis o tinta en un arxiu de tractament d'imatges vectorials. D'aquesta manera vam aconseguir una planta base de tot el conjunt, que era exportable a altres programes informàtics de tractament tridimensional. La restitució total de la planta del conjunt termal es va realitzar comparant-la amb complexos termals d'arreu de l'Imperi, tal com s'ha argumentat en l'apartat 5.2.1.

Un cop establerta la planta, una segona fase va consistir a restituir els volums totals dels elements arquitectònics recuperats, especialment les columnes.²¹⁸ Per fer-ho es van agafar aquelles mides que vam considerar determinants per establir les proporcions entre les diverses parts i per tant les dimensions globals.²¹⁹ Per a aquesta tasca va ser imprescindible confrontar les proporcions habituals emprades en l'arquitectura romana, que foren recollides per Vitruvi en els seus deu llibres d'arquitectura, concretament en els llibres tercer i quart.

Aquesta opció té molts problemes sobretot per un desplaçament temporal entre el moment que Vitruvi escriu el tractat i la construcció de les termes. Malgrat això, diversos estudis²²⁰ permeten comprovar que *grosso modo* es manté una mateixa proporcionalitat al llarg de l'Imperi, amb escassos canvis. Una altra possibilitat és una comparació directa amb paral·lels arquitectònics conservats de la mateixa cronologia. La dificultat d'aquest procés radica en el fet que molts elements se'ns han conservat també de manera fragmentària, s'han restituït seguint els criteris vitruvians o l'estat de la publicació, a vegades inexistent, no permet compar-los. D'altra banda, a l'hora de triar paral·lels, a més de la cronologia s'hi haurien d'afegir altres elements de coincidència, com ara que es tractés del mateix tipus d'edifici. Per aquestes raons, hem optat per aplicar les proporcions vitruvianes, tot acceptant les possibles imprecisions que plantegi aquest mètode, i digitalitzar-les afegint-hi les parts que manquen.

No hem pogut assignar una ubicació segura a cap columna conservada, ja que no es van localitzar *in situ*. Tanmateix, com veurem en la descripció de la sala I, es van atribuir dos tipus diferents de columnes a un àmbit concret per indicis com ara la ubicació, o les dimensions. En determinats llocs, com ara el *caldarium*, ens hem vist obligats a restituir completament les columnes, tot i no disposar d'indis de quin tipus concret s'hi emprarien.

A l'hora de restituir les alçades de les diverses estances o edificacions que formen l'edifici termal, s'han hagut d'atendre diverses evidències, com ara l'amplada dels murs, la proporcionalitat amplada-alçada de les sales (especialment les sales cobertes amb cúpules o voltes) o les dimensions de les columnes. Aquests paràmetres s'han comparat amb paral·lels arquitectònics coneguts, tot i que molt sovint també són hipotètics. Les cobertes es van restablir tenint en compte la monumentalitat de l'edifici, necessitats funcionals i estruc-

217 Amb aquesta mateixa finalitat citarem com a exemples les restitucions de les termes de Baetulo (Badalona, Barcelonès) (Comas *et alii* 2000, 431), Mataró (Bayés 2001), Gijón (Fernández/Jiménez 1998), Caracalla a Roma (Illensee 1997, Matthews 2003), Xanten, (Rank 1995), Valesio (Kosian 2003), Leptis Magna, (Rattenbury 1991) i Arles (Potier 2003).

218 Es tracta dels elements núm. 4, 5 i 7 de l'apartat 4.6.1.

219 Aquest mateix sistema es va emprar per restituir les Termes de Caracalla (vegeu Delaine 1997 i, en restitució informàtica, Illenser 1997, Matthews 2003).

220 L'ordre que més s'ha tractat ha sigut el corinti, de qual s'han efectuat diversos treballs. En destaquem els de Wilson Jones (1989 i 1991) i Gros (vegeu la seva síntesis a Gros 2002, 470-503).

turals i solucions “estandarditzades” emprades en aquests tipus d'edificacions arreu de l'Imperi.²²¹ Altres detalls constructius, com ara la decoració arquitectònica, la configuració dels envans, etc. són necessàriament hipotètics, ja que l'estat de conservació de les restes és majoritàriament de només mig metre per sobre dels paviments. Només hem optat per representar aquells elements necessaris per ajudar a entendre la disposició de certes estances o aspectes com ara la il·luminació, i hem prescindit d'altres elements secundaris, molt més complicats de reconstruir. Aquesta circumstància ens ha fet escollir les opcions més habituals en els paral·lels arquitectònics, sent conscients que es tracta d'elements amb una configuració que podria ser força diversa.

En funció de totes aquestes qüestions s'ha fet una proposta restitutiva de la volumetria del conjunt termal. Ha estat una tasca que excedeix els objectius propis de la investigació arqueològica, ja que presenta elements interpretatius que s'apropen més al camp de la hipòtesi que al de la ratificació empírica. No obstant això, aquest estudi sobre les termes no ha volgut prescindir de l'elaboració de propostes reconstructives, en molts aspectes qüestionables i actualment difícils de corroborar o rebutjar, per fer més comprensible i intel·ligible l'envergadura i la monumentalitat d'un edifici públic com aquest. S'ha considerat que, juntament amb els resultats de la investigació científica, fóra positiu presentar una interpretació més pedagògica i virtual del que podrien haver estat les termes en l'estat original. Així, aquesta publicació fa nous plantejaments i aportacions als discursos pedagògics i museogràfics que en aquests moments duen a terme altres institucions de Tarragona. Aquest ha estat l'objectiu fonamental d'aquest apartat.

Tot seguit veurem un recorregut per les diverses estances que componen el conjunt termal, seguint l'ordenació establerta en l'apartat descriptiu.

Àmbit I. Com ja s'ha demostrat en el capítol corresponent, l'ambient I té unes característiques que permeten definir-lo com la *basilica thermarum*. En primer lloc, és destacable la mida d'aquesta sala, amb 18 m d'amplada conservada i 15,6 m de llargària restituïda. La superfície total resultant reconstruïda és d'uns 280 m². És, per tant, l'ambient més gran del conjunt termal. Tota aquesta àrea no té murs de compartimentació que separin diversos àmbits i per tant esdevé un gran espai polifuncional.²²² Malgrat això, al paviment s'aprecien diverses configuracions ornamen-

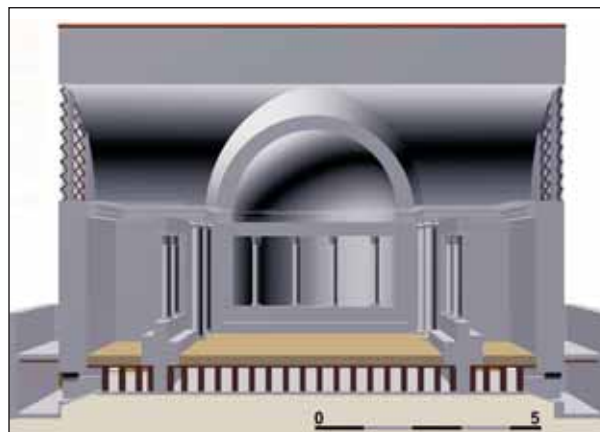

fig. 143: Secció transversal hipotètica del caldari. S'aprecien les dues piscines laterals i els praefurnia perimetrals

tals i una piscina amb la pavimentació inferior, a la qual s'accedeix per unes escales. Una altra consideració remarcable és la presència a intervals regulars de basaments de forma rectangular, interpretables com a elements de fonamentació de columnes o estilobats. Aquestes columnes i també les diferències de pavimentacions marquen una divisió teòrica de la sala en cinc naus paral·leles que no afecta la circulació interna de l'espai.

Amb aquestes dades, l'ambient resultant es pot paral·lelitzar amb un tipus d'estança present en molts dels grans conjunts termals d'època imperial. Es tracta de les anomenades *basilicae thermarum*.²²³ Aquestes edificacions consisteixen en sales amb una nau central més elevada, envoltada de naus de menor alçada. La configuració resultant és semblant a les de les basíliques judicials i per aquest motiu alguns investigadors han adoptat aquest nom per a aquests espais. El problema que plantegen aquestes edificacions és que no queda clar si realment es tractava de construccions basilicals o bé podien estar relacionades amb les palestres. És a dir, edificacions en les quals un pati o una franja central estava envoltat per pòrtics perimetrals en dos o quatre dels laterals. En el nostre cas, pensem que els paviments realitzats en *opus tessellatum* amb esquemes decoratius més o menys complexos i la piscina podien afavorir la presència d'una estructura coberta. Un sostre aïllaria l'interior dels agents meteorològics adversos i, per tant, possibilitaria realitzar-hi diverses activitats (gimnàstica, passejos, xerrades, etc.) que habitualment es feien a les palestres, a l'aire lliure. Altrament, és possible que hi hagués una veritable palestra descoberta, potser en ambdós extrems del conjunt, com s'ha assenyalat al capítol 5.2.1.

221 En general, s'han emprat síntesis científiques de conjunt sobre el mon termal romà, com ara Yéguil 1992, Heinz 1983, Gros 1996, Nielsen 1990 i també estudis més específics, com ara Delaine 1997.

222 Una viva descripció, una mica literària, de les activitats que es feien en aquests espais es pot veure a Malissard 1996, 123.

223 Teòricament la palestra, pati porticat, envoltava els recintes termals més antics i va sent substituïda progressivament per edificis coberts. Per les seves dimensions, per cobrir aquests espais s'utilitza la mateixa disposició de les basíliques, d'on prenen el nom. Sobre aquesta qüestió: Rook 1992, 25; Gros 1996, 411; Nielsen 1990, 162.

Un cop triada l'opció d'una edificació coberta, hem comptat amb un seguit d'arguments i indicis per restituir la morfologia d'aquest ambient. Així, la nau central té unes característiques que la diferencien de les laterals. Es constata que té una amplada superior a la de les naus laterals, que mesuren 3 m d'amplada, la qual cosa s'apropa *grosso modo* amb l'intercolumni en sentit est-oest (uns 3,5 m). Pel que fa a la nau central, té una amplada de 4,5 m, i per tant és 1,5 m més ampla. Aquesta diferència possibilita que la nau central tingui més alçada i mantenir una mateixa proporcionalitat alçada/amplada. Hauríem de pensar que la nau central és almenys 1,5 m més alta que les laterals. Hi ha diversos indicis que ens marquen la presència de un esglaó o banqueta vorejant la piscina situada a la part central d'aquesta sala: la disposició de les tesselles en el paviment, l'absència en aquestes zones de pavimentació i les traces de l'arrencament dels murets de les banquetes. Sobre aquest esglaó es disposen les columnes que suporten la nau central. La presència d'aquest element delimitava l'espai corresponent a la piscina, tot i que no hi impossibilitava l'accés. D'altra banda, també permetia utilitzar-la com a banqueta perimetral per seure-hi (figs. 137, 139, 140, 144, 145 i 146).

Tota la coberta d'aquesta sala es recolza, com hem vist, en un seguit de columnes que formaven part d'un o més ordres arquitectònics (fig. 145). Per restituir-los hem considerat diverses qüestions:

En primer lloc, tenim elements d'ordre jònic (bases i capitells), que, restituïts segons la norma vitruviana, donen columnes d'una alçada de 3,8 m. Aquesta mida coincideix força bé amb l'amplada de les naus, amb una relació de pràcticament 1:1. Per aquest motiu, hem triat aquestes columnes per restablir l'ordre de les naus laterals, ja que en l'arquitectura romana és força habitual que la secció dels porticats s'apropi a la figura geomètrica d'un quadrat.²²⁴ Les columnes jòniques tenien, a més a més, una solidesa estructural suficient per al pes que havien de suportar, que es limitava només a l'armadura de fusta, la teulada i possiblement un fals sostre decoratiu en estuc o guix. En segon lloc, disposem d'un únic capitell corinti asiàtic, de molt bona factura, que va ser localitzat dins de la piscina situada al centre d'aquest àmbit. Aquesta situació ens ha fet plantejar la possibilitat d'una alternança d'ordre decoratiu al voltant de la piscina. Hem restituït les columnes seguint les proporcions habituals per a l'ordre corinti. L'alçada de columna restituïda seria 60-80 cm més baix que el ordre jònic, tot i que, en principi,

per a una anivellació correcta dels sostres, haurien de tenir la mateixa alçada. Per tractar de resoldre aquest problema hem optat per col·locar l'ordre corinti per sobre de la banqueta de la piscina.²²⁵ Si apliquem una alçada de banqueta d'aproximadament dos peus, mesura habitual en aquest tipus d'estructura, la diferència d'alçada quedava anul·lada, els entaulaments es podien disposar a la mateixa cota i quedaria anivellada l'armadura de fusta de la teulada.

Un cop restituïdes les columnates i els ordres sobre els basaments documentats en la intervenció arqueològica, el problema següent és definir el tipus de sostre. L'alçada hauria de ser superior en la nau central per tal de mantenir la mateixa proporcionalitat que les naus laterals, ja que és més ampla. Una opció seria plantejar la presència d'un segon ordre superposat sobre l'ordre corinti. Això ens donaria una solució molt habitual en diverses basíliques,²²⁶ però potser massa desproporcionada per al nostre cas, sobretot tenint en compte les dimensions de les columnes corínties, ja que serien massa primes per sostenir un doble ordre. Per aquest motiu, hem optat per una solució més senzilla, que consisteix a superposar una estructura d'obra o mur per sobre de l'entaulament de l'ordre corinti. Aquest mur només serviria per recolzar el sostre de la nau central i per tant no hauria de suportar grans esforços estructurals, fet que possibilita obrir finestrals que alleugereixen el pes final i permeten il·luminar la sala. La configuració resultant per a la nau central seria un ordre arquitectònic sobreelevat damunt d'una banqueta perimetral a la piscina central, l'entaulament del qual quedaria a la mateixa alçada que el de les naus laterals. Sobre aquest ordre es disposava un àtic constituït per murs amb finestrals. Aquesta solució, d'un pes total i de complexitat molt inferior al doble ordre, permetria una bona il·luminació de tota aquesta sala i especialment de la nau central amb la piscina integrada. Una solució similar és habitual en les naus centrals de les basíliques, que són més amples que les laterals i més altes. Aquesta alçada diferenciada fa esglaonar les cobertes amb la coberta de la nau central aixecada respecte a les altres. L'esglaó permet obrir finestres, que donen il·luminació integral a l'edifici.

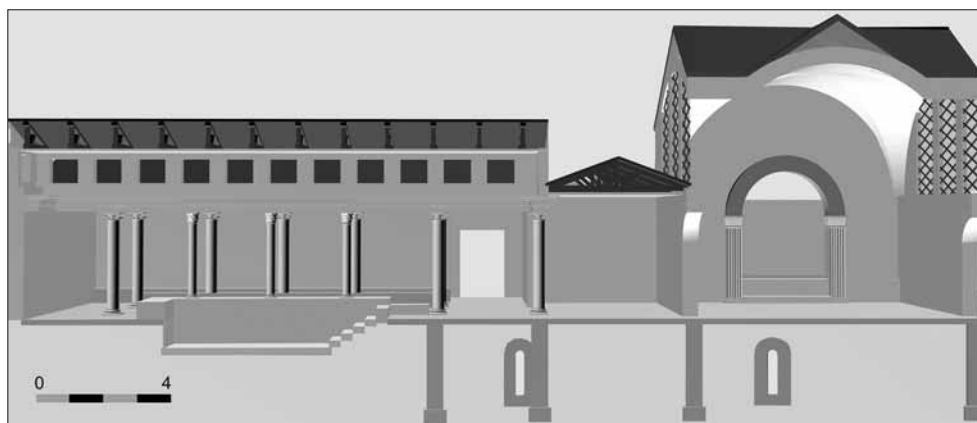
Pel que fa a pavimentació, la nau central es distingeix de la resta, ja que tant els mosaics més elaborats com la piscina es troben en aquesta nau. Aquesta diferència marca tant una circulació axial per a la sala com una certa jerarquització superior respecte a les altres naus de l'estança, que com hem vist abans també

224 Tot i que no es tracta d'edificacions termals, vegeu la proporcionalitat dels porticats de diversos *fora* romans a Pociña / Remolà 2000, 32 s.

225 La presència de columnates just a la vora de les piscines és molt usual en el món termal romà. Així es pot apreciar, entre molts altres exemples, a la *natio* i a la piscina central del *tepidarium* de les termes d'Adrià a Leptis Magna (Heinz 1983, pàg. 30 i 96 fig. 20 i 98). En aquesta piscina central és present també una escala semblant a la documentada en el nostre cas (cf. Kretschmer 1983, fig. 110). Un altre exemple força similar és la piscina a l'*Apsidal Hall* B de les termes de Civitavecchia (Yegul 1992, 114).

226 Una recopilació interessant de plantes i seccions de diversos edificis basílicals es pot trobar a Marta 1990, 61 s. i 130 s. S'hi aprecien les diverses solucions emprades per obrir finestres d'il·luminació en l'alçada addicional de la nau central. Vegeu també Gros 1996.

fig. 144: Secció transversal de la restitució de la basilica *thermarum* i dels *frigidaris*

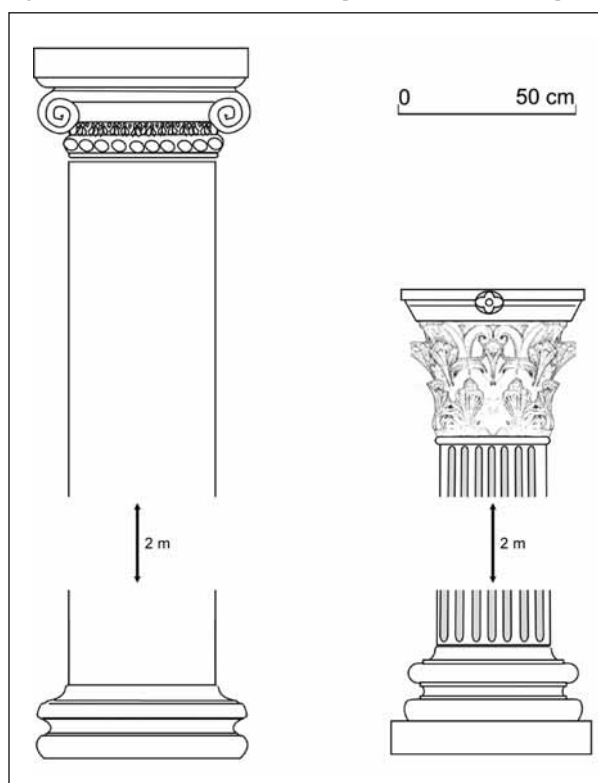
tenien una alçada inferior. Això es manté, com vèiem abans, a l'hora de triar els ordres arquitectònics, amb un ordre més decoratiu (corinti asiàtic) i en un material més noble a la nau central. Finalment, hi ha evidències que la nau situada més al nord es tracta d'un àmbit possiblement identificable com a *apodyterium* o vestidors. Té un banc d'obra adossat al mur de tancament nord de l'estança i indicis que entre les columnes que la separen de la nau contigua n'hi havia un altre. Paral·lelament, els paviments tenen una franja decorativa en vermell, decoració que no es troba aparentment en la resta de les naus. En la restitució hem afegit aquests bancs contigus. Per tal de mantenir la proporcionalitat de les columnes sense necessitat d'haver de pujar l'alçada del sostre, hem optat per incloure la base dins del banc de la columnata. Aquesta opció l'hem triat per mantenir una unitat d'estil en els elements de suport de la teulada, tot i que la configuració resultant pot semblar estranya. Altres opcions valorades suposaven trencar aquesta unitat d'estil o bé aïllar la nau septentrional.

Àmbits II-IV. Entre aquesta *basilica thermarum* i el cos central del conjunt termal, on es devia situar l'eix principal i els edificis del *frigidarium* i el *caldarium*, hi ha un conjunt d'estances de dimensions més reduïdes per a funcions complementàries. Aquestes sales s'agrupen seguint un esquema axial, en correspondència amb l'eix d'accés a l'edifici (figs. 137 i 138).

Així, a la part est del conjunt termal hi ha una porta que serveix d'accés des de un carrer estret o *angiportus* (II). Immediatament un cop flanquejada aquesta porta i a l'esquerra del passadís d'accés es troba un petit ambient identificable amb unes latrines (III). Aquesta ubicació és força habitual en els conjunts termals, ja que sovint la gent entrava a les termes només per fer ús de les latrines (Nielsen 1990, 163). A l'interior de l'estança es va documentar un conjunt de canalitzacions de desguàs típiques de latrines. El problema és que els processos transformadors de la fase V han alterat força la configuració d'aquest ambient, fet pel qual hem optat per restituir-hi unes latrines "estàndard", seguint els models habituals en aquest tipus d'edificacions en època romana. La sala IV se situa

entre la *basilica thermarum* i el *frigidarium* central i ha estat interpretada també com a frigidari. Hem restituït una coberta independent per a aquestes dues sales i el passadís d'accés, ateses les característiques força diferents entre la coberta de la *basilica thermarum* i la del *frigidarium*. Considerant les dimensions i la disposició d'aquestes estances, hem optat per restablir una teulada simple, amb la típica vessant a dues aigües, recolzada en els murs laterals. Respecte a la il·luminació, es considera que les latrines són espais que necessiten poca llum; per tant, possiblement fos suficient amb una petita obertura o finestral al mur que dona al carrer, que també devia servir per airejar l'estança. Respecte a la sala IV, les dimensions petites i la ubicació al costat de dues estances molt il·luminades fan que no necessiti gaire llum; per tant podria haver estat il·luminada per algun finestral obert al timpà de la teulada (figs. 137 i 144).

fig. 145: Restitució de les columnes a partir dels elements recuperats

Àmbits V-VI. Al costat de les dues estances comentades anteriorment es disposa una gran sala de planta rectangular, amb una amplada de uns 9,60 m i una llargària d'11m. Està delimitada per murs d'aproximadament dos peus romans (60 cm). Aquesta sala, que per les seves característiques es va identificar com a *frigidarium*, té un espai annex (sala VI) considerat com a *natatio*. La configuració final de l'estança es va restituir per analogia axial, tant en sentit est-oest com nord-sud. Els murs que configuren l'estança tenen unes característiques que els fan comunicar amb els espais annexos: al sud, amb el *caldarium*; a l'est i oest, amb sengles estances annexes a les dues *basilicae thermarum*, i al nord, amb la *natatio* (figs. 137, 140, 141 i 144).

El mur sud té una gran edícula, emmarcada per dues grans pilastres amb estries acanalades al frontal i als laterals que donen a l'interior i divideixen el mur en tres parts d'amplada similar. Això permet plantejar que aquesta sala estigués visualment tripartida en segments de la mateixa amplada, fet molt habitual en els *frigidaria* dels conjunts termals. Dins d'aquesta edícula hi havia una porta més petita que donava pas al caldari de l'àmbit VII.

Als murs oriental i occidental s'obre una porta que es troba en una posició no centrada amb relació al mur on s'obre, sinó més centrada en relació a les estances contigües.²²⁷ El desplaçament ve motivat per la necessitat d'alinear aquesta porta amb l'eix de circulació situat a la nau central de la *basilica thermarum* (fig. 139). L'accés original, doncs, marca una circulació transversal que parteix des dels esglaons de la *piscina frigidaria* de la *basilica thermarum*, passa pel mosaic de laberint i per l'estança prèvia al *frigidarium* i arriba al centre del *frigidarium*, on s'encreua amb el recorregut axial i longitudinal del *caldarium* -*frigidarium*- *natatio*. Cal recordar que, com que hem plantejat la possibilitat que hi hagués dues basíliques termals, aquest eix s'uniria amb un altre d'idèntic que partiria de l'altra basílica.

Finalment, al mur septentrional hi havia la comunicació d'aquesta sala amb un espai rectangular que hem definit com a piscina (*natatio*). Estava molt malmesa, ja que construccions contemporànies l'havien seccionat. Tanmateix, disposàvem de diversos elements per restituir-la. Per una banda, vam identificar la canalització de desguàs, que ens proporciona aproximadament la cota inferior i ens confirma la identificació proposada. Per una altra, vam poder apreciar la secció

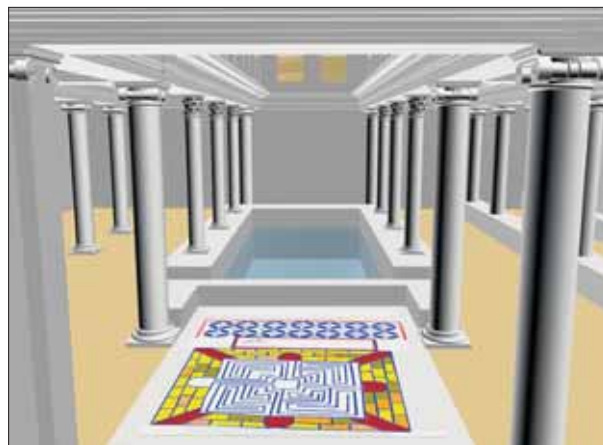

fig. 146: Restitució del mosaic del laberint amb la piscina contigua

d'uns esglaons d'accés des del *frigidarium*, amb empremtes de diversos paviments i revestiments hidròfugs que permeten establir la hipòtesi d'un accés mitjançant un sistema tradicional de banqueta/esglaons (fig. 43). Un cop identificat aquest espai com a piscina adossada,²²⁸ es va haver de restituir la configuració del mur que el limita amb el *frigidarium*. Plantejem, de nou per analogia axial, que la configuració visual en tres trams que observàvem al mur de límit meridional es mantingués en aquest altre mur. D'aquesta manera, la comunicació amb la piscina freda o *natatio* quedava establerta amb l'obertura d'un gran arc delimitat novament per pilastres idèntiques a les de l'edícula. Això donava una unitat d'estil per a aquests dos murs enfrontats de la sala.

Aquesta restitució permet establir un eix de circulació principal que comença al *caldarium*, passa mitjançant un arc al *frigidarium* i d'aquesta sala, a partir d'un arc similar, passa a la *natatio*.²²⁹ Aquest eix es creuava amb un altre provinent de la nau central de les basíliques termals. Per tant, queda clar que aquesta sala és el punt on convergeixen tots els eixos de circulació del recinte termal i, doncs, l'estança més significativa. Aquest fet explica les importants dimensions i que sigui també l'estança amb la coberta més alta.

Pel que fa a la restitució del sistema de coberta, s'ha de tenir en compte la fesomia dels elements documentats i els paral·lels arquitectònics que coneixem sobre aquest tipus d'estances (fig. 147). En primer lloc, es podria plantejar una solució senzilla, de tres voltes de canó paral·leles, amb una disposició nord-sud i recolzades sobre dos arcs diafragma, que arrencaven de quatre pilastres enfrontades situades als murs meridional i septentrional. Aquestes pilastres serien les pre-

227 Aquesta posició excèntrica de la porta no és inhabitual: és present, per exemple, en una de les estances de les termes majors de Villa Adriana (Tivoli, Itàlia) (cfr. Ward Perkins 1989, 96). S'hi pot apreciar també la desproporció entre l'alçada dels murs i la mida petita de la porta.

228 Una solució força semblant, salvant les lògiques distàncies, es la *natatio* de les termes de Caracalla a Roma, que està adossada al *frigidarium* i s'hi accedeix mitjançant tres grans arcs (vegeu-ne la magnífica restitució que va fer Kevin Gould, dins de Delaine 1997, *frontispiece* 1).

229 Una configuració pràcticament idèntica es pot veure a les termes antonines de Carthago, com es pot apreciar a la planta i secció d'A. Lézine reproduïdes a Gros 1996, pàg. 411.

sents a ambdós costats de l'edícula (*vid. supra*). És una solució força curiosa que presenten les termes d'Umaiad, a Qusaïr Amra (Jordània²³⁰). Els avantatges són una relativa senzillesa d'execució i una lleugeresa de pes. La coberta es construeix amb tres voltes de canó independents per a cada estança. Les externes es recolzaven en els murs exteriors nord i sud i en els dos arcs, mentre que la volta central es recolzava íntegrament en els arcs diafragma. Les finestres dels timpans de les voltes i les obertures en els murs laterals il·luminaven la sala. Ambdues solucions no permetien obrir grans envans i la il·luminació potser no devia ser gaire homogènia. Tanmateix, es tractava d'una solució arquitectònica poc habitual. De la mateixa manera, quedava un espai amb una alçada no gaire desenvolupada i amb el sostre subdividit en tres espais.

Descartada aquesta possibilitat, per tractar de solucionar aquest fet hem pensat en la intersecció d'aquestes tres voltes amb una perpendicular de l'amplada de la sala, amb el resultat de tres voltes de creueria. Aquesta segona solució és potser la més freqüent en els *frigidaria* de les termes altimperials (Caracalla i Diocleciana a Roma, termes d'Adrià a Leptis Magna, termes antonines a Cartago, etc.). El problema que ens planteja aquest sistema és que l'amplada d'aquesta volta devia ser molt superior a la de les tres voltes intersectades. Tanmateix, en els paral·lels esmentats, l'amplada del costat estret és similar o igual al de cadascuna de les tres particions. El resultat per a aquests exemples són tres voltes de creueria independents. En el nostre cas, la sala té una planta rectangular, però amb no gaire diferència entre el costat llarg i el curt. La intersecció de la volta transversal amb cadascuna de les tres voltes longitudinals comportava una gran volta a la qual s'adossarien sis petites voltes transversals, que pràcticament no es destacarien. No coneixem cap exemple que s'avingui amb aquesta solució. El paral·lel més pròxim, tot i que diferent, és la gran volta que devia cobrir la piscina principal del recinte termal de Bath, que no té, però, les voltes adossades. L'equilibri de forces d'aquesta solució implica la necessitat dels dos arcs diafragmes, ja que les voltes laterals potser només permetien estructuralment l'obertura d'envans d'il·luminació i feien elevar l'alçada de l'estança en els extrems nord i sud.

Tot i la planta propera al quadrat de l'estança, hem descartat, per la configuració dels murs perimetrals, una tercera opció consistent en una coberta cupular. Els murs de l'aula frigidària són més prims que els murs del *caldarium*, que suporten el sistema de cúpula

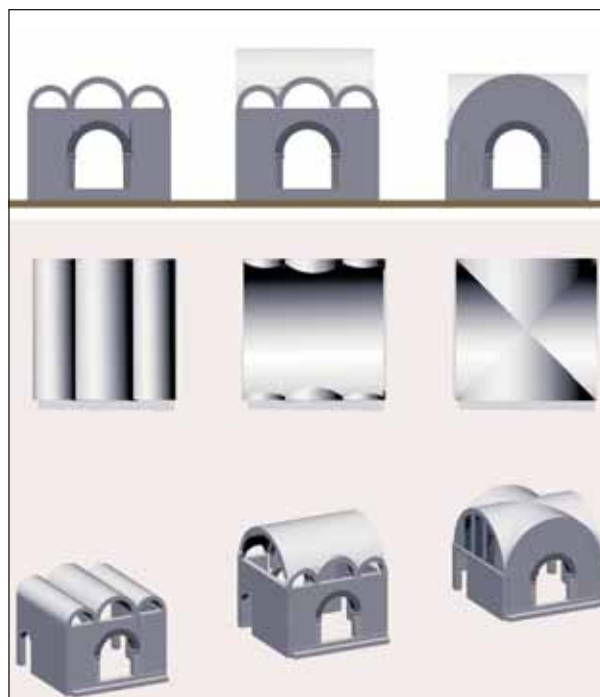

fig. 147: Principals hipòtesis de coberta de l'aula frigidària

les i voltes que cobreixen aquesta sala. Amb una amplada de 60 cm i una alçada de 9,60 cm de volta, la relació alçada/amplada seria de 16. Sembla una proporció massa elevada, si la comparem amb les proporcions habituals en les cúpules romanes.²³¹ Aquest tipus de solució amb cúpula hemisfèrica recolzada sobre quatre petxines en les cantonades hauria de tenir reforços per contrarestar els esforços estructurals. D'altra banda, les cúpules en ambients termals són més pròpies de les zones calefactades.

Descartades en principi aquestes tres possibilitats, hem optat per una quarta hipòtesi, que consisteix en una coberta de volta de creueria resultant de la intersecció de dues voltes de canó.²³² Aquesta solució permet obrir grans envans d'il·luminació als quatre costats, ja que les càrregues incideixen en les cantonades (Giuliani 1998, 93). Les proporcions d'aquesta edificació permeten elevar el *frigidarium* per sobre de les edificacions perifèriques, fet que garanteix la il·luminació de l'estança. Si restem l'alçada de la part corresponent a la volta, tindríem una relació d'alçada/amplada per als murs d'1:8, proporció per sota dels màxims identificats per a les construccions d'època romana.²³³ D'altra banda, és habitual que els complexos termals es planifiquin com una unitat tenint en compte l'equilibri de les forces dinàmiques,²³⁴ i per tant es pot pensar que bona part del pes

230 És una solució pràcticament única (vegeu Whatling 2003). És una configuració semblant a conjunts termals amb estances annexes cobertes amb voltes de canó amb una disposició en bateria, tot i que no cobreixen un mateix àmbit.

231 Per a un estudi aprofundit de diverses cúpules romanes, vegeu Pelliccioni 1986, 44 s.

232 Aquesta solució es troba principalment en termes del nord d'Àfrica, com ara Cuicul (Djèmila) o C.C. Caesarea (Cherchel) (Gros 1996, 410).

233 Alguns cops superior a 1:12, que es considera com la proporció més alta amb garantia d'estabilitat (Giuliani 1998, 106).

234 Per analitzar les forces presents en una volta, cfr. Pelliccioni 1986, 51 s.; Giuliani 1998, 75.

fig. 148: Hipòtesi interpretativa del caldari de l'àmbit VII

de la coberta es devia dissipar entre les estructures de les sales annexes i potser també en ordres arquitectònics col·locats a les cantonades.

Hem establert una alçada amb una relació d'1/1 respecte a l'amplada de l'estança i 1/2 per al radi de les voltes que la cobreixen. Aquesta relació l'hem triat de les elevacions estàndard utilitzades a les termes de Caracalla (Delaine 1997, 56 s.), ja que hem considerat que una relació d' 1/1 dona com a resultat una estança destacada sobre les construccions laterals, cosa que en permet una bona il·luminació. Amb aquesta proporció l'alçada és força similar a la del *caldarium*, fet que possibilitaria col·locar una cornisa exterior a la mateixa alçada i donar una unitat d'estil al conjunt central de les termes. La il·luminació de l'estança quedaria garantida pels tres grans finestrals oberts als timpans de les voltes. Per motivacions merament estètiques, en la restitució 3-D hem dividit aquests finestrals en tres franges separades per dos pilars d'obra que suporten una estructura de petits vidres romboïdals subjectats per una estructura de fusta. Aquesta solució hipotètica és recurrent en les restitucions 3-D dels edificis termals (fig. 141).²³⁵ Respecte a la coberta exterior de les voltes, hi ha dues possibilitats. La primera consisteix en l'absència de teulada, de manera que l'evacuació de les aigües es confiava a la mateixa superfície externa corba de les voltes. Aquesta solució és freqüent en climes secs, com el nord d'Àfrica²³⁶ o el Pròxim Orient. L'altra solució és superposar una teulada amb baixant d'aigües quàdruple. Hem triat aquesta solució superposada a les voltes per-

què defineix una configuració de les teulades molt característica en els edificis termals (fig. 149).²³⁷

Àmbit VII. Aquesta sala té una configuració complexa, de la qual només es conserven tres de les cantonades a més d'un dels costats llargs. S'ha establert una hipòtesi a partir de paral·lels arquitectònics i d'una duplicació dels elements conservats segons els eixos longitudinal i transversal. Té forma rectangular a la qual s'adossen dues edícules de planta semicircular als costats curts i dues estanques rectangulars als costats llargs. El tipus de pavimentació de l'estança no s'ha pogut identificar. Tanmateix, es va poder determinar que es tractava d'un paviment aixecat calefactat per sota (*hypocaustum*), ja que es van trobar evidències i empremtes de les *pilae* de la *suspensura*. Aquest sistema utilitza el recurs habitual de suportar el paviment sobre grans maons *bipedales* recolzats en pilars (*pilae*) de maons (*bessales*). Les parets s'escalfaven per un sistema de cambra d'aire (*concameratio*) aconseguit amb separadors de pedra que recolzen els murs de revestiment. D'aquest sistema se'n poden apreciar les empremtes d'aquests separadors al mur de l'edícula semicircular (fig. 45).

Adossat als murs d'aquesta estança, es va identificar una galeria de servei i evidències de dos forns de calefacció. La situació d'un, just sota un dels espais rectangulars emplaçats als costats llargs del *caldarium*, ens va fer pensar en la possibilitat que aquests espais fossin piscines calefactades. Aquesta opció és corroborada per diversos paral·lels arquitectònics, que mostren *caldaria* de plantes complexes formades per piscines annexes (fig. 143).²³⁸

El fet que aquests espais fossin piscines calefactades ens va fer marcar una diferenciació de la sala principal, que consisteix en un conjunt d'esglaons que defineixen la piscina i serveixen per accedir-hi; juntament amb una columnata decorativa i de separació visual dels espais. Aquesta columnata és força freqüent per distingir els diversos espais termals, més per necessitats decoratives que no pas estructurals o funcionals.²³⁹ Per analogia amb altres conjunts termals, es va decidir situar una altra piscina a l'absis semicircular septentrional. Per una qüestió d'unitat d'estil, de nou de manera absolutament hipotètica, es va disposar el mateix sistema d'esglaons i columnata²⁴⁰ que en les piscines laterals (fig. 148).

235 Una anàlisi de les vidrieres emprades en ambients termals es pot trobar a Broise 1988.

236 Les representacions artístiques antigues sovint tenen aquestes voltes i cúpules com a element característic i representatiu dels edificis termals. Per aquesta qüestió vegeu l'estudi inclòs en López Montegudo 1997. Tanmateix, representacions d'edificis termals centreeuropeus mostren clarament una teulada superposada, com la representada al sarcòfag de Simpelveldt (Holanda) (Rook 1992, fig. 22, pàg. 329).

237 Deixant de banda les nombroses restitucions que sovint usen aquesta solució, podem observar directament com devia ser aquesta configuració a les termes de Diocleciana a Roma. (Vegeu la imatge aèria dels sostres a Heinz 1983, 161 fig. 164.)

238 Vegeu, per exemple, la figura comparativa dels principals recintes termals africans a Gros 1996, 410, i especialment les termes de Caesarea (Cherchel). La configuració amb dos piscines laterals rectangulars i una de semicircular és molt similar a la que proposem per al nostre conjunt.

239 Un paral·lel molt similar al que proposem es pot apreciar a sales calentes de les Grans Termes de Vil·la Adriana (Tivoli, Itàlia) (Heinz 1983, 81). Vegeu també una piscina similar al *frigidarium* de les termes de Neptú (Òstia) (Yéguil 1992, 70).

240 Aquest sistema és característic d'aquest tipus d'estança. Vegeu, per exemple la definició d' *alveus* a l'apèndix/glossari de mots termals en Nielsen 1990. Així, dos dels noms que rebien aquestes piscines, *descensio* i *solium*, estaven directament relacionats amb la presència d'aquests esglaons d'accés (Malissard 1996, 114). Una configuració similar a la que proposem, però sense columnes ateses les petites dimensions, és una piscina situada al fons del *caldarium* de les termes del Fòrum d'Herculà (Heinz, 1983, 73 i 74). Més semblant, tot i que força restituïda, és la configuració de l'*alveus* semicircular de les termes de Trier (vegeu-ne la restitució de Krencker dins de Yéguil 1992, 372).

fig. 149: *Hipòtesi del sistema global de cobertes*

Pel que fa a la coberta, hem considerat que la forma més canònica de cobrir les estances de planta semicircular és amb cúpules de quart de cercle.²⁴¹ La resta de l'edifici, aproximadament de planta rectangular, plantejava diverses opcions, de les quals la més senzilla era una volta de creueria. Permet obrir grans envans als quatre costats de l'estança, ja que el pes recau sobretot a les cantonades de l'edifici i als cossos de les estances adossades, mitjançant un sistema de repartició d'esforços des de la coberta principal cap a les secundàries. Per motius més estètics que funcionals, hem disposat dues columnes a les cantonades que coincideixen amb la nervadura de la volta.²⁴² Aquestes columnes alhora serveixen per delimitar i emmarcar la porta de comunicació amb les estances situades als costats de l'edifici (figs. 141 i 149).

Àmbit VIII. Aquesta sala es pot identificar com un corredor de servei, situat sota de la pavimentació de les termes. Té una planta allargada, amb una porta d'accés pels costats curts, construïda en arcs de pedra. El sostre es devia situar a un nivell força baix, com demostren les marques d'encaix en els murs dels cabirons de fusta que recolzaven en el paviment. Relacionat amb aquesta funcionalitat de corredor de servei, al mur lateral que dóna al *caldarium* es va identificar un forn per escalfar un dels *alvei* situats als costats llargs d'aquesta estança. Aquest forn presentava una superfície inclinada que facilitava tant la circulació de l'aire calent com les tasques de alimentació i manteniment. Per restituir-lo, només hi hem hagut d'afegir el paviment de l'estança superior, ja que la resta d'elements s'havien conservat. L'alçada d'aquesta estança ve definida per les marques abans esmentades. Malauradament, no tenim cap dada que ens permeti

deduir la configuració de l'estança situada sobre el sostre d'aquest corredor (figs. 141 i 143).

Àmbit IX. Té una planta quadrada de petites dimensions. Es troba comunicada amb el *frigidarium* per una porta estreta i amb el *caldarium* per un accés situat a la cantonada. És una sala de funcionalitat força dubtosa, possiblement un *tepidarium*. La configuració original està força alterada per una refacció d'època posterior consistent a posar-hi un forn per calefactar una de les edícules semicirculars del *caldarium*. No disposem de prou dades per restituir la coberta. Per aquest motiu hem optat per unificar-la amb la de les edificacions situades entre l'eix *caldarium-frigidarium-natatio* i la *basilica thermarum*. Per tant, hem definit una coberta contínua per a les latrines, la sala IV i la sala IX.

Valoracions finals: Les restitucions de les diverses parts de l'edifici produeixen un resultat final que passem a definir i que permet fer-se una idea de la configuració original d'aquest conjunt termal. En primer lloc, queda palesa la monumentalitat de l'edifici, amb una superfície força important i una alçada possiblement molt superior a la major part dels edificis de les rodalies, a excepció del Teatre, que en aquesta època ja no estava en funcionament. Això permetria identificar-les des d'una distància considerable, sobretot des dels vaixells que arribaven al port, ja que actuaven com un reclam visual. Aquest cas és recurrent en grans conjunts termals portuaris, com ara Carthago o Leptis Magna.

En segon lloc, s'hi ha d'afegir la inclusió d'aquest edifici dins dels prototipus coneguts com a termes impe-

241 Salvant totes les distàncies, és la solució emprada en les *scholae labri* dels *caldaria* de les termes dels *fora* de Pompeia (Heinz 1983, 63) i Herculà (Heinz 1983, 79).

242 L'ús de columnes adossades amb una funció estètica més que funcional és característic dels grans complexos termals imperials. Exemples paradigmàtics són el *frigidarium* de les termes de Dioclecià (vegeu Heinz 1983, 115, figura 119,) o el de les termes de Caracal·la (Heinz 1983, 133, figura 140).

rials. Al llarg d'aquest llibre ha quedat clara aquesta identificació, així com la presència d'uns eixos de circulació força definits i una ubicació habitual de les diverses estances en aquests banys. Així, la planta restituïda del conjunt termal del carrer de Sant Miquel té força similituds amb altres conjunts similars de l'època i, en particular, amb els conjunts del nord d'Àfrica. En la nostra restitució dels volums arquitectònics hem optat per mantenir aquesta semblança i per això hem triat les solucions arquitectòniques més comunes, comprovant que són arquitectònicament possibles. El resultat final proporciona un edifici "virtual" amb una configuració totalment similar als conjunts esmentats, els quals es diferencien per detalls arquitectònics, però comparteixen uns esquemes generals comuns força definits.

Tornant a la configuració global resultant de nostre treball de restitució, destaca dins de la disposició de cadascun dels espais la gran superfície que abracen les basíliques termals. Aquest fet possibilita la presència d'una gran quantitat de públic i la realització de nombroses activitats lúdiques, com ara gimnàstica, jocs de pilota, etc. Es pot considerar que aquestes palestre esdevenen possiblement la zona més concorreguda del conjunt termal i constitueixen un espai predilecte per a les estones quotidianes d'oci, per sobre d'altres edificis lúdics d'ús menys habitual, com ara el Circ o l'Amfiteatre.

Tanmateix, el conjunt central, definit per l'eix *caldarium-frigidarium-natatio* és sens dubte la part intencionadament més monumental. La disposició de les diverses alçades de les sales produeix uns eixos ascendants relacionats amb la importància relativa del espai. Així, en l'eix paral·lel a la costa, el punt més elevat se situa al vèrtex del *frigidarium*, baixa a la coberta de les dues naus ocupades per sales diverses i d'aquí passa a la coberta de la *basilica thermanum*. En aquesta edificació, seguint aquest esquema visual, la nau central (amb més importància) té més alçada que les naus laterals. En l'eix transversal a la costa, s'aprecia una relativa igualtat entre el *caldarium* i el *frigidarium* i un descens a la zona de la *natatio*. Cal pensar que la resta de sales que no hem pogut restituir i que es trobaven al voltant del *caldarium* mantenien aquest esglonament visual.

És destacable veure com tot aquest complicat conjunt d'edificacions queda superposat a un fons escenogràfic constituït per la carena natural de la roca folrada per murs de contenció. Amb aquesta super-

posició s'inclou aquesta edificació dins d'un marc escenogràfic general per a tota la ciutat. Es tracta del conegut programa de monumentalització de la ciutat engegat en època flàvia que configura la ciutat i les diferents parts en una disposició escenogràfica en successives terrasses superposades. Aquesta disposició començava amb el complex de culte imperial, amb una terrassa superior de marcat caire sagrat (recinte de culte), continuava amb una altra de més extensa i de caire administratiu/representatiu (l'anomenat Fòrum Provincial) i acabava en una zona de caire lúdic, amb el Circ i posteriorment l'Amfiteatre. En un nivell inferior se situava una zona molt més extensa, dedicada primordialment a hàbitat i lleugerament aixecada del nivell de la costa per una carena natural. Finalment, el complex termal formava part d'una darrera terrassa on hi havia en un primer moment edificacions estrictament portuàries una part de les quals progressivament van ser substituïdes per edificis representatius amb un marcat caire lúdic com ara el Teatre i les termes.

5.2.3 Les *thermae* del carrer de Sant Miquel i els banys de tipologia imperial

Moisés Díaz i Josep M. Macias

Els edificis termals esdevingueren a partir del segle II dC el principal referent dels equipaments urbans i tingueren la màxima expressió arquitectònica en les termes de tipus imperial. Fou un fenomen iniciat a Roma, però generalitzat de seguida arreu de l'Imperi, sobretot a partir de l'obra de Domicià. La definició dels banys com a element d'ús públic o col·lectiu recau en Agripa. Les seves termes, si bé es consideren un referent arquitectònic d'escassa influència, en el pla social esdevingueren un canvi en la filosofia de la tradició termal d'època tardorepublicana. En època d'August s'obriren al públic moltes termes privades i als banys d'Agripa la *voluptas* va prevaler sobre la *utilitas*, deixant el paper del gimnàs hel·lènic en un segon pla (cfr. Zajac 1999, 102; Yegül 1992, 136-137). D'altra banda, les termes d'Agripa representen que per primer cop l'òrbita imperial assumeix la construcció d'uns banys públics. A partir d'aquest moment, diversos emperadors desenvolupen aquest model arquitectònic incrementant-ne la monumentalització i el luxe, alhora que la socialització es convertí en un fenomen creixent. D'aquesta manera, les construccions promogudes pels emperadors rivalitzaren, en un acte de megalomania, amb les termes construïdes pel seu predecessor en el càrrec.²⁴³

243 "The *Thermae* were products of a government pursuing a policy of public legitimation, rather than a policy of public health. The recognition that baths did serve social needs was not absent from the minds of those who furnished them. More importantly, however, baths belonged within the ancient system of euergetism. The literary evidence betrays an awareness that the baths were a way of making Roman and imperial values concrete. While legitimating and restating the power of the emperor, they were also a potent means of gratifying the people." (Zajac 1999, 105).

"On the emperor's part, there was also, no doubt, an element of megalomania involved, as well as a desire for a sort of immortality, since buildings traditionally retained the builder's name." (Fagan 2002, 119).

L'homogeneïtat arquitectònica que reflecteixen les termes imperials és conseqüència d'unes necessitats comunes pel que respecta al recorregut i a l'emplaçament de les diferents estances termals, a les necessitats logístiques i a les possibilitats i condicionants de les tècniques constructives. El segle II dC, sota el principat d'Adrià, es considera el punt de màxim desenvolupament tecnològic i, a partir d'aquest moment, es van implantant a les diferents províncies de l'Imperi uns models de planta estandarditzats.²⁴⁴ És un model d'arquitectura termal que, tot i aplicar-se arbitràriament en cada ciutat, manté uns trets comuns que ajuden a determinar els paràmetres constructius de l'edifici, la significació dins l'entramat urbà i, finalment, relacionar-lo amb la influència de les tècniques, les formes i els gustos decoratius de la metròpolis, és a dir, el nivell d'imitació o d'adopció dels gustos imposats per Roma.

L'edificació de les termes imperials de Tàrraco obeí a aquest fenomen. Tot i que la construcció de cadascuna de les termes imperials depengué de la disponibilitat econòmica, de l'emplaçament urbanístic i del nivell tècnic dels constructors locals, poden plantejar-se una sèrie de consideracions tipològiques amb la resta dels banys imperials de l'Imperi. La planta dels banys de Tàrraco presenta coincidències, a una escala menor, amb les grans termes imperials de la metròpoli, si de cas amb més semblança en la disposició de les sales amb les termes de Trajà i amb les de Caracal·la. Amb tot, s'assemblen més a les termes de tipus imperial nord-africanes, on el gran nombre d'establiments conservats i estudiats ens permeten veure millor la multiplicitat de plantes, l'evolució diacrònica i arquitectònica i com s'adapten als condicionaments imposats en cada cas, amb solucions particulars.²⁴⁵

Les primeres termes imperials nord-africanes daten d'època antonina. Són les termes de Leptis Magna, construïdes sota el govern d'Adrià; les termes antonines de Carthago, aixecades durant el principat d'Antoninus Pius; les grans termes orientals de Thamugadi, edificades durant la primera meitat del segle II dC; les termes meridionals de Cuicul, d'època de Còmmode, i les grans termes del campament legionari de Lambaesis, construïdes a mitjan del segle II dC. Aquesta intensa

activitat ve determinada per la protecció i consolidació del *limes* africà per l'emperador Adrià, que va mantenir l'Àfrica romana a resguard de les incursions dels pobles nòmades, i pel posterior establiment de la dinastia severa en el comandament de l'Imperi. Sota el govern dels Severus és quan es construeixen les termes imperials més grans a les ciutats nord-africanes, com quedà reflectit en les grans termes orientals de Mactaris, aixecades sota el govern de Septimi Sever; les grans termes occidentals de Cherchel, les grans termes de Lambaesis del Palais du Lègat i les grans termes septentrionals de Thamugadi, totes tres bastides entre finals del segle II i els primers anys del segle III. També es faran reformes en d'altres com a les termes meridionals d'Hippo Regius, restaurades el 198; a les termes d'Adrià de Leptis Magna o a les termes del campament legionari de Lambaesis. Igualment, durant aquest període es construiran moltes de les termes de tipus semisimètric, una variant menys monumental de les termes imperials, com són les de Júlia Mèmmia a Bulla Regia, les termes septentrionals d'Hippo Regius, les termes occidentals de Thysdrus (El-Djem) o les termes d'estiu de Thuburbo Majus.

Amb les dades actuals, Roma i el nord d'Àfrica es presenten com els indrets on més proliferaren aquest tipus de termes públiques. En coneixem d'altres exemples a les províncies orientals i en un nombre menor, a les províncies de l'Occident com ara les termes de Bàrbara a Trier (Gàl·lia belga) i les termes hercúlies de Milà. Per al cas de la península Ibèrica, la troballa de les termes públiques del port de Tàrraco és excepcional, ja que suposa el segon conjunt de tipologia imperial conegut a Hispània, juntament amb els banys de Los Arcos I de Clunia,²⁴⁶ reestudiats i reinterpretats recentment (cfr. Palol 1994, Fernández Ochoa/García Entero 1999, Fernández Ochoa/Zarzalejos 2000).

Tot i que aquesta realitat pot estar distorsionada per l'absència de vestigis arqueològics i la manca de troballes, l'anàlisi epigràfica feta per G.G. Garran (2002) defineix unes conclusions coherents amb la realitat arqueològica actual. El 80% de les inscripcions commemoratives d'obres termals públiques —siguin referents a la construcció inicial, restauració o reforma—

244 L'estudi dels quals presenta un esquema tipològic definit per Krencker l'any 1929, que és el que s'utilitza en l'actualitat (Nielsen 1990, Yegül 1992, Fernández / García 1999, Fernández *et alii* 2000, Thébert 2003).

245 No cal oblidar tampoc alguns exemples d'establiments termals a la Gàl·lia que ja apliquen un esquema simètric amb duplicació d'elements axials, com ara les termes del Fòrum de Lugdunum Convenarum (Saint-Bertrand-de-Comenges), edificades al segle II dC, les termes del santuari estival de Champlieu, les termes de Verdes i les primeres termes de Derventum. Caldria afegir-hi també els establiments termals militars i municipals de planta estrictament simètrica documentats al llarg de les províncies nord-occidentals i datats al llarg de la segona meitat del segle I dC. Per exemple, les termes del campament de Vindonissa, les termes de la legió d'Exeter, les termes de la *colonia* d'Aventicum o les termes del campament legionari d'Isca (Yegül 1992, 74-77).

246 Termes construïdes en època de l'emperador Tiberi, que durant l'època flàvia es monumentalitzen i definitivament en època antonina es transformen en uns banys de tipus imperial. Respecte a la morfologia, s'hi accedeix des d'un porxo semicircular columnat a l'extrem sud que dona accés a una àrea enjardinada flanquejada per dues grans sales quadrangulars simètriques i porticades —*basilicae thermanum*—; d'aquí s'accedeix als respectius *apodyteria* simètrics a través dels quals s'arriba a dos grans *frigidaria* també simètrics amb les respectives piscines col·locades als extrems septentrionals. Es passava llavors als *tepidaria*, també simètrics, que anaven a convergir en una sala rectangular calefactada situada a l'eix central de l'edifici —possiblement l'*unctorium*—, que donava pas al gran *caldarium* rectangular dotat dels respectius *alvei*, també rectangulars, a ambdós costats (Fernández Ochoa / García Entero 1999, 151).

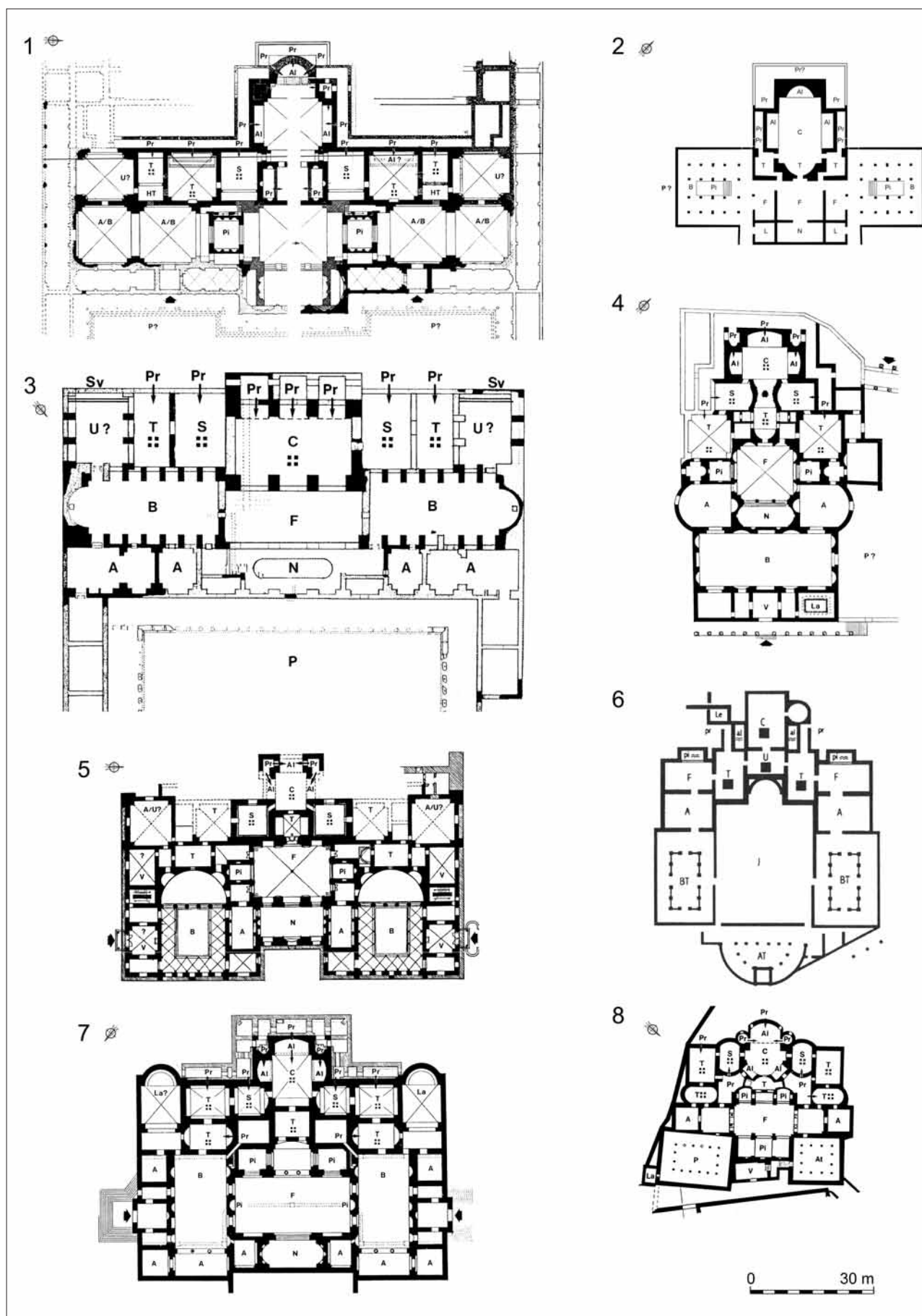

fig. 150: Comparativa de termes imperials. 1, C. C. Caesarea; 2, Tàrraco; 3, Aizanoi; 4, Cuicul (meridionalis); 5, Mactaris (orientalis); 6, Clúnia; 7, Thamugadi (septentrionalis); 8, Thugga (banys de Licini). Segons Nielsen 1990 i Fernández/Zarzalejos 2001.

es concentren a Itàlia i a l'Àfrica. La resta es troben a la Gàl·lia, Hispània i la Germània en sentit decreixent. Aquesta proporció també es manté pel que fa a la titularitat del promotor de les obres. De 19 inscripcions referents a obres promogudes pels emperadors, 12 es troben a la península Itàlica. Hi ha 26 inscripcions referents a diversos representants de l'administració imperial —*praesides*, *proconsules*, etc.— i d'aquestes, 17 es troben a Itàlia i 5 al nord d'Àfrica.

Cal plantejar-se en funció de la realitat actual i de les dades epigràfiques si realment el model d'arquitectura termal de tipus imperial es va aplicar exclusivament d'acord amb la disponibilitat financera, atesa la despesa de construcció i de funcionament que representa, o si en la implantació territorial existí un rerefons propagandístic. Queda clar que aquest fou el motiu dels grans complexos imperials a Roma promoguts pels emperadors; en el cas del nord d'Àfrica, el context polític i econòmic podia haver estat un factor decisiu en la implantació de les termes, la construcció de les quals esdevenia una eina de propaganda imperial.

Segons aquest parer, les termes de tipologia imperial a Tàrraco reflecteixen la importància de la ciutat en l'àmbit econòmic i social. Altrament, els paral·lelismes que s'han establert amb conjunts termals nord-africans esdevenen un element més que fa plantejar les intenses relacions entre Tàrraco i aquesta àrea geogràfica. La similitud tipològica també es detecta amb relació a l'extensió del conjunt termal. L'atribuïda a les termes de Tàrraco (uns 3.500 m²) no es pot comparar amb la superfície de les termes imperials romanes (entre 4.500 i 38.500 m²) ni amb les orientals (entre 5.000 i 11.000 m²). En canvi, és un model concordant amb l'extensió de les grans termes nord-africanes, com ara els grans banys de Lambaesis, Thugga o Cuicul (Thébert 2003, 305-306). Aquestes relacions amb les províncies africanes també es detecta en altres aspectes. Dins de l'àmbit termal, aquestes influències les podem apreciar igualment en la fase de monumentalització de les termes de la vil·la de Cal·lípolis, datades a l'entorn de finals del segle II i principis del III (Macias 2000c). En el pla material, les relacions comercials que es dedueixen a partir dels contextos ceràmics, les dades epigràfiques o fins i tot l'hipotètic origen africà del bisbe Frutuós, són elements que incideixen en aquest intercanvi (cfr. Aquilué 1992, Mayer/Rodà 1996).

5.2.4 La cronologia

Josep M. Macias

La datació del conjunt termal s'estableix a partir de la conjunció de diferents indicis, cadascun dels quals pot

considerar-se insuficient però analitzats en conjunt permeten establir una proposta cronològica coherent amb les característiques tipològiques de l'edifici i amb els trets estilístics dels elements decoratius i de la inscripció musivària.

Pel que fa a la ceramologia, les evidències estratigràfiques determinen amb claredat que la fase de col·gament i d'obliteració de finals del segle II o principis del III, que representa l'abandó dels edificis portuaris pretermals (fase III, apartats 3.2.3 i 3.3.4), esdevingué un límit temporal *post quem* per a la construcció dels banys. De tota manera, no queda clar si les actuacions de desmuntatge que s'intueixen a partir de l'elevada presència de material constructiu foren una causa directa de la voluntat d'edificar uns nous banys o bé respongueren a un fenomen aliè al projecte constructiu termal.

En canvi, les evidències constructives directament relacionades amb les termes (fase IV) són molt escasses des del punt de vista ceràmic (apartat 4.1.3) i numismàtic (apartat 4.3.2). Destaquen un exemplar de Lamb. 3c¹ en TSA A i una àmfora tipus Keay 3b i, quant a les monedes, una d'Adrià²⁴⁷ datada entre els segles II-III dC trobada sota del mosaic de l'exedra documentat en l'immoble núm. 35-37 del carrer de Sant Miquel (fig. 10). Per aquests motius, l'estudi dels elements de decoració arquitectònica i dels mosaics adquireix un paper rellevant com a indicador cronològic, ja que l'anàlisi del conjunt escultòric (apartat 4.4), present a partir d'un fenomen de *translatio* i de la inscripció musiva (apartat 4.5), no aporta dades temporalment concises. Per aquest motiu, s'ha incidit en l'anàlisi estilística dels capitells jònics i corintis així com del mosaic del laberint amb l'orla de la muralla. L'estudi estilístic facilita una datació de segle III, preferentment de la primera meitat (apartat 4.6.1).

Totes aquestes dades indiquen una datació de finals del segle II i, preferentment, primera meitat del III per a la construcció de les termes del carrer de Sant Miquel. Es tracta d'una proposta coherent amb les pautes generals dels processos constructius o de reforma del prototipus termal que s'ha denominat *termes imperials*. Així, en aquest període s'aixecaren al nord d'Àfrica nombroses termes públiques que evidenciaven les preferències lúdiques de la societat romana: Bulla Regia, Mactaris, Thamugadi, etc. (apartat 5.2.3).

Quant a les reformes del conjunt termal, no disposem d'elements materials útils per definir una cronologia més precisa. I pel que fa a l'abandó de les termes, cal esmentar que els escassos elements ceràmics apunten una cronologia de primera meitat del segle V (apartat 4.1.5). A més cal destacar, tot i que pot respondre a un

247 Segons consta en la documentació del Museu Nacional Arqueològic de Tarragona.

fenomen de residualitat, la localització de monedes de Gracià i Constanci II, datades entre mitjan i el tercer quart del segle IV, sobre del mosaic de l'exedra trobada als solars núms. 35 i 37 del carrer de Sant Miquel

5.3 Les termes de Tàrraco.

Noves aportacions

Josep M. Macias

El món termal de Tàrraco, entès com a fenomen social i arquitectònic, és la manifestació concreta d'un tret homogeni, i a la vegada homogeneïtzador, de la societat romana. La desconexió que actualment tenim sobre les termes republicanes i altimperial de Tarragona representa una llacuna científica que en certa manera queda minimitzada a partir de les descobertes recents produïdes a la ciutat i al territori.²⁴⁸ Les termes públiques del carrer de Sant Miquel i els nombrosos *balnea* privats que coneixem a partir del segle III dC demostren la normalitat del fet termal a Tàrraco, el qual, a partir de les dades actuals, cada cop es mostra més proporcional i coherent amb el que representà, des del punt de vista demogràfic i econòmic, la capital de la *provincia Hispania Tarraconensis*.

Amb anterioritat a la construcció de les termes del carrer de Sant Miquel, els banys urbans esdevingueren a Tàrraco una realitat, tot i que les dades arqueològiques no són del tot aclaridores. Així doncs, no disposem de prou elements per especificar amb claredat l'ús públic o privat de les termes que avui tenim localitzades. No tenim dades referents a la presència de termes d'època republicana, i els diversos conjunts termals anteriors al recinte públic del segle III no presenten suficients elements de datació arqueològica. En l'àmbit historiogràfic, cal fer esment d'unes possibles termes de grans dimensions localitzades a l'entorn del carrer de Méndez Núñez (Massó/Menchón 1991), unes altres al carrer de Sant Agustí (Tobías 2000) i unes ja desaparegudes que foren desmuntades durant els treballs d'explotació d'una pedrera del segle XIX (López Vilar 1993). En tots els casos són banys intramurs dels quals no disposem d'informació detallada.

En l'àmbit epigràfic, tenim constància de la construcció d'unes piscines d'aigua calenta —*nymphae calidae* (CIL, II, 6102 = RIT 0694)— així com de la teràpia de banys freds que va fer August en la seva estada a Tàrraco durant la llarga convalescència (Gozalbes 1997). Ambdues notícies no aporten gaires dades. En el primer cas, podria tractar-se d'una *laudatio funebris*

on s'emfatitza l'acció benefactora del difunt materialitzada en la construcció d'unes termes. Les nimfes podrien significar la personificació de l'aigua i el terme *calidas* es relacionaria amb l'escalfament artificial de les termes. S'ha apuntat la possibilitat que la inscripció indiqués el caràcter natural de l'aigua i rememorés la construcció d'un balneari urbà (Díez de Velasco 1998, 100). No hi ha actualment cap indicatiu que permeti afirmar que aquesta inscripció faci referència a la construcció de les termes de què estem tractant, tal com s'ha apuntat recentment (Andreu Pintado 2001, 293, n. 15). Un altre referent (CIL II, 4284 = RIT 0801) podria anar associat a un conjunt termal o a una casa privada (apartat 4.5, Gómez Pallarés 2000b, 121-122).

Les troballes a l'entorn del Teatre ens determinen la presència de dos conjunts termals difícils d'interpretar. El situat a l'est del Teatre (apartat 3.4) pot respondre a unes termes de caire públic atesa l'entitat de les estructures i l'extensió que es preveu a partir de les troballes recents del carrer d'Apodaca, del solar núm. 7 d'aquest vial i també pels testimonis de mitjan segle XX del Sr. M. Aleu (manuscrit).

En el cas de les termes del carrer del Dr. Zamenhoff núm. 2 (apartat 3.1), la realitat física determinada a partir de les excavacions és molt pobre i insuficient per establir-ne el caràcter públic o privat. Som conscients d'aquesta mancança i del caràcter hipotètic de les conclusions. Malgrat això, considerem, a tall d'hipòtesi de futur, que les notícies i troballes històriques poden determinar, a través del desaparegut mosaic de Neptú²⁴⁹ i del localitzat a les escales del carrer Castaños,²⁵⁰ la presència hipotètica d'àmbits termals de més consideració que el que es va excavar al solar núm. 2 del carrer del Dr. Zamenhoff. Les representacions de Neptú esdevenen igualment una constant en les termes de ciutats portuàries, com ara els casos d'Òstia, Puteoli o Terracina (Jouffroy 1986, 95), o bé en recintes termals privats com el mosaic de la Casa del Laberint a Itàlica. Es tracta d'un motiu característic de la iconografia musivària que en el cas esmentat d'Òstia, gairebé sempre es troba associat a elements termals. Finalment, la ubicació dels banys ocupant la carenada del penya-segat confereix a l'edifici termal una preeminència escenogràfica important.

D'altra banda, als nivells de colgament de finals del segle II, detectats al solar del carrer de Sant Miquel (apartats 3.2.3 i 4.1.2, fase III), són molt nombroses

248 Sobre aquest aspecte, v. Mar et alii 1993a, Ruiz de Arbulo 2000 i Adserias et alii 2002.

249 Les descripcions conservades (cap. 2) situen el mosaic a l'extrem occidental del carrer, en un indret proper a l'àrea termal i a les escales del carrer Castaños; també assenyalen que es tracta d'una variant iconogràfica en què Neptú està dret sostenint un trident amb la mà dreta. Es tracta d'un model temàtic de tradició hel·lenística del qual coneixem paral·lels específics en una vil·la de Sabadell i a la Casa del Port a Òstia (Duran 1993, 226). Cal reconèixer, però, que en aquests dos casos els mosaics ocupen espais de representació i no estances de caire termal.

250 El mosaic del carrer Castaños podria ser la pavimentació d'un corredor i s'ha datat en la primera meitat del segle II dC (Navarro 1979, 159). Altrament, prop del mosaic fou identificat un pedestal amb una inscripció datada en època flàvia o bé en la primera meitat del segle II (RIT 168).

les plaques marmòries de revestiment. A més, es tracta de material variat quant a la procedència geogràfica, ja que es documenten importacions de diversos indrets de l'Imperi. Aquests materials no són de les termes inferiors ni de l'*horreum* precedent, sinó que per la seva situació als peus del promontori, possiblement formaven part de la decoració de les termes superiors. Els marbres localitzats en la fase III del carrer de Sant Miquel reflecteixen un edifici intensament decorat amb marbres d'importació. Les cronologies dels marbres policroms, ja coneguts a Roma des de la segona meitat del segle I aC, proporcionen, per al cas de Tàrraco, una dada cronològica indirecta referent al moment de construcció o de reforma d'un edifici socialment important. Fou a partir de l'emperador Adrià quan s'augmentà la producció i comercialització interprovincial dels marbres policroms, en la majoria dels casos procedents de les pedreres orientals de l'Imperi. Sobretot s'empraren en la decoració de les obres rellevants públiques o privades de les ciutats.²⁵¹

Per aquests motius creiem que si hagués existit un conjunt termal hauria estat construït o reformat durant el segle II dC. Tots aquests indicis demostren que el conjunt termal situat entorn del carrer del Dr. Zamenhoff tindria una rellevància social i arquitectònica molt superior al que indiquen les troballes arqueològiques del solar núm. 2 d'aquest vial i, en funció d'aquestes dades, cal plantejar-se la possibilitat —un altre cop hipòtesi de treball— d'un altre conjunt de caire públic que, per la seva posició topogràfica, estaria associat als recintes contigus al conjunt forense de la ciutat. Queda per resoldre, però, la integració d'aquestes possibles termes públiques amb el traçat de la muralla romana que discorria per aquest indret, tot i que també podria donar-se el cas que aquesta fos desmuntada amb anterioritat (fig. 152).

Les termes públiques del carrer de Sant Miquel reflecteixen, com en d'altres indrets de l'Imperi, el grau de desenvolupament que adquirí l'arquitectura romana. Les termes s'edificaren en l'època de màxim desenvolupament i auge social d'aquests centres lúdics, ja que a partir del segle II dC els banys públics es convertiren en l'àrea d'equipaments urbans per excel·lència de la societat romana, veritables eixos articuladors del teixit urbà i edificis d'experimentació de la nova arquitectura imperial. Els constructors romans aconseguiren

recolzar les voltes en basaments puntuals sobre contraforts, de manera que es podran modificar alçades de sostre i fer grans obertures (portes i finestres) en els laterals de les estances per aconseguir una il·luminació òptima. A partir del segle II dC, sobretot arran de l'experimentació arquitectònica duta a terme a la Vil·la Adriana, s'arribarà al punt culminant d'una arquitectura que empra l'*opus caementicium* utilitzant els *late-res* com a encofrat perdut. D'aquesta forma es construïran edificis concebuts com un bloc unitari en què es juxtaposen cúpules i voltes de forma simètrica, de tal manera que les càrregues es contraresten mútuament i es poden cobrir estances de grans dimensions amb una gran riquesa lumínica. L'evolució d'aquest context tecnològic fa que, en el moment que s'edificaren les termes públiques del port de Tàrraco, l'experiència tècnica i les composicions arquitectòniques estaven completament definides i difoses al llarg de l'Imperi, tal com posen de manifest els grans conjunts termals de tipus imperial edificats a les províncies nord-africanes, occidentals i del Pròxim Orient.

En l'àmbit sociològic s'ha de considerar que el desenvolupament tecnològic experimentat per l'arquitectura termal de caire públic donà resposta a unes demandes socials que a partir del segle I dC atorgaren una importància cabdal a la pràctica dels banys. Les demandes populars implicaren crear espais arquitectònics de magnitud i estructuralment complexos i polivalents per acollir la diversitat d'activitats que s'hi practicaven. Si inicialment les termes donaren resposta a un costum higiènic, ben aviat esdevingueren el marc arquitectònic d'activitats esportives, d'entreteniment, de conversa i de formació cultural. La proliferació arreu de l'Imperi ha de considerar-se un factor de globalització cultural. És a dir, de cohesió social i permanent amb una incidència molt més important que els *ludi romani*, ja que els banys eren pràcticament una activitat diària i quotidiana.²⁵²

A Itàlia, per exemple, els banys públics es consideraven una part rellevant de la vida social i, després dels temples, eren els edificis de caràcter públic més nombrosos (DeLaine 1999b). Des d'aquí, la pràctica dels banys s'exportà arreu de l'Imperi, tant en el vessant privat (*balnea*) com en el públic²⁵³ (*thermae*). Fora d'Itàlia els banys públics s'estengueren notablement, bé perquè es considerà un element de prestigi urbà o

251 Han estat identificats exemplars d'*africano*, *bardiglio di Carrara*, *breccia corallina*, *cipollino*, *portasanta*, *giallo antico*, etc. Sobre els materials marmoris, cfr. Pensabene 1998, 337; Mayer 1998; Pensabene 2002, 46; Lazzarini 2002.

252 "Even the growth of health clubs and leisure centres takes us only part of the way to appreciating the rôle of Roman baths. While these share the interest in and focus on the individual body which is also central to Roman bathing, thus far the use of these is still a lifestyle option, one positively avoided by many individuals and of little concern to large sectors of society. In terms of understanding how the baths developed from an individual concern to a universal and communally-experienced pleasure, the nearest parallel in contemporary Western society is perhaps the growth of shopping as a leisure activity. Both arise within the context of urban living-patterns, in areas which are not exactly essential to life itself but the results of which are closely bound up with self-presentation and position in society." (DeLaine 1999a, 8).

253 Per termes públiques hem d'entendre uns banys oberts al públic, però la terminologia comunament emprada no implica necessàriament la gratuïtat. Els banys podrien ser el resultat de la donació, en un acte de promoció social (evergetisme), a la ciutat d'un particular que generalment ocupava un càrrec públic. Però també podia tractar-se d'una construcció privada edificada per a l'explotació empresarial.

bé perquè la construcció es convertí en un reclam popular (Fagan 2002, 164-167). Les peticions populars proliferaven no només perquè es tractava d'un complement lúdic, sinó també perquè els banys públics satisfien les necessitats privades d'higiene. Aquest darrer aspecte és important, ja que l'auge de les termes en part deriva d'una major predisposició de la gent a gaudir de les comoditats i el confort dels grans banys públics, tot fugint de les incomoditats pròpies de molts habitatges particulars, que no disposaven dels serveis mínims bàsics: aigua corrent i latrines. Per aquest motiu, l'increment demogràfic i una major mobilitat dels ciutadans, sobretot a les ciutats portuàries i persones de procedència oriental, foren elements que també influïren en la propagació social²⁵⁴ de les pràctiques termals (Fagan 2002, 84) i ocasionaren problemes de salubritat a causa de la saturació dels banys (Fagan 2000).

Pel que fa a l'autoria i a la titularitat de les termes del carrer de Sant Miquel, ens hem de remetre a la coneguda inscripció dedicada al *praeses* que restaurà les *thermae Montanae* (CIL, II, 4112 = RIT 155²⁵⁵). La identificació d'aquestes termes amb els banys públics restaurats pel governador provincial ja s'ha apuntat en altres treballs (Díaz *et alii* 2000b, Macías 2000b), i es fonamenta en criteris arqueològics i epigràfics, sobretot a partir d'una intensa reforma del conjunt termal que s'ha relacionat, hipotèticament, amb les obres esmentades en l'epígraf RIT 155.

D'altra banda, l'adscripció de les termes a la família *Montanus* ha de considerar-se un exemple més de la pràctica evergètica relacionada amb la construcció dels banys públics, ja que la legislació romana feia mantenir el nom dels constructors de qualsevol edifici, tot i que després s'hi fessin remodelacions profundes. Aquest podia haver estat el cas de les *thermae montanae* i de les *thermae cassiorum*.²⁵⁶ En ambdós casos hispànics, l'epigrafia ens indica que els banys foren restaurats per un *praeses provinciae* amb l'esment del nom

original de les termes, cosa que al mateix temps demostra que la construcció de les termes fou iniciativa d'una promoció privada, almenys al principi. Era un fet habitual en l'arquitectura termal, ja que la major part de les evidències epigràfiques mostren com la promoció dels banys requeria fonamentalment sobre les autoritats locals o els mecenes privats. Es tracta d'una pràctica coneguda en l'àmbit hispànic (Andreu Pintado 2000, Rodà 2000, Mayer/Rodà 2002) i en el marc de l'Imperi l'epigrafia indica que, pel que fa al moment de construcció dels banys públics, el segle II fou el període de màxima concentració de les inscripcions fundacionals; mentre que els segles III i fonamentalment el IV es consideren els de les restauracions, tal com demostren els epígrafs (Fagan 2002, 129-175).

En el cas de Tarragona ens trobem amb el fet comú d'un bé públic finançat per un membre de l'elit local. Es tracta d'una de les darreres pràctiques de munificència privada per part d'un membre destacat de l'elit municipal que sufragà en benefici de la comunitat unes termes públiques. G. Alföldy (1975, 86) relacionà la construcció de les *Thermae Montanae* amb *L. Numisius Montanus*, que fou *flamen provinciae Hispaniae Citerioris* (CIL, II, 4231²⁵⁷) i va retre homenatge a la seva dona, Porcia Materna, *flaminica provinciae Hispaniae Citerioris*, després del sacerdoci a Caesaraugusta i Osicerda (CIL, II, 4241²⁵⁸). Aquesta adscripció implica que les termes fossin d'època d'Adrià, tal com es desprèn de la referència d'*equo publico donato ab Hadriano imperatore* que s'esmenta en una altra de les inscripcions d'aquest personatge (CIL, II, 4275²⁵⁹), també de Tarragona. La cronologia que proposem per a aquestes termes invalida aquesta possibilitat, tot i que, com a hipòtesi, pot establir-se que els banys públics foren finançats per un membre posterior d'aquesta línia familiar força present a la ciutat de Tàrraco.²⁶⁰ Malgrat aquestes dades, la relació amb les termes es presenta com una simple conjectura. També cal apuntar que la denominació de

254 En molts casos els banys es convertiren en l'acte social principal de la vida quotidiana, sense establir diferències de classes i amb la incorporació, com a usuària, de la dona. Aquest darrer fet ocasionà nombrosos problemes morals d'origen masclista o cristià que s'intentaren resoldre aplicant diverses solucions com els horaris o recintes separats (cfr. Malissard 1996, 112; Yegül 1992, 30 s.).

255 M(arco) Aur(elio) Vincentio v(iro) [p(erfectissimo)] p(raesidi) [p(rovinciae) H(ispaniae)] / Tarrac(onensis) ac su(per) / omnes reliqu(os) praesides ius / tissimo restitutori / thermarum Montanarum / Mes(s)ius Marianus / cur(ator) r(ei) p(ublicae) Tarrac(onensis). (Alföldy 1975). Cfr. Fagan 2002, 241, núm. 28). Precisament, el dedicant de la inscripció fou el *curator civitatis* responsable, nomenat per l'emperador, de les finances municipals que progressivament esdevingué una magistratura amb més control i poder sobre la ciutat.

256 A Olisipo hi constatem una situació anàloga amb la construcció d'unes termes per part de la família *Cassii*, possiblement en època altimperial i la posterior restauració promoguda pel *praeses provinciae Lusitaniae* l'any 336 (Andreu Pintado 2001; Fagan 2002, núm. 122).

257 CIL 02, 04231 = RIT 0295: L(ucio) Numisio / L(uci) fil(io) Pal(atina) / Montano / Tarrac(onensi) / omnib(us) honorib(us) / in re p(ublica) sua functo / flaminii p(rovinciae) H(ispaniae) c(iterioris) / p(rovincia) H(ispania) c(iterior) (Alföldy 1975). Es tracta d'un pedestal d'estàtua equestre recuperat en l'entorn de la plaça del Concili provincial (Massó 2001, 356-359).

258 CIL 02, 04241 = RIT 0325: Porciae M(arci) f(iliae) / Maternae / Osicerde(n)si / [fl(aminicae)] p(rovinciae) H(ispaniae) c(iterioris) et postea / Osicerd(ensi) Caesar[aug(ustanae)] / Tarrac(onensi) perpetuae / L(ucius) Numisius / Montanus / uxori (Alföldy 1975).

259 CIL 02, 04275 = RIT 0349: L(ucio) Numisio / L(uci) fil(io) Pal(atina) / Montano / aed(ili) q(uaestori) Ilvir(o) / item q(uin)q(uennali) Ilvir(o) / equo publico donato / ab Imp(eratore) Hadriano Aug(usto) / iudici decur(iae) I / Numisia / Victorina soror / testamento in foro / poni iussit (Alföldy 1975).

260 Un altre referent és el sevir i *magister larum* *Marcus Raecius Montanus*, CIL, II, 4304 = RIT 0426: M(arco) Raecio / Montano / sevir mag(istro) / Lar(um) Augustali / C(aius) Raecius / Iulianus / patri pientissimo (Alföldy 1975). Un altre personatge possiblement vinculat a la ciutat és el flamen *Maecius Maecianus Montanus*, del qual es recuperà un pedestal a Maó datat entre el 150-250 dC, CIL, II 3711 = ILS 6959: Maecius Mae/cianus Quirina / Montanus ae/dilic(ius) iter(um) Ilvira/tu in insula func/tus etiam flamina/tu provinciae Hispa/niae citerioris ob ae/ternitatem honorum / suorum memoriae / conlocavit (Alföldy 1973, 79).

Thermarum Montanarum podria fer referència preferentment a un *Montanus* conegut a través del seu *nomen* i en tota la Hispània romana no hi ha cap esment de *Montanus* en el corpus de *nomina* (cfr. Abascal 1994).

Tàrraco és l'única ciutat hispànica que les fonts²⁶¹ esmenten que fou afectada per la ràtzia germànica de la segona meitat del segle III (c 260) i les dades obtingudes a l'àrea termal aporten dades que ratifiquen, des de l'òptica arqueològica, la veracitat dels textos històrics. Al solar del carrer de Sant Miquel s'han conservat evidències d'incendi així com l'execució d'una reforma consecutiva dels banys (apartat 3.2.5). D'altra banda, l'estratigrafia i els materials arquitectònics obtinguts en l'abocador dipositat al carrer Castaños presenten nombrosos indicis d'exposició a un foc intens (apartats 3.3.5 i 4.2.3). Altres dades similars s'han obtingut al solar núm. 10 del carrer de Sant Josep i a l'extrem occidental del port de la ciutat (Adserias *et alii* 2000). Tot plegat, són evidències que es poden relacionar amb els vestigis ocasionats per l'ocupació violenta de la zona portuària de la ciutat per part dels francs, que volien apropiarse dels vaixells ancorats per traslladar-se al nord d'Àfrica. Aquests indicis fan de les conseqüències de la invasió del segle III un factor indirecte per identificar l'autoria del conjunt termal. No disposem de dades cronològiques clares referents a la reforma termal (apartats 4.1.4 i 4.6.1), però l'anàlisi global mostra de nou una concordança amb el context històric i social del món termal en els darrers segles de l'Imperi romà.

L'atenció que reberen les termes per part del *praeses provinciae* a finals del segle III o principis del IV planteja una reacció gairebé consecutiva als fets ocorreguts per la invasió franca. A més, reflecteix un procés prou conegut de crisi i despreocupació de les magistratures locals per mantenir els serveis municipals. En contrapartida, alts càrrecs imperials assumiren tasques de munificència local²⁶² en el que s'ha anomenat *actes de propaganda imperial*, però realment, també devien ser respostes a situacions de demanda populars. Indirectament, la intervenció del *praeses* reflecteix la importància que prengueren els conjunts termals públics en la vida quotidiana, fins a tal punt que, com

indiquen determinats casos, les termes públiques robaren protagonisme als fòrums de les ciutats.²⁶³ En canvi, els circs i els amfiteatres mantingueren el favor social, documentant-se un fenomen paral·lel al dels conjunts termals. Així doncs, són freqüents les restauracions d'aquests edificis a càrrec de representants dels estaments oficials. A Tàrraco l'emperador Heliogàbal va restaurar l'any 221 l'Amfiteatre de la ciutat (Alföldy 1997). Un altre exemple prou conegut és el cas de Mèrida, amb les restauracions dels edificis d'espectacles públics (Mateos 2000). Aquestes dades demostren una aplicació selectiva per part de l'Imperi, ja que els governants van intervenir sobre els edificis de més ressò social com ara les termes i preferentment en ciutats o capitals que es trobaven directament sota l'administració imperial.

En el cas de Tàrraco, les termes públiques devien esdevenir a partir del segle IV el principal recinte lúdic de la part baixa de la ciutat, ja que el Fòrum de la ciutat estava en desús (Ruiz de Arbulo 1990). L'abandó del Fòrum ha de considerar-se una conseqüència més del procés de ruralització de la zona central de la ciutat. Es tracta de l'àrea residencial intramurs que a partir d'evidències d'enderroc i d'obliteració de la xarxa de clavegueram, es considera objecte d'un procés de ruralització (Adserias *et alii* 1997). En canvi, la part portuària de la ciutat experimentà durant el segle IV²⁶⁴ clars símptomes de revitalització urbana, de forma que no es pot dissociar la reconstrucció de les termes i la perdurabilitat fins al segle V de la continuïtat d'ocupació residencial en aquesta zona ni del manteniment dels usos portuaris. Malgrat el protagonisme social que podrien tenir els banys en el context urbanístic de la part baixa a partir del segle IV, la realitat arqueològica defineix per a les termes resultants de la reforma un declivi tecnològic i escenogràfic. La reforma termal (fase V del carrer de Sant Miquel) implicà variar els circuits de circulació interior i trencar la comunicació entre el caldari i la sala frigidària. A més, les composicions de *crustae* emprades en el revestiment de les parets i en les noves pavimentacions denoten una pobresa de materials i de recursos. La classificació d'aquests materials demostra que la majoria de les plaques de marbre reutilitzades procedien dels abocaments constructius generats a finals del segle II o principis del III.

261 Aurelio Victor (c. 360), *Liber de Caesaribus*, 33, 3: "Gallienus rem Romanam quasi naufragio dedit [...] aedeo uti [...] Francorum gentes, direpta Gallia, Hispaniam possiderent, uastato ac paene direpto Tarraconensium oppido, nactisque in tempore nauigiis pars in usque Africam permearet". Eutropio (c. 370) *Breviarum Historiae Romanae*, VIII, 8.2: "Germania usque ad Hispanias penetrauerunt et ciuitatem nobilem Tarraconem expugnauerunt [...]". Per a una darrera anàlisi, v. Pérez Centeno 1998.

262 Coneixem altres casos en què un *praeses* assumí la restauració de recintes termals. Per exemple, el *praeses provinciae Tripolitaniae* va restaurar les termes de Sabratha el 378 o el *praeses provinciae patronus* el 379/383 va refer les termes de Satafis (Fagan 2002, 137-142).

263 Les termes de Telèssia acolliren una sèrie de dedicacions epigràfiques a la família imperial, en clara rivalitat amb la basílica forense. A Òstia es va afegir un temple en la palestra de les termes de Fòrum. Són casos concrets que reflecteixen un procés més global. A Itàlia, a partir del segle IV, les termes atragueren més inversió dels representants imperials i els banys es convertiren en l'epicentre de la vida ciutadana (DeLaine 1999 b, 73). Una situació versemblant és detecta al nord d'Àfrica, on els banys públics esdevingueren un espai preferent de reunió, trobada i de propaganda d'àmbit imperial i municipal. Un clar exemple és el concili a Cartago, l'any 411, dels bisbes catòlics i donatistes a les termes de Gargilius (Thébert 2003, 444-447).

264 Pot parlar-se d'una revitalització urbana de l'àrea portuària a partir de finals del segle IV que es concreta en la definició de nous eixos urbanístics i de noves construccions (Adserias *et alii* 2000). Una anàlisi global i recent sobre aquest procés es troba a Arce 2002.

La darrera fase d'ús del conjunt termal coincidí amb la proliferació de petites termes privades arreu de l'àrea portuària de la ciutat i amb la continuïtat dels usos termals a vil·les de l'entorn com Cal·lípolis o Centcelles (Macias 2000c, Piñol 1993). Aquest procés reflecteix la privatització o interiorització dels hàbits termals per part de les famílies benestants de la ciutat i del territori, alhora que denota que els banys públics perderen progressivament el paper social aglutinador. Els banys privats de les ciutats, sovint relacionats amb *domus* diferenciades urbanísticament, es troben situats a l'entorn de l'àrea portuària, del nucli religiós de l'àrea de Francolí i de la via de comunicació del *suburbium* de Tàrraco amb la via d'Ilerda i de Valentia. Esmentem en aquest context les termes descobertes per Serra Vilaró en l'entorn de la Necròpolis Paleocristiana (Serra 1935), els banys de la residència propera a la basílica de Parc Central edificats durant el segle IV i en ús fins al segle V (López Vilar 2000) i els de l'àrea coneguda com a PERI-2 (Adserias *et alii* 2002).²⁶⁵

Aquest fenomen tingué relació amb el context de la societat tardoantiga. Les dificultats econòmiques de les ciutats, quant al manteniment d'aquestes grans infraestructures termals públiques, i el fet que els banys públics es convertissin en una activitat cada cop més criticada per alguns sectors del puritanisme cristià,²⁶⁶ són factors que incidiren en la proliferació de *balnea* privats. Aquesta acció va posar de manifest, com en altres facetes de la societat clàssica, un augment del sentit individual en detriment del sentiment de pertinença a una societat englobadora (Thébert 1992, 371; Fuentes 2000). L'increment de termes privades a partir d'aquest període i durant tota l'antiguitat tardana ha de considerar-se un fenomen comú en diferents indrets, tal com es constata a Òstia, Mèrida, Barcelona i el nord d'Àfrica (respectivament Pavolini 1986; Mateos 2000, 496; Miró/Puig 2000; Thébert 2003, 415-417).

L'emplaçament d'aquests banys privats a l'àrea portuària reflecteix la vitalitat urbana d'aquesta part extramurs de la ciutat, relacionada amb la proximitat del port i amb els eixos de comunicació amb el territori, però també ha de considerar-se conseqüència de la proximitat d'un subsòl hídric proper vinculat a la conca hidrogràfica del riu Francolí, la qual cosa devia facilitar tant la vida quotidiana com l'abastiment d'aigua per als banys. En aquest sentit, cal tenir en compte la inutilització del sistema altimperial de subministrament d'aigua i que l'aigua d'aquests conjunts termals s'evacuà a partir de noves canalitzacions que molt

sovint acabaven en pous cecs. Des del punt de vista de l'arquitectura termal, els banys d'aquest moment es caracteritzen per unes dimensions reduïdes i per la simplificació dels àmbits termals. També es detecta un empobriment en els materials constructius emprats i sovint es constata l'aprofitament d'elements procedents d'edificis anteriors. Tot plegat reflecteix un procés arquitectònic de simplificació i d'adaptació a les noves necessitats i recursos de la societat tardoantiga, que també es posa de manifest en altres conjunts termals del territori peninsular (García Entero 2001).

En el context hispànic, l'abandó de les termes públiques de Tàrraco és un exemple específic i coherent amb el context urbanístic de l'època. Tot i amb això, l'escassetat de les dades no permet establir comportaments homogenis en el conjunt de les províncies hispàniques. En tot cas, el principal motiu de la desaparició dels banys públics és, pel volum i cost de manteniment, una conseqüència de les dificultats per conservar un nivell determinat de la qualitat de vida urbana. A això s'hi ha d'afegir que el funcionament dels banys posa de manifest la capacitat de l'organització urbana en temes de conservació, gestió i d'aprovisionament d'aigua i de combustible (cfr. Fernández Ochoa/Zarzalejos 2001). D'altra banda, la desaparició dels grans banys de tipologia imperial arreu de l'Imperi es mostra com un fenomen heterogeni, condicionat per les circumstàncies històriques i específiques de cadascun dels casos. Així, coneixem diversos casos de pervivència termal fins al segle VI, com ara els banys de Neró, Titus o Caracal·la a Roma, o les termes antonines de Cartago, que perduren fins al segle VII. Han de considerar-se casos determinats que posen de manifest la vitalitat de la ciutat en què s'ubiquen, tot i que les anàlisis estructurals defineixen, a través de diverses reformes, un procés arquitectònic regressiu amb relació a la construcció termal original. També es constata l'abandó de diversos conjunts termals imperials i de banys públics en ciutats de categoria inferior, com ara Tàrraco, al segle V.

A diferència d'altres conjunts termals com les termes de Los Arcos I a Clúnia, les de Gijón, Segòbriga o Baetulo (v. Gurt 2002 amb recull bibliogràfic), en el cas de Tàrraco no es reocuparen amb oficis caire industrial o artesanal com en els llocs esmentats, que es beneficiaren de la solidesa arquitectònica dels banys per a aquests nous usos. L'aprofitament de les termes de Tarragona obeeix a un fenomen específic d'ocupació privada i residencial, amb un patró arquitectònic condicionat per la disposició de les estructures termals antigues, en part utilitzades en els nous habitatges.

²⁶⁵ Es de destacar la construcció de les termes de la parcel·la 31/32 del PERI 2 de Tarragona (Adserias *et alii* 2000, fig. 9), ja que ocupen part d'una antiga via de l'àrea portuària posant de manifest, un fenomen repetit a tota Hispània de reducció o ocupació total de les vies imperials. És un cas que es repeteix en altres ciutats com Mèrida o València (Alba 2001, 413; Ribera/Rosselló 2000, 158-159).

²⁶⁶ A tall d'exemple, l'Església no es mostrà d'acord amb la presència de les dones en els banys públics. El concili de Ladicea del 320 prohibí l'accés de les dones (cfr. Malissard 2001, Yegül 1992, Fuentes 2002).

5.4 L'àrea portuària de Tàrraco: noves aportacions i estat de la qüestió

Josep M. Macias

Escribir la historia del puerto de Tarragona es escribir la historia de esta antiquísima ciudad; de manera que, se halla tan enlazada y unida la fundación de esta con su puerto, que no puede hablarse de la una sin el concurso del otro; ó mejor dicho, la existencia de la primitiva ciudad de Tarragona, fué seguramente debido mas que á su posición naturalmente fuerte, condición indispensable en aquellos tiempos, á la seguridad de su puerto natural. (B. Hernández Sanahuja 1859).

Les dades obtingudes sota del conjunt termal (apartats 3.2.2 i 3.3.3) aporten nous elements sobre l'àrea portuària de Tàrraco, sobretot de la meitat oriental circumscrita a la badia natural i que nosaltres considerem l'indret des del qual es desenvolupà i expansionà el port de la ciutat. Altrament, l'anàlisi de l'evolució històrica i urbanística del port esdevé una tasca indispensable per comprendre les causes que motivaren l'emplaçament de les termes públiques del carrer de Sant Miquel, així com els motius que en determinaren la morfologia.

Tarragona ha estat, durant la major part de la seva història, una ciutat bicèfala composta d'una acrópolis i d'un barri portuari. L'acròpolis emplaçada dalt del tossal tarragoní és l'indret de més prestigi. Primer tingué un caire estrictament militar i a partir de l'època imperial esdevingué l'àrea principal de representació política. A més, la part més elevada del complex arquitectònic va adquirir una funció religiosa que es manté en l'actualitat. A partir del segle v dC la part alta acollí l'àrea residencial preferent de la ciutat, funció que s'ha mantingut, a excepció de la desocupació institucional durant el període islàmic, fins a l'exemple del segle XIX. A l'extrem meridional de la ciutat es troba el port, al qual ha correspost històricament el paper de motor econòmic de la ciutat, a més de constituir un nucli d'hàbitat estable. En segons quins períodes històrics, l'àrea portuària era una zona urbana més, integrada en la resta de la ciutat; en d'altres èpoques, el port estava separat del nucli residencial principal, sovint coincident amb el que avui coneixem com Part Alta o centre històric. Aquesta convivència o bipolaritat entre els dos nuclis —residencial i portuari— sempre ha existit i ha definit una realitat històrica indissoluble. Es pot concloure que sense un port natural amb unes condicions favorables, no hauria existit la ciutat, perquè la creació de Tàrraco ha de considerar-se deutora del protagonisme que tingué la badia portuària en la presa de decisió dels estratègs romans, els quals determinaren implantar-hi un assentament militar que, de forma pràcticament consecutiva, dugué a la formació d'una ciutat romana.

Fins i tot l'activitat portuària, relacionada amb la pesca, existí amb anterioritat a la l'arribada dels romans. Foren els *piscatores tarraconenses* de l'*oppidum* ibèric, que informaren Publi Corneli Escipió de les condicions portuàries de Carthago Nova (Livi XXVI, 45, 7), els primers usuaris de la badia portuària. Això succeí l'any 210 aC i aquests pescadors ibèrics devien formar part de la comunitat marinera de l'*oppidum* de Tarrakon i/o Cese. L'ocupació militar romana rellançava la funció portuària de la badia de Tarragona com a punt d'arribada dels soldats romans que participaren en la Segona Guerra Púnica. A partir d'aquest moment, s'inicià un procés de formació i de creixement del port i del barri portuari de l'antiga Tàrraco, el qual es mantingué en ús ininterromput fins a l'arribada de l'Islam.

Analitzar el port de Tàrraco representa estudiar el procés de monumentalització de la façana marítima de la ciutat. No es poden tractar de forma aïllada els equipaments portuaris de la ciutat. En el nostre cas, l'anàlisi de l'àrea portuària s'ha de relacionar amb les dades que proporcionen els complexos del Fòrum, del Teatre i, fruit d'una preferència social més moderna, dels conjunts termals. Tots aquests elements integraren el procés de monumentalització de la part baixa amb una clara relació de proximitat física amb el port. Però, en origen, l'emplaçament d'aquests complexos arquitectònics no fou condicionat per la proximitat portuària sinó que derivà de l'evolució històrica de la primitiva ciutat republicana. Tàrraco neix en el context de la Segona Guerra Púnica generant una dualitat física i funcional, pròpia de les circumstàncies bèl·liques del moment, composta per dos elements. El *praesidium* dels Escipions, que dugué al posterior *castrum* catoní emmurallat, se situà dalt del cim de la muntanya a l'entorn dels 60-80 msnm. El segon nucli es trobava a uns 1.000 m de distància i entorn dels 10-25 msnm. Es tracta de l'*oppidum* ibèric que fou el focus inicial a partir del qual es generà la ciutat residencial republicana en sentit estricte.

La posició del primer hàbitat de Tàrraco, sobre el promontori sud-occidental del turó, és la raó que explica l'emplaçament inhabitual del Fòrum altimperial, ja que fou conseqüència de la voluntat de continuïtat física en el mateix emplaçament que el fòrum precedent, ubicat en funció del nucli urbà republicà i no posicionat en relació amb el *pomerium* total de la ciutat definida a partir de l'època republicana. Altrament, l'ampliació altimperial del Fòrum ocasionà una reforma dels accessos viaris de la perifèria que va potenciar l'accessibilitat del conjunt en el marc del creixement suburbial de la ciutat. Per aquest motiu es determina que la ubicació del Fòrum republicà, mantinguda durant l'etapa altimperial, condicionà l'emplaçament posterior del Teatre, atesa la interdependència funcional i simbòlica entre els dos recintes (cfr. Ruiz de Arbulo 1993, Ruestes 2001, 194-196). Així doncs, es configurà la part baixa monumental de la ciutat, protagonitzada inicialment pels recintes foren-

se i teatral, els quals constituïren l'espai preferent de representació de les elits municipals, si bé també acolliren durant els segles I i II dC cerimònies de culte imperial.

Aquest apartat incorpora al discurs interpretatiu actual sobre l'àrea portuària de la ciutat nous elements configuradors: les infraestructures portuàries i els recintes termals.

No disposem de vestigis del primer port ibèric ni del primitiu port militar romà. Els primers recintes portuaris devien ser estructures febles de fusta o, fins i tot, devien prescindir de qualsevol instal·lació, de manera que la càrrega i descàrrega de mercaderies es devia fer a la mateixa platja a través de barques petites. Ben aviat, les necessitats logístiques de la Segona Guerra Púnica i l'intens trànsit que experimentà el port requeriren construir equipaments portuaris i crear una infraestructura per proveir d'aigua potable la població. Entre els anys 218 i 206 aC arribaren a les costes de Tarrakon milers de soldats itàlics i centenars de vaixells de guerra i de transport. No tenim constància arqueològica d'aquest port militar. Potser l'aqüeducte subterrani excavat dins la roca i conservat en alguns indrets de la ciutat a uns 13 m de profunditat és un vestigi d'aquesta activitat relacionada amb el subministrament d'aigua potable del port (Burés *et alii* 1998). En tot cas, l'historiador Titus Livius ja esmenta el *portus Tarraconis* (XXII, 22) l'any 217 aC i el lexicògraf Suidas posa en boca de Polibi (circa 218 aC) l'existència d'un *epineion*,²⁶⁷ un port amb condicions naturals equipat amb instal·lacions portuàries.

L'absència de vestigis arqueològics pot explicar-se per la casuística arqueològica i per la fungibilitat dels elements arquitectònics, però no s'ha d'oblidar que l'antic port de Tàrraco, com l'actual, era una realitat física i geogràfica dinàmica que, a través de diferents processos antròpics o naturals, avançà progressivament guanyant terreny al mar. En el cas de l'antiga Tàrraco, els al·luvions transportats pel Francolí i pel barranc que seccionava longitudinalment el turó (apartat 1.1) han estat elements que, juntament amb fases urbanístiques expansives, feren avançar la línia de moll més enllà de la costa original. Un clar exemple d'ampliació portuària són les infraestructures situades sota del Teatre romà de la ciutat (Mar *et alii* 1993b). La superposició del Teatre, així com d'altres elements indiquen l'avanç de la línia de moll amb el consegüent des-

muntatge i cobriment dels equipaments portuaris més antics.

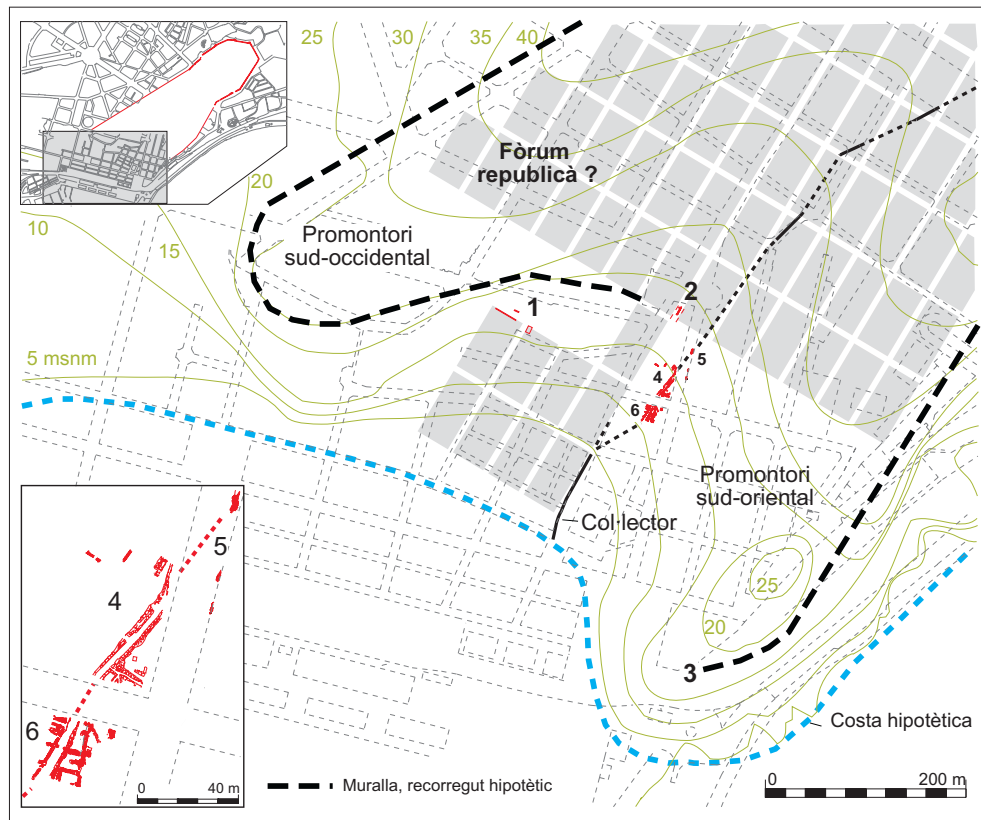
La badia portuària s'emplaçava als peus dels penya-segats que limitaven, pel sud, el tossal de Tarragona. A uns 200 m a l'est de l'àrea on posteriorment s'aixecaren les termes públiques, desguassava el barranc natural que seccionava longitudinalment el turó. El paper d'aquesta torrentera és fonamental en l'evolució urbanística de la ciutat. Primer, com a via de connexió entre la badia portuària i el tossal tarragoní; després, com a canal d'aportació d'avingudes pluvials i de deixalles urbanes, i finalment com a factor determinant per al traçat del col·lector de residus urbans principal de la ciutat romana (excavacions carrer d'Apodaca 7 i 9, apartat 3.4). Es tracta d'una mena de *cloaca maxima* construïda cap a l'any 100 aC que amb diferents ampliacions arribà fins a la costa (Macias 2000a, Díaz/Puche 2002 i 2003). Abans de construir el col·lector, el barranc devia funcionar com un element d'evacuació, a l'aire lliure, dels residus urbans produïts en zones més altes de la ciutat. Així, durant la primera meitat del segle II aC es detecten deposicions estratigràfiques dins seu (carrer d'Apodaca, núm. 9). Altres evidències d'activitat humana difícils d'interpretar es troben al solar núm. 7 del carrer d'Apodaca. S'hi han identificat fora de la torrentera indicis d'un possible altar dedicat als *lares compitales* (Puche 1997) així com evidències de petits habitatges que tenen una disposició topogràfica coincident amb el model hipotètic de retícula urbana proposat (Macias 2000a). També a l'àrea del Teatre s'han localitzat un dipòsit i dos murs d'aparell irregular (Mar *et alii* 1993b, 14, fig. 3). No coneixem més dades sobre aquests dos murs, però cal destacar que tant l'orientació com la situació responen a les façanes confrontades d'un dels carrers republicans —*decumanus*— establerts en el model teòric que serveix de referència (fig. 151). Aquest fet permet incloure, teòricament, aquestes evidències en el projecte elaborat per a l'eixample urbanístic de finals del segle II aC i que associem a l'ampliació de la muralla i a la construcció del col·lector d'aigües residuals. D'altra banda, el vial definit com a *cardo maximus* de la ciutat se superposa al trajecte del tram inferior del col·lector d'aigües residuals que discorre pel carrer d'Apodaca (Aleu 1983).

Aquestes dades permeten, juntament amb una proposta recent de corbes isomètriques per a la ciutat,²⁶⁸

267 "Polibio. Los romanos llevaron a tierra sus naves. A sus soldados, después de las derrotas sufridas los congregaron en Tarrakon y construyeron en ella un epineion a fin de proteger, dueños del paso, a sus aliados" (*Suidae Lexicon*, extret de Ruiz de Arbulo 2003). Segons aquest autor, l'ús del terme *epineion* implica l'existència d'equipaments portuaris específics, més enllà de les característiques naturals favorables de la badia. La referència descriu un assentament portuari per hivernar els exèrcits d'Escipió i, per tant, el veritable *portus tarraconis* va sorgir de les necessitats infraestructurals de la Segona Guerra Púnica.

268 Cal tenir present que aquest plànol topogràfic es tracta d'una interpretació establerta en funció de la planimetria contemporània de la ciutat i, per diferents motius, ha de considerar-se una aproximació a una realitat pretèrita molt afectada per les diferents transformacions de la ciutat moderna i contemporània (Gabriel 1993, fig. 12). És evident que les cotes que es proposen responen als indicis de la ciutat del segle XIX i que són massa elevades amb relació als indicis arqueològics de què nosaltres disposem. Tot i això hem decidit, per a una comprensió millor, respectar-les en els nostres plànols.

fig. 151: Hipòtesi de l'àrea portuària de Tarraco entorn l'any 100 aC. 1, Restes de via sota del teatre; 2, restes del Cardo Maximus; 3, emplaçament de la Torre del Port del s. XVI, on arribava la muralla romana; 4, c/ d'Apodaca 7; 5, c/ d'Apodaca; 6, c/ d'Apodaca 9. Corbes de nivell extrems de Gabriel 2003

traslladar a la zona portuària el model teòric d'estructura urbana contrastat a la part residencial intramurs i datat a finals del segle II (Macias 2000a). Es tracta de noves hipòtesis que cal verificar arqueològicament, tot i que l'afectació produïda per les pedreres del segle XIX ha creat unes llacunes científiques irresolubles. El model es basa en una retícula d'1 per 2 *actus*²⁶⁹ identificada en àrees residencials intramurs que presumiblement no es materialitzà dalt del promontori sud-occidental de la ciutat, on hi havia un precedent pseudourbanístic —l'*oppidum* ibèric— que donà peu a la ciutat romana del segle II aC. A l'altre extrem, l'afectació derivada de les pedreres del segle XIX impossibilita qualsevol apreciació urbanística a l'elevació sud-oriental (fig. 151). Entremig d'aquests dos accidents geogràfics es devia estendre una petita plana contigua a la badia portuària delimitada al nord pel tallat del tossal natural que més endavant constituïria el suport de la graderia del Teatre o el límit de les estructures portuàries i les termes del carrer de Sant Miquel (fig. 3). Desconeixem la línia de costa original i també el procés evolutiu, però l'itinerari²⁷⁰ del col·lector d'aigües residuals ofereix indirectament una idea aproximada del desguàs i en conseqüència de la línia de platja. Així doncs, la identificació de traces urbanes sota del Teatre i el fet que coincideix l'itinerari inferior del col·lector amb el del *cardo maximus* permet establir la

hipòtesi que el model de retícula urbana es va dissenyar a la zona portuària de la ciutat, encara que actualment no estem en disposició de determinar en quin nivell d'execució es va dur a terme.

Possiblement aquest model ortogonal es va aplicar només a l'oest del col·lector, ja que l'orografia del tossal sud-est en devia dificultar la realització. S'observa que la construcció del col·lector, cap al 100 aC, representà el traçat d'una sèrie de murs de contenció i de terraplenament del barranc, a fi de garantir l'estabilitat de les parets del col·lector i poder crear terrasses artificials que facilitessin actuacions urbanístiques constructives posteriors (apartat 3.4, figs. 90, 91, 93 i 94). D'aquesta manera, el barranc es convertí en un element orogràfic ocult per les noves construccions. Les actuacions arqueològiques del carrer d'Apodaca, així com la superposició del trajecte del col·lector en funció de les corbes isomètriques, permeten apreciar que la canalització no discorria pel bell mig del barranc sinó que s'adossava lateralment al seu límit oriental per constituir un element soterrat de contenció que amargenés el vessant occidental del turó oriental de la badia. Altrament, els murs de terraplenament del col·lector, així com els murs augustals pertanyents als magatzems identificats en el núm. 5 del carrer de Sant Miquel, tenen una orientació coincident i a la

269 Les *insulae* rectangulars són una constant en les ciutats republicanes (Torelli 1990) i una modulació idèntica es coneix a la ciutat romana d'Empúries (Mar/Ruiz de Arbulo 1993, 217). Altres mòduls rectangulars els trobem en les fundacions republicanes de Pollentia i Gerunda (Mar/Roca 1998; Burch et alii 2000).

270 Fruit de la connexió de diversos trams amb característiques constructives diferents. Requereix d'un estudi més exhaustiu.

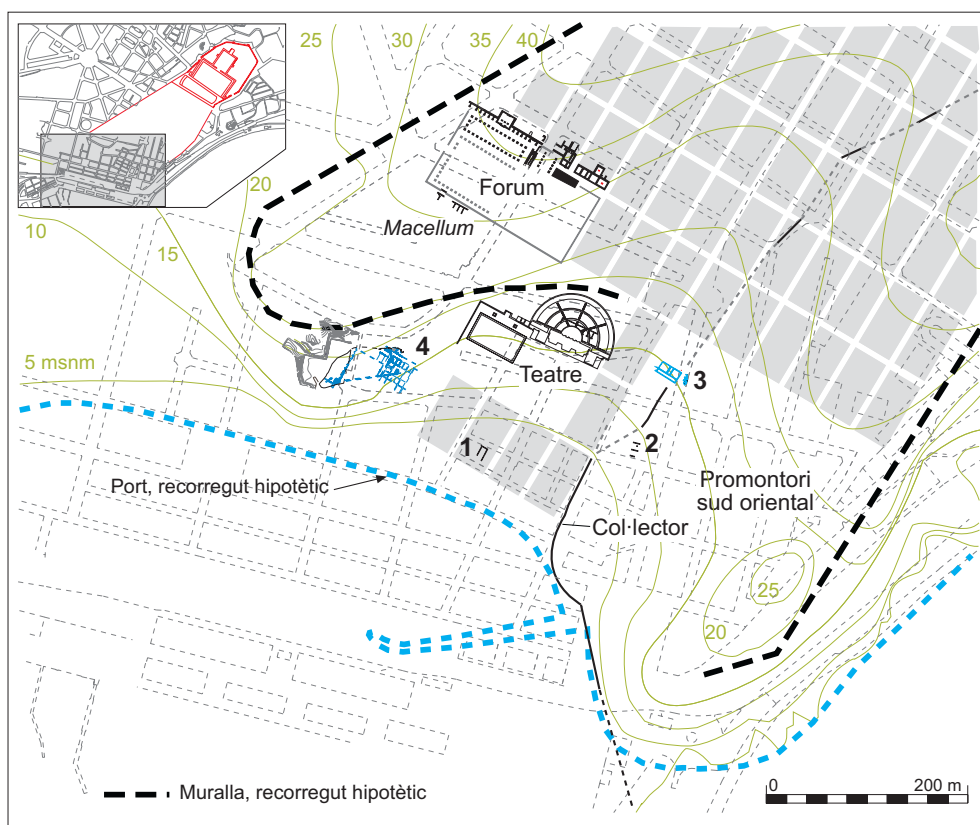

fig. 152: Hipòtesi de l'àrea portuària de Tarraco entorn l'any 100 dC. 1, Magatzem c/ Sant Josep 10; 2, Magatzems c/ Sant Miquel 5; 3, Termes carrer d'Apodaca; 4, Horreum carrer Sant Miquel. Corbes de nivell extretes de Gabriel 2003

vegada diferent respecte a l'eix d'orientació de la trama urbana intramurs i de l'àrea portuària situada a l'oest de la cloaca principal. Potser ens trobem davant d'una solució urbana imposada per les condicions geogràfiques del cap oriental de la badia.

Aquesta primera urbanització d'importància a la zona portuària no es pot deslligar del conjunt de la ciutat. El traçat del col·lector principal ha de considerar-se un element més del procés configuratiu de la ciutat republicana de Tàrraco. Tant la construcció de la muralla com la definició del sistema de clavegueram representen actuacions vinculades a la planificació i execució progressiva de la retícula urbana integrada per *viae* i *insulae*. Aquests tres elements —muralla, col·lector i xarxa viària intramurs— foren processos urbanístics que, amb diferents nivells de precisió no exempts de discussió, es daten cap a la segona meitat del segle II aC,²⁷¹ preferentment en un moment avançat d'aquesta forquilla cronològica. Tot i que inicialment la segona fase de la muralla es va associar a les guerres celtibèriques (Aquilué/Dupré 1986, Aquilué *et alii* 1991), creiem que la construcció formà part d'un procés històric derivat de la urbanització del nord-est peninsular (Macias 2000a). Així doncs, les transformacions que experimentaren la ciutat i el port de Tàrraco han d'enquadrar-se en una fase global de creació de noves realitats urbanes, com ara els nuclis de Narbo Martius (118), Valentia (138), Palma (123), Pollentia (123) i Emporiae (c. 100).

Respecte al traçat de la muralla, les actuacions a l'extrem sud-oriental del port no han permès obtenir indicis directes sobre l'itinerari. Tal vegada la lectura del text de Pons d'Icart (capítol 2) i la identificació de l'àrea termal del carrer de Sant Miquel amb la zona on es produïren part de les troballes reflectides en la historiografia ens permet corroborar la proposta de tancament meridional del recinte emmurallat, si més no pel que fa a l'extrem sud-occidental (Aquilué/Dupré 1986). En aquest sentit, tant el conjunt termal aquí estudiat com la zona del Teatre han de considerar-se edificis situats extramurs. En el primer dels casos, les evidències estratigràfiques demostren com en aquest indret de la zona portuària s'estenia una zona d'aiguamolls o de platja que no es transformà fins a les actuacions del segle I dC (apartats 3.2.2, 3.3.2, 3.3.3, 4.1.1 i 4.2.1). Per altra banda, si considerem correctes les descripcions de Lluís Pons d'Icart pel que fa a la prolongació de la muralla romana fins a l'indret ocupat per la torre del Port bastida al segle XVI (figs. 6-8), concloem que encara es mantenen els interrogants respecte al trajecte del mur defensiu que unia els dos promontoris (figs. 151 i 152).

Al darrer quart del segle I aC es produí una altra important fase d'expansió urbanística. A la zona posteriorment ocupada pel Teatre s'aprecia la construcció d'un magatzem portuari tipus *porticus* i una sèrie d'hipotètiques *tabernae* encarades a mar (*Mar et alii*

271 Cfr. Aquilué *et alii* 1991, Güell/Sánchez Real 1995, Macias 2000a; Díaz/Puche 2003.

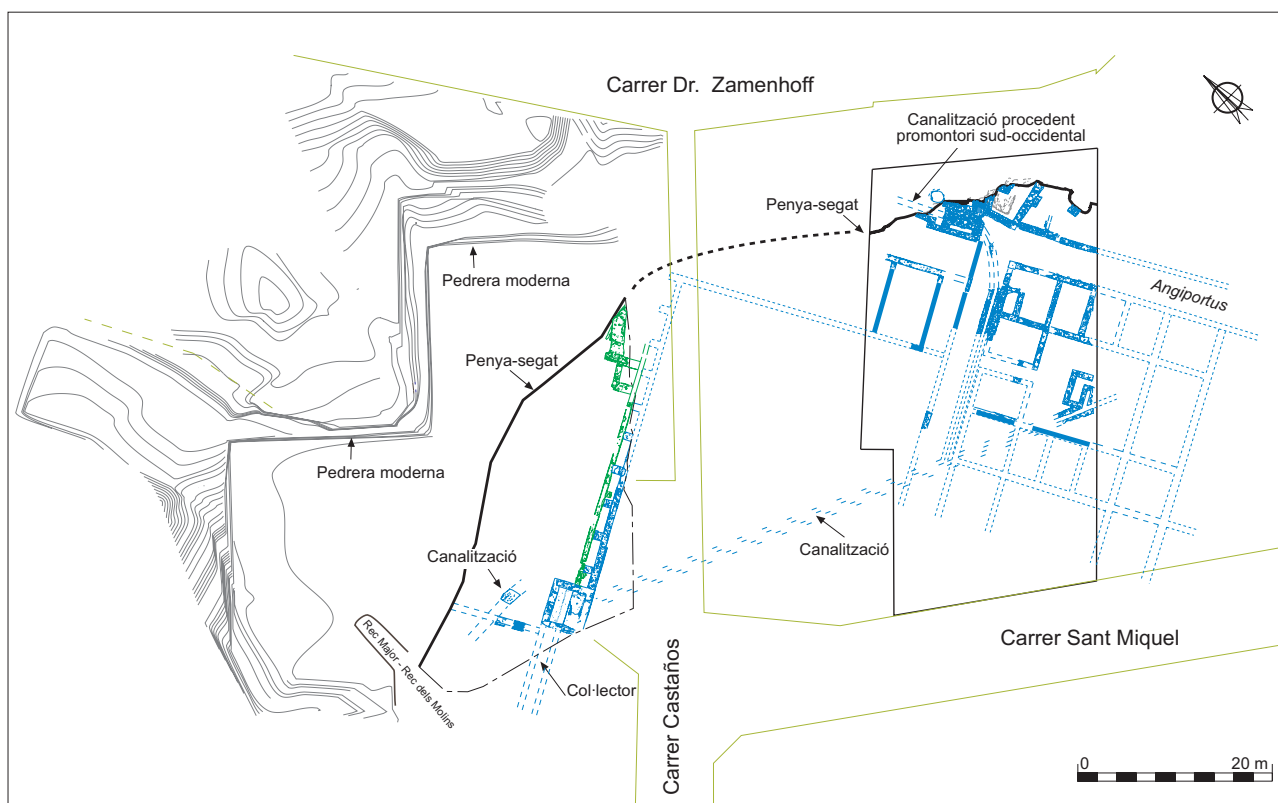

fig. 153: Planta àrea portuària zona c/ Sant Miquel i c/ Castaños. Finals del s. I dC

1993b). Al solar núm. 7 del carrer d'Apodaca es construí, sobre un col·lector ja soterrat, un edifici de carreus que experimentà diverses reformes del qual destaquen unes latrines i diverses pavimentacions consecutives (apartat 3.4). També s'ha determinat una incidència constructiva en aquesta època en l'actuació del carrer d'Apodaca, tot i que els vestigis són molt escassos i incerts. Altres evidències reflecteixen un impuls urbanístic de la ciutat que es manifesta en la reorganització dels accessos viaris de la perifèria i en el desenvolupament de les àrees suburbials (Macias/Puche 1997, Adserias *et alii* 2000, Macias/Menchon 2002). Aquests fets denoten un auge urbà propiciat per nombroses circumstàncies: el desenvolupament urbanístic general del nord-est d'Hispania, la política migratòria i la *deductio* de veterans, la capitalitat de la *provincia tarraconensis*, la mateixa estada de l'emperador August a la ciutat, el desenvolupament de l'ocupació territorial i l'explotació econòmica del *territorium*.²⁷² La reforma del Fòrum de la Colònia i la construcció del Teatre han de considerar-se, malgrat els dubtes cronològics sobre la data d'edificació,²⁷³ una conseqüència directa d'aquesta nova realitat urbana que es manifesta igualment a la zona portuària a partir de les edificacions documentades a l'entorn del Teatre i també de la definició del

nous recintes portuaris aixecats durant la primera meitat del segle I als indrets ocupats pels solars núm. 5 del carrer de Sant Miquel i núm. 10 del carrer de Sant Josep (apartat 3.4, figs. 92 i 152).

Un altre element portuari de cronologia constructiva dubtosa és l'escullera romana representada en la planimetria històrica (apartat 1.2, figs. 6-8). L'edificació ha de considerar-se una necessitat derivada del creixement urbanístic i econòmic de la ciutat a partir d'aquest moment i condicionà l'ampliació del recorregut del col·lector d'aigües residuals. El traçat d'aquesta infraestructura mostra com, en arribar a les proximitats del port, el col·lector fa un gir sobtat per evitar la deposició dels residus urbans a l'interior de la nova rada portuària. Les descripcions disponibles dibuixen un dic característic de les estructures portuàries romanes, fonamentat en fileres de *pilae* en *opus caementicium* sobre els quals reposaven una sèrie d'arcades i una via de servei superior amb una cronologia estilística preferent del segle I aC i I dC. Sobre aquest element arquitectònic, disposem a la bibliografia de nombrosos paral·lels extrets de representacions en pintures i relleus (Giuliani 1998; Adam 1984) i, per al cas hispànic, coneixem les obres del port de Cartagena mitjançant la inscripció del segle I aC que esmenta la

²⁷² A partir de la segona meitat del segle I aC, i en especial durant l'etapa d'August, constatem la proliferació de vil·les de clara tipologia itàlica en el nord-est d'Hispania (cfr. Revilla / Miret 1995, Olesti 1997 i Castanyer / Tremoleda 1999). Les reformes viàries, la creació de noves ciutats (Barcino, Dertosa), les polítiques colonitzadores de Cèsar i August foren factors que afavoriren la implantació de models d'ocupació territorial (cfr. Miró Canals 1988, 226-227; Marín Díaz 1988; Molina 1997, i per al cas concret de Tàrraco, una nova proposta a Ruiz de Arbulo 2002).

²⁷³ Ambdós recintes datats actualment entre l'etapa augustal i el període julioclaudi (vegeu Gimeno 1991, Ruiz de Arbulo 1990 i Aquilué *et alii* 1999).

construcció de *pilae et fundamenta* (Abascal/Ramallo 1997, 69-77).

La construcció del Teatre i de les termes que s'han identificat al carrer d'Apodaca demostren l'inici de la diversificació funcional del port de la ciutat, un procés començat a l'extrem oriental de la badia. El desenvolupament econòmic i social de l'antiga Tàrraco convertí, mitjançant un ambiciós programa de monumentalització, la primitiva zona portuària en una nova àrea d'esbarjo de la ciutat en clara connexió escenogràfica i cerimonial amb el Fòrum de la Colònia. Fou el contrapunt municipal als complexos administratius i d'espectacles relacionats amb la capitalitat provincial de la ciutat. Així doncs, a la part alta del tossal tarragoní i al vessant oriental hi trobem la seu del *Concilium Provinciae Hispaniae Citerioris*, el Circ i, construït més endavant, l'Amfiteatre. A la part baixa, coronats pel Fòrum de la Colònia, es construïren els recintes de representació de les elits locals i, amb un paper social cabdal, els recintes lúdics d'ús quotidià: les termes i els pòrtics enjardinats del Teatre. Fins a una data recent el Teatre romà era el referent principal de la monumentalització lúdica de la part baixa. Els treballs fets al carrer del Dr. Zamenhoff, núm. 2 i al bell mig del carrer d'Apodaca han permès identificar dos conjunts termals ubicats cadascun en un costat del complex lúdic del Teatre (apartat 5.3). El primer, amb una cronologia incerta i hipotètica del segle II dC i el segon, en funció dels resultats obtinguts al núm. 7 del carrer d'Apodaca, s'ha de datar entre les etapes augustal i làvia (figs. 90, 85 i 152).

El desenvolupament econòmic de Tarragona requerí crear nous espais portuaris per compensar la desaparició dels recintes primitius a causa de la construcció del Teatre i per donar resposta a les noves necessitats d'una ciutat que a partir de l'època augustal inicià un període de creixement considerable. Per aquest motiu el *portus Tarraconis* inicià una expansió urbanística cap a ponent construint noves instal·lacions portuàries que comportaren l'alteració del paisatge original a l'extrem sud-oest de la badia, just per sota del promontori sud-occidental del tossal tarragoní. Aquest procés no es pot deslligar dels canvis globals que experimentava, per dues vies diferents, el conjunt de la ciutat. Mentre que l'arquitectura d'iniciativa imperial a Tàrraco pretenia ser una imatge de l'*urbs*, de Roma, l'arquitectura de promoció municipal reflectia la vitalitat urbana, inseparable del port dinàmic. Tàrraco imitava, com a capital de la *Hispania Tarraconensis*, Roma. La zona portuària de Tàrraco, *portus* principal del nord-est peninsular, devia esdevenir una imatge

estandarditzada i a petita escala del que per a Roma representava Òstia, amb les infraestructures i amb els recintes d'oci portuari, entre els quals destacaven, pel seu caire quotidià, les termes.

En aquest context històric i urbanístic cal situar les troballes de la fase II del carrer de Sant Miquel (apartat 3.2.2), de les fases I i II del carrer Castaños (apartats 3.3.2 i 3.3.3) i de les estructures del carrer del Vapor.²⁷⁴ Totes aquestes evidències s'adossen, tot consolidant i terraplenant el penya-segat sud-occidental del tossal tarragoní. Aquest indret esdevé la separació entre la badia portuària natural, ocupada inicialment pel port primitiu, i les planícies al·luvials de la gola del riu Francolí. La fase I, identificada al solar del carrer Castaños, esdevé un primer assaig d'ordenació i de parcel·lació d'un territori que, per les condicions edafològiques, s'havia mantingut durant l'etapa republicana lliure d'ocupació urbana. Les evidències adscrites a la fase II, identificades als solars del carrer Castaños i del de Sant Miquel, defineixen una nova àrea urbana de promoció pública ateses l'envergadura i l'extensió del projecte (fig. 152-153). A més, la grandària i repercussió de l'obra representa, per part de l'home, el domini definitiu del medi natural.

Quant a la fase II, al carrer de Sant Miquel s'han identificat dos edificis separats per una via estreta, una mena d'*angiportus*, protegits de possibles despreniments del penya-segat amb estructures de contenció que segueixen la carenada de la muntanya. Un dels edificis ha estat interpretat com un *horreum*,²⁷⁵ amb un pati o corredor interior i un accés estret que podria respondre a la part posterior de l'edifici (figs. 27-30). S'ha determinat a partir del sistema de superposició del conjunt termal i obeeix a una tipologia arquitectònica estàndard de magatzem portuari que, al mateix temps, té una gran varietat tipològica en funció de les necessitats específiques i dels condicionats urbans o geogràfics de cada cas. La funció de l'altre edifici està indeterminada i devia formar part de la mateixa illa urbana delimitada pel mur de contraforts identificat al solar del carrer Castaños. Aquí, el fonament amb contraforts constitueix el límit occidental de tot aquest sector portuari, que s'adapta a la morfologia del penya-segat natural i deixa uns espais buits, fruit de la implantació d'un urbanisme octogonal sobre les formes irregulars del tossal tarragoní. La tipologia arquitectònica del mur recorda els tancaments perimetrals dels grans *granaria* militars (Richman 1971, Gros 1996²⁷⁶), si bé l'ús de contraforts pot respondre a altres funcionalitats arquitectòniques. En tot cas, els contraforts indiquen

274 Creiem, per les característiques arquitectòniques i per l'emplaçament, que la torre i els murs del carrer del Vapor, datats en un moment posterior al 50 dC i interpretats com una reforma de les muralles, en realitat es tractaven d'estructures de contenció integrades en aquest procés urbanístic (Aquilué/Dupré 1986, 12-14).

275 L'estat fragmentari amb què ens ha arribat planteja la possibilitat que es tractés d'un *macellum*, però la situació portuària de l'edifici aconsella la interpretació d'*horreum* (cfr. paral·lels d'estructures portuàries a Pavolini 1989, 124, 140 i 217; Burriel et alii 2003, fig. 7).

276 Segons Gros (1996, 471), el gruix del mur perifèric no és mai inferior als 60 cm i sovintegen els de tres peus romans. Generalment aquests contraforts coincideixen amb els murs de les sales interiors d'emmagatzematge.

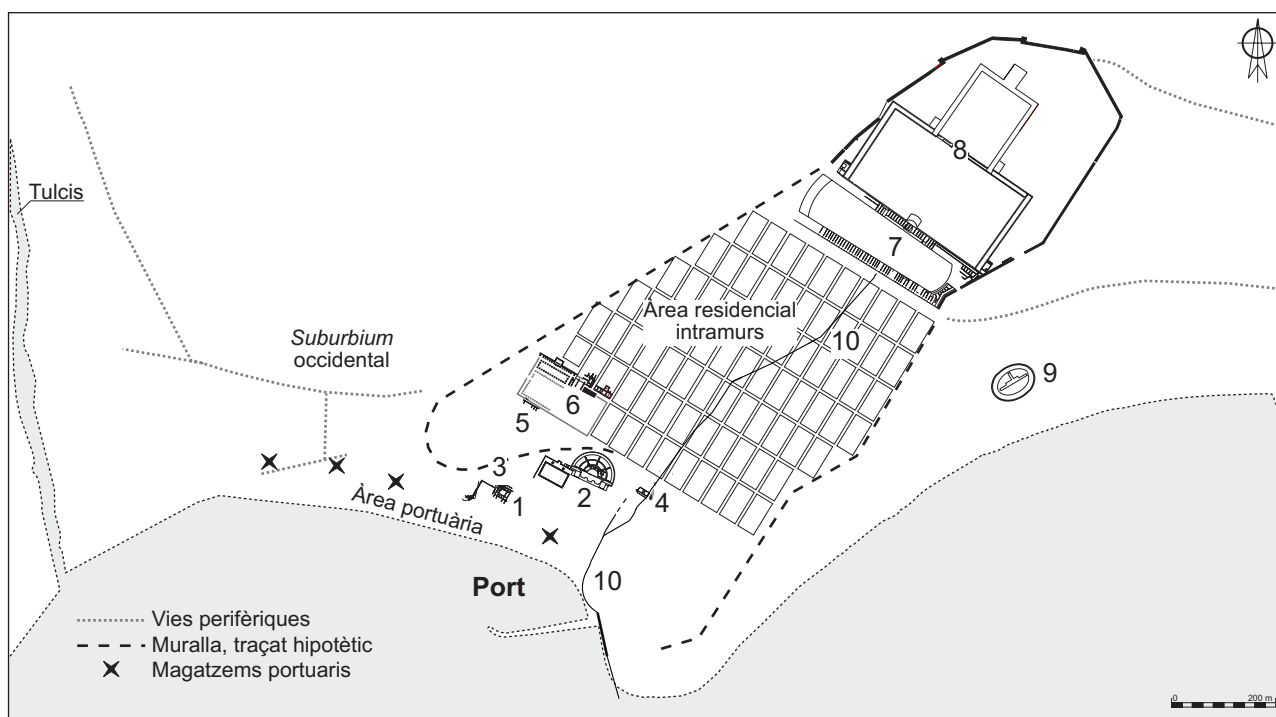

fig. 154: Tarraco a principis del s. II dC. 1, horreum del carrer de Sant Miquel; 2, Teatre; 3, termes del carrer del Dr. Zamenhoff; 4, termes del carrer d'Apodaca; 5, plaça comercial als peus del fòrum; 6, Fòrum; 7, Circ; 8, seu del Concilium Provinciae; 9, Amfiteatre; 10, col·lector principal de la ciutat.

una cura especial en el reforç dels murs laterals, que són el que pateixen més càrrega obliqua de les mercaderies contingudes a l'interior. Ambdós edificis portuaris es daten a finals del darrer terç del segle I dC (apartats 4.1.1 i 4.2.1), i representen l'edificació d'un nou barri marítim, un nou *emporium* centrat en les activitats comercials pròpies dels centres d'emmagatzematge i de redistribució de mercaderies. Aquest fenomen representa un auge de l'activitat comercial de la ciutat, no només incentivada pel desenvolupament demogràfic, sinó també per un increment de l'explotació i comercialització interprovincial dels recursos naturals del *territorium* de Tàrraco.

Aquesta transformació urbanística no afectà exclusivament l'àrea urbana situada en primera línia de mar. En l'època flàvia es data la construcció d'una gran plaça comercial als peus del recinte forense a més de reformes de caire monumental al sud d'aquest indret (Macias 2000a i Miró 1994 respectivament). El primer d'aquests exemples posa de manifest una coneguda relació urbana i econòmica entre *forum* i *macellum* (Ruyt 1983; 326-330) (fig. 134).

La intensa activitat constructiva de finals del segle I dC ha de considerar-se el contrapunt a tot el projecte imperial desenvolupat al recinte superior (TED'A 1989). Des del punt de vista de l'expansió portuària, les obres detectades a l'àrea termal tingueren la continuació en les nombroses naus portuàries documentades a l'oest del carrer Castaños i construïdes a les planícies originades per la desembocadura del riu Francolí. Les troballes identificades prop del Francolí mostren un programa

urbanístic combinat de *viae* i d'*horrea* portuaris ordenats seguint la corba natural de la gola del riu i edificats sobre una antiga zona de platges i aiguamolls (Pociña/Remolà 2001). No disposem de dades cronològiques sobre aquests nous equipaments, però s'haurien d'haver construït, per una lògica d'expansió urbanística, al mateix temps o una mica després de les estructures que s'han conservat sota les termes públiques.

Aquest desenvolupament portuari ha d'estudiar-se com a causa i efecte de l'auge de Tàrraco. Així doncs, amb la construcció de l'Amfiteatre a principis del segle II dC, la ciutat va arribar al màxim desenvolupament urbanístic i social. En aquest sentit, va assolir les principals fites de l'arquitectura monumental i també va definir i expandir els elements caracteritzadors de tota vitalitat urbana: les àrees residencials i els focus d'activitat econòmica i comercial que, en el cas de Tàrraco, s'articulaven entorn del Fòrum de la Colònia i el port. G. Alföldy (2002) ens descriu una "explosió epigràfica" entre els anys 68/69 i la transició del segle I al II dC, i afirma que es tractà d'un fenomen que no tingué paral·lelismes amb l'increment de la producció epigràfica detectada en altres ciutats hispàniques. Tot el programa honorífic i estatuari que es dedueix a partir de l'epigrafia de Tàrraco reflecteix la presència d'una classe social rellevant composta per membres de classe equestre i senatorial que denota la vitalitat política i econòmica de la ciutat com a capital de la província més gran de l'Imperi. Al mateix temps, l'autor associa l'explosió epigràfica amb una nova forma d'expressar l'autoconsciència dels tarragonins com a habitants de ple dret, gràcies a la concessió de l'*ius latii universae Hispaniae*.

Des de la perspectiva de la cultura termal, l'existència d'un projecte urbanístic global monumentalitzador, en aquest cas aplicat a la façana marítima de Tàrraco, ha de considerar-se el factor propiciatori de les noves edificacions lúdiques. No es poden dissociar les reformes portuàries de la totalitat dels edificis del seu entorn més immediat. Els exemples més representatius i més ben estudiats d'aquesta relació simbiòtica els trobem a Òstia. La construcció del port de Claudi representà una sèrie de reformes en l'entorn portuari. Així es van construir de forma paral·lela les "termes de les províncies", es va reconstruir el "Fòrum de les Corporacions" i l'escena del Teatre, es van aixecar els "*horrea* d'Hortensius" i els "grans *horrea*", etc. La construcció del port de Trajà representà també l'edificació de noves termes públiques (de Neptú, Porta Marina), nous magatzems i nous *horrea* (Mar 2002).

El resultat d'aquest procés històric de consolidació urbana i econòmica de Tàrraco és la formació d'una àrea portuària que, tot amb transformacions intenses de caire regressiu, es mantingué en ús fins a l'últim moment. Així, la darrera notícia històrica de l'etapa clàssica de la ciutat fou la fugida del bisbe Pròsper. Marxà cap a Itàlia l'any 713-714 dC en un vaixell ancorat al port enduent-se les relíquies de la comunitat cristiana de Tarracona.

Com hem vist, l'auge econòmic de la ciutat a partir de l'època d'August definí, en diferents fases, una escenografia urbana condicionada per l'orografia natural del tossal i l'emplaçament dels equipaments urbans més rellevants. Al mateix temps, la disposició topogràfica de les noves construccions estigué orientada en funció dels eixos urbanístics establerts durant l'etapa tardorepublicana i, en determinats edificis, per la mateixa dinàmica local de la trajectòria solar. Conseqüentment, la disposició dels recintes públics està encarada cap a migjorn, coincidint amb la vessant marítima de la ciutat. D'aquesta forma l'urbanisme municipal de Tàrraco mostrava una façana marítima monumental composta, segons els coneixements actuals, per tres eixos urbanístics orientats a mar i distribuïts en tres terrasses urbanes.

La primera línia d'edificacions estava constituïda pels equipaments portuaris propis d'una ciutat marítima i es desenvolupava entre els 2 i els 6 msnm. Eren a primera línia de mar i en tenim exemples com els magatzems del carrer de Sant Miquel núm. 33 i les naus portuàries del núm. 5 del mateix vial o del núm. 10 del carrer de Sant Josep. Darrere d'aquestes infraestructures l'urbanisme municipal definí una sèrie d'equipaments lúdics, de caire quotidià, com foren les termes públiques i l'àrea del Teatre. Les termes del carrer

del Dr. Zamenhoff i del d'Apodaca, situades cadascuna als extrems de la badia portuària, esdevingueren, per la seva posició —entorn dels 15 msnm—, un mirador paisatgístic de primer ordre, una pràctica habitual en l'urbanisme romà. Així doncs, les termes de l'àrea del carrer del Dr. Zamenhoff es localitzen prop del Fòrum de la ciutat, com ara les termes de Baètulo, Barcino o Valentia. En canvi, la posició de les termes del carrer d'Apodaca es troba en relació amb el *cardo maximus*, la principal via de vertebració longitudinal de la ciutat, i amb una situació de proximitat i accessibilitat respecte al port. Alhora, l'emplaçament de frontissa entre la ciutat residencial i la ciutat portuària podia satisfer els costums socials dels autòctons i dels forans arribats a través del port.²⁷⁷

L'escenografia de la façana marítima de la ciutat culminava amb el Fòrum de la Colònia, disposat en sentit W-E i amb una plaça oberta, acotada entorn dels 33 msnm. Entre aquest recinte i les termes del carrer del Dr. Zamenhoff es dissenyaren una sèrie de places públiques com les que s'han identificat a la vora del criptopòrtic perimetral del Fòrum (Macías 2000a) o bé al voltant del carrer dels Caputxins (Miró 1994). A més, en aquesta zona, cal preveure la presència de diferents edificis de culte, tal com es pot intuir a partir dels elements de decoració arquitectònica recuperats al solar núm. 1 del carrer Castaños i que procedeixen d'aquest indret; és a dir, dalt del promontori sud-occidental presidit pel Fòrum de la Colònia (apartat 4.6.2).

En funció d'aquest context històric, la localització d'unes termes públiques a la zona portuària de Tàrraco esdevé una realitat arqueològica del tot coherent amb la disposició urbanística i la rellevància social i econòmica de la ciutat. Les termes del carrer del Dr. Zamenhoff i les del carrer d'Apodaca responen a una realitat urbana i tecnològica que cal situar en l'etapa altimperial. La construcció de les termes del carrer de Sant Miquel representa, en canvi, un fet de continuïtat topogràfica amb relació a les del carrer del Dr. Zamenhoff, a la vegada que la fesomia —el model tipològic conegut com a *termes imperials*— i l'arquitectura han de considerar-se el resultat d'un nou context tecnològic i d'una nova disponibilitat econòmica, fruit de la realitat social dels inicis de l'antiguitat tardana. L'obra es caracteritza per l'aprofitament dels fonaments d'un edifici previ i per la imprecisió de les proporcions i mesures. A diferència de les termes situades al recinte superior o a la zona del carrer d'Apodaca, no hi ha evidències d'aplacat de marbre a les parets. Escassos indicis assenyalen que les parets estaven estucades i, fins i tot, les parets de la *piscina frigidaria* o de la *natatio* tenien el revestiment característic d'un dipòsit d'aigua qualsevol. Tot i això, el

²⁷⁷ Per a una visió general de les relacions topogràfiques entre recintes forenses, termals o d'activitat d'econòmica al *conuentus Tarraconensis*, v. Ruestes 2001, 197-206.

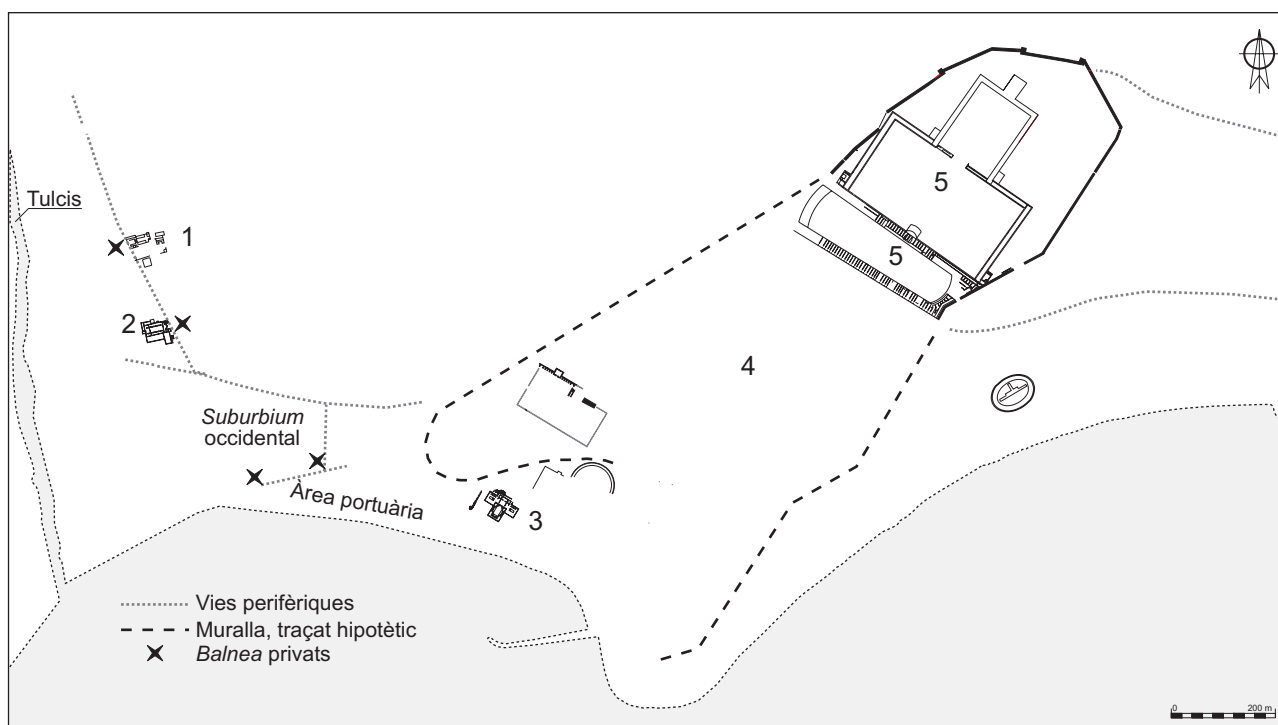

fig. 155: Tarraco durant la primera meitat del s. V dC. 1, basílica d'Eroski; 2, basílica de la Necròpolis Paleocristiana; 3, termes del carrer de Sant Miquel; 4, àrea intramurs ruralitzada; 5, recintes monumentals en procés d'urbanització residencial

domini de l'*opus caementicium* permeté crear recintes arquitectònics de grans dimensions i lluminositat.

D'altra banda, l'abandó de les estructures portuàries i la superposició d'unes termes públiques denota una crisi urbana que, en funció de les noves dades arqueològiques, cada cop sembla adquirir un nivell de repercussió més important. A finals del segle II o principis del III se situen els nivells de colgament del solar núm. 1 del carrer Castaños i del núm. 33 del de Sant Miquel (apartats 3.2.3, 3.3.4, 4.1.2 i 4.2.2). En el segon dels casos destaquen l'obliteració parcial del sistema de clavegueram i la deposició de nivells de colgament als peus del penya-segat. Aquests estrats inclouen nombroses restes de marbres decoratius, les quals procedeixen, hipotèticament, de la part superior ocupada pel recinte termal que s'ha determinat a partir de diverses troballes. Un procés semblant es detecta en les naus portuàries identificades als solars núm. 5 del carrer de Sant Miquel i núm. 10 del de Sant Josep. En ambdós casos els edificis perden l'ús original i mostren, en un moment avançat del segle II, una reutilització de caire domèstic. Coincidint en el temps, es documenta l'abandó de determinades àrees suburbials residencials que es trobaven allunyades de la zona portuària (Macias 1999, 302). En el cas del Teatre es produeix el mateix procés. A finals del segle II la canalització de desguàs del *parascenium* oriental i el gran estanc de l'àrea porticada són inutilitzats. Aquests dos

fets no impliquen necessàriament la desaparició immediata dels *ludi acaenici*, però la realitat arqueològica marca l'inici d'una etapa de degradació irreversible. Així, durant el segle III, apareixen en el sector monumental evidències de transformació mitjançant murs que aprofiten materials constructius anteriors (Mar *et alii* 1993b, 18). Igualment, a la part superior de la graderia s'han localitzat petites evidències d'abandó datades al segle III dC (Dasca 1993, Martí 2000).

Totes aquestes dades ens indiquen que la ciutat no destinà prou recursos econòmics, tant si provenien de les arque municipals o com de la munificència privada, per mantenir els equipaments urbans de caire lúdic i quotidià —el teatre i el recinte monumental—, o bé de caire econòmic —els magatzems de l'àrea portuària oriental. D'altra banda, darrere d'aquest procés urbànic trobem un rerefons ideològic consistent en un canvi de valors de la societat romana. El segle II representa l'inici de l'hegemonia dels grans edificis d'espectacles (circs i amfiteatres) i de la pràctica social dels banys. La proliferació de conjunts termals durant el segle II dC arreu de l'Imperi és un aspecte àmpliament constatat (Jouffroy 1986, Nielsen 1990, Thébert 2003), però, pel que fa a la ciutat de Tàrraco, encara no disposem de prou elements de contrast. En canvi, podem afirmar que en aquest segle es produí en el *territorium* un fenomen d'implantació o de reformes dels *balnea* privats de les vil·les.²⁷⁸

²⁷⁸ Es constata en la construcció d'espais termals en les vil·les de Centcelles, Cal·lípolis, la Llosa, Repsol (Macias 2000; Tarrats *et alii* 2000; DA 2001). Es tracta, per altra banda, d'un fenomen constatat en el conjunt d'Hispania (García Entero / Arribas 2000).

Les conclusions establertes a partir d'aquestes dades arqueològiques coincideixen amb els estudis epigràfics que detecten símptomes de recessió urbana i de decadència municipal. Des d'aquest punt de vista epigràfic, es constata, a partir de la segona meitat del segle II i especialment en el segle següent, la disminució del nombre d'inscripcions, la reutilització de monuments antics per fer-ne de nous, i la pèrdua dels valors estètics i de la qualitat paleogràfica (Alföldy 1991, 39; Alföldy 1998, 298; Mayer 1994, 167). Aquest procés es nota de forma especial en els epígrafs recuperats que pertanyien al recinte del Fòrum de la Colònia. Finalment, l'epigrafia mostra la substitució d'inscripcions relatives al *Concilium Provinciae* en favor d'epígrafs relacionats amb la figura del governador provincial.

S'ha associat aquesta decadència urbana a les possibles repressions que patiren les elits socials tarraconenses pel suport a Clodi Albí. Però el context hispànic ens demostra com la crisi de Tàrraco fou el resultat d'una conjuntura general caracteritzada per la disminució de l'evergetisme privat i un major intervencionisme de l'aparell imperial en la vida quotidiana de cada ciutat. Les pràctiques epigràfiques reflecteixen la crisi creixent de les oligarquies locals, provocades per l'increment de la pressió fiscal de l'Imperi, que dugué a la disminució de les pràctiques evergètiques, un dels elements claus de la prosperitat urbana dels segles I i II dC. De resultes d'aquest context, les grans obres que coneixem en aquest període foren sempre de promoció imperial: la possible restauració del temple d'August (c. 178) i la restauració de l'Amfiteatre (221).²⁷⁹

És en aquest període de transformació quan datem la construcció de les termes públiques del carrer de Sant Miquel. Aquest fet, a més de la reforma de l'Amfiteatre per iniciativa de l'emperador Heliogàbal, reflecteix la voluntat de mantenir els usos socials i lúdics més valorats, juntament amb el Circ, de la societat tardoantiga: els jocs d'amfiteatre i la pràctica dels banys. Altrament, la disposició del conjunt termal a la part baixa de la ciutat pot respondre a un procés de substitució de l'antic epicentre lúdic del Teatre per un conjunt termal públic que podria ser molt més extens que la part que nosaltres hem documentat. Totes aquestes dades ens indiquen la rellevància urbana de Tàrraco, ja que la presència d'un conjunt termal d'aquestes característiques reflecteix la vitalitat de la ciutat i esdevé un signe de prestigi polític. Una situació anàloga es pot establir en altres ciutats del nord d'Àfrica, on existeix una elevada coincidència entre emplaçament de termes imperials i ciutats capitals de província o seus de culte imperial. Fins i tot es destaca que les ciutats amb rang de colònia i que havien estat objecte d'una *deductio* de veterans, com el cas de

Tàrraco, foren propícies a la implantació d'unes termes imperials (Thébert 2003, 294-295).

La transformació urbanística i funcional que experimenten les termes públiques de Tàrraco durant l'antiguitat tardana és el resultat del complex procés de mutació física i ideològica que tingué en el segle V un dels períodes de canvis més intensos.²⁸⁰ La desestructuració urbana de Tàrraco, que culmina en la Tarracona visigoda, ha de considerar-se el fruit del declivi definitiu de l'organització municipal, sostinguda en l'època altimperial per les extintes elits locals i mantinguda en els darrers segles de l'Imperi per l'Administració imperial. Cal tenir present que Tàrraco fou, durant el tumultuós segle V, la darrera capital hispana sota control imperial.

Aquest llarg procés social i polític dugué a unes noves formes d'hàbitat i d'organització urbana i també a unes noves pautes d'expressivitat lúdica en el costum dels banys. Des del punt de vista urbanístic, la ciutat del segle V recupera la concepció bipolar que havia caracteritzat la ciutat republicana. La ruptura de l'antiga ciutat altimperial en dos nuclis urbans, situats dalt del turó i a la zona portuària, és un procés prou conegut que a partir de les darreres actuacions arqueològiques ha atorgat a la zona portuària un paper rellevant per l'abundància de les restes documentades (Macias 2000b, amb recull bibliogràfic). La reactivació urbanística que té el port de Tarragona durant el segle IV i principis del V reflecteix la continuïtat d'ocupació urbana en aquesta zona, fenomen prou estudiat a partir de les troballes ceràmiques que indiquen el manteniment dels corrents comercials fins a les acaballes de la ciutat tardoantiga (Aquilué 1992b, Macias 1999 i Remolà 2000).

El principal tret d'aquest procés és la reocupació dels antics espais públics del port amb recintes domèstics de caire privat. Així doncs, la zona portuària altimperial, bastida a prop de la desembocadura del Francolí, fou objecte d'una ocupació suburbial intensa que es mantingué fins al final de l'antiguitat tardana (Macias/Remolà 2000). Aquesta transformació es caracteritza per la sobreposició o encabiment de les cases tardoantigues dins de l'àrea ocupada pels *horrea* altimperials i per l'afectació de les *viae* portuàries d'aquest moment. La nova retícula viària té vies més estretes, un itinerari més irregular i li falta un sistema soterrat d'evacuació de residus. Altrament, els nous habitatges són *domus* aïllades o diferenciades respecte l'entorn, sense que s'hagi pogut identificar cap retícula urbana integrada per *insulae*. Els escassos indicis obtinguts a la meitat oriental del port són insuficients per definir el model d'ocupació urbana (apartats

279 Sobre els aspectes generals, v. Cepas 1997, Centeno 1997, 1998. Per a la ciutat de Tarragona, v. Alföldy 1991, 1997; Ruiz de Arbulo 1994; Macias 2000b.

280 Per a una anàlisi del cas tarragoní, vegeu Macias 1999, 302-318 i 2000b i per a una síntesi recent sobre les transformacions de les ciutats hispàniques (un fenomen comú a les províncies occidentals), vegeu Gurt 2002.

3.2.6, 3.3.6, 4.1.5 i 4.2.4); tot i això, les dades de la meitat occidental (PERI- 2) així com el context hispànic assenyalen una clara desestructuració urbana protagonitzada per l'abandó dels models reticulars com a sistema d'ordenació viària i residencial.

Els edificis lúdics són objecte d'un procés urbanístic similar. Les termes públiques, abandonades al segle v, foren ocupades per àmbits residencials que se sobreposaven als paviments termals i definien recintes arquitectònics més estrets i organitzats paral·lelepipèdicament en funció dels eixos arquitectònics de les termes. L'Amfiteatre de la ciutat s'abandonà en un moment imprecís de la segona meitat del v o bé durant la primera del vi (Macias 1999, 227-230) i el Circ, segons diversos contextos ceramològics, en la segona meitat del segle v (Macias 1999, 306; Gebellí 1999, 167; Piñol 2000). Un procés similar afectà la plaça de Representació del *Concilium Provinciae Hispaniae Citerioris*.

Pel que fa als edificis d'espectacles, el fet que es deixessin d'utilitzar no reflecteix estrictament que minvessin unes pràctiques socials molt acceptades, sinó la impossibilitat de mantenir en funcionament les grans infraestructures que acollien la representació a gran escala. Recordem l'afecció del bisbe Eusebi als *ludi faunorum* i al Teatre a principis del segle vii. Possiblement es tractava d'una pràctica minoritària testimoniada per l'*Epistolae Wisigothicae* 7, però reflecteix amb claredat la pervivència a Tarracona de determinats costums lúdics durant el període visigòtic (Dupré *et alii* 1988). Una situació semblant es produí a l'àrea portuària de *Tarracona*, on es detecten conjunts termals privats en ús durant l'antiguitat tardana. Malgrat això, la transformació ideològica i els canvis urbans del segle v comportaren l'abandó de les termes públiques del carrer de Sant Miquel, inicialment per la implantació de les cases del suburbi portuari i, finalment, pel sotrac que representà la irrupció del món arabomusulmà.

6. BIBLIOGRAFIA

Abreviatures:

AEA	Archivo Español de Arqueología
BA	Boletín Arqueológico / Butlletí Arqueològic
BSEAA	Boletín del Seminario de Estudios de Arte y Arqueología
CAR	Cuadernos de Arquitectura Romana
CNA	Congreso Nacional de Arqueología
DAC	Documents d'Arqueologia Clàssica
DAF	Documents d'Archéologie Française
EAE	Excavaciones Arqueológicas en España
JRA	Journal of Roman Archaeology
MEFRA	Mélanges de l'École Française de Rome
RAN	Revue Archéologique de Narbonnaise
RAP	Revista d'Arqueologia de Ponent
TA	Tribuna d'Arqueologia

Abad, L. 1982: *La pintura romana en España*, Alacant.

Abascal J. M 1994: *Los nombres personales en las inscripciones latinas de Hispania*, Murcia.

Abascal, J.M., Ramallo, S.F. 1997: *La ciudad de Cartago Nova: la documentación epigráfica*, vol. 3¹, Murcia.

Abásolo et alii 1980. Abásolo, J. A., Acuña, P., Álvarez, J.M., Elorza, J.C., Esteban, A., Fernández-Miranda, M., Martín-Bueno, M.: *Obras públicas en la Hispania Romana*, Madrid.

Adam, J. 1984: *La construction romaine. Matériaux et techniques*, ed. espanyola (Lleó 1996).

Adam, J., Picard, J. 1994: *Le Temple de Portunus au Forum Boarium*, Roma.

Adserias et alii 1995. Adserias, M., Burés, L., Miró, M., Ramón, E.: "Excavacions arqueològiques al carrer Pere Martell de Tarragona. 1000 anys d'evolució urbana (del segle V aC al V dC)", *TA* 1993-1994, Barcelona, 75-86.

Adserias et alii 1997. Adserias, M., Macias, J.M., Menchon, J.J., Puche, J.M.: "La transformació urbana de Tarragona al segle IV. Noves dades arqueològiques", *Hispania i Roma. D'August a Carlemany* (Congrés d'homenatge al Dr. Pere de Palol, Girona 1995), *ANNALS XXXVII*, Girona, 923-938.

Adserias et alii 2000. Adserias, A., Pociña, C.A., Remolà, J.A.: "L'hàbitat suburbà al sector afectat pel PERI-2 (Jaume I, Tabacalera)", *Tàrraco* 99. *Arqueologia d'una capital provincial romana*, DAC 3, Tarragona, 137-154.

Adserias et alii 2002. Adserias, A., Ferrer, C., Garcia, M., Otiña, P.: "Els Balnea tardoantics del sector sud-occidental de Tàrraco", *Empúries* 53, Girona, 56-65.

Aguarod, C. 1991: *Cerámica romana importada de cocina en la Tarraconense*, Saragossa.

Alarcão et alii 1977. Alarcão, J., Etienne, R., Golvin, J.C., Schreyeck, J., Monturet, R.: *Fouilles de Conimbriga I. L'Architecture*, París.

Albiñana, J.F., Bofarull, A. de 1849: *Tarragona Monumental, ó sea,*

descripcion de todas sus antigüedades y monumentos celtas y romanos, Tarragona.

Alemaný et alii 1986. Alemaný, J., Blay, J., Roquer, S.: *El port de Tarragona. Història i actualitat*, Barcelona.

Aleu, M. 1983: *Cloacas de la Tarragona romana*, Diario Español de Tarragona (10/3/83), Tarragona.

. "L'aigua a Tarragona", manuscrit.

. "Las termas romanas de Tarragona", manuscrit.

Alföldy, G. 1973: *Flamines provinciae Hispaniae citerioris*, Anejos del AEA 6, Madrid.

. 1975: *Die römischen Inschriften von Tarraco*, 2 vols, Berlín.

. 1991: *Tarraco*, Forum 8, (reed. de la RE, Suppl. XV, Munich 1978), Tarragona.

. 1997: *Die Bauinschriften des Aquäduktes von Segovia und des Amphitheaters von Tarraco*, Berlín.

. 1998: "La cultura epigráfica de la Hispania Romana: inscripciones, auto-representacions y orden social", *En el año de Trajano. Hispania el legado de Roma*, Saragossa, 289-301.

. 2002: "Desde el nacimiento hasta el apogeo de la cultura epigráfica de Tarraco", *Actas del I Congreso Internacional de Historia Antigua. La Península Ibérica hace 2000 años* (Valladolid 2001), Valladolid, 61-74.

Almagro, M., Jiménez, J.L. 1982: "Metrología y modulación del templo de Juno Gabina", *Itálica. Cuadernos de Trabajos de la Escuela Española de Historia y Arqueología en Roma* 16, Madrid, 59-86.

Álvarez, J.M., Nogales, T. 1997: "Los mosaicos de la villa romana de Panes Perdidos. Solana de los Barros (Badajoz)", *Anas* 7-8, Mérida, 89-106.

Amy et alii 1962. Amy, R., Formigé, J., Hatt, J.J., Picard, Ch., Piganiol, A.: *L'Arc d'Orange*, XVe Supplément à Gallia, París.

Amy, R., Gros, 1979: *La Maison Carrée de Nîmes*, XXXVIIIe Supplément à Gallia, París.

Andreu Pintado, J. 2000: "Evergetismo edilicio sobre termas en Hispania", *Coloquio internacional Termas Romanas* (Gijón 1999), Gijón, 289-294.

. 2001: "Thermae Cassiorum: ocio y evergetismo en la Olisipo tardoantigua", *Ocio y espectáculo en la Antigüedad Tardía, II Encuentro Hispania en la Antigüedad Tardía* (Alcalá de Henares 1997), *Acta Antiqua Complutensia* II, Alcalá de Henares, 239-250.

Angiolillo, S. 1994: "Una rafigurazione di Faro a Porto Conte (Alghero)", *IV Coloquio Internacional sobre Mosaico Antiguo* (Palència i Mérida 1990), Guadalajara, 97-102.

Aquilué X. 1985: "Aportacions al coneixement de la terrassa superior de Tàrraco en l'època alt-imperial", *BA* 4-5, èp. V, Tarragona, 165-186.

. 1989: "Algunas consideraciones sobre el comercio africano. Tres facies características de la cerámica común africana de época alto-imperial", *Empúries* 47, Barcelona, 210-221.

. 1992a: "Comentaris entorn a la presència de les ceràmiques de producció africana de Tàrraco", *Miscel·lània Arqueològica a Josep M. Recasens*, Tarragona, 25-33.

. 1992b: *Relaciones económicas, sociales e ideológicas entre el Norte de África y la Tarraconense en época romana. Las cerámicas de pro-*

- ducció africana procedentes de la Colonia Iulia Urbs Triumphalis Tarraco, Tesis microfitxades 1275, Universitat de Barcelona, Barcelona.
- . 1995: "La cerámica común africana", *Ceràmica comuna romana d'època Alto-Imperial a la Península Ibèrica. Estat de la qüestió*, Monografies Empuritanes VIII, Empúries, Girona, 61-72.
- Aquilué, X., Dupré, X. 1986: *Reflexions entorn de Tarraco en època tardo-republicana*, Forum 1, Tarragona.
- Aquilué et alii 1991. Aquilué, X., Dupré, X., Massó, Ruiz De Arbulo, J.: "La Cronologia de les muralles de Tàrraco", *RAP* 1, Lleida, 271-304.
- Aquilué et alii 1999². Aquilué, X., Dupré, X., Massó, Ruiz De Arbulo, J.: *Tarraco*, Guies del Museu d'Arqueologia de Catalunya, Tarragona.
- Aranegui, C. (coord.) 1991: *Saguntum y el mar*, Sagunt.
- Arce, J. 2002: "Las ciudades", Teja, R. (ed.), *La Hispania del siglo IV. Administración, economía, sociedad, cristianización*, Bari, 41-58.
- Arce et alii 1997. Arce, J., Ensoli, S., La Rocca, E. (eds.): *Hispania Romana. Desde tierra de Conquista a Provincia del Imperio*, Madrid.
- Aresté, J. 1982: *El crecimiento de Tarragona en el siglo XIX. De la nueva población del puerto al plan de ensanche*, Escaire 4, Tarragona.
- Ariño et alii 1991. Ariño, E., Guiral, C., Lanzarote, M.P., Sopena, G.: "Capiteles romanos de la comarca de las Cinco Villas (Zaragoza)", *Saguntum* 24, València, 97-115.
- Arribas, R. 1999: "Hypocausta en la Lusitania romana. El hypocausto de la Villa de "El Saucedo" (Talavera la Nueva, Toledo)", *XXIV CNA* (Cartagena 1997), vol. 4, Murcia, 383-394.
- Arroyo, R. 1980: "Imitaciones de la moneda romana del siglo IV en la circulación monetaria", *Numisma* 165-167, Barcelona, 87-102.
- . 1981: "Consideraciones sobre algunas monedas romanas inéditas del siglo IV dC", *Saguntum* 19, València, 225-254.
- Atlante 1981: DA, *Atlante delle forme ceramiche, I: Ceramica fine romana nel Bacino Mediterraneo (Medio e Tardo Impero)*, Roma.
- Avellá, L. C. 1991: *El anfiteatro de Tarraco. Estudio de los hallazgos numismáticos*, Tarragona.
- Baena, L. 1989: "La colección de antigüedades romanas de la finca de San José (Málaga)", *Mainake* X, Màlaga, 137-150.
- Bairrão, J. M. 1951: "Materiales Arqueológicos de Conimbriga. El mosaico del laberinto", *AEA* 24, Madrid, 47-52.
- . 1992: *Conimbriga. Casa dos Repuxos*, Corpus dos Mosaicos Romanos de Portugal I, Conímbriga.
- Balil, A. 1962: "Mosaicos ornamentales romanos de Barcelona", *AEA* 35, Madrid, 36-69.
- Barral, X., Navarro, R. 1975: "Un motivo de orla itálico. Las representaciones de murallas en los mosaicos romanos de Hispania", *BSEAA* XL-XLI, Valladolid, 503-522.
- Barral, X. 1978: *Les mosaïques romaines et médiévales de la Regio Laietana*, Barcelona.
- . 1980: "Repertori gràfic en català de la decoració geomètrica dels mosaics antics", *Fonaments* 2, Barcelona, 131-234.
- Barrera, J. L. 1984: *Los capiteles romanos de Mérida*, Monografías Emeritenses 2, Mérida.
- . 2000: *La decoración arquitectónica de los Foros de Augusta Emerita*, Mérida.
- . 2002: "La decoración arquitectónica romana de Regina. Problemas de estilo y de cronología", *Romula* I, Sevilla, 57-74.
- Bayés, F. 2001: *Visita virtual a Torre Llauder*, [http://www.viaavgvista.anonai.com].
- Becatti, G. 1961: *Scavi di Ostia IV. Mosaici e pavimenti marmorei*, Roma.
- Becatti, G. 1963: *La mosaïque gréco-romaine*, I, París, 15-28.
- Belloni, G.G. 1951: "Per lo studio sistematico del materiale architettonico romano: nell'Italia Superiore. Capitelli di Como", *Rivista Archeologica dell'Antica Provincia e Diocesi di Como*, fasc. 131-132 (anno 1950-1951), Como, 9-21.
- Bemont C., Jacob J-P. 1986 : *La terre sigillée gallo-romaine*, DAF 6, París.
- Benages, J. 1994: *Les monedes de Tarragona*, Tarragona.
- Berges, M. 1970a: "Informe sobre Els Munts", *BA* LXIX-LXX, Tarragona, 140-152.
- . 1970b: "Las Ruinas de Els Munts (Altafulla, Tarragona)", *Información Arqueológica* 3 (septiembre-diciembre 1970), Barcelona, 81-87.
- Berges, M., Navarro, R. 1974: "Un mosaico con tema de muralla en Tarragona", *Pyrenae* 10, Barcelona, 165-172.
- Bessac, J. C. 1999: "Légionnaire ou carrier? le personnage sculpté du Pont du Gard", *RAN* 32, Montpellier, 245-254.
- Blake, M. E. 1930: "The Pavements of the Roman Buildings of the Republic and Early Empire", *Memoirs of the American Academy in Rome* VIII, Roma, 7-159.
- Blázquez, J. M. 1981: *Mosaicos romanos de Córdoba, Jaén y Málaga*, Corpus de mosaicos III, Madrid.
- . 1982: *Mosaicos romanos de la Real Academia de la historia, Ciudad Real, Toledo, Madrid y Cuenca*, Corpus de mosaicos V, Madrid.
- . 1993: *Mosaicos Romanos de España*, Madrid.
- Blázquez, J. M., Mezquíriz, M. A. 1985: *Mosaicos romanos de Navarra*, Corpus de mosaicos VII, Madrid.
- Blázquez et alii 1986: "La mitología en los mosaicos hispanoromanos", *AEA* 59, 101-162.
- Blázquez et alii 1989. Blázquez, J. M., López, G., Neira, M.L., San Nicolás, M.: *Mosaicos ornamentales de Lérida y Albacete*, Corpus de mosaicos VIII, Madrid.
- Blázquez et alii 1993. Blázquez, J. M., Martínez-Pinna, J., Montero, S.: *Historia de las Religiones Antiguas. Oriente, Grecia y Roma*, Madrid.
- Bonet Donato, M. 1996: *Aproximació a la societat i economia de Tarragona a la plena Edat Mitjana*, Tarragona.
- Bonet Correa, A. 1991: *Cartografía militar de plazas fuertes y ciudades españolas siglos XVII-XIX (Planos del Archivo Militar Francés)*, Madrid.
- Bost et alii 1979. Bost, M., Campo, M., Gurt, J.M.: "La circulación monetaria en Hispania durante el período romano-imperial:

problemática y conclusiones generales”, *I Symposium Numismático de Barcelona*, vol. II, Barcelona, 174-202.

Bouet, A. 2000: “Les modèles thermaux et leur diffusion en Gaule”, *Coloquio internacional Termas Romanas* (Gijón 1999), Gijón, 35-46.

Brenot, C., Scheers, S. 1996: *Catalogue des monnaies massaliètes et celtiques du musée des beaux-arts de Lyon*, Lió.

Brödner, E. 1992: *Die Römischen thermen und das antike badewesen*, Darmstadt.

Broise, H. 1991: “Vitrages et volets des fenestres thermales a l’époque imperiale”, *Les thermes romaines* (Roma 1988), coll. Ecole Française de Rome 142, Roma, 61-78.

Burch et alii 2000. Burch, J., Nolla, J.M., Palahí, Ll., Sagrera, J., Sureda, M., Vivó, D.: “La fundació de Gerunda. Dades noves sobre un procés complex de reorganització d’un territori”, *Empúries* 52, Girona, 11-28.

Burés et alii 1998. Burés, L., García, M., Macias, J.M. 1998: “Un aqüeducte soterrani a Tarragona”, *Empúries* 51, Girona, 183-196.

Burriel, J., Ribera, A., Serrano, Mª L. 2003: “Un área portuaria romana al norte de Valentia”, Pascual, G., Pérez Ballester, J. (eds), *Puertos fluviales antiguos: ciudad, desarrollo e infraestructuras* (València 2001), València, 127-141.

Candilio, D. 1993: “La decorazione architettonica della Natatio delle Terme di Diocleziano”, *Bollettino di Archeologia* 23-24, Roma, 29-63.

Canto, A. M. 2000: “La Porta Romana y los lares de Caesaraugusta”, *Caesaraugusta* 74 (1998), Saragossa, 167-190.

Carreté, J.M. 1989: “Les monedes”, *Un abocador del segle V dC. en el Fòrum Provincial de Tàrraco*, Memòries d’Excavació 2, Tarragona, 377-384.

. 1994: “La circulació a Tàrraco del 346 al 400”, *III Reunió d’Arqueologia Cristiana Hispànica* (Maó 1988), Barcelona, 235-242.

Carson et alii 1972^{reed}. Carson, R.G.A., Mattingly, H., Sydenham, E.A.: *The Roman Imperial Coinage*, vol. VIII-IX, Londres.

Castanyer, P., Tremoleda, J. 1999: *La vil·la romana de Vilauba. Un exemple de l’ocupació i explotació romana del territori a la comarca del Pla de l’Estany*, Girona.

Castanyer et alii 1990. Castanyer, P., Tremoleda, J., Roure, A.: “Un conjunt ceràmic de finals del segle III d.C. a Vilauba (Camós, Pla de l’Estany)”, *Cypsela* VIII, Girona, 157-191.

Castanyer et alii 1993. Castanyer, P., Sanmartí, E., Santos, M., Tremoleda, J., Benet, C., Carreté, J.M., Fàbrega, X., Remolà, J.A., Rocas, X.: “L’excavació del Kardo B. Noves aportacions sobre l’abandonament de la ciutat romana d’Empúries”, *Cypsela* X, Girona, 159-194.

Cavaillès-Llopis, M.-T., Vallauri, L. 1994: “Les Céramiques fines importées”, *L’Oppidum de Saint-Blaise du Vè au VIIe s. (Bouches-du-Rhône)*, DAF 45, París, 86-115.

Cerdà et alii 1998. Cerdà, J.A., García, J., Martí, C., Pujol, J., Pera, J., Revilla, V. 1998: *El Cardo Maximus del la ciutat romana d’Iluro (Hispania Tarraconensis)*, Laetania 10, 3 vol., Mataró.

Chevalier, R. 2000: *Topographie archéologique et historique, Lecture du temps dans l’espace*, París.

Chiner, 1990: *La decoración arquitectónica en Saguntum*, València.

CODEX 1994: “Memòria dels treballs realitzats en el carrer Apodaca de Tarragona (Tarragonès)”, Memòria dipositada al Servei d’Arqueologia de la Generalitat de Catalunya (SAGC).

. 1995: “Memòria dels treballs arqueològics realitzats en el carrer Apodaca 7 (Tarragona). 1994”, Memòria dipositada al SAGC.

. 1996: “Memòria dels treballs arqueològics realitzats en el carrer Sant Miquel núm. 5 (Tarragona)”, Memòria dipositada al SAGC.

. 2003: “Memòria dels treballs arqueològics realitzats en el carrer d’Apodaca (Tarragona)”, Memòria dipositada al SAGC.

Comas et alii 2000. Comas, M., Padrós, P., Gurri, J., Gurri, E., Grasses, Q.: “Las termas romanas de Baetulo (Badalona): un ejemplo de aplicación de las últimas tecnologías en imagen virtual”, *Coloquio internacional Termas Romanas* (Gijón 1999), Gijón, 429-435.

Conti, G. 1981: “Marmi antichi di Genova: la decorazione architettonica”, *Rivista di Archeologia*, anno IV (1980), Roma, 31-45.

Cordano, F. 1980: “Il labirinto come simbolo grafico della città”, *MEFRA* 92, 1980-1, Roma, 7-15.

Cortés, R. 1993: “El subministrament d’aigua a Tàrraco”, *Utilització de l’aigua a les ciutats romanes*, DAC 0, Tarragona, 187-211.

Cortés, R., Gabriel, R. 1985: *Tàrraco: recull de dades arqueològiques*, Barcelona.

Corzo, R. 1993: “El teatro de Itálica”, *Teatros romanos de Hispania*, CAR 2, Múrcia, 157-171.

Cosimo, F. 1993: *Terme Romane e Vita quotidiana*, Mòdena.

COTA 64 1998: Memòria de la intervenció arqueològica al carrer Castaños 1-Zamenhoff (la Farinera). Tarragona, Tarragonès, memòria dipositada al Servei d’Arqueologia de la Generalitat de Catalunya.

Cunliffe, B. 1971: *Roman Bath discovered*, Londres.

Dareggi, G. 1992: “I mosaici con raffigurazione del labirinto: una variazione sul tema del “centro””, *MEFRA* 104, 1992-1, Roma, 281-292.

DA 1990: *Conspectus Formarum Terrae Sigillatae Italico Modo Confectae*, Bonn.

DA 1998: *El món de l’aigua. Història de l’abastament d’aigua a Tarragona*, Tarragona.

DA 1999: *The roman Baths. Bath*, [http://www.romanbaths.co.uk].

DA 2001: *La vil·la romana de la Llosa. 10 anys d’investigació arqueològica*, Tarragona.

Dasca, A. 1993: “Carrer dels Caputxins, 16 (teatre romà)”, *Anuari d’intervencions arqueològiques a Catalunya. Època romana-Antiguitat tardana. Campanyes 1982-1989*, Barcelona, 247.

Daszewski, W. A. 1977: *Nea Paphos II. La mosaïque de Thésée*, Varsòvia.

Degbomont, J.M. 1984: *Le chauffage par hypocaust dans l’habitat privé*, Lieja.

Delaine, J. 1997: *The Baths of Caracalla: A study in the design, construction, and economics of large-scale building projects in*

imperial Rome, JRA Supp. Series 25, Portsmouth.

DeLaine, J. 1999a: "Bathing and society", *Roman baths and bathing* (Bath 1992), part 1, JRA Supp. Series 37, Portsmouth, 7-16.

. 1999b: "Benefactions and urban renewal: bath buildings in Roman Italy", *Roman baths and bathing* (Bath 1992), part 1, JRA Supp. Series 37, Portsmouth, 67-74.

Depeyrot, G. 1982: *Le numeraire gaulois du IV siècle*, Bar Inter. Series 127, Oxford.

Díaz Martos, A. 1985: *Capiteles corintios romanos de Hispania*, Madrid.

Díaz, M., Macias, J. M. 2002: "L'aigua a Tàrraco: El cas de les termes públiques del carrer de Sant Miquel", *Empúries* 53, Girona, 48-51.

Díaz, M., Puche, J.M. 2002: "El gran col·lector tardorepublicà del carrer Apodaca núm. 7, Tarragona", *Empúries* 53, Girona, 52-55.

. 2003: "El proceso de urbanización de la Tarraco republicana: los niveles constructivos del colector principal de la ciudad", *RAP* 11-12, Lleida, 291-319.

Díaz et alii 2000a. Díaz, M., García, M., Macias, J.M.: "Les termes publiques de Tarragona: excavacions en el c/ Sant Miquel, núm. 33. Estudi preliminar", *Tàrraco* 99. *Arqueologia d'una capital provincial romana*, DAC 3, Tarragona, 111-133.

. 2000b. Díaz, M., García, M., Macias, J.M.: "Las termas públicas de Tarraco: estudio preliminar", *Coloquio internacional Termas Romanas* (Gijón 1999), Gijón, 163-170.

Diez de Velasco, F. 1998: *Termalismo y religión. La sacralización del agua termal en la Península Ibérica y el norte de África en el mundo antiguo*, ILU 1. Revista de ciencias de las religiones, Madrid.

Drerup, H. 1972-1974: "Zwei Kapitelle aus Italica", *AEA* 45-47, Madrid, 91-102.

Dupré, X. 1987: "Els capitells corintis de l'Arc de Berà (Roda de Berà, Tarragonès)", *Empúries* 45-46, Barcelona, 308-315.

Durán, M. 1993: *Iconografía de los mosaicos romanos en la Hispania alto-imperial*, Barcelona.

Escoda Múrria, C. 2002: *El port de Tarragona*, Tarragona.

Escrivà, V. 1989: *La ceràmica romana de Valentia: la terra sigillata hispànica*, València.

Fagan, G.G. 2000: "Hygienic conditions in Roman public baths", *Cura Aquorum in Sicilia. Proceedings on the Tenth International Congress on the History of Water Management and Hydraulic Engineering in the Mediterranean Region* (Syracuse 1998), Leiden, 281-287.

Fagan, G.G. 2002: *Bathing in Public in the Roman World*, Ann Arbor.

Ferchiou, N. 1983: "Un atelier itinérant de marbriers le long des côtes de Proconsulaire", *Antiquités Africaines* 19, Paris, 75-84.

Fernandes, L. 1998: "Capitéis romanos do Museu Nacional de Arqueologia", *O Arqueólogo Português* 16, série IV, Lisboa, 223-284.

Fernández, C., García, V. 1999: "Las termas romanas del noroeste y de la Meseta Norte de Hispania. Los modelos arquitectónicos", *AEA* 72, Madrid, 141-166.

Fernández Ochoa, C., García Entero, V. (ed.) 2000: *Termas romanas en el occidente del Imperio, II coloquio Internacional de Arqueología en Gijón* (1999), Serie Patrimonio 5, Gijón.

Fernández Ochoa, C., Zarzalejos, M. 2001: Las termas públicas de las ciudades hispanas en el Bajo Imperio, *Ocio y espectáculo en la Antigüedad Tardía, II encuentro Hispania en la Antigüedad Tardía* (Alcalá de Henares 1997), Acta Antiqua Complutensia II, Alcalá de Henares, 19-35.

Fernández et alii 2000. Fernández, C., Morillo, A., Zarzalejos, M.: "Grandes conjuntos termales públicos en Hispania", *Coloquio internacional Termas Romanas* (Gijón 1999), Gijón, 59-72.

Fernández, C., Jiménez, A. 1998: *Excavaciones en Gijón*, [http://www.ffil.uam.es/gijon/Termas.html] .

Finestres, J. 1762: *Sylloge inscriptionum romanarum, quae in principatu Catalanniae vel exstant vel aliquando exstiterunt*, Cervera.

Fiz, I. 2003: "Usos de un SIG, Sistema de Información Geográfico, en la construcción de una Planimetría Arqueológica para Tarragona (I)", *RAP* 11-12, Lleida, 111-121.

Fuentes A. 2000: Las termas en la Antigüedad Tardía: reconversión, amortización, desaparición. El caso hispano", *Coloquio internacional Termas Romanas* (Gijón 1999), Gijón, 135-145.

Fulford, M.G. 1984: "The coarse (Kitchen and domestic) and painted wares", *Excavations at Carthage: the British Mission*, vol. I,2., Sheffield, 155-231.

Gabriel, R. 2003: "Aproximació a la topografia antiga de Tarragona", *BA* 23, èp. V, Tarragona, 281-346.

Gabriel, R., Hernández, E. 1989: "Un planol de Tarragona de 1643", *BA* 8-9, èp. V, Tarragona, 245-254.

Galve, M. 1983: "El amuleto fálico con cabeza de toro de Varea (Rioja)", *Caesaraugusta* 57-58, Saragossa, 111-133.

García Entero, V. 2001: *Los balnea de las villae hispanoromanas. Provincia Tarraconense*, Madrid.

García Entero, V., Arribas, R. 2000: "Los balnea de las villae y su proceso de monumentalización", *Coloquio internacional Termas Romanas* (Gijón 1999), Gijón, 83-96.

García, A. 1974: "El Tetrápylon de Capera (Càparra, Cáceres)", *AEA* 45-47, Madrid, 45-90.

García, M., Macias, J. M. 2002: "Les aigües subterrànies: natura i home", *Empúries* 53, Girona, 38-40.

García et alii 1997. García, M., Pociña, C.A., Remolà, J.A.: "Un context ceràmic d'inicis del segle II d.C. a Tàrraco (*Hispania Tarraconensis*)", *Pyrenae* 28, Barcelona, 179-209.

Gassend et alii 1996. Gassend, J.-M., Escalon, G., Soyris, : "Un temple du début de l'Empire à Murviel-lès-Montpellier: Hypothèse de Restitution", *RAN* 27-28, Paris, 57-120.

Gebellí, P. 1999: "Noves aportacions al coneixement històric de la part alta de Tarragona: La intervenció arqueològica a la Plaça de la Font de Tarragona", *BA* 19-20, èp. V, Tarragona, 153-195.

. 2001: "Noves dades per a la datació del teatre romà de Tàrraco. La intervenció al carrer Caputxins núm. 5", *BA* 21-22, èp. V, Tarragona, 127-153.

Gibert, A.M. 1916: *Temples pagans de la Tarragona romana*, Tarragona.

- Gimeno, J. 1991: *Estudios de arquitectura y urbanismo en las ciudades romanas del Nordeste de Hispania*, Madrid.
- . 1992: "Un conjunto de capiteles de origen asiático en Tarraco y Barcino. Reflexiones sobre la importación de elementos orientales en la arquitectura del nordeste de Hispania a partir del siglo II d. C.", *AEA* 65, Madrid, 75- 103.
- Giuliani, C.F. 1998: *L'edilizia nell'antichità*, Roma.
- Gómez Pallarès, J. 1997: *Edición y comentario de las inscripciones sobre mosaico antiguo de Hispania. Inscripciones no cristianas*, Studia Archaeologica 87, Roma.
- . 2002a: *Epigrafía cristiana sobre mosaico de Hispania*, Opuscula Epigraphica 9, Roma.
- . 2002b: *Poesia Epigràfica Llatina dels Països Catalans*, Barcelona.
- González Villaescusa, R. 1990: *El vertedero de la Avenida de España, 3 y el siglo III D. de C. en Ebusus*, Eivissa.
- González, J. R., Rafel, N. 1993: "Torre Andreu, Lleida", *Anuari d'intervencions arqueològiques a Catalunya. Època romana. Antiguitat tardana. Campanyes 1982-1983*, Barcelona, 206.
- Goudineau, Ch. 1979: *Les fouilles de la Maison au Dauphin. Recherches sur la romanisation de Vaison-la-Romaine*, XXXVII Supplément à Gallia, París.
- Gozalbes Cravioto 1997: "Los baños y la curación de Octavio Augusto en Tarraco", *Termalismo antiguo. I Congreso Peninsular* (La Rioja 1996), Madrid, 241-246.
- Gros, P. 1979: "Pour une chronologie des arcs de triomphe de Gaule Narbonnaise", *Gallia* 37, París, 55-83.
- . 1987: *Architettura e società nell'Italia Romana*, Roma.
- . 1996: *L'architecture romaine: du début du IIIe siècle av. J.-C. à la fin du Haut-Empire. 1. Les monuments publics*, París.
- . 2001: *L'architecture romaine: du début du IIIe siècle av. J.-C. à la fin du Haut-Empire. 2. Maisons, palais, villas et tombeaux*, París.
- Guardia Pons, M. 1992: *Los mosaicos de la antigüedad tardía en Hispania. Estudios de iconografía*, Barcelona.
- Güell, M., Sánchez Real, J. 1995: "Para una revisión del material del corte Sánchez Real de la muralla de Tarragona", *Quaderns d'Història Tarraconense* XIII, Tarragona, 77-94.
- Guichard, P. 1994: "Les effets des mesures flaviennes sur la hiérarchie existant entre les cités de la Péninsule ibérique", *Ciudad y comunidad cívica en Hispania. Siglos II i III d.C.*, Col. de la Casa de Velázquez 40, Madrid, 67-84.
- Guiral, C. 2000: "Decoración pictórica de los edificios termales", *Coloquio internacional Termas Romanas* (Gijón 1999), Gijón, 115-121.
- Gurt, J.M. 2002: "Transformaciones en el tejido de las ciudades hispanas durante la Antigüedad Tardía: dinámicas urbanas", *Zephyrus* 53-54, Salamanca, 443-471.
- Gutiérrez, M. A., 1982a: "Cinco capiteles romanos del Museo Numantino de Soria", *Celtiberia* 62, Soria, 301-308.
- . 1982b: "Sobre la sistematización del capitel corintio en la Península Ibérica", *BSEAA* XLIII, Valladolid, 25-44.
- . 1986: *Capiteles de Barcino en los Museos de Barcelona*, Bellaterra.
- . 1988: "Bases para un estudio del capitel jónico en la Península Ibérica", *BSEAA* LVI, Valladolid, 65-113.
- . 1992a: *Capiteles romanos de la Península Ibérica*, Valladolid.
- . 1992b: "El templo romano de Barcino. Análisis de la decoración arquitectónica", *Templos romanos de Hispania*, CAR 1, Murcia, 95-105.
- Hayes, J.W. 1972: *Late Roman Pottery. A catalogue of Roman Fine Wares*, Londres.
- . 1980: *A Supplement to Late Roman Pottery*, Londres.
- Heimber et alii 1998. Heimber, U., Rieche, A., Grote, U.: *Colonia Ulpia Traiana. Die römische Stadt*, Rheinland-Verlag GmbH, Köln.
- Heinz, W. 1983: *Römische Thermen: Badewesen und Badeluxus im römischen Reich*, Munich.
- Hernández Sanahuja, B. 1859: *Historia del Puerto de Tarragona*, Tarragona (reed. 2001).
- . 1877: "Recuerdos monumentales de Tarragona", manuscrit.
- . 1884: "Excavaciones en las ruinas del Gymnasio y de las Termas romanos en Tarragona, Tarragona", manuscrit.
- Hernández Sanahuja, B., del Arco, A. 1894: *Catálogo del Museo Arqueológico de Tarragona*, Tarragona.
- Hernández Sanahuja, B., Morera, E. 1892: *Historia de Tarragona desde los más remotos tiempos hasta la época de la restauración cristiana (...)*, Editada, anotada i continuada per E. Morera, Tarragona.
- Hernández Sanahuja, B., Torres i Sedó, J.M. de 1867: *El Indicador Arqueológico de Tarragona*, Tarragona (reed. 1982).
- Hernández et alii 1993. Hernández, E., López, M., Pascual, I., Aranegui, C.: "El teatro romano de Sagunto", *Teatros romanos de Hispania*, CAR 2, Murcia, 25-42.
- Hernández, E., López, J. 2001: "Les fotografies de l'Arxiu Valentines a la R. S. A. T.", *BA* 21-22, èp. V, Tarragona, 19-63.
- Hernández, J. A., Núñez, J. 1997: "Un nuevo capitel corintio procedente de Caesaraugusta", *Zephyrus* L, Salamanca, 289-303.
- Hidalgo, R. 1996: *Espacio público y espacio privado en el conjunto palatino de Cercadilla (Córdoba): el aula central y las termas*, Córdoba.
- Illenser, Ch. 1997: *The baths of Caracalla*, [http://people.free-net.de/cillenseer/thermae_e.html].
- Járrega, R. 1993: "El mosaico policromo con decoración geométrica de círculos intersecantes de la villa romana de Barrugat (Bitem, Tarragona)", *AEA* 66, Madrid, 275- 284.
- Jiménez, A. 1975: "De Vitrubio a Vignola, Autoridad de la tradición", *Habis* 6, Sevilla, 253-280.
- Jiménez, J. L. 1990: "Arquitectura religiosa romana en Corduba-Colonia Patricia: panorama y perspectivas", *Anas* 2/3, Mérida, 77-86.
- . 1992: "El templo romano de la calle Claudio Marcelo en Córdoba", *Templos romanos de Hispania*, CAR 1, Murcia, 119-132.
- Jouffroy, H. 1986: *La construction publique en Italie et dans l'Afrique romaine*, Strasbourg.
- Kagan, K.L. (dtor.) 1986: *Ciudades del siglo de oro: las vistas españolas de Anton Van den Wyngaerde*, Madrid.
- Keay, S.J. 1984: *Late Roman amphorae in the Western Mediterranean. A typology and economic study: the Catalan evidence*, BAR Int. Ser. 196, Oxford.

Knell, R. 2000: *Athen im 4. Jahrhundert v. Chr.- Eine Stadt verändert ihr Gesicht*, Darmstadt.

Koppel, E.M. 1985: *Die römischen Skulpturen von Tarraco*, Berlín.

Koppel, E.M., Rodà, I. 1996: "Escultura decorativa de la zona nororiental del *Conventus Tarraconensis*", *Actas II Reunión sobre escultura romana en Hispania* (Tarragona 1995), Tarragona, 135-181.

Kosian, M.C. 2003: *The roman baths of Valesio*, [<http://www.xs4all.nl/~mkosian/valesio.html>].

Kretzschmer, F. 1983: *BildDokumente römischer Technik*, Düsseldorf.

Lafuente, A., Ruiz de Arbulo, J. 1996: "Arqueología urbana y Registro Arqueológico en Lleida. La colaboración entre instituciones como apuesta de futuro", *Revista de Arqueología* 171, Madrid, 6-11.

Láiz, M^a. D., Ruiz, E. 1990: "Mosaico del tipo *opus sectile* en Cartagena", *XIX CNA*, Saragossa (Castellò 1987), 857-867.

Lancha, J. 1984: "Les mosaïstes dans la vie économique de la Péninsule Ibérique du Ier au IVe s.: état de la question et quelques hypothèses", *Mélanges de la Casa de Velázquez* XX, 44-61.

Lazzarini, L. 2002: "La determinazione della provenienza delle pietre decorative usate dai romani", M. de Nuccio, L. Ungaro (a cura di), *I marmi colorati della Roma imperiale*, Venècia, 223-266.

León, P. 1998: *Traianeum de Italica*, Sevilla.

LIMC: *Lexikon Iconographicum Mythologiae Classicae*, Bändem I-VIII, Zürich 1981-1997.

Ling, R. 1990: "Street Plaques at Pompeii", *Architecture and Architectural Sculpture in the Roman Empire*, Oxford, 51-66.

Lombardi, L., Corazza, A. 1996: *Le Terme di Caracalla*, Roma.

López Bonillo, D., Rovira i Gómez, S.-J. 1986: *El port de Tarragona*, Tarragona.

López Monteagudo, G. 1997: "Termas y tecnología de las aguas. Testimonios musivos", *Termalismo antiguo. I Congreso Peninsular* (La Rioja 1996), Madrid, 453-466.

López Mullor, A. 1989: *Las Cerámicas romanas de paredes finas en Catalunya*, Quaderns Científics i Tècnics de la Diputació de Barcelona 2, Barcelona.

López Pardo, F. 1981: "Siri, granaria y horrea en Hispania Citerior", *AEA* 54, Madrid, 245-254.

López Piñol, M. 1989: "La cerámica de producción africana del nivel de abandono del Grau Vell en Sagunto", *Homenaje a A. Chabret. 1888-1988*, València, 221-251.

López Vilar, J. 1993: "Unes termes urbanes a Tàrraco", *Utilització de l'aigua a les ciutats romanes*, DAC 0, Tarragona, 124-126.

López, J., Piñol, Ll. 2001: "Complejos termales en las villae tardorromanas del Camp de Tarragona (*Ager Tarraconensis*)", *Arqueología y Territorio Medieval* 8, Jaén, 77-95.

Loza Azuaga, M.L. 1992: *La decoración escultórica de fuentes en Hispania*, Tesis doctoral, Universidad de Málaga.

. 1993a: "Estatuas-fuentes romanas de Colonia Patricia Corduba", *Anales de Arqueología Cordobesa* 4, 141-158.

. 1993b: "La escultura de fuentes en Hispania: ejemplos de la Baetica", *Actas de la I Reunión sobre Escultura Romana en Hispania*, Mèrida, 97-110.

Macias, J.M. 1999: *La ceràmica comuna tardoantiga a Tàrraco. Anàlisi tipològica i històrica (segles V-VII)*, TULCIS. Monografies Tarraconenses 1, Tarragona.

. 2000a: "L'urbanisme de Tàrraco a partir de les excavacions de l'entorn del Fòrum de la ciutat", *Tàrraco 99. Arqueologia d'una capital provincial romana*, DAC 3, Tarragona, 83-106.

. 2000b: "Tàrraco en la Antigüedad Tardía: un proceso simultáneo de transformación urbana e ideológica", A. Ribera (ed.), *Los orígenes del Cristianismo en Valencia y su entorno*, València, 259-271.

. 2000c: "La vil·la romana de Cal·lípolis (Vila-seca, Tarragonès)", *Tàrraco 99. Arqueologia d'una capital provincial romana*, DAC 3, Tarragona, 207-222.

Macias, J.M., Menchón, J.J. 2002: "Excavacions al camí de la platja dels Cossis. Noves aportacions a la problemàtica funerària del sector nord oriental de Tàrraco", *TA 1998-1999*, Barcelona, 237-258.

Macias, J.M., Puche, J.M. 1997: "Noves excavacions a la part baixa de Tarragona. Dades per a l'evolució urbanística de la ciutat romana", *TA 1995-1996*, Barcelona, 149-163.

Macias, J.M., Remolà, J.A. 2000: "Tàrraco visigoda: caracterización del material cerámico del siglo VII", *V Reunión d'Arqueologia Cristiana Hispánica* (Cartagena 1998), Barcelona, 485-498.

Macias et alii 1997. Macias, J.M., Menchon, J.J., Puche, J.M., Remolà, J.A.: "Nous contextos ceràmics del segle IV i inicis del V en la província de Tarragona", *Arqueomediterrània 2, Taula rodona Contextos ceràmics d'època romana tardana i de l'alta edat mitjana (segles IV-X)*, (Badalona 1996), Barcelona, 153-178.

Mackensen, M. 1993: *Die Spätantiken Sigillata-und Lampentöpfereien von El Mahrine (Nordtunisien). Studien zur Nordafrikanischen Feinkeramik des 4. bis 7. Jahrhunderts*, Münchner Beiträge zur Vor und Frühgeschichte, Band 50, München.

Madrid, M. J. 1999: "El conjunto arqueológico de la Plaza de los Tres Reyes (Cartagena 1997): elementos arquitectónicos", *XXV CNA*, vol. 4, Murcia, 89-95.

Malissard, A. 2001: *Los romanos y el agua. La cultura del agua en la Roma antigua*, Barcelona.

Manderscheid, H. (1981): *Die Skulpturenausstattung der kaiserzeitlichen Thermenanlagen*, Berlín.

Mañanes, T. 1983: "Bronces romanos en la provincia de León", *Homenaje al Prof. Martín Almagro Basch*, vol. III, Madrid, 399-410.

. 1992: *La villa romana de Almenara-Puras*, Valladolid.

Mar, R. 1994: "Las termas romanas y su inserción urbana en el occidente romano", *La ciutat en el món romà, Actes del XIVè CIAC de Tarragona*, vol. 1, Tarragona, 285-290.

. 2000: "Las Termas Imperiales", *Coloquio internacional Termas Romanas* (Gijón 1999), Gijón, 15-21.

. 2002: "Ostia, una ciudad modelada por el comercio", *MEFRA* 114-1, Roma, 111-180.

Mar, R., Roca, M. 1998: "Pollentia y Tàrraco". Dos etapas en la formación de los foros de la Hispania Romana", *Empúries* 51, Girona, 105-124.

Mar, R., Ruiz de Arbulo, J. 1993: *Ampurias romana. Historia, Arquitectura y Arqueología*, Sabadell.

- Mar et alii 1993a. Mar, R., López, J., Piñol, Ll. (eds.): *Utilització de l'aigua a les ciutats romanes*. DAC 0, Tarragona.
- . 1993b. Mar, R., Roca, M., Ruiz de Arbulo, J.: "El teatro romano de Tarragona. Un problema pendiente", *Teatros romanos de Hispania*, CAR 2, Murcia, 11-23.
- Marcet, R., Sanmartí, E. 1989: *Empúries*, Barcelona.
- Marec, E. 1962: "Le thème du Labyrinthe et du Minotaure dans la mosaïque romaine", *Hommages à Albert Grenier*, Brusel·les, 1094-1112.
- Marín Díaz, Mª A. 1988: *Emigración, colonización y municipalización en la Hispania Republicana*, Monografías Universidad de Granada, Granada.
- Marín, C. 1995: "La cerámica de cocina africana: consideraciones en torno a la evidencia valenciana", *Ceràmica comuna romana d'època Alto-Imperial a la Península Ibèrica. Estat de la qüestió*, Monografies Emporitanes VIII, Empúries, Girona, 155-165.
- Marot, T. 1990: "Models de circulació monetaria a Barcino durant la baixa romanitat", *8è Col·loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà*, Puigcerdà, 221-226.
- . 2000: "Consideraciones sobre las monedas tardorromanas de imitación en Hispania", *XIIth International Numismatic Congress* (Berlín 1997), Berlín, 799-804.
- . 2001: "La Península Ibérica en los siglos V-VI: consideraciones sobre provisión, circulación y usos monetarios", *Pyrenae* 31-32, Barcelona, 133-160.
- Márquez, C. 1988-1989: "El desarrollo del capitel corintio-asiático en Córdoba", *Ifigea* V-VI, Córdoba, 117-128.
- . 1993: *Capiteles romanos de Corduba Colonia Patricia*, Córdoba.
- . 1998a: *La decoración arquitectónica de Colonia Patricia. Una aproximación a la arquitectura y al urbanismo de la Córdoba romana*, Córdoba.
- . 1998b: "Modelos romanos en la arquitectura monumental de Colonia Patricia Corduba", *AEA* 71, Madrid, 113-137.
- Marta, R. 1990: *Architettura Romana. Tecniche costruttive e forme architettoniche del mondo romano*, Roma.
- Martí Estrada, G. 2000: "C/ Caputxins 5", *Intervencions arqueològiques a Tarragona i entorn (1993-1999)*, Tarragona, 151-153.
- Massó, J. 1996: *Recopilación sussinta de las antigüedades romanas se allan del tiempo de los emperadores romanos en la ciudad de Tarragona y sus sercanias (Ioseph Boy 1713)*, Edició crítica, Tarragona.
- . 2001: "Un informe de Bonaventura Hernández Sanahuja a la Real Academia de la Historia sobre excavacions i troballes arqueològiques a Tarragona (1859)", *BA* 23, èp. V, Tarragona, 347-366.
- Massó, J., Menchon, J. 1991: "Bonaventura Hernández Sanahuja i les voltes subterrànies del carrer de Méndez Núñez (1862)", *Recull Ignasi Mallol i Casanovas (1892-1940), Estació de Recerca Bibliogràfica i Documental Margalló del Balcó*, Tarragona, 159-172.
- Mateos, P. 2000: "Augusta Emerita, de capital de la diócesis Hispaniarum a sede temporal visigoda", *Sedes Regiae. Regna Barbarica*, Barcelona, 491-520.
- Mattern, T. 2000: "Der Magna-Mater-Tempel und die augusteische Architektur in Rom", *Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts Römische Abteilung* 107, Mainz am Rhein, 141-153.
- Matthews, K. 2003: *The Great Buildings 3D Models*, [http://www.greatbuildings.com/models/Thermae_of_Caracalla_mod.html].
- Mattingly, H., Sydenham, E.A. 1968²: *The Roman Imperial Coinage*, vol. II, III, V, Londres.
- Mayer, M. 1994: "El paganismo cívico de los siglos II y III en la Hispania Citerior. Su reflejo en la epigrafía", *Ciudad y comunidad cívica en Hispania. Siglos II y III d.C.*, Col. de la Casa de Velázquez 40, Madrid, 161-171.
- . 1998: "Sobre las calizas amarillas de la franja costera de la Hispania Citerior", *Marmi Antichi II. Cave e tecnica di lavorazione, provenienze e distribuzione*, Roma, 99-109.
- Mayer, M., Rodà, I. 1998: "Los contactos entre el norte de África y la costa del conventus Tarraconensis", *L'Africa Romana* (Olbia 1996), Sassari, 1423-1433.
- . 2002: "Darreres troballes i estat actual de la recerca epigràfica a Catalunya", *TA 1998-1999*, Barcelona, 277-286.
- Mayet, F. 1984: *Les céramiques sigillées hispaniques*, 2 vol, Burdeos.
- Melchor Gil, E. 1994a: "La construcción pública en Hispania: iniciativa imperial y privada". *Memorias de Historia Antigua XIII-XIV*, Madrid, 129-170.
- . 1994b: *El mecenazgo cívico en la Bética, Còrdova*.
- . 1999: *La munificencia cívica en el mundo romano*, Madrid.
- Menchon, J.J., Massó, J.M. 1999: *Les muralles de Tarragona. Defenses i fortificacions de la ciutat (segles II aC -XX dC)*, Tarragona.
- Meyer, H. (1991): *Antinoos*, München.
- Mínguez, J. A. 1996: "Decoraciones fálcas sobre vasos cerámicos de época romana de la Península Ibérica", *Zephyrus* XLIX, Salamanca, 305-319 .
- Miró Alaix, M.T. 1994: "Dades per a un estudi de l'evolució urbanística de Tarraco: El carrer dels Caputxins de Tarragona", *La ciutat en el món romà, Actes del XIVè CIAC de Tarragona*, vol. 2, Tarragona, p. 287-289.
- . 1997: "Arqueología urbana en Tarragona. Problemas de investigación y gestión del patrimonio arqueológico", *Vivir las ciudades históricas. Coloquio ciudades modernas superpuestas a las antiguas. 10 años de investigación* (Mèrida 1996), Mèrida, 71-93.
- Miró Alaix, C., Puig, F. 2000: "Edificios termales públicos y privados en Barcino", *Coloquio internacional Termas Romanas* (Gijón 1999), Gijón, 171-178.
- Miró Canals, J. 1988: *La producción de ánforas romanas en Catalunya. Un estudio sobre el comercio del vino de la Tarraconense (siglos I aC.- I d.C)*, BAR Inter. Series 473, Oxford.
- Molina, J. 1997: *La dinámica comercial romana entre Italia e Hispania Citerior (siglos II a.C.-II d.C.)*, Alacant.
- Mondelo, R. 1983: *Esquemas compositivos geométricos en los mosaicos hispanorromanos*, extracte tesi doctoral, Valladolid.
- Mora, G. 1981: "Las termas romanas en Hispania", *AEA* 54, Madrid, 37-89.
- Morand, I. 1994: *Idéologie, culture et spiritualité chez les propriétaires ruraux de l'Hispanie romaine*, París.
- Morel, J. 1992: "Avenches, Avenue Jomini 12-14. Temple Rond", *Bulletin de l'Association Pro Aventico* 34, Avenches, 31-45.

- Morera, E. 1894: *Tarragona Antigua y Moderna. Descripción histórico-arqueológica de todos sus monumentos*, Tarragona.
- . 1910: "Provincia de Tarragona", F. Carreras Candi (dtor.), *Geografía General de Catalunya*, vol. IV, Barcelona.
- Morricone, M. L. 1973: "Mosaico", *Enciclopedia dell'Arte Antica, Classica e Orientale*, suppl. 1970, Roma, 504-531.
- Nagele, M. 1984: "Zum Typus des Apollon Lykeios", *Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Institutes in Wien* 55, Hauptblatt, 77-105.
- Navarro Sáez, R. 1979: *Los mosaicos romanos de Tarragona*, Tesis doctoral inédita, Universitat de Barcelona.
- Nielsen, I. 1990: *Thermae et Balnea. The Architecture and Cultural History of Roman Public Baths*, Aarhus.
- Nieto et alii 1989. Nieto, F. X., Puig, A.M., Merino, J.: "La vil·la romana de Montfullà. Resultats de la primera campanya d'excavacions", *Cypsela* VII, Girona, 93-101.
- Noguera Celdrán, J.M. (1994): *La escultura romana de la provincia de Albacete*, Albacete.
- Nolla et alii 1993. Nolla, J. M., Sàgrera, J., Verrié, P., Vivó, D.: *Els mosaics de Can Pau Birol*, Girona.
- Nünnerich-Asmus, A. 1996: "El Arco Cuadriente de Caparra (Cáceres)", *Anejos de AEA XVI*, Madrid.
- Olesti, O. 1997: "El origen de las villae romanas en Cataluña", *AEA* 70, Madrid, 71-90.
- Otiña, P., Ruiz de Arbulo, J. 2002: "De Cese a Tàrraco. Evidencias y reflexiones sobre la Tarragona ibérica y el proceso de romanización", *Empúries* 52, Girona, 107-135.
- Palma de Mallorca, A. de 1958: *Las calles antiguas de Tarragona (s. XIII - XIX)*, Tarragona.
- Parlasca, K. 1959: *Die römischen Mosaiken in Deutschland*, Berlín.
- Palol, P. de 1994⁶: *Historia de la ciudad y guía de las excavaciones*, Burgos.
- Pasquinucci, M. 1993: *Terme romane e vita quotidiana*, Mòdena.
- Passelac, M., Vernhet, A. 1993: "Céramique sigillée sud-gauloise", *Lattara* 6, Lattes, 569-580.
- Pavolini, C. 1986: "L'edilizia commerciale e l'edilizia abitativa nel contesto di Ostia Tardoantica", *Società Romana e Impero Tardoantico II*, Bari, 235-297.
- Pavolini, C. 1989: *Ostia*, Guide archeologiche Laterza, Bari.
- Peacock, D. P. S., Williams, D. F. 1986: *Amphorae and the Roman Economy: An Introductory Guide*, Londres.
- Pelliccioni, G. 1986: *Le cupole romane "La stabilità"*, Roma.
- Pensabene, 1973: *Scavi di Ostia VII. I capitelli*, Roma.
- . 1984: *Tempio di Saturno. Architettura e decorazione*, Roma.
- . 1986: "La decorazione architettonica, l'impiego del marmo e l'importazione di manufatti orientali a Roma, in Italia e in Africa (II-VI D. C)", *Società romana e impero tardo-antico III. Le merci, gli insediamenti*, Bari, 285-429.
- . 1988: "Elementi Architettonici in marmo", *Amfiteatro Flavio. Immagine. Testimonianze. Spettacoli*, Roma, 53-82.
- . 1989: *Il Teatro romano di Ferento. Architettura e decorazione scultorea*, Roma.
- . 1993a: "La decorazione architettonica dei monumenti provinciale di Tarraco", *Els monuments provincials de Tàrraco. Noves aportacions al seu coneixement*, DAC 1, Tarragona, 33-105.
- . 1993b: "Il Tempio della Vittoria sul Palatino", *Bollettino di Archeologia* 19-21, Roma, 11-51.
- . 1998: "Il fenomeno del marmo nella Roma tardo-repubblicana e imperiale", *Marmi Antichi II. Cave e tecnica di lavorazione, provenienze e distribuzione*, Roma, 333-390.
- . 2002: "Il fenomeno del marmo nel mondo romano", *I marmi colorati della Roma imperiale*, Venècia, 3-86.
- Pérez Fernández, W. 1991: "Hernández Sanahuja y el puerto romano de Tarragona", *BA extraordinari dedicat a B Hernández Sanahuja*, Tarragona, 7-17.
- Pérez, E. 1996: "Revestimientos de opus sectile en la Península Ibérica", *Studia Archeologica* 84, Valladolid.
- Piñol, Ll. 2000: "Plaça Sedassos 16-20", *Intervencions arqueològiques a Tarragona i entorn (1993-1999)*, Tarragona, 275-283.
- Pociña, C., Remolà, J. A. 2000: "La plaza de representación de Tàrraco: intervenciones arqueológicas en la plaza del Forum y la calle d'En Compte", *Tàrraco 99. Arqueologia d'una capital provincial romana*, DAC 3, Tarragona, 27-46.
- . 2001: "Nuevas aportaciones al conocimiento del puerto de Tarraco (*Hispania Tarraconensis*)", *Saguntum* 33, València, 85-96.
- Ponç d'Icard, Ll. 1573: *Llibre de les grandeses de Tarragona*, Biblioteca Torres Amat 2, Barcelona (reed. 1984).
- Pons d'Icart, L. 1572: *Libro de las Grandezas de Tarragona*, Tarragona (reed. 1980).
- Potier, S. 2003: *Arelate cité romaine*, [http://perso.wanadoo.fr/archiweb/ThArcheo4.html].
- Prats, J. 1989: "El segle XIX al Tarragonès. Aspectes polítics", E. Olivé (dtor.), *Història del Camp de Tarragona I. El Tarragonès*, Tarragona.
- Prevosti, M., Clariana, J. F. 1988: *Torre Llauder*, Guies de jaciments arqueològics 3, Barcelona.
- Puche, J.M. 1997: "Sobre un conjunt amb ceràmica calena decorada i terracotes trobat a Tarragona. Un possible lloc de culte a la Tarraco Republicana", *RAP* 7, Lleida, 237-247.
- . 1998: "Les ceràmiques calenes a Tarraco. Les decoracions en relleu i avanç de les produccions del segle II aC", *RAP* 8, Lleida, 107-127.
- Ramallo, S. F. 1985: *Mosaicos romanos de Carthago Nova*, Múrcia.
- . 1992: "Un santuario de época tardo-republicana en La Encarnación, Caravaca, Múrcia", *Templos romanos de Hispania*, CAR 1, Múrcia, 39-65.
- Ramallo, S. F., Ruiz, E. 1998: *El teatro Romano de Cartagena*, Múrcia.
- Ramallo et alii 1993. Ramallo, S. F., San Martín, A., Ruiz, E.: "Teatro romano de Cartagena. Una aproximación preliminar", *Teatros romanos de Hispania*, CAR 2, Múrcia, 51-92.
- Ramon, J. 1991: *Las ánforas púnicas de Ibiza*, Trabajos del Museo Arqueológico de Ibiza 23, Eivissa.
- Rank, E. 1995: *Archaeological Park Xanten*, [http://www.bauwesen.uni-dortmund.de/forschung/xanten/english/thermen.html].
- Rascón, S. 2001: "El Mediterráneo y los lugares paradisíacos en la

- cultura material de la Meseta durante los últimos siglos del Imperio”, *II Encuentro Hispania en la Antigüedad Tardía: ocio y espectáculos* (Alcalá de Henares 1997), Madrid, 265-283.
- Rattenbury, B. 1991: *The Hadrianic baths at Leptis Magna*, [http://archpropplan.auckland.ac.nz/virtualtour/hadrians_bath/hadrians_bath.html] .
- Raynaud, Cl. 1993a: “Céramique africaine Claire A”, *Lattara* 6, Lattes, 170-174.
 . 1993b: “Céramique Luisante”, *Lattara* 6, Lattes 504-510.
- Rebuffat, R. 1991: “Vocabulaire Thermal”, *Les Thermes romains*, CEFER 142, Roma, 1-28.
- Recasens i Comes, J.M. 1966: *La ciutat de Tarragona I*, Tarragona.
 . 1975: *La ciutat de Tarragona II*, Tarragona.
- Recasens, M. 1979: “Los capiteles romanos del Museu Nacional Arqueològic de Tarragona”, *BA* 1, èp. V, Tarragona, 43-143.
 . 1984: “Los edificios públicos de la Tarragona romana, a través del estudio de sus capiteles, ensayo cronológico”, *Papers in Iberian Archaeology I*, BAR Int. Series 193 (I), Oxford, 321-340.
- Regueras, F. 1992: “Las pinturas romanas del *frigidarium* de la villa de Requejo (Santa Cristina de la Polvorosa, Zamora)”, *I Coloquio de Pintura Mural Romana en España*, València 115-123.
- Remesal et alii 2000. Remesal, J., Aguilera, A., Pons, L.: *Comisión de Antigüedades de la Real Academia de la Historia*, Madrid.
- Remolà, J.A. 2000: *Las ánforas tardo-antiguas en Tarraco (Hispania Tarraconensis)*, Instrumenta 7, Barcelona.
- Revilla, V., Miret, M. 1995: “El poblament romà al litoral central de Catalunya”, *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló* 16, Castelló, 189-210.
- Reynolds, P. 1995: *Trade in the Western Mediterranean, AD 400-700: The ceramic evidence*, BAR Int. Series 604, Oxford.
- Richman, G. 1971: *Roman Granaries and store buildings*, Cambridge.
- Rifà, A. 2000: “El Pla arqueològic de Tarragona. La base de dades”, *Tarraco* 99: *Arqueologia d'una capital provincial romana*, DAC 3, Tarragona, 287-290.
- Ripoll et alii 1974. Ripoll, E., Noix, J.M., Villaronga, L.: “Las monedas partidas procedentes de las excavaciones de Emporion”, *Numisma* XXIII-XXIV, Barcelona, 75-90.
- Ripollès, P.P. 2002: “La moneda romana imperial y su circulación en Hispània”, *AEA* 75, Madrid, 195-214.
- Roca, M., Fernández García, M.I. (coord.) 1999: *Terra Sigillata Hispánica. Centros de fabricación y producciones altoimperiales*, Jaén.
- Rodà, I. 2000: “Testimonios epigráficos de las termas”, *Coloquio internacional Termas Romanas* (Gijón 1999), Gijón, 123-134.
- Rodero, S. 2002: “Algunos aspectos de la decoración arquitectónica del *Traianum* de Itálica”, *Romula* I, Sevilla, 75-106.
- Rodríguez Oliva, P. 1978: “Esculturas del Conventus de Gades”, *BSEAA* 44, 374-385.
 . 1997a: “La escultura decorativa”, *Hispania Romana. Desde tierra de Conquista a Provincia del Imperio*, Madrid, 197-203.
 . 1997b: “Sobre tecnología romana: algunos datos en torno a la fabricación de elementos arquitectónicos”, *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología de la Universidad Autónoma de Madrid* 24, Madrid, 209-252.
- Rolland, H. 1977: *L'Arc de Glanum*, XXXI supplément à Gallia, París.
- Romero Carnicero, M.V. 1985: *Numancia I. : La terra sigillata*, EAE 146, Madrid.
- Romo, A. 2002: “Las termas del foro de la Colonia Firma Astigi (Écija, Sevilla)”, *Romula* 1, Sevilla, 151-174.
- Rook, T. 1992: *Roman Baths in Britain*, Londres.
- Rovira, J., Dasca, A. 1995: *Antigüedades Tarraconense. El volum d'arqueologia i història antiga de Tarragona de la España Sagrada d'Enrique Flórez (1769)*, Tarragona.
- Ruestes i Bitria, C. 2001: *L'espai públic a les ciutats romanes del conuentus Tarraconensis: els fóruns*, Bellaterra.
- Ruiz de Arbulo, J. 1990: “El foro de Tarraco”, *Cypsela* VIII, Girona, 119-138.
 . 1991: “Los inicios de la romanización en occidente: Los casos de Emporion y Tarraco”, *Athenaum - Studi di Letteratura e Storia dell'Antichità* LXXIX, Pàvia, 459-490.
 . 1993: “Edificios públicos, poder imperial y evolución de las élites urbanas en Tarraco (s. II-IV dC)”, *Ciudad y Comunidad cívica en Hispania (ss II y III dC)*, Col. Casa de Velázquez 40, Madrid, 93-113.
 . 1999: “Tarraco. Escenografía del poder, administración y justicia en una capital provincial romana (s. II aC-II dC)”, *Empúries* 51, Girona, 31-61.
 . 2002: “La fundación de la colonia Tàrraco y los estandartes de César”, A. Ribera, J.L. Jiménez (ed.), *Valencia y las primeras ciudades romanas de Hispania*, València, 137-156.
 . 2003: “Eratóstenes, Artemidoro y el puerto de Tàrraco. Razones de una polémica”, *RAP* 11-12, Lleida, 87-107.
- De Ruyt, C. 1983: *Macellum. Marché alimentaire des romains*, Louvain-la-Neuve.
- Salvi, D. 1991: “Capitelli di età romana da Porto Torres”, *Bollettino di Archeologia* 9, Roma, 9-24.
- Sánchez Real, J. 1949: “Descubrimientos recientes. Mosaicos romanos de Senna”, *BA* XLIX, Tarragona, 224.
 . 1950: “Hallazgos recientes”, *BA* fasc. 29, èp. IV, Tarragona, 42-43.
- Santrot, J. 1986: “Le Mercure phallique du Mas-d'Agenais et un dieu stylite inédit: curiosités ou *chaînon*s manquants”, *Gallia* 44, París, 203-228.
- Sanz, R. 1987: “Mosaicos romanos del Camino Viejo de la Sepulturas (Balazote, Albacete)”, *Al-Basit* 21, Albacete, 43-64.
- Schröder, S.F. 1986: “Der Apollon Lykeios und die attische Ephebie des 4. Jhs.”, *Mittelungen des Deutschen Archäologischen Instituts* 101, Abteilung Athen, 166-184 lám. 33-35.
- Sear, F. 1982: *Roman architecture*, Plymouth/Bath.
- Serra Vilaró, J. 1932: *Excavaciones en Tarragona*, Memorias de la Junta Superior de Excavaciones Arqueológicas 116 (1930), Madrid.
 . 1936: *Fructuós, Auguri i Eulogi, màrtirs sants de Tarragona*, Tarragona.
- Settis, S. 1984: *Camposanto Monumentale di Pisa. Le Antichità II*, Mòdena.

- SIET 2001: Servei d'Investigacions Espeleològiques de Tarragona. La cova urbana de Tarragona, Tarragona.
- Sillières, P.1997: *Baelo Claudia. Una ciudad romana de la Bética*, Madrid.
- Slim, H. 1980: "La mosaïque du labyrinthe de Thysdrus", *Antiquités africaines* 15, Paris, 201-215.
- Sperti, L. 1983: *I capitelli romani del Museo Archeologico di Verona*, Roma.
- Stierlin, H. 2002: *El Imperio romano. Desde los etruscos a la caída del Imperio Romano*, Taschen, Colònia.
- Sutherland, C.H.V., Carson, R.G.A. 1984: *The Roman Imperial Coinage* I, Londres.
- Tarrats et alii 2000. Tarrats, F., Macias, J.M., Ramon, E., Remolà, J.A.: "Nuevas actuaciones en el área residencial de la villa romana de 'Els Munts' (Altafulla, Ager Tarraconensis)", *Madriider Mitteilungen* 41, Maiz, 358-379.
- TED'A 1988: "Registro informático y Arqueología urbana en Tarragona", *Archeologia e Informatica*, Roma, 177-191.
. 1989: "El Foro Provincial de Tarraco, un complejo arquitectónico de época flavia", *AEA* 62, Madrid, 141-191.
. 1990: *L'amfiteatre romà de Tarragona, la basilica visigòtica i l'església romànica*, Memòries d'excavació 3, Tarragona.
- Thébert, Y. 1992: "Vida privada y arquitectura doméstica en el África Romana", *Historia de la vida privada 1. Imperio Romano y antigüedad Tardía*, Madrid, 306-401.
. 2003: *Thermes Romains d'Afrique du Nord et leur contexte méditerranéen: études d'histoire et d'archéologie*, Bibliothèques des Écoles françaises d'Athènes et de Rome 315, Roma.
- Tobías, O. 2000: "C/ Sant Agustí 9", *Intervencions arqueològiques a Tarragona i entorn (1993-1999)*, Tarragona, 171-177.
- Torelli, M. 1990: "Il modello urbano e l'immagine della città", *Civiltà dei romani: la città, il territorio, l'impero*, Milano, 43-64.
- Torrecilla, A. 1999: "Materiales de construcción en las termas de la Hispania Romana, a propósito de los materiales hallados en la Villa de el Saucedo (Talavera la Nueva, Toledo)", *XXIV CNA* (Cartagena 1997), vol. 4, Murcia, 397-416.
- Tosi, G. 1977: *L'arco dei Gavi*, Venècia.
- Trillmich, W. et alii 1993. Hesberg, H. Von, Koppel, E.M., Trillmich, W, Hauschild, Th., Blech, M.: *Hispania Antiqua. Denkmäler der Römerzeit*, Mainz am Rhein.
- Vaquerizo, D., Noguera, J. M. 1997: *La villa romana de El Ruedo (Almedinilla, Córdoba). Decoración escultórica e interpretación*, Murcia.
- Ventura Villanueva, A. 1996: *El abastecimiento de agua a la Córdoba Romana II. Acueductos, ciclo de distribución y urbanismo*, Còrdova.
- Ventura Villanueva, A. 2002: "Los acueductos romanos de Córdoba y su rehabilitación omeya", *Empúries* 53, Girona, 113-128.
- Vermaseren, M. J. 1963: *Mithras the secret god*, New York.
- Vitruvi 2000: *Los diez libros de arquitectura*, Alianza forma, Madrid.
- Vorster, Ch. 1993: *Vatikanische Museen. Museo Gregoriano Profano Ex Lateranense. Römische Skulpturen des späten Hellenismus und der Kaiserzeit* 1, Mainz am Rhein.
- Ward-Perkins, J.B. 1989: *Arquitectura romana*, Madrid.
- Whatling, S. 2003: *Jordan King's Highway & the North*, [http://www.flat3.co.uk/levant/pages/index_amman.htm].
- Wilson Jones, M. 1989: "Designing the roman corinthian order", *JRA* 2, Michigan, 35-69.
. 1991: "Principles of Design in Roman Architecture: the Setting Out of Centralised Buildings", *Proceedings of the British School at Rome* 57, 106-151.
- Yegül, F 1992: *Baths and bathing in classical antiquity*, Nova York.
- Zajac, N. 1999: "The Thermae: a policy of public health or persona legitimation?", *Roman baths and bathing* (Bath 1992), Part 1, *JRA Supp. Series* 37, 99-106.
- Zieling, N. 1999: *Die Grossen Thermen der Colonia Ulpia Triana. Die öffentliche Badeanlage der römischen Stadt bei Xanten*, Rheinland-Verlag GmbH, Köln.

THE TARRACO PORT AREA PUBLIC BATHS

In Sant Miquel street, Tarragona

English Traslation of the Conclusions

CONCLUSIONS

1. Introduction

Josep M. Macias

The information contained in the previous chapters represents a significant episode in the rediscovery of Tarraco that has taken place in recent years, as part of the continual process of urban change that affects the contemporary city. In the past few years, the lower part of Tarragona has been subjected to intensive redevelopment that has provided archaeologists with a great deal of data on the port area of Tarraco. This study focuses mainly on the most important find – that of the public *thermae* in Sant Miquel Street. Nevertheless, the contextualisation of the thermal complex¹⁹⁸ has made it necessary to consider the overall urban and geographical environment, circumscribed by the eastern half of the port area of Tarraco – in other words, by the natural bay, since enlarged by subsequent urban reforms, but which was originally defined by the coastal promontories at the end of the hill occupied by the city (figs. 6-8).

The public *thermae* located in the port area would have been a specific social and architectural phenomenon. However, the analysis of their materialisation and morphology cannot be disassociated from earlier historical and urbanisation processes – in particular those that refer to the construction of the city's port *emporium*. This was built at the height of Tarraco's economic development, and its different areas and activities may well have occupied between seven and ten hectares of land between the port jetty and the mouth of the River Tulcis (the present-day Francolí). The archaeological evidence found in this area denotes an urban evolution that mirrors the economic vitality of a city which, in overall terms, hinged on four main transformation processes.

The first of these processes came about during the Republican period and took place in the lower part of the city. This was a purely port activity restricted to the natural bay area, about which we still know virtually nothing. The construction of the Theatre and numerous port installations during the 1st century and the first half of the 2nd century AD represents the definitive emergence of the *portus*, and was closely linked to the urban and demographic growth of the city. From this time, the port area acquired a dual role: an economic function linked to the port and the facilities built along the shoreline, and a monumental and leisure function centred around the Theatre, its

adjoining gardens, and the public baths. In urban terms, this second period of development took place to the rear of the port infrastructure and was clearly connected in town planning and landscaping to the Colonial Forum and the residential area of the city.

The third phase consisted of the construction of the public *thermae* in the port area, at the end of the 2nd or during the first half of the 3rd century, and was the result of a social context that favoured the practice of bathing, as well as a ratification of the urban pre-eminence of the port of Tarraco. With the abandonment of the Theatre at the end of the 2nd century and of the Colonial Forum at an imprecise time during the 4th century, the *thermae* must be considered to have been the social and cultural centre of the city's daily life, which, during the latter century was increasingly confined to the port area. Thus, the new port area ended the 4th century with the warehouses and distribution centres built during the Early Roman period being occupied by workshops and residences.

The public baths documented in Sant Miquel Street, like the Circus and the Amphitheatre, were in use until the 5th century. During this period, the new economic and political situation brought about a fourth transformation that led to the definitive conversion of the port area into a residential zone, dotted with phenomena related to the Late Antiquity, such as private *balnea*, isolated funerary areas, and structures linked to manufacturing processes. The port of Tarraco continued to be used, but on an urban and economic scale in keeping with the circumstances of the time and the role of *Tarracona* within the framework of the Visigothic kingdom.

The structure of this book is that of an analysis of the public baths within the context of the bay of the port of Tarraco. Therefore we have jointly analysed the physical environment and historical evolution of the site occupied by the *thermae* (Chapter 1), with the aim of explaining the features and various functions of the site throughout the history of the city. We believe that, in the same way as Roman town planning conditioned the physiognomy of the mediaeval city and its later expansions, the infrastructure defined in the area of the *thermae* was an essential factor in the location and specialisation of the port activities taken on by this part of the city from mediaeval times to the contemporary period. Finally, the historiographical precedents (Chapter 2) show the archaeological

¹⁹⁸ The initial hypothesis was confirmed by the archaeological excavations carried out in 1998, which allowed the preliminary findings to be published (Díaz *et alii* 2000 a and b).

wealth of this part of the city and help us to understand the state of preservation in which we find the remains today.

In Chapter 3 we analyse the stratigraphy of the various archaeological excavations, carried out as a result of construction projects, which have allowed us to determine the existence of the public baths (Section 3.2), plus adjacent finds (Sections 3.1 and 3.3) and other discoveries that we consider key factors in our understanding of the historical evolution of this part of the city. The material remains retrieved from the *thermae* complex are dealt with in Chapter 4, in which we undertake an exhaustive analysis of the decorative architectural elements recovered (Sections 4.5 and 4.6), as well as pottery, coins, and sculptures (Sections 4.1 to 4.4). Finally, in Chapter 5, we present the final conclusions of our study of the *thermae* complex and the definition of the main features of the historical and urban evolution of the eastern half of the port of Tarraco.

2. The Sant Miquel Street *Thermae*

2.1 An Interpretative Analysis

Moisés Díaz and Josep M. Macias

Although the character and importance of the *thermae* remains meant that in 1996, through archaeological delimitation work, we were already able to identify the site as a public baths complex,¹ it was not until ICAC undertook a research project that we fully grasped the scientific and heritage potential of the site.

An exhaustive analysis of the site, the study of which had been restricted to the obligatory administrative report, helps us to better understand the thermal complex and allows us to propose a hypothetical reconstruction of the Tarraco *thermae* as yet another example of the architectural prototype known as *imperial type*. Despite all the work carried out, it has to be recognised that only part of the building –some 800 square metres– has been archaeologically documented. This area has served as the basis for establishing the hypothesis of a complex that must have covered some 3,500 square metres. Despite the incomplete nature of the data, we believe that our suggested reconstruction of the plan is a plausible proposal and that the overall analysis allows us to comprehend various specific elements of the *thermae* buildings, as well as enabling us to fit it in with some of the historical aspects of the city during this period. However, it should also be noted that the partial nature of the excavation, as far as the extension and depth of the dig are concerned, is an insurmountable handicap for certain specific questions. It is therefore probable that, were to be new archaeological excavations on the same site or in the nearby area, the results

we present here may well have to be re-thought (see figs. 27-30 and 134-137).

The fact that we can identify a relatively homogeneous architectural model of thermal bath typology does not mean that it does not have its own distinctive constructive and urban development traits, resulting from the cultural and technological environment of the city of Tarraco at the time of its construction, and also from the urban development constraints of the site on which it was built. In this context, certain conclusions become an interpretative proposal, the validity of which will be a challenge for future archaeologists. Despite this, the identification of imperial type public baths in this case makes it a firm possibility, meaning that the city of Tarraco can be included in the social and cultural trends of the period. This is an obvious conclusion if we take into account that we are speaking of a provincial capital that already had other important recreational facilities.

Our basis for suggesting imperial type public baths is the size of the thermal facilities and the identification of a central axis consisting of the following rooms: *natatio* (Area VI), a tripartite *frigidarium* (Areas IV, V and the replica of Area IV), a possible *tepidarium*, and a *caldarium* (Area VII). As was the norm in this type of leisure complex, the heated areas were located on the sunny side (midday) and the cold rooms on the shaded (northern) side. The excavated area includes a series of rooms located to the west of the symmetrical axis that, going by typological criteria, could have a symmetrical duplicate on the eastern side (figs. 134 and 136).

This hypothesis implies a thermal complex covering a considerable area; therefore the building cannot be taken in isolation, but should be considered as the coalescence of an intensive urban, cultural, and functional transformation of the lower part of the city. The data currently available to us does not allow us to evaluate the significance of this phenomenon in the area of the *thermae* during the 3rd century AD. On the other hand, the architectural plan of the complex reflects the intensity of this phenomenon in the area of a new urban development process and, at the same time, the determining geographical and town planning factors that influenced the architectural disposition of the baths. The *thermae* were built laterally adjoining the southeastern promontory of the city and a study of the plans shows the limited amount of land available. We can see a disproportion between the hypothetical distances of the transversal and longitudinal axes, as if the available area had been confined by two insurmountable elements - the crest of the escarpment and some port roads that limited the construction of the *thermae* to the south. There is no evidence of the latter, although the excavations at No. 10 Sant Josep Street indicate the proximity of the

seashore (Section 3.4, figs. 11 and 92). On the other hand, the location of the *thermae* complex is in keeping with the continuity of the leisure area of the port façade, a result of the monumentalisation process started in the time of Augustus. We have found evidence of *thermae* on both sides of the Theatre (Apodaca and Dr. Zamenhoff Streets), which demonstrates the installation of such complexes that define a leisure area related to the Theatre and its adjoining gardens and porticos (figs. 151 and 152).

The description and analysis of the different rooms is based on the data contained in Section 3.2.4 and follows the canonical itinerary used in this type of building. Therefore, the first thing we deal with is the access points, the analysis of which shows us that the thermal complex respected the layout established during the Early Roman urbanisation of the port. We have documented an access on the northern side and by applying a theoretical splitting into two we would have to situate another on the same side of the thermal building (see figs. 29 and 134). The construction of the *thermae* respected the port road that had earlier separated *horrea* of the retaining walls that lined the upper crest, in such a way that the northwestern entrance constituted an enclosed access for the thermal complex itself and through the retaining walls that lined the escarpment. It is about 3.2 m wide (Sector IV, Area II) coming from the area of the Theatre, which ran parallel to the northern façade of the baths. At No. 33 Sant Miquel Street the road runs below the retaining walls on the hill, but as it extends to the east, the curve of the escarpment towards the Theatre leaves more room to develop the area to the north of the road. There is also a theoretical possibility that entrance could have been made from the upper part of the hill, via a ramp or a stairway built on the walls between Area XII and the crest line of the rock (figs. 17 and 135).

All that remains of the access to this part of the complex —*accessus*, *ingressus*— is the housing of the door threshold (Area II). We have to point out another coincidence with respect to the port buildings: this entrance and the consequent circulation axis of the baths was built over the road separating the two port buildings of Phase II. It would have been a 3.1 metre wide access, narrowed by the uprights of a door that was pillaged during the Late Antiquity (fig. 138). Just inside the doorway we find a small entrance area that is the beginning of one of the main routes around the baths complex. The area measures some 3.1 m wide and 2.9 m long and is paved with white *opus tessellatum*. The first room we can enter corresponds to the

latrines (Area III), situated to the left of the passageway.

The latrines were built taking advantage of one of the angular rooms of the Early Roman *horreum*. The position of this room, in the layout of the warehouse, made it impossible to enter from the interior of the central courtyard, which explains the presence of a door facing the port road that runs from SW to NE. This door remained in use during the *thermae* phase and led to a square room measuring some 4.7 m. The elements that have helped us interpret the use of the room are the two underground masonry conduits laid perpendicularly, with a section characteristic of latrine drains. On the other hand, we can see how the route taken by the drains does not run exactly parallel with the perimeter of the room. This could be because it was necessary to take advantage of the downpipe of the lower conduits belonging to Phase II (figs. 17, 22, 39, 40 and 138).

Continuing along the entrance passage we come to a large arcaded area 18 m wide and with a theoretical length of 15.6 m, resulting from the application of a square module for this wing of the *thermae* building. This is Area I, which is divided into five sections by four colonnades. The lateral sections are 2.8 m wide, while the central section is wider and was occupied by a 4.5 metre wide pool accessed from the eastern side, near the longitudinal axis of the main entrance. The space between the columns of the colonnades is approximately 3.5 square metres.¹⁹⁹

This type of structure has been given various names in the scientific bibliography: *basilical vestibules*, *large rectangular vestibules*, *grandes salles* or *basilica thermarum* (bibliographical compilation in Nielsen 1990 and Yegül 1992). All these names define a large area, normally with porticoes and a rectangular floor plan. Basically, it is an area with basilica-type features, which often had *ambulacra*, and is associated with the *frigidarium*. Its functions were several and varied. In many cases it was used as a *palaestra* for indoor sports and exercises, as a vestibule, an area for social meetings, an *apodyteria*, a reception room, a leisure and entertainment room, etc. Its versatility made it a combination of *apodyterium* and *frigidarium* (Nielsen 1990, 162; Yegül 1992, 400-404).

The *basilica thermarum* of the port of Tarraco *thermae* was probably used for the purposes described above. It can be interpreted as an *apodyterium*, based on its location in relation to the entrance and the presence in the northern section of two adjoining benches. The

¹⁹⁹ Based on the documented remains —bases and fragments—, this rate is neither totally homogeneous, nor regular, as it varies between 3 and 3.5 m. Such irregularity is not characteristic of Early Roman architecture in Tarraco, but at the time the port *thermae* were built, we begin to note a decrease in the quality of construction projects and the materials used in them. Another approximately contemporary example of this new trend in construction is the re-use of various slabs of marble, including a pedestal (RIT 167) on the marble facing of the Amphitheatre podium in the year 221 (TED'A 1990, 128).

first of these backs onto the northern enclosure wall and in theory could have had shelves or niches made of brick or wood on the upper part of the wall. There must have been a second bench following the northern colonnade, the foundations of which would have been embedded into the bench itself. These elements lead us to believe that this section would have served a different purpose to that of the rest of the room, a hypothesis further strengthened by the type of decoration on the flooring. Whereas the floor of the *basilica thermarum* is paved with a monochrome mosaic of white tesserae, the northern section has a red perimeter border from end to end, with the tesserae aligned with the wall. Also, some of the column bases and the mosaic border surrounding it go back towards the interior of the section to hypothetically define a door separating it from the rest of the *basilica thermarum* (figs. 17, 31 and 34-36).

On the other side of the room, the southern section has another bench adjoining the western wall that separated it from Room IX (fig. 17). The bench is on one of the longitudinal axes of the baths and, without excluding other activities, the section in which it is included must have been a transit area between the *basilica thermarum* and the adjoining rooms located on the eastern side. The main element of the three central sections was a pool that occupied part of the central section and was surrounded by the other two. This would have been the area for strolling and conversing and may also have been used for exercises taken before bathing.

In the middle of the *basilica thermarum* there is a *frigidarium* pool almost 4.5 m wide and 1.2 m deep (figs. 31-33). The hypothetical length of the bottom of the pool is some 6.8 m. It is surrounded by a projection made up of a step at the eastern end and an adjoining bench on the other sides. This is one of the pools that flanked the *frigidarium* room and, together with the *natatio*, was the last stop on the passage through the baths. Our proposed symmetrical restitution establishes the presence of two facing pools separated by the *frigidarium* area. This is a common architectural disposition in large public baths and is not exclusive to imperial type baths. The pools in the basilicas could also be the beginning of the bathing following the sporting activity. These suppositions notwithstanding, the route taken through the baths could always have been subject to the personal preferences and customs of the bathers themselves.

The entrance is on the eastern side, where the pool ends in a step that follows another four steps, which allowed the bathers to enter the pool and sit down and take the

cold bath. We do not know the height of the step, but if it is similar to the lower steps, it would have measured between 20 and 40 centimetres. The surrounding bench was one metre wide and was edged with a small red mosaic border, with the tesserae aligned with the wall (figs. 34-36). The columns of the central section must have been supported on the bench. The floor at the exit from the pool was richly decorated. First there was a polychrome mosaic of secant circles that preceded a sign, now largely lost, that would have been read by bathers coming out of the *piscina*²⁰⁰ (figs. 114-117 and 139). Then there was another mosaic depicting a labyrinth protected by a wall with towers, which was entered from the southern side, in other words, to the right of the *piscina* on exiting. This was probably designed to indicate to the bathers the direction they had to take to continue to the heated rooms adjoining the *caldarium*, the *concamerata sudatio*, probably located to the south of the *basilica thermarum*.

The standard route around the baths indicates that Area I must have led to the rest of the rooms that made up the heated areas adjoining the thermal building, including the symmetrical *tepidaria* and the rooms of the *concamerata sudatio*. It is highly likely that these were located to the west of the service passage (Area VIII) and to the south of the *basilica thermarum*. This would explain the fact that the northern curtain wall of Area I does not have an adjoining bench on which to sit, since the wall must have had a series of doors that gave access to these rooms. On the other hand, the preserved evidence indicates that the service areas of Areas VIII and X were below ground and were covered to allow the upper floor to be used as part of the *thermae* (figs. 51 and 52). In this way the heated rooms were located on the sunny side of the building in the area of the large central *caldarium*, as seen in the most representative examples of the imperial type.

The partial nature of the excavation limits our overall knowledge of the thermal area, which is why the rooms adjoining the central *caldarium* are those we are least able to interpret. It is obvious that these rooms would have been entered from the southern side of the *basilica thermarum*, while the return to the *frigidarium* rooms could have been made either via the large central *caldarium* or across the labyrinth mosaic. In the latter case, it would have been across the same longitudinal axis defined by the access door to the baths. The first option raises doubts as to the lateral connection between the heated rooms and the large axial *caldarium* (fig. 136).

The reconstruction of the *caldarium* allows for the presence of two large rectangular *alveus* on the

200 This is something frequently found in thermal baths, where texts aimed at the bathers were inscriptions, often framed in *tabulae ansatae*, placed at the entrances and exits of the baths (Yegül 1992, 38) (see Section 4.5).

transversal sides, so that access to the interior of Area VII must have been from the secondary rooms, through Room IX. Here we have documented an open doorway between the *alveus* and the lower apse (figs. 45 and 56). Likewise, via the small Area XI, it was possible to enter the large frigidarium room (V) without going through the caldarium (fig. 53). We are not sure how Room IX was entered, nor of its purpose. It cannot be reached directly from Area I because of the bench adjoining the separating wall. Therefore, it could only have been entered from the lateral heated rooms across the service corridor (Area VIII) and from the area where we believe the *concamerata sudatio* to have been (Excavation Sector No. 17). The roof of Area VIII has sockets for wooden beams and, as far as the architecture is concerned, the northern side of Area IX has a series of retaining walls. These elements allow us to suggest the following hypothetical itinerary: from the *concameratio sudatio* to the upper floor of Area VIII and subsequently to Room IX. This is a complex possibility but also a coherent one as it would have avoided the loss of heat.

Area IX could correspond to one of the *tepidaria* that may have flanked the main caldarium. This theory is based on the use of the room as a thoroughfare and on architectural parallels found in similar structures (fig. 51). Another option we need to take into account is that it is one of the *sudatio* that flanked the central *tepidarium*. In this case, we would have an imperial type layout with a clear North African influence, as in the large southern thermae of Thamugadi, Hadrian's Baths in Leptis Magna, the large eastern thermae of Mactaris, the large western thermae of Cherchel, the large southern thermae of Cuicul, and the thermae of the legionary camp of Lambaesis. Working against this theory is the considerable size of the room and the presence of only one heating furnace. In addition, the room had three doors, which would have made it difficult to keep the temperature warm and constant.

The *caldarium* floor plan has been reconstructed from remains considerably altered by Late Antiquity occupation and by a large storage cellar built in modern times. Little evidence remains of the *hypocaustis* system, the *concameratio* of the walls and a little less than half of the actual perimeter of the area (fig. 47). Despite this, thanks to the fact that we are dealing with a canonical thermae complex, we are able to propose a reliable reconstruction of the floor plan. The

actual *caldarium* is a rectangular area measuring 10.5 by 16 m. It has two rectangular *alvei*, some 2.9 m wide and 8.55 m long, and probably a third semicircular one²⁰¹ located at the southern end where the axial route culminated.²⁰² The *alvei* would have been separated from the rest of the hall by a stepped wall which, in addition to providing height to contain the water—a depth of about one metre (Nielsen 1990, vol. 1, 157)—would have been used as a bench for resting and conversing.

At the northern end of the excavated area we have documented a large hall with an apsidal floor plan, which has served as a model for the reconstruction of the *alveus* located on the opposite side. From the terminological point of view, this hall can be interpreted in two ways, although, in practical terms, its use with in the ritual passage through the baths could have been the same.

The first possibility is that it could have been the *tepidarium* of the thermae, logically situated on the axial axis. In this case it would have been separated from the *caldarium* to the south by a wall or a colonnade. No evidence remains of this but it can be positioned based on the hypothetical reconstruction of the Phase II port building, because in many cases we can see that the foundations of the latter have been used in the building of the thermae (figs. 140, 141 and 145). This room must have measured 10.5 m on its longest side, where there is a 3.5 metre radius apse. It is not unusual in imperial thermae to have the *tepidaria* in a small open room in the lower part of the *caldarium*. Thus, the *tepidarium* would have been a small annex, in the same way as the on the other three sides of the *caldaria* there are rectangular and/or apsidal *alvei*. This can be seen at Trajan's Baths in Rome²⁰³ and is common in the many North African examples, the most similar in terms of size and characteristics to the Tarraco thermae. For example, the thermae of Licinius in Thougga, the baths of Hadrian in Leptis Magna,²⁰⁴ the large northern baths of Thamugadi, the large eastern baths of Mactaris and the thermae of the Palais du Legat at Lambaesis. In these cases the presence of a small axial *tepidarium* is accompanied, symmetrically, by secondary *tepidaria*. This may be the case of the Tarraco baths, where the *tepidaria* (Room IX and the replica) are located at the sides, together with the rest of the heated rooms —*sudatorium*, *laconicum*, *unctorium*— that make up the *concamerata sudatio*.²⁰⁵ This layout of three pools in the hot

201 This must be below the present-day Sant Miquel Street. It is possible that this pool was rectangular-shaped, but the architectural proportions and the majority of the parallel examples (the western baths of Caesarea, the baths of Lambaesis, Utica, etc.) suggest our proposed option is more appropriate.

202 A characteristic element of the visual effects used in the scenographic design of imperial baths, where the perspective of the central *natatio-frigidarium-caldarium* axis culminated.

203 Although in these large imperial baths the small *tepidarium* is flanked by two pools.

204 The *tepidarium* is a small rectangular apse situated behind the central pool of the *frigidarium*.

205 A group of rooms with *hypocaustis* organised *en bloc* for functional reasons, basically in order to concentrate the heat (Mar 1994, 289).

room, plus a *tepidarium* at the other end, is often found in North African imperial baths, and can be seen at the above-mentioned sites of Mactaris, Thamugadi, Cherchel and Cuicul.

A second, less probable, possibility is that of a large *caldarium* consisting of a central rectangular body of 10.5 m by approximately 16 m that was linked directly to the *frigidarium* passing through a small 3 metre deep apsidal room, preceding a large rectangular space. In this interpretation there is no change in the presence of the two rectangular *alvei*, which are centred on the sides with a width of 2.9 m and a length of 8.55 m. Finally, at the southern end of the hall, there would have been a third, semicircular *alveus*, a replica of the apsidal vestibule,²⁰⁶ rounding off the *caldarium*.²⁰⁷ In this way the axial compositional block consists only of the *caldarium-frigidarium-natatio* in succession. In this case the only *tepidaria* were found in the annex rooms situated symmetrically on either side of the large *caldarium*, as in the thermae at the legionary camp of Lambaesis, where the central area between the *frigidarium* and the *caldarium* is occupied by a circular *sudatorium* flanked by two large symmetrical *tepidaria*.

From the northern apse of Area VII we reach, via a 1.75 metre wide door, a large, partially preserved *frigidarium* measuring 9.6 by 11 m (Area V). The construction of this area took full advantage of the foundation walls of the central patio of the *horreum* built in the time of Flavian (figs. 28 and 29). On each side of this *aula frigidaria* there are two rectangular cold rooms measuring 9.6 m long by 4.7 m wide. Of these, we have documented the western room (Area IV), partially integrated in the portico of the central sections of Hall I and with the same mosaic flooring, showing that we have a tripartite *frigidarium* with a large central *aula* and two more of smaller dimensions on either side, open to the *basilicae thermarum*. The wall that separated the central body of the *frigidarium* from Area IV had a 2.05 m wide door rounded off by a monolithic white marble threshold. This door was located in a position with a visually strategic perspective, facing the transversal axis defined by the pools of the basilic annexes to the *frigidarium* (figs. 31, 57, 137 and 139). In this way, once the passage through the thermae had been completed at the *natatio*, the bather returned to the beginning of the itinerary, without having to go through the *caldarium*.

To the north of the central *aula frigidaria* was the open *natatio* of the thermae, of which we have identified the western end (Area VI), greatly disturbed by a contemporary storage cellar (figs. 25 and 42). The scant remains are limited to a few vestiges of the waterproof lining and the drainage channel, sufficient to allow us to establish a depth of some 1.4 m.²⁰⁸

In summary, the morphology of the cold rooms shows us a tripartite *frigidarium* flanked by two symmetrical *piscinae*, which in our case are incorporated into each annexed *basilica thermarum*, in addition to a third, larger pool limited by the façade of the building central axis: the *natatio* (fig. 137). This is a common layout for imperial thermae, which is already found in the first building of this prototype – Nero's Baths in Rome. Here we propose a large rectangular *frigidarium* flanked by two rectangular rooms of a smaller size that lead to the *basilicae thermarum*, as in the Baths of Caracalla in Rome. The most common practice in the North African imperial baths was to build a large rectangular *frigidarium* flanked by two *piscinae* and a *natatio*, as is the case in the Tarraco baths. Similar examples to the Tarraco thermae²⁰⁹ can be found in Hadrian's Baths at Leptis Magna where, as in Tarraco, the lateral *piscinae* are flanked by a colonnade and are incorporated into a hall with different corridors/porticos with diverse functions. Other similar examples are the large western thermae of Cherchel, the large eastern thermae of Mactaris, or the large thermae of Cuicul.

Around the *caldarium* we have been able to document part of the service area related to the heating infrastructure: Rooms VIII, X and, in a second phase, Area IX. This is an underground area connected to the outside of the building, which, in the documented segment, is below the thermae rooms. The most significant part is the lateral corridor of Area VIII, which is the same length as the adjoining rectangular *alveus*. There are preserved remains indicating the *praefurnium* situated below the pool. The corridor leads to Area X via a one metre wide doorway with a semicircular arch (figs. 49 and 50). In this room we have documented the aperture of one of the *praefurnia* that heated the *hypocaustis* of the large central hot room. As regards the circulation height of this service area, it must have been around 3 metres above sea level, while the lower level of the *caldarium hypocaustis* —Area— was about 3.4 metres above sea level. The floor of the furnace aperture was sloping to prevent the accumulation of ashes (fig. 141). This is a solution well

206 This aspect formed part of the new compositional grammar, based on the combination of large geometric forms, applied in imperial baths, in which there was a play on the visual axes of the itineraries, culminating in geometric shapes such as pools or niches. It is another element in the luxurious scenography of the thermae buildings, together with the large vaults of the ceilings, the windows and the rich decoration (Mar 1994 and 2000).

207 In total, we have a *caldarium*, including an apsidal vestibule and the *alvei* on the three sides, with a maximum size of 22 m long and 16 m wide.

208 The depth of these pools usually ranged from between 1.5 and 2 m, although there are also many examples that were only 1 m deep (Nielsen 1990, vol. 1, 155).

209 This is a commonly used design in North Africa, both in imperial baths and in the monumental semi-symmetrical type, e.g. the western baths of El Djem (Thysdrus), the large baths of Guelma, the summer baths of Thuburbo Majus and the large northern baths of Hippo Regius.

known to us through the writings of Vitruvius (5, 10) and from other parallel *thermae*.²¹⁰

The subsoil of Room IX is difficult to interpret due to its state of preservation. It may possibly have contained a hypocaust supporting the floor of the original tepidarium, which was dismantled during the installation of a heating furnace in Phase V. Despite not having concluded the excavation of the interior, the low level (*Area*) is located at about 3.5 m, a very similar level to the interior of the caldarium. This fact, together with the position of the room, justifies the hypothetical presence of a hypocaust. In addition, the relationship between the levels creates a situation analogous to that of the relationship between the corridor and the area of the caldarium, for which reason we can surmise that there was another furnace at the northern end of the corridor, that was used during the first phase of the baths.

The southern location of the service rooms allowed the equipment to function without disturbing the customers' enjoyment of the baths. It is possible that another service corridor began in Area X with *praefurnia* to heat the semicircular *alveus* and the water boilers (figs. 134 and 137). Hypothetically, we could place other furnaces to the south of the rooms of the *concamerata sudatio*, in such a way that all the rooms of the service area were facing the port zone—at the opposite end of the accesses—with the ideal spaces for handling and storing the supplies (firewood and coal) needed for the furnaces.

One of the features of imperial baths was that they were surrounded by a recreational area with porticos, gardens, libraries, walkways, etc. All these elements were included in the so-called *amoenissimi loci*, a true *paradeisos* in an urban setting. This was the image offered by the grand imperial baths of Rome, such as those of Titus, Trajan, Caracalla, and Diocletian, where the central block, consisting of the baths building, was surrounded by a wall that isolated the whole complex from the rest of the city, to define the aforementioned garden.²¹¹ In the examples outside the capital, this leisure area appears to be defined within a large palaestra, as at the *thermae* of Barbara in Gallia Belga (Trier) and in many North African examples. In the cities of Roman Africa the large and medium-size

thermae, both of the symmetric imperial type and other less monumental variants, had a large *palaestra*, normally with an orthogonal shape,²¹² although there are also some circular examples.²¹³ Preferably located in the access area adjoining the *natatio* and the changing rooms—*apodyteria*—,²¹⁴ the African *palaestra* was not just an area with porticos for gymnastic exercises, in a Greek sense, it was rather an area dedicated above all to leisure and cultural activities,²¹⁵ which had numerous adjoining rooms open to porches, apses, etc.

In our case, the existence of a *palaestra* is an unknown factor that was not resolved in this round of excavations. Nevertheless, we could state that it was there, taking into account the urban context in which the baths were located. The data obtained at No. 1 Castaños Street leads us to believe that the large buttress walls that bordered the urbanised area of this part of the city from Flavian times, could have been the western limit of the public baths, when considering the *thermae* as an architectural space and a surrounding multipurpose leisure area (figs. 84, 85, 77 and 135). For this reason, we cannot rule out the possibility that there were two *palaestrae* or garden areas located at each end of the public baths, as in Nero's Baths in Rome or the Antonine Baths in Carthage, since the determining factors deriving from the urban location of the new baths made it impossible to have a *palaestra* at the northern end of the complex. With reference to this possibility, we should recall the *exedra* with an axial door documented during the work carried out in the 1970s (fig. 10). Oral statements indicate that the *exedra* was found perpendicular to the longitudinal axis of the baths, with its back to the area of the *basilica thermarum* (Area I) and with the entrance facing Plot no. 33. This data indicates an apsidal room of undetermined size and location, which could have been a transit area between the *basilica* and an area of gardens or an open air *palaestra*, which would have had a similar function to other areas of a similar shape and disposition.²¹⁶ In this way, the *thermae* complex would also have had an open air area for gymnastic exercises and for strolling in an atmosphere of controlled nature, which gave onto, if we take account the best known models, rooms dedicated to cultural, intellectual, and leisure activities, and even to eating snacks. Customers would then

210 Known examples are found at the baths of Barbara in Trier (Gallia Belgica) and the large northern baths of Thamugadi, North Africa (cf. Degbomont 1984, 35-36).

211 Furthermore, in the first examples from Rome, at a time when the architectural prototype we know as *imperial type* was yet to be fully developed, the thermal baths were built adjoining gardens and lakes, such as Nero's Baths in the Campus Martius.

212 As is the case of the large western baths of Cherchel, the large baths of Lambaesis, the summer baths of Thuburba Majus and the western baths of Thysdrus. Also worthy of note is the *palaestra* of the Leptis Magna baths, which is rectangular with the ends culminating in apses.

213 As in the western baths of Gigthis, where the large circular *palaestra* with a colonnade was inscribed in a square with semicircular apses at the corners. 214 Although it could have been placed laterally with respect to the orientation of the baths for urban planning reasons that forced it to adapt to the pre-existing buildings, as can be seen at the large baths of Cuicul or the baths of Licini in Thugga.

215 For more details, see the previously-mentioned work of F. Yegül about this type of baths structure, particularly pages 184-186 and annex C, with pages 396-400.

216 See the entrance to the *basilica thermarum* at the Caracalla baths or the *apodyteria* of the Diocletian Baths (Nielsen 1990, figs. 58 and 59).

have returned to the *basilica* to begin the succession of baths in the *frigidarium* pool.

The size of baths complex we propose would have required a considerable water supply and drainage network and possibly the use of its own or an exclusive water source. This could have been a special, purpose-built aqueduct bringing water to the baths or part of an existing supply network.

The water needed to keep the baths working can be calculated from the capacity of the bathing pools. We estimate some 200 cubic metres between the semicircular *alveus* (15 cubic metres), the two rectangular pools (40 cubic metres), the *natatio* (75 cubic metres) and the *basilica thermarum* pools (74 cubic metres). We have to increase this approximate figure to take into account the fact that the water would have had to have been constantly replenished, especially in the busiest periods of the year and at the most popular times of the day. Also, the latrines, as well as the gardens and fountains that hypothetically embellished the surroundings, would also have needed a constant flow of water. Such an amount of water would not only have required a supply network, but also an independent storage system designed to guarantee the supply during periods of peak demand, and possibly also to give greater pressure to the distribution pipes inside the complex. This leads us to surmise that there must have been large storage tanks (*serbatoi*). The lie of the land and the location of the *thermae* at the foot of the escarpment means that the best place for these would have been at the top of the hill, a site occupied by water storage facilities in the modern and contemporary periods.

These suppositions are based on references to other thermal bath complexes, although in the case of Tarraco, we have no actual archaeological proof. There are no reliable indications of a water supply system for the baths and it is also possible that the water was obtained from underground sources. The presence of a subterranean lake beneath the city (Burés *et alii* 1999, Garcia/Macias 2002) could be linked to this supposition. Despite this however, we believe that given the size of the complex, it would have needed pipes and reservoirs situated at a higher level. Not only that, but the layout of the pipes during the Phase II of the Sant Miquel Street site show that the water came from the upper part of the city, with conduits having characteristics matching those of the *specus* in general and with other sections of aqueduct located in the area of the city of Tarragona (Cortés 1993). Part of these conduits must also have been used to eliminate the excess water, as can be seen from the drains in Areas I and VII (figs. 17, 21-23, 28-30 and 153).

The Roman water supply infrastructure in this part of the city may have been reused after the mediaeval reoccupation, as can be seen from the sewers of Castaños and Apodaca Streets (Section 1.2). Another example of this phenomenon in Tarragona is the construction of the city aqueduct in the 18th century, under the patronage of Archbishops Santiyán and Armanyà. The route followed by this conduit takes advantage of the topographic study carried out when one of the Roman aqueducts was built.

A similar possibility suggests itself in relation to the supply system for the *thermae* complex. The site in Castaños Street is at the end of the Rec Major, an irrigation channel some 3 kilometres long that comes from the River Francolí, and which has been historically documented since the 13th century (DA 1998, 64). The channel irrigated the whole cultivated area of Tarragona on the right bank of the Francolí and had sufficient volume of flow to drive the mills located on its final section, in the port area. At the end of its trajectory, the Rec Major fed the “Bassa dels Molins” (mill pool), located at the top of the hill bordering the *thermae*, at which point the Molins and Caputxins or Castellarnau irrigation channels began. The first section led towards the dock and has been interpreted as a fossilisation of the Castaños Street sewer. The second conduit skirted the top of the hill that bordered the baths. We propose the possibility that the Rec Major fossilises an earlier water infrastructure linked to the Tarraco *thermae*. On this point, we have to mention the possible Roman remains that have been identified along the route of the present-day Rec Major (Serra 1936, 110). Finally, the presence of the Molins pond could be interpreted as another vestige of the ancient reservoirs.

As in the case of other thermal bath complexes, the Tarragona *thermae* were not a permanent architectural structure, but were the subject of a succession of alterations and renovations that would have modified the bathing itineraries. In our case, the partial nature of the archaeological evidence means it is impossible to make an overall evaluation of each of the changes and, moreover, we do not have sufficient stratigraphic evidence to date them (Section 3.2.5, Phase V of Sant Miquel Street). The renovation work of this period involved the walling up of the door between the southern apse of Area VII and the large *frigidarium* of Area V. This door was occupied by a small pool or a *labrum* facing towards Room V, thus breaking the itinerary and characteristic visual perspective of the imperial baths (figs. 41 and 45). Later, when this pool was no longer in use, the area marked by the two original fluted pilasters was walled in. To this we can add the adobe wall of the connecting door between Areas V and XI, and the displacement of the connecting door between Rooms IV and V. The floors in Rooms III, IV and V were completely or partially replaced with new floors of marble *crustae*, keeping to

the original level. Likewise, the walls of the central frigidarium were lined with the same material (section 4.6.1, mosaics 1, 2 and 9).

These actions were accompanied by the conversion of the tepidarium of Area IX into a *praefurnium*, in which a possible support for a water boiler is notable. Here, the theoretical hypocaust in this room was dismantled and the door to the frigidarium was walled up (Area XI). The installation of a furnace turned the room into an extension of the service corridor and also involved walling up the connecting door to the caldarium. These actions allow us to put forward the hypothesis that the apsidal annex was turned into an *alveus* incorporated into the large caldarium. The partial nature of the excavation does not allow us to confirm this view and it only remains to note the fact that in the stratigraphic cross section left by one of the storage cellars we can see the remains of stone *pilae*, whereas the original *pilae* documented below one of the rectangular *alveus* are made of pottery. In the itinerary of this new phase the entrance to the caldarium is unclear. The adobe wall of the door that led to the frigidarium and the existence of a furnace in Room IX mean that the original accesses could not be used. We have to consider the possibility, although uncorroborated by the current data, that after these changes in structure and itinerary, the symmetrical imperial baths route was no longer used. As a consequence, it would only have been possible to enter the caldarium from the eastern side.

As far as Area III is concerned, this renovation involved sealing up the drains and, by inference, removing the latrines. The partial repaving of the area with marble *crustae* suggests a temporary coetaneousness with respect to the other reforms and also a decorative homogenisation. The new use of the room may have been as an *apodyterium*, since in many imperial baths the *natatio* is flanked by *apodyteria*. This can be seen in Hadrian's Baths in Leptis Magna, the Antonine Baths of Carthage, the large northern baths of Thamugadi, the large eastern baths of Mactaris, and the large southern baths of Cuicul.

2.2 The Architectural Reconstruction

César A. Pociña

Having studied the architectural areas and decorative elements, both architectural and mosaic, we have to integrate the data from both sides. This is the only way we can achieve an overall view of the architecture of the complex. To carry out this integration we

employed 3D computer restoration techniques, since they allow you to easily check working hypotheses and also to produce much more comprehensible results than with graphical representations. It also makes it possible to show non-specialists a more easily understood depiction of the architectural reality of a building.²¹⁷ In order to reconstruct the building we had to choose a specific phase, as the complex was in use over a long period of time and therefore underwent various modifications, the scope of which we are unable to systemise. We have therefore chosen the original *thermae* building, Phase IV, as our reconstruction period, since that phase is the easiest to identify and reconstruct.

The working process was divided into different phases. The first was to digitalise the archaeological plans drawn at the excavation on a scale of 1:20. Once we had the digital and vectorial base plan, the building was made into a 3D image. This consisted of converting the pencil or ink drawings into a vectorial image file. In this way we were able to obtain a basic plan of the whole complex, which was exportable to other 3D image processing programmes. The full reconstruction of the *thermae* complex plan was achieved by comparing it to other *thermae* around the Empire, as discussed in Section 5.2.1.

Once we had established the plan, the second phase consisted of reconstructing the total volumes of the recovered archaeological elements, particularly the columns.²¹⁸ To do this we took those measurements we considered to be determining factors needed to establish the proportions between the various parts, and consequently the overall dimensions.²¹⁹ To carry out this task it was essential to compare the normal proportions used in Roman architecture, as recorded by Vitruvius in his ten books on architecture (specifically, books 3 and 4).

This option posed many problems, the most important of which was the difference in time between when Vitruvius was writing and the period in which the baths were built. Despite this discrepancy, various studies²²⁰ show us that *a grosso modo* the same proportionality was maintained throughout the period of the Empire, with few changes. Another possibility was a direct comparison with preserved architectural parallels of the same chronology. The difficulty of this process lies in the fact that many of the elements have only been preserved fragmentarily, and have been reconstructed according to Vitruvian criteria, or the

217 For the same reason we quote as examples the reconstructions of the baths of Baetulo (Badalona, Barcelona province) (Comas *et alii* 2000, 431), Mataró (Bayés 2001), Gijón (Fernández/Jiménez 1998), Caracalla in Roma (Illense 1997, Matthews 2003), Xanten, (Rank 1995), Valesio (Kosian 2003), Leptis Magna, (Rattenbury 1991) and Arles (Potier 2003).

218 Elements 4, 5 and 7 in Section 4.6.1.

219 This same system was used to reconstruct the Baths of Caracalla (see Delaine 1997 and, in computerised reconstruction, Illense 1997, Matthews 2003).

220 The Corinthian order is the most commonly studied and has been the subject of various research works. We consider noteworthy those of Wilson Jones (1989 and 1991) and Gros (see his summary in Gros 2002, 470-503).

condition of the publication, sometimes non-existent, does not allow them to be compared. On the other hand, when it came to choosing parallels, apart from the chronology, we had to add other coincidental elements, such as whether we were dealing with the same type of building. We therefore opted to apply the Vitruvian proportions, while accepting the possible inaccuracies inherent in this method, and to digitalise them adding the missing parts.

We were unable to assign a definite position for any of the preserved columns, as none of them was found *in situ*. Nevertheless, as we will see in the description of Room I, two different types of columns were attributed to a specific area using indicators such as their position or size. In certain parts, for example in the *caldarium*, we found ourselves obliged to completely reconstruct the columns, despite not having any indicators of which specific type was used.

For reconstructing the height of the various rooms or buildings that made up the baths complex, we had to take note of various types of evidence, such as the thickness of the walls, the proportions between the width and height of the rooms (particularly the rooms with cupolas or vaulted ceilings), and the dimensions of the columns. These parameters were compared with known architectural parallels, although they are also often hypothetical. The roofs were reconstructed taking into account the monumentality of the building, the functional and structural necessities, and the “standardised” solutions used in this type of building around the Empire.²²¹ Other construction details, such as the architectural decoration, the configuration of the partition walls, etc., are of necessity hypothetical, given that the condition of preservation of the remains is in most places no more than half a metre above floor level. We have chosen only to depict those elements needed to help understand the layout of certain rooms or aspects such as the lighting, and we dispensed with other secondary elements, the reconstruction of which is much more complicated. This circumstance led us to choose the commonest options found in the architectural parallels, while remaining aware that we are dealing with elements with a configuration that could be quite diverse.

Taking into account all these questions, we drew up a proposed reconstruction of the volumes of the baths complex. It was a task that surpassed the purely archaeological research objectives, as we present interpretive elements that are closer to the field of hypothesis than that of empirical ratification. That

notwithstanding, in this study of the *thermae* we did not wish to dispense with the elaboration of reconstructive proposals, which are in many aspects questionable and currently difficult to corroborate or refute, to make the magnitude and monumentality of a public building such as this more understandable and intelligible. We believed that it would be positive to present, together with the results of the scientific investigation, a more educational, virtual interpretation than we would have had from seeing the *thermae* in the original condition. Therefore, this publication makes new proposals and contributions to the educational and museographic discourse currently being undertaken by other institutions in Tarragona. That is the basic objective of this section.

The following is an itinerary around the various rooms that make up the thermal baths complex, following the order established in the descriptive section.

Area I: As has already been shown in the corresponding chapter, the features of Area I allow us to define it as the *basilica thermarum*. The first noteworthy aspect is the size of the room, with a preserved width of 18 metres and reconstructed length of 15.6 metres. The total resulting reconstructed area is 280 square metres. It is, therefore, the largest room in the baths complex. This whole area lacks compartmentalisation walls to separate the different areas and must therefore have been a large, multi-purpose area.²²² Despite this, on the flooring we can see various ornamental configurations and a pool with a decorated bottom and steps descending into it. Another remarkable factor to take into account is the presence at regular intervals of rectangular-shaped foundations, which can be interpreted as column foundations or stylobates. These columns and the differences in paving mark a theoretical division of the hall into five parallel sections that do not affect the internal movement of people within the area.

Armed with this data, we can make parallels with the same type of area in many of the large *thermae* complexes of the Imperial period. It is one of the so-called *basilicae thermarum*.²²³ Such buildings consisted of halls with a higher central section, surrounded by areas of a lower height. The resulting configuration is similar to that of the judicial basilicas, which is why researchers chose that name for them. The problem posed by these buildings is that it is unclear whether they really were basilica-type constructions or whether they could have been linked to the *palaestrae*, in other words, buildings in which a courtyard or central strip

221 In general, we have used scientific summaries dealing with the sphere of Roman thermal baths, such as Yégul 1992, Heinz 1983, Gros 1996, Nielsen 1990, as well as more specific studies, such as Delaine 1997.

222 A lively, although somewhat literary, description of the activities carried out in these areas can be read in Malissard 1996, 123.

223 Theoretically, the *palaestra*, a porticoed courtyard, surrounded by older *thermae* areas and progressively replaced by roofed buildings. Due to their size, they were built with the same type of roof as the basilicas, giving rise to the name. On this subject: Rook 1992, 25; Gros 1996, 411; Nielsen 1990, 162.

was surrounded by a perimeter of porticos on two or four sides. In our case, we think that the floors in *opus tessellatum*, with more or less complex decorative patterns, and the pool are more likely to mean a covered structure. A roof would protect the interior from adverse weather conditions and, therefore, permit various activities (exercising, strolling, conversation, etc.) that were normally undertaken in the open air on the palaestrae. On the other hand, it is also possible that there was a genuine open-air palaestra, possibly at both ends of the complex, as we have shown in Chapter 5.2.1.

Once we had opted for an enclosed building, we had a series of arguments and indications for reconstructing the morphology of this area. Thus, the central section has certain characteristics that differentiate it from the lateral sections. It can be seen that this is wider than the 3-metre-wide lateral sections, which is almost as great as the distance between the columns that run from east to west (approx. 3.5 m). At 4.5 m, the central section is 1.5 m wider. This difference provides us with the possibility that the central section was higher, maintaining the same height/width ratio. We have to consider that the central section was at least 1.5 m higher than the side sections. There are several indications of the presence of a step or bench skirting the pool situated in the middle of this room: the placement of the tesserae on the floor, the absence of paving in these areas, and the vestiges of the beginnings of the bench walls. Above this step are the columns that supported the central section. The presence of this element delimited the area occupied by the pool, although it did not prevent access to it. It could also be used as a bench to sit on around the pool (figs. 137-146).

The roof in this room was supported, as we have seen, by a series of columns that formed part of one or more architectural arrangements. In order to reconstruct them we took various factors into account.

In the first place we have Ionic order elements (bases and capitals), which, once restored according to Vitruvian practice, give columns with a height of 3.8 m. This height coincides well with the width of the sections, with a ratio of practically 1:1. For that reason, we chose these columns to re-establish the natural order of the lateral sections, since in Roman architecture it is quite common for the portico section to have the geometric shape of a square.²²⁴ In addition, the Ionic columns have sufficient structural solidity

for the weight they would have needed to support, which would have been the wooden framework, the roof, and possibly a false ceiling of stucco or plaster. Secondly, we have a single, very well made, Asiatic Corinthian column, which was found in the pool located in the middle of this area. This led us to consider the possibility of an alternation in the decorative arrangement around the pool. We have reconstructed the columns according to the normal proportions for a Corinthian order. The height of the reconstructed column would be 60 to 80 cm lower than the Ionic order, although, in principle, for the ceilings to be at the correct level, they should have the same height. To try and solve this problem we opted to place the Corinthian order above the pool bench.²²⁵ If we assigned the bench a height of approximately two feet, the norm in this type of structure, the difference in height would be eliminated, the entablatures could be placed at the same height and the wooden roof frame would be level.

Once the colonnades and the orders on the bases documented in the archaeological excavations had been reconstructed, the next problem was to define the type of ceiling. The height had to be greater in the central section, which is wider, in order to maintain the same proportions as in the side sections. One option would have been to hypothesise the presence of a second order superimposed above the Corinthian order. This would have provided us with a solution often seen in basilicas,²²⁶ although it may have been too disproportionate in our case, particularly if we take into account the dimensions of Corinthian columns, as they would be too narrow to support a double order. For this reason, we opted for a more simple solution, which consisted of superimposing a masonry structure or wall on the Corinthian order entablature. The only purpose of this wall would have been to support the ceiling of the central section and would therefore not have had to bear large structural forces, a factor that gives us the possibility of including large windows, which would have reduced the overall weight and also served to allow daylight into the room. The resulting configuration for the central section is an architectural order raised above a perimeter bench around the central pool, the entablature of which would have been at the same height as those of the lateral sections. Above this order we have an upper area consisting of walls with large windows. This solution, much lighter and less complex than the double order, would provide plenty of daylight for the whole room and especially for the central section with the

224 Although they are not *thermae* buildings, see the proportionality of the porticos of various Roman *fora* in Pociña / Remolà 2000, 32 s.

225 It is quite normal to have colonnades at the edge of the pools in Roman baths. One of many examples is the *natatio* and central pool of the *tepidarium* in Hadrian's Baths at Leptis Magna (Heinz 1983, pages 30 and 96 figs. 20 and 98). This central pool also has a step similar to the one documented in our case (cf. Kretzsch 1983, fig. 110). Another very similar example is the pool in the *Apsidal Hall B* at the Civitavecchia Baths (Yégul 1992, 114).

226 An interesting compilation of plans and sections of various basilical buildings can be found in Marta 1990, 61 s. and 130 s. We can see the diverse solutions employed for leaving openings for windows to allow daylight to enter in the additional height of the central section. See also Gros 1996.

pool. A similar solution is often found in the central sections of basilicas, which are wider and higher than the lateral sections. This difference in height means the roofs were stepped, with the roof of the central section being higher than the others. The step allowed for the placement of windows to let daylight into the building.

As far as the floors were concerned, the central section can be distinguished from the rest by its more elaborate mosaics and by the pool. This difference marks both an axial route around the room and a certain superior hierarchical order with respect to the other sections of the hall, which, as we saw before, had a lower ceiling. This was maintained, as before, when it came to choosing the architectural orders, with a more decorative order (Asiatic Corinthian) and not such fine materials as in the central section. Finally, we have evidence that the northernmost section was possibly an *apodyterium* or changing room. It has a masonry bench adjoining the northern enclosing wall of the room and what appears to evidence of another between the columns that separated it from the contiguous section. Likewise, the flooring has a red decorative strip that is not apparent in the other sections. We have added these contiguous benches in the reconstruction. In order to maintain the proportionality of the columns, without having to raise the height of the ceiling, we opted to incorporate the base in the colonnade bench. We chose this option in order to maintain the unity of style in the roof support elements, despite the fact that the resulting configuration may appear somewhat strange. The other options we considered would have meant breaking with this unity of style or isolating the northern section.

Areas II-IV: Between this *basilica thermarum* and the central body of the *thermae* complex, where the central axis and the *frigidarium* and *caldarium* must have been located, there is a series of smaller chambers used for complementary purposes. These rooms are linked along an axial plan that corresponds to the axis of the entrance to the building (figs. 137 and 138).

Thus, on the eastern side of the *thermae* complex there is a door that gives access from a narrow street or *angiportus* (II). Just inside this door and to the left of the entrance passage there is a small room identified as one of the latrines (III). This location is common in thermal baths, as people often entered the baths only to use the latrines (Nielsen 1990, 163). Inside the room we have documented the typical latrine drainage configuration. The difficulty is that the changes made in Phase V have considerably altered this area, which is why we chose to reconstruct

here the “standard” latrine layout, in accordance with those most commonly found in this type of building in Roman times. Room IV, located between the *basilica thermarum* and the central *frigidarium*, has also been interpreted as a *frigidarium*. We have given these two chambers a separate roof and an access passage, in view of the large difference between the roof of the *basilica thermarum* and that of the *frigidarium*. Given the size and location of these rooms, we opted for a simple, typical gable roof, supported on the lateral walls. With respect to lighting, latrines are not normally considered to need a lot of light, so a small opening or window onto the street, which would also have served to air the room, would have been sufficient. As far as Room IV is concerned, its small size and proximity to two well-lit areas meant that it would not have needed a lot of light. It could therefore have been lit by a window giving onto the tympanum of the roof.

Areas V-VI: Alongside the two rooms described above there is a large, rectangular shaped room, some 9.6 m wide and 11 m long. It is delimited by a wall measuring approximately two Roman feet (60 cm). This room, identified from its features as a *frigidarium*, has an adjoining space (Room VI), thought to be a *natatio*. The final configuration of the room was reconstructed by axial analogy, both in an east-west and in a north-south direction. The walls that make up the room have features that communicate them with the adjoining areas: to the south the *caldarium*, to the east and west with annexes to the two *basilicae thermarum*, and to the north with the *natatio* (figs. 137, 140, 141 and 144).

The wall to the south has a large edicule, framed by two large pilasters with fluted striations on the front and sides, which give onto the interior and divide the wall into three parts of a similar width. This allows us to suggest that this room was visually divided into three segments of an equal width, a design commonly found in *thermae frigidaria*. In this edicule there was a smaller door that led to the *caldarium* in Area VII.

The eastern and western walls had doors that were not centred with respect to the walls in which they opened, but with respect to the contiguous rooms.²²⁷ This displacement made it necessary to align these doors to the circulation axis located in the central section of the *basilica thermarum* (fig. 139). The original entrance, therefore, marked a transversal circulation that began at the two steps of the *piscina frigidaria* in the *basilica thermarum*, crossed the mosaic of the labyrinth and the room before the *frigidarium* until it reached the centre of the *frigidarium*, where it crossed

²²⁷ This eccentric position with reference to the door is not unusual. It can be seen, for example, in one of the rooms of the larger baths at Villa Adriana (Tivoli, Italy) (cf. Ward Perkins 1989, 96). We can see the disproportion between the height of the walls and the small size of the door.

the axial and longitudinal *caldarium-frigidarium-natatio* route. Remember that, as we have proposed the possibility of two thermal basilicas, this axis would have joined up with another identical one beginning in the other basilica.

Finally, on the northern wall there was a communicating door with a rectangular area, which we have identified as a pool (*natatio*). Although this has been very badly damaged by contemporary construction work, we have various elements that allow us to reconstruct it. On the one hand, we have identified the drainage channel, which provides us with an approximation of the lower level and confirms the proposed interpretation. On the other hand, we were able to see a section of the access steps from the *frigidarium*, with the imprints of various floorings and waterproof linings that allowed us to hypothesise an access via a traditional bench/steps system (fig. 43). Once we had identified this area as an adjoining pool,²²⁸ we had to reconstruct the configuration of the wall that bordered the *frigidarium*. We proposed, again by axial analogy, that the visual configuration divided into three sections that we observed in the bordering southern wall, would have continued on this wall. Thus, the communication with the cold pool or *natatio* was established by the opening of a large arch, again delimited by pilasters identical to those of the edicule. This gives a unity of style to the two facing walls of the room.

This reconstruction allows us to establish a main circulation route round the baths beginning with the *caldarium*, passing through an arch to the *frigidarium* and from this room, passing through a similar arch, to the *natatio*.²²⁹ This axis crossed another coming from the central section of the *thermae basilicas*. Therefore, it is clear that this room is the convergence point for all the circulation axes of the baths complex and therefore the most important room. This fact explains its large size and the fact that it is the room with the highest roof.

As far as the reconstruction of the roofing is concerned, we have to take into account the features of the documented elements and the known architectural parallels for this type of room (fig. 147). In the first place, we could propose a simple solution of three parallel barrel vaults, running from north to south and supported by two diaphragm arches on four facing pilasters located on the northern and southern walls. These pilasters would be those situated on both

sides of the edicule (*vid. supra*). It is a curious solution that can be seen in the baths of Umaiad, in Qusaïr Amra (Jordan²³⁰). The advantages are a relatively simple construction and a low weight. The roof is built with three independent barrel vaults for each room. The outer ones are supported by the northern and southern exterior walls and the two arches, while the central one is completely supported by the diaphragm arches. The windows in the tympana of the vaults and the openings in the lateral walls allowed daylight into the room. Neither solution allows for large partition walls and the lighting was probably not very homogeneous. Neither is it a very common architectural solution. Likewise, it would have been an area with a fairly low roof and a ceiling subdivided into three parts.

Having ruled out that possibility, we then started to consider the intersection of the three vaults with another one perpendicular to the width of the room, resulting in three ribbed vaults. This second solution is possibly that most frequently found in the early Roman *thermae* (Caracalla and Diocletian in Rome, Hadrian's Baths in Leptis Magna, the Antonine Baths in Carthage, etc.). The problem posed by this system is that the width of the vault must be much greater than that of the three intersected vaults. Likewise, in the aforementioned parallel examples, the width of the narrow side is the same or similar to each of the three partitions. The result for these examples is for three independent ribbed vaults. In our case, the room is rectangular, built with only a small difference between the longer and the shorter sides. The intersection of the transversal vault with each of the three longitudinal ones would have resulted in a large vault, to which six smaller transversal vaults, that would barely have stood out, would have been adjoined. We do not know of any other example with this solution. The closest, although different, equivalent is the large vault that would have covered the main pool in the Roman *thermae* of Bath, although that did not have the adjoining vaults. The balance of stresses of this solution involves the need for two diaphragm arches, as the lateral vaults possibly only structurally allowed the opening of partition walls for lighting and made it necessary to raise the height of the room at the north and south ends.

Despite the almost square shape of the room, the configuration of the perimeter walls leads us to rule out a third option consisting of a cupola roof. The walls of the *frigidarium* room are thinner than those of the *caldarium*, which support the system of cupolas and

228 A very similar solution, except for the logical distances, is that of the *natatio* of the Caracalla Baths in Rome, which adjoins the *frigidarium* and is entered via three large arches (see the magnificent reconstruction by Kevin Gould in Delaine 1997, *frontispiece* 1).

229 An almost identical configuration can be seen at the Antonine Baths in Carthage, as shown in the plan and section by A. Lézine, reproduced in Gros 1996, page 411.

230 This is an almost unique solution (see Whatling 2003). It is a similar configuration to the thermal baths with annexed rooms with in-line barrel vault ceilings, although they do not cover the same area.

vaults that cover this room. With a vault width of 60 cm and a height of 9.60 cm, the height/width ratio would be 16. This seems too high a proportion, if we compare it to the normal proportions of Roman cupolas.²³¹ This type of solution, with a hemispherical cupola supported by four pendentives on the corners, would have needed reinforcement to counteract the structural stresses. On the other hand, the cupolas in thermal baths are more normally found in the heated areas.

After ruling out in principle those three possibilities, we opted for a fourth hypothesis consisting of a roof of ribbed vaults resulting from the intersection of two barrel vaults.²³² This solution allowed us to open large partitions for daylight on the four sides, as the loads are borne by the corners (Giuliani 1998, 93). The proportions of this construction allow us to raise the *frigidarium* to a higher level than the peripheral buildings, which guarantees daylight for the room. If we deduct the height of the section corresponding to the vault, we would have a height/width ratio for the walls of 1:8, a proportion lower than the maximums identified in Roman era constructions.²³³ On the other hand, it was normal for bath complexes to be planned as one unit, taking into account the balance of the dynamic forces,²³⁴ and we can therefore imagine that a good part of the weight of the roof would have been dissipated among the structures of the adjoining rooms and possibly on the architectural orders placed in the corners.

We established a ratio of 1:1 with respect to the width of the room and 1:2 for the radius of the ceiling vaults. We selected this ratio from the standard heights used in the Baths of Caracalla (Delaine 1997, 56 s.), as we considered that a ratio of 1:1 results in a room that stands out from the lateral constructions, which allows it to be well lit. With this proportion, the height is very similar to that of the *caldarium*, which made it possible to place an exterior cornice at the same height and provide the whole central baths complex with a unified style. The lighting of the room would be guaranteed through the large windows in the vault tympanums. For strictly aesthetic reasons, in the 3-D we divided these windows into three strips separated by two masonry pillars that support a structure of small rhomboidal panes of glass secured by a

wooden structure. This hypothetical solution is recurrent in 3-D reconstructions of thermal buildings (fig. 141).²³⁵ With respect to the exterior of the vaults, there are two possibilities. The first consists of the absence of a tiled roof, which means that the water was drained off by the curved outer surface of the vaults themselves. This solution is common in dry climates, such as North Africa²³⁶ or the Near East. The other solution is to superimpose a tiled roof sloping in four directions. We chose this solution of placing a tiled roof on the vaults, as it is a configuration often found in *thermae* buildings (fig. 149).²³⁷

Area VII: This room has a complex configuration, of which only three of the corners and one of the longer sides have been preserved. We established a hypothesis based on architectural parallels and by duplicating the preserved elements along the longitudinal and transversal axes. It has a rectangular shape with two adjoining semicircular ediculae on the shorter sides and two rectangular rooms on the longer sides. We have been unable to identify the type of flooring in the room. We were able to determine that the floor was raised to allow for underfloor heating (*hypocaustum*), as we found evidence and the imprints of the *pilae* of the *suspensura*. This system used the normal method of raising the floor on large *bipedales* bricks resting on pillars (*pilae*) of bricks (*bessales*). The walls were heated by an air chamber system (*concameratio*) achieved with stone separators that supported the wall facings. We can see the imprints of these separators on the wall of the semicircular edicule (fig. 45).

Adjoining the wall of the room we identified a service gallery and evidence of two heating furnaces. The location of one, just below one of the rectangular spaces situated on the longer sides of the *caldarium*, leads us to believe that these areas were possibly heated pools. This option is corroborated by various architectural parallels that show *caldaria* as complex layouts formed by annexed pools (fig. 143).²³⁸

The fact that these areas could have been heated pools made us mark a differentiation from the main room, which consists of a group of steps that define the pool and serve as an access to it, together with a decorative colonnade that visually separated the areas. This type of colonnade is often used to distinguish between dif-

231 For an in-depth study of various Roman cupolas, see Pelliccioni 1986, 44 s.

232 This solution is mainly found in the North African baths, such as Cuicul (Djémila) or C.C. Caesarea (Cherchel) (Gros 1996, 410).

233 Some times greater than 1:12, which is considered the highest proportion at which stability can be guaranteed (Giuliani 1998, 106).

234 For an analysis of the stresses present in a vault, cf. Pelliccioni 1986, 51 s.; Giuliani 1998, 75.

235 An analysis of the windows used in thermal baths buildings can be found in Broise 1988.

236 Ancient art often depicts these vaults and cupolas as a characteristic and representative element of thermal baths. On this subject see the study included in López Monteagudo 1997. Likewise, depictions of central European *thermae* buildings clearly show a superimposed tiled roof, such as that depicted on the sarcophagus of Simpelveldt (Holland) (Rook 1992, fig. 22, page 329).

237 Leaving aside the numerous reconstructions that often use this solution, we can see this configuration in the Diocletian Baths in Rome. (See the aerial picture of the ceilings in Heinz 1983, 161 fig. 164.)

238 See, for example, the comparative figure for the main African thermal baths in Gros 1996, 410, and particularly the baths of Caesarea (Cherchel). The configuration of two rectangular lateral pools and one semicircular pool is very similar to that which we propose for our complex.

ferent areas of the baths, more for decorative reasons than for a structural or functional purpose.²³⁹ By analogy with other *thermae* complexes, we decided to locate another pool in the northern semicircular apse. For unity of style, again absolutely hypothetically, we employed the same system of steps and colonnade²⁴⁰ as in the lateral pools (fig. 148).

For the roof we considered the most canonical method of covering the semicircular rooms to be that of quarter-circle cupolas.²⁴¹ The rest of the building, of an approximately rectangular shape, gave us various options, of which the simplest was a ribbed vault. This allows for large partition walls on the four sides of the room, as the weight would have been borne mainly by the corners of the building and the bodies of the adjoining rooms, by means of a system of load bearing distribution from the main roof to the secondary ones. More for aesthetic than for functional reasons, we placed two columns in the corners that coincide with the ribs of the vault.²⁴² These columns also serve to delimit and frame the door leading to the rooms located at the sides of the building (figs. 141 I 149).

Area VIII: This room can be identified as a service corridor, located below the floor of the *thermae*. It is elongated, with entrance doors built in stone arches on its short sides. The ceiling must have been quite low, as can be seen from the holes made for the joists that held up the floor. Connected to this use as a service corridor, the side door that leads to *caldarium* has been identified as a heating furnace for one of the *alvei* located on the longer sides of this room. This furnace had an inclined surface that helped the hot air to circulate and made it easier to stoke and clean. All we needed to do to reconstruct it was to add the floor of the room above, as the other elements had been preserved. The height of this room can be measured from the aforementioned marks. Unfortunately, we do not have any data to allow us to deduce the configuration of the room above the floor of this corridor.

Area IX: This is a small square-shaped area. It is connected to the *frigidarium* by a narrow door and to the *caldarium* by an access located in the corner. There is some doubt as to its use, although it may have been a *tepidarium*. The original configuration has been considerably changed by later alterations that consisted of installing a furnace to heat one of the semicircular

ediculae of the *caldarium*. We do not have enough evidence to reconstruct the roof. We therefore decided to join it to that of the buildings located between the *caldarium-frigidarium-natatio* axis and the *basilica thermarum*. This means we defined a continuous roof for the latrines, Room IV and Room IX.

Final Assessment: The reconstruction of the various parts of the building produces a result that we define as providing us with an idea of the original configuration of this baths complex. In the first place, the monumentality of the building is obvious. It covers a very large area and is possibly much higher than most of the surrounding buildings, with the exception of the Theatre, which, by that time, was no longer in use. This meant that it could be seen from a long way off, particularly from the vessels sailing into port, for which it would have been a landmark. This is also the case with other large port baths complexes, such as those of Carthage or Leptis Magna.

Secondly, we have to include this building in the prototype known as imperial type. This identification has been made clear throughout this book, as well as the presence of well-defined circulation axes and a standard location of the various rooms that make up this type of baths. Therefore, the reconstructed plan of the Sant Miquel Street *thermae* has many similarities with other comparable complexes of the same period, particularly with the North African examples. In our reconstruction of the architectural volumes, we have opted for maintaining this resemblance and we have therefore chosen the most common architectural solutions, after checking that they were architecturally viable. The final result gives us a “virtual” building with a configuration extremely similar to the aforementioned complexes, from which it differs in architectural details, but shares the well-defined general patterns.

Returning to the overall configuration resulting from our reconstruction, one of the most outstanding features within the layout of each of the spaces is the large area embraced by the *thermae basilicas*. These made it possible to accommodate a large number of people taking part in many different recreational activities, such as gymnastics, ball games, etc. It could be surmised that these *palestrae* were the busiest parts of the baths complex and would have been the most popular places for daily periods of leisure, more so than other less fre-

239 An very similar example to our proposal can be seen in the heated rooms of the large baths at Hadrian's Villa (Tivoli, Italy) (Heinz 1983, 81). See also a similar pool in the *frigidarium* of the baths of Neptune (Ostia) (Yégul 1992, 70).

240 This system is characteristic of this type of room. See for example the definition of *alveus* in the appendix/glossary of words referring to *thermae* in Nielsen 1990. Thus, two of the names given to these pools, *descensio* and *solium*, were directly related to the presence of these steps for entering the pool (Malissard 1996, 114). A pool similar to the one we suggest, although without columns due to its small size, is found at the end of the *caldarium* in the baths of the Forum of Herculaneum (Heinz, 1983, 73 and 74). Even more similar, although greatly reconstructed, is the configuration of the semicircular *alveus* in the *thermae* of Trier (see Krencker's reconstruction in Yégul 1992, 372).

241 Except for all the distances, this is the solution taken in the *scholae labri* of the *caldaria* of the baths of the *fora* in Pompeii (Heinz 1983, 63) and Herculaneum (Heinz 1983, 79).

242 The use of adjoining columns with an aesthetic rather than a functional purpose is characteristic of the large imperial baths complexes. Paradigmatic examples are the *frigidarium* of the baths of Diocletian (see Heinz 1983, 115, figure 119,) and that of the baths of Caracalla (Heinz 1983, 133, figure 140).

quented venues, such as the Circus or the Amphitheatre.

Likewise, the central part of the complex, defined by the *caldarium-frigidarium-natatio* axis, is, without doubt, intentionally the most monumental part. The way the different room heights are planned produces ascending axes in line with the relative importance of the area. Thus, on the axis parallel to the coast, the highest point is located on the vertex of the *frigidarium*, from where it descends to the roof of the two sections occupied by several different rooms, and from there goes to the roof of the *basilica thermarum*. In this building, following this visual layout, the central section (the most important) is higher than the lateral sections. On the axis intersecting the coast, we can see a relative equality between the *caldarium* and the *frigidarium* and a descent to the area of the *natatio*. It has to be borne in mind that the rest of the rooms located around the *caldarium*, that we have not been able to restore, maintain this visual gradation.

It is very interesting to see how this complicated collection of buildings looks in its entirety when superimposed against the scenic backdrop of the rock escarpment lined by the containing walls. This superimposition incorporates the building into the overall scenic framework of the city as a whole. We are dealing here with the well-known monumentalisation programme begun in the Flavian period that divided the city and its different quarters into a landscape of several superimposed terraces. The layout began with the imperial worship area, on an upper terrace of religious buildings. It continued with another larger terrace with administrative and representational functions (the so-called Provincial Forum), and ended in an area dedicated to leisure activities, with the Circus and later the Amphitheatre. On a lower level the largest area was mainly occupied by housing. This was slightly above the level of the coast on a natural escarpment. Finally, the *thermae* complex formed part of a last terrace that was initially occupied only by port buildings, some of which were progressively replaced by representational buildings mainly used for leisure and free time, such as the Theatre and the *thermae*.

2.3 The *Thermae* of Sant Miquel Street and Imperial Type Baths

Moisés Díaz and Josep M. Macias

From the 2nd century AD *thermae* buildings became

the main reference point in urban facilities and reached the zenith of their architectural expression with the imperial type baths. This phenomenon began in Rome, but soon spread throughout the Empire, especially with the work carried out under Domitian. The definition of the baths as an element of public or collective use fell to Agrippa. His *thermae*, although considered to have had little architectural influence, signified on a social level a change in the *thermae* tradition of the Late Republican era. During the period of Augustus many private baths were opened to the public and in Agrippa's baths the *voluptas* prevailed over the *utilitas*, relegating the role of Greek gymnastics to second place (cf. Zajac 1999, 102; Yegül 1992, 136-137). Agrippa's *thermae* were also the first time the imperial powers took on the construction of public baths. After that, various emperors developed this architectural model, with increasing monumentalisation and luxury, while at the same time their socialisation became a growing phenomenon. Thus, in an act of megalomania, the building work promoted by the emperors revitalised the *thermae* built by their predecessors.²⁴³

The architectural homogeneity seen in the imperial *thermae* is a consequence of common requirements in terms of the itinerary around the baths and the positioning of the different rooms, as well as the logistic needs and the possibilities and factors determined by the available construction techniques. The reign of Hadrian in the 2nd century AD is considered to be the high point of technological development and from this time on baths were built from standardised plans in the provinces of the Empire.²⁴⁴ It was an architectural model for *thermae* that, although applied arbitrarily in each city, maintained certain common features that help us to determine the constructional parameters of the building, their significance within an urban setting and, finally, to relate it to the influence of the techniques, forms, and decorative tastes of the metropolis. In other words, the point to which the tastes imposed by Rome were imitated or adopted.

The building of the Tarraco imperial baths responds to this phenomenon. Although the construction of an imperial *thermae* complex depended on the available funds, the urban location, and the technical skill of the local builders, we can postulate a series of typological considerations with the other imperial baths around the Empire. The plan of the Tarraco baths shows similarities, on a smaller scale, to the grand

²⁴³ The *Thermae* were products of a government pursuing a policy of public legitimisation, rather than a policy of public health. The recognition that baths did serve social needs was not absent from the minds of those who furnished them. More importantly, however, baths belonged within the ancient system of *evergetism*. The literary evidence betrays an awareness that the baths were a way of making Roman and imperial values concrete. While legitimising and restating the power of the emperor, they were also a potent means of gratifying the people. (Zajac 1999, 105).

"On the emperor's part, there was also no doubt an element of megalomania involved, as well as a desire for a sort of immortality, since buildings traditionally retained the builder's name." (Fagan 2002, 119).

²⁴⁴ The study of which presents a typological scheme defined by Krencker in 1929, which is still used today (Nielsen 1990, Yegül 1992, Fernández / García 1999, Fernández *et alii* 2000, Thébert 2003).

imperial baths of the metropolises, with a greater resemblance to the baths of Trajan and Caracalla in terms of the location of rooms. Overall, they bear the greatest similarity to the North African imperial type baths, where the large number of preserved and studied establishments allows us to better see the wide variety of plans, the diachronic and architectural evolution, and how they were adapted to the determinants imposed in each case by using particular solutions.²⁴⁵

The first North African imperial type baths date from the Antonine period. They are the *thermae* of Leptis Magna, built under the governorship of Hadrian, the Antonine baths of Carthage, built during the reign of Antoninus Pius, the large eastern baths of Thamugadi, built during the first half of the 2nd century AD, the southern baths of Cuicul, from the period of Commodus, and the large baths of the legionary camp of Lambaesis, built in the middle of the 2nd century AD. This intensive activity was determined by the Emperor Hadrian's desire to consolidate the African *limes* and protect it from the incursions of nomadic peoples, and by the later establishment of the Severan dynasty's rule over the Empire. It was under the rule of the Severi that the largest imperial baths were built in the cities of North Africa, as can be seen from the large eastern baths of Mactaris, built during the period of Septimus Severus, the large western baths of Cherchel, the large baths of Lambaesis at Palais du L gat, and the large northern baths of Thamugadi, all three of which were built between the end of the 2nd century and the first years of the 3rd century. Other *thermae* were refurbished, such as the southern baths of Hippo Regius, restored in 198, the baths of Hadrian in Leptis Magna and the baths of the legionary camp of Lambaesis. This period also saw the construction of many semi-symmetrical type baths, a less monumental style than the imperial baths, examples of which include the Julia Memmia in Bulla Regia, the northern baths of Hippo Regius, the western baths of Thysdrus (El-Djem), and the summer baths at Thuburbo Majus.

With this current data, Rome and North Africa can be seen as the areas in which this type of public baths was most prolific. We know of other examples in the eastern provinces and, to a lesser extent, in the western

provinces, for example, the *thermae* of Barbara at Trier (Gallia Belgica) and the Herculean *thermae* in Milan. In the case of the Iberian Peninsula, the find of the public baths in the port of Tarraco is exceptional, as it is only the second imperial type complex known in Hispania, the other being the baths of Los Arcos I at Clunia,²⁴⁶ which have recently been re-studied and re-interpreted (cf. Palol 1994, Fernández Ochoa/García Entero 1999, Fernández Ochoa/Zarzalejos 2000).

Although this circumstance may be misrepresented by the absence of archaeological remains and the lack of finds, the epigraphic analysis carried out by G.G. Garran (2002) defines some coherent conclusions about the current archaeological situation. Eighty per cent of the commemorative inscriptions from public baths, whether they refer to the initial construction or to rebuilding and refurbishment, are concentrated in Italy and Africa. The rest are found in Gaul, Hispania, and Germania, in descending order. This ratio is maintained in the case of the title of the promoter of the building. Of 19 inscriptions relating to works instigated by emperors, 12 are found on the Italian Peninsula. There are 26 inscriptions referring to various representatives of the imperial administration — *praesides*, *proconsules*, etc.— and of these, 17 are found in Italy and 5 in North Africa.

In the light of current knowledge and the available epigraphical data, we have to ask ourselves whether the imperial type model of *thermae* architecture was applied exclusively in accordance with the availability of finance, given the cost of building and operating such establishments, or whether their introduction into the territories had propagandistic motives. This was clearly the intention of the grand imperial complexes built by the emperors in Rome, and in the case of North Africa, the political and economic context may have been a decisive factor in the introduction of the *thermae*, the construction of which would have been used as a tool of imperial propaganda.

According to this theory, the imperial type baths of Tarraco are an indication of the economic and social importance of the city. Moreover, the parallels established with the baths complexes of North Africa are further evidence for considering possible intensive

²⁴⁵ Neither should we forget some examples of thermal baths in Gaul that applied a symmetrical scheme with a duplication of axial elements, such as the baths of the Forum of Lugdunum Convenarum (Saint-Bertrand-de-Com nges), built in the 2nd century AD, the *thermae* of the festival sanctuary of Champlieu, the baths of Verdes and the first baths of Derventum. We also have to add the military and municipal baths with strictly symmetrical plans documented throughout the northwestern provinces and dated to the second half of the 1st century AD. For example, the baths at the camp of Vindonissa, the legion baths in Exeter, the baths of the *colonia* of Aventicum, and the baths of the legionary camp of Isca (Yeg l 1992, 74-77).

²⁴⁶ *Thermae* built at the time of the emperor Tiberius that were monumentalised during the Flavian era and definitively transformed into imperial type baths in the Antonine period. As far as the morphology is concerned, access was from a semicircular, colonnaded porch at the southern end that gave onto an area of gardens flanked by two large, symmetrical, porticoed, quadrangular rooms —*basilicae thermarum*—. From here you passed through the respective symmetrical *apodyteria* via which you came to two large, also symmetric, *frigidaria*, with their respective pools placed at the northern ends. Then you entered the *tepidaria*, which were also symmetric, that converged in a rectangular heated room located on the central axis of the building —possibly the *unctorium*—, that gave way to the large rectangular *caldarium* with its respective *alvei*, which were also rectangular, on either side (Fernández Ochoa/García Entero 1999, 151).

relations between Tarraco and that geographical area. The typological similarity can also be seen in relation to the size of the *thermae* complex. The area attributed to the Tarraco baths (some 3,500 square metres) cannot be compared to the area covered by the imperial baths in Rome (between 4,500 and 38,500 square metres), nor with those of the east (between 5,000 and 11,000 square metres). On the other hand, their size does fit in with that of the large North African *thermae*, such as the large baths of Lambaesis, Thugga and Cuicul (Thébert 2003, 305-306). This relationship with the North African provinces can also be seen in other aspects. These influences are also evident in the monumentalisation phase of the baths of the villa of Callipolis, dated to around the end of the 2nd century and beginning of the 3rd (Macias 2000c). In material terms, commercial relations can be deduced from the ceramic contexts, epigraphical data, and even the hypothetical African origin of Bishop Fructuosus (cf. Aquilué 1992, Mayer/Rodà 1996).

2.4 The Chronology

Josep M. Macias

The dating of the baths can be established by looking at various indicators, each of which taken alone would be insufficient, but when analysed in conjunction with each other allow us to establish a hypothetical chronology in line with the typological features of the building and with the stylistic traits of the decorative elements and mosaic inscriptions.

As far as the study of the pottery is concerned, the stratigraphic evidence that clearly places the burial and obliteration at the end of the 2nd century or beginning of the 3rd, which represents the abandonment of the pre-*thermae* port installations (Phase III, Sections 3.2.3 and 3.3.4), is a *post quem* temporal limit for the construction of the baths. It is unclear, however, whether the dismantling of the buildings deduced from the presence of large amounts of building material was a direct result of a desire to build the new baths or whether it was due to another phenomenon that had nothing to do with the *thermae* construction project.

On the other hand, the building evidence directly related to the *thermae* (Phase IV) is very limited from the pottery (Section 4.1.3)- and numismatic (Section 4.3.2) points of view. Noteworthy items are an example of Lamb. 3c¹ in Terra Sigillata Africana A, a Keay 3b-type amphora, and a coin of Hadrian²⁴⁷, dated between the 2nd and 3rd centuries AD and found beneath the mosaic of the exedra documented at Nos.

35-37 Sant Miquel Street (Fig. 10). For these reasons, the study of the architectural decorative elements and mosaics takes on an important role as a chronological indicator, as the analysis of the sculptures (Section 4.4), the presence of which is due to a phenomenon of *translatio*, and of the mosaic inscription (Section 4.5), does not provide us with any concise temporal data. For this reason, we have fallen back on the stylistic analysis of the Ionic and Corinthian capitals, as well as that of the wall mosaic of the labyrinth with the border. The stylistic study gives us a date of the 3rd century, probably the first half (Section 4.6.1).

All this data indicates the end of the 2nd century and probably the first half of the 3rd century for the construction of the Sant Miquel Street *thermae*. This proposal is in line with the general patterns of construction or renovation of the type of baths known as *imperial type*. During this period, numerous public baths were built in North Africa (Bulla Regia, Mactaris, Thamugadi, etc.), giving us an idea of the way Roman society liked to spend its leisure time (Section 5.2.3).

As far as the renovations to the *thermae* complex are concerned, we do not have any useful material elements to be able to define a more precise chronology. And as to when they were finally abandoned, we can only say that the small amount of pottery found indicates some time during the first half of the 5th century (Section 4.1.5). Moreover, it is important to note the find of coins depicting Gratia and Constantius II, dating from between the middle and third quarter of the 4th century, above the exedra mosaic of Nos. 35 and 37 Sant Miquel Street, although these may be residual.

3. The Tarraco *Thermae*. New Contributions

Josep M. Macias

The *thermae* culture of Tarraco, seen as an architectural and social phenomenon, is the specific manifestation of a homogeneous, and, at the same time, homogenising, trait of Roman society. Our current ignorance of the Republican and early imperial baths in Tarragona is a scientific lacuna that, to a certain extent, has been minimised by the recent discoveries made in the city and its territory.²⁴⁸ The public baths in Sant Miquel Street and the numerous private *balnea* we know of from the 3rd century onward show how common *thermae* were in Tarraco. From the demographic and economic point of view, the data we now have becomes ever more consistent and in proportion to the city's status as capital of the *provincia Hispania Tarraconensis*.

²⁴⁷ According to the documentation in the National Archaeological Museum of Tarragona.

²⁴⁸ Concerning this aspect see Mar *et alii* 1993a, Ruiz de Arbulo 2000 and Adserias *et alii* 2002.

Before the Sant Miquel Street *thermae* were built, there would have been urban baths in Tarraco, even though the archaeological evidence is not completely conclusive. Therefore, we do not have enough elements to clearly specify whether the baths we have discovered were for public or private use. We have no evidence of the existence of baths during the Republican period, and the various *thermae* pre-dating the 3rd century public complex have not provided enough evidence for them to be archaeologically dated. In historiographic terms, we should mention some possible large *thermae* located in the area of Méndez Núñez Street (Massó/Menchón 1991), others in Sant Agustí Street (Tobías 2000), and some that were destroyed by stone quarrying in the 19th century (López Vilar 1993). These are all intramural baths about which we have no detailed information.

Epigraphy provides us with evidence of the construction of some heated pools —*nymphae calidae* (CIL, II, 6102 = RIT 0694)— as well as of the therapeutic cold baths built by Augustus during his long period of convalescence in Tarraco (Gozalbes 1997). Neither of these provides a great deal of data. The former may have been a *laudatio funebris*, in which the charitable action of the deceased is emphasised in the construction of *thermae*. The nymphs could signify the personification of water and the term *calidas* is related to the artificial heating of the baths. It has also been suggested that the inscription indicates that the water occurs naturally and commemorates the construction of an urban spa (Díez de Velasco 1998, 100). There is currently nothing to suggest that this inscription refers to the construction of the baths that are the subject of this study, as has recently been pointed out (Andreu Pintado 2001, 293, n. 15). Another referent (CIL II, 4284 = RIT 0801) could be associated with a thermal complex of a private residence (Section 4.5, Gómez Pallarés 2000b, 121-122).

The finds made around the Theatre show evidence of two *thermae* complexes that are difficult to interpret. That located to the east of the Theatre (Section 3.4) could have been public baths, given the size of the structures and the area it appears to cover and judging by finds recently made at No. 7 Apodaca Street, as well as by the written testimony of M. Aleu from the mid-20th century (handwritten).

In the case of the *thermae* at No. 2 Dr. Zamenhoff Street (Section 3.1), the physical evidence determined

by the excavations is very poor and insufficient to establish whether they were public or private. We are aware of this lack and of the hypothetical nature of the conclusions. Despite this, however, we consider by way of a future hypothesis, that new historical information and finds could determine, through the lost mosaic of Neptune²⁴⁹ and that found in the area of the steps on Castaños Street,²⁵⁰ the hypothetical presence of larger *thermae* than that excavated at No. 2 Dr. Zamenhoff Street. The depictions of Neptune are also a constant feature in port city *thermae* such as those of Ostia, Puteoli and Terracina (Jouffroy 1986, 95), and in private baths, as in the mosaic in the House of the Labyrinth in Italy. It is a characteristic motif in mosaic iconography that, as in the case of that of Ostia, is almost always associated with *thermae* elements. Finally, the location of the baths on the crest line of the escarpment gives the *thermae* building a pre-eminent place in the city landscape.

On the other hand, in the levels from the end of the 2nd century detected on the Sant Miquel Street site (Sections 3.2.3 and 4.1.2, Phase III) there are many marble wall-facing plaques. Moreover, the raw material comes from various different parts of the empire. This material is not from the lower baths, nor from the preceding *horreum*, but rather from their location at the foot of the promontory, possibly having been part of the decoration of the upper baths. The marble found in Phase III of Sant Miquel Street indicates a building highly decorated with imported marble. In the case of Tarraco, the chronology of the polychrome marble, already known in Rome from the second half of the 1st century BC, provides indirect chronological data referring to the period of construction or renovation of a socially important building. It was from the time of the emperor Hadrian that the production and inter-provincial trade of polychrome marble increased, most of it coming from the empire's eastern quarries. It was particularly used to decorate important public or private buildings in the cities.²⁵¹ For this reason, we believe that if a *thermae* complex had existed, it would have been built or renovated during the 2nd century AD. All these signs show that the *thermae* complex located in the area of Dr. Zamenhoff Street would have been architecturally and socially much more important than indicated by the archaeological finds at No. 2 of this street and, according to this data, we have to suggest the possibility —again as a working hypothesis— of the existence of another public complex that, due to its topographical posi-

249 The preserved descriptions (Chap. 2) situate the mosaic at the western end of the street in an area near the thermal baths and the steps in Castaños Street. They also point out that it is an iconographic variant in which Neptune is standing, holding a trident with his right hand. It is a Hellenistic-tradition thematic model for which we know of specific parallels in a villa in Sabadell and the Port House in Ostia (Duran 1993, 226). It should be recognised however that in those cases, the mosaics were in representational areas and not thermal baths.

250 The Castaños Street mosaic may have been the paving of a corridor and it has been dated to the first half of the 2nd century AD (Navarro 1979, 159). Moreover, near the mosaic a pedestal was identified with an inscription dated to the Flavian period or the first half of the 2nd century (RIT 168).

251 Examples of *africano*, *bardiglio di Carrara*, *breccia corallina*, *cipollino*, *portasanta*, *giallo antico*, etc. have been identified. On the subject of marble, cf. Pensabene 1998, 337; Mayer 1998; Pensabene 2002, 46; Lazzarini 2002.

tion, would have been linked to the areas adjoining the city forum. However, the question remains to be resolved of how these hypothetical public baths were integrated into the Roman walls that passed through this area, although it is possible that they were demolished at an earlier date (fig. 152).

The Sant Miquel Street public baths reflect, as do *thermae* in other parts of the Empire, the degree to which Roman architecture had developed. The *thermae* were built during the period of maximum development and at the social peak of this type of leisure facility. In the 2nd century AD public baths became Roman society's urban facility *par excellence*, buildings on which to experiment with the new imperial architectural techniques and around which the urban fabric was woven. Roman builders managed to support the vaults on foundations and buttresses, in such a way as to be able to modify the height of the roof and provide large openings (doors and windows) at the side to allow plenty of daylight to enter. After the 2nd century, especially following the architectural experimentation undertaken at Hadrian's villa, we reach a high point in an architecture that uses *opus caementicium* with the *lateres* as formwork. In this way they constructed buildings conceived as a unitary block in which cupolas and vaults were symmetrically juxtaposed, in such a way that the loads counteracted each other and they were able to build roofs for very large rooms with an abundance of daylight. The evolution of this technology meant that when the public baths were built in the port of Tarraco, the technical experience and architectural compositions were fully defined and disseminated throughout the Empire, as can be seen from the grand imperial *thermae* complexes built in the North African, Near Eastern and Western provinces.

On a sociological level we have to take into account the fact that the technological developments seen in public baths architecture were a response to a social demand that, from the 1st century on, bestowed supreme importance on the custom of bathing. This popular demand made it necessary to create large, structurally complex, multipurpose areas to accom-

modate a wide diversity of activities. Although initially the baths were used for personal hygiene, they quickly became a place for sports, entertainment, conversation, and cultural education. Their proliferation around the Empire can be thought of as cultural globalisation, i.e. a factor of permanent social cohesion with a much greater impact than that of the *ludi romani*, given that the baths were practically a daily activity.²⁵²

In Italy, for example, the public baths were considered an important part of social life and, after temples, were the most commonly found public buildings (DeLaine 1999b). From there the practice of bathing, either in private *balnea* or public²⁵³ *thermae*, was exported around the Empire. Outside Italy, public baths proliferated, either because they were considered an element of urban prestige, or because their construction was popular with the citizens (Fagan 2002, 164-167). The people asked for them, not only because they were a place for leisure, but also because the public baths met their personal hygiene needs. This latter aspect is important, as the boom in *thermae* was due in part to the desire of the people to be able to enjoy the comforts and conveniences of the large public baths, in contrast to the discomforts of many private residences that were lacking even the basic minimum facilities of running water and latrines. The demographic increase and a greater mobility of the population, particularly in port cities and among persons of eastern origin, were also elements that influenced the social propagation²⁵⁴ of bathing habits (Fagan 2002, 84) and caused sanitary problems due to the saturation of the baths (Fagan 2000).

As far as the ownership of and responsibility for the baths is concerned, we have to turn to the known inscription dedicated to the *praeses* who restored the *thermae Montanae* (CIL, II, 4112 = RIT 155²⁵⁵). Other studies based on archaeological and epigraphical criteria have related these *thermae* to the public baths restored by the provincial governor (Díaz *et alii* 2000b, Macías 2000b), particularly to a major renovation of the *thermae* complex that has been linked,

252 "Even the growth of health clubs and leisure centres takes us only part of the way to appreciating the rôle of Roman baths. While these share the interest in and focus on the individual body which is also central to Roman bathing, thus far the use of these is still a lifestyle option, one positively avoided by many individuals and of little concern to large sectors of society. In terms of understanding how the baths developed from an individual concern to a universal and communally-experienced pleasure, the nearest parallel in contemporary Western society is perhaps the growth of shopping as a leisure activity. Both arise within the context of urban living-patterns, in areas which are not exactly essential to life itself but the results of which are closely bound up with self-presentation and position in society." (DeLaine 1999a, 8).

253 We understand public baths to mean baths open to the public, although not necessarily free of charge. The baths could have been built with a donation given by an individual to the city in an act of social promotion (euergetism) and would usually have been built on a public street. However, they could also have been privately built for commercial exploitation.

254 In many cases the baths became the main social event of daily life, without establishing differences between the classes and allowing women to participate as users. The latter resulted in numerous moral problems of a sexist or Christian nature, which were partially resolved by having separate times or areas for each sex (cf. Malissard 1996, 112; Yegül 1992, 30 s.).

255 M(arco) Aur(elio) Vincentio v(iro) [p(erfectissimo)] p(raesidi) [p(rovinciae) H(ispantiae)] / Tarraconensis ac su[per] / omnes reliqu[os] praesides ius / t[er]ris restitutori / thermarum Montanarum / Mes[s]ius Marianus / cur(ator) r(ei) p(ublicae) Tarraconensis. (Alföldy 1975). Cf. Fagan 2002, 241, no. 28). The dedicator of this inscription was the *curator civitatis*, an official nominated by the emperor to oversee the municipal finances, who progressively beca-

hypothetically, to the work mentioned in the RIT 155 epigraph.

On the other hand, the linking of the baths to the *Montanus* has to be seen as yet another example of the practice of euergetism related to the construction of public baths, since Roman law required the name of the builders to be displayed in all buildings, even when extensive renovation work was carried out. This could have been the case of the *thermae montanae* and the *thermae cassiorum*.²⁵⁶ In both cases Hispanic, the inscriptions tell us that the baths were restored by a *praeses Provinciae* and mention the original name of the *thermae*, a fact that also shows us that the baths were built as a private initiative, at least initially. It was common with *thermae*, as we can see from the majority of inscriptions, that the baths were mainly financed either by the local authorities or by private patrons. This is a known practice in the area of Hispania (Andreu Pintado 2000, Rodà 2000, Mayer/Rodà 2002) and the epigraphical evidence of foundational inscriptions within the Empire shows that the construction of public bath complexes reached its peak during the 2nd century, while the 3rd century, and even more so the 4th, were periods of restoration, as demonstrated by the inscriptions (Fagan 2002, 129-175).

In the case of Tarragona we find ourselves with the common practice of a public amenity financed by a member of the local elite. It is one of the last practices of private munificence on the part of an important member of the municipal elite, who finances a public baths complex for the benefit of the community. G. Alföldy (1975, 86) linked the construction of the *Thermae Montanae* to *L. Numisius Montanus*, who was *flamen provinciae Hispaniae Citerioris* (CIL, II, 4231²⁵⁷) and who paid homage to his wife, Porcia Materna, *flaminica provinciae Hispaniae Citerioris*, after serving as a priest in Caesaraugusta and Osicerda (CIL, II, 4241²⁵⁸). This connection would place the baths in the period of Hadrian, as we can infer from the reference to *equo publico donato ab Hadriano imperatore* mentioned in another of the inscriptions

referring to this person (CIL, II, 4275²⁵⁹), also from Tarragona. The chronology we propose for these *thermae* invalidates that possibility, although it is hypothetically possible that the baths were financed by a later member of a family line with considerable presence in the city of Tarraco.²⁶⁰ Despite this data, the relationship to the baths is merely conjecture. We should also point out that the designation *Thermae Montanarum* could refer to a *Montanus* known to us from his *nomen* and that in the whole of Roman Hispania there is no mention of any *Montanus* in the corpus of *nomina* (cf. Abascal 1994).

Tarraco is the only city in Hispania that the sources²⁶¹ mention as being affected by the Germanic pillaging of the second half of the 3rd century (c. 260) and the data obtained from the *thermae* area ratifies, from the archaeological point of view, the veracity of the historical texts. The Sant Miquel Street site shows evidence of a fire, as well as a consecutive restoration of the baths (Section 3.2.5). On the other hand, the stratigraphy and architectural material found in the dump in Castaños Street shows many signs of having been subjected to intense fire and heat (Sections 3.3.5 and 4.2.3). Other similar data has been found at No. 10 Sant Josep Street and at the western extremity of the port (Adserias *et alii* 2000). Taken as a whole, it is evidence of a violent occupation of the port area by the Franks, who wanted to appropriate the vessels anchored there to take them to North Africa. These indications make the consequences of the 3rd century invasion an indirect factor in the identification of the person responsible for building the *thermae* complex. We have no clear chronological data referring to the restoration work (Sections 4.1.4 and 4.6.1), but the overall analysis again appears consistent with the historical and social context of the *thermae* during the last centuries of the Roman Empire.

The attention paid to the baths by the *praeses provinciae* at the end of the 3rd century or beginning of the 4th suggests an almost consecutive reaction to the consequences of the Frankish invasion. Moreover, it reflects a well-known process of crisis and lack of con-

me a magistrate with more control and power over the city.

256 In Olisipo we have evidence of a similar situation with the construction of some baths by the *Cassii* family, possibly in the early-Roman period, and a subsequent refurbishment promoted by the *praeses provinciae Lusitaniae* in the year 336 (Andreu Pintado 2001; Fagan 2002, no. 122).

257 CIL 02, 04231 = RIT 0295: L(ucio) Numisio / L(uci) fil(io) Pal(atina) / Montano / Tarrac(onensi) / omnib(us) honorib(us) / in re p(ublica) sua functo / fl(amin) p(rovinciae) H(ispaniae) c(ite)rioris / p(rovincia) H(ispania) c(ite)rior (Alföldy 1975). This is a pedestal from an equestrian statue recovered in the area of the Provincial Council Square (Massó 2001, 356-359).

258 CIL 02, 04241 = RIT 0325: Porciae M(arci) f(iliae) / Maternae / Osicerde(n)si / [fl(aminicae)] p(rovinciae) H(ispaniae) c(ite)rioris et postea / Osic(er)den(s)si Caesar[aug(ustanae)] / Tarrac(onensi) perpetuae / L(ucius) Numisius / Montanus / uxori (Alföldy 1975).

259 CIL 02, 04275 = RIT 0349: L(ucio) Numisio / L(uci) fil(io) Pal(atina) / Montano / aed(ili) q(uaestori) Ilvir(o) / item q(uin)q(uennali) Ilvir(o) / equo publ(ico) donato / ab Imp(eratore) Hadriano Aug(usto) / iudici decur(iae) I / Numisia / Victorina soror / testamento in foro / poni iussit (Alföldy 1975).

260 Another reference is the *sevir* and *magister larum* Marcus Raecius Montanus, CIL, II, 4304 = RIT 0426: M(arco) Raecio / Montano / seviro mag(istro) / Lar(um) Augustali / C(aius) Raecius / Iulianus / patri pientissimo (Alföldy 1975). Another person with possible links to the city is the flamen *Maecius Maecianus Montanus*, of whom a pedestal dated between 150-250 AD was excavated in Mahon, CIL, II 3711 = ILS 6959: Maecius Mae/cianus Quirina / Montanus ae/dilic(ius) iter(um) Ilvira/tu in insula func/tus etiam flamina/tu provinciae Hispa/niae citerioris ob ae/ternitatem honorum / suorum memoriae / conlocavit (Alföldy 1973,79).

261 Aurelio Victor (c. 360), *Liber de Caesaribus*, 33, 3: "Gallienus rem Romanam quasi naufragio dedit [...] aedeo uti [...] Francorum gentes, direpta Gallia, Hispaniam possiderent, uastato ac paene direpto Tarraconensium oppido, nactisque in tempore nauigiis pars in usque Africam permearet". Eutropio (c. 370) *Breuiarum Historiae Romanae*, VIII, 8.2: "Germania usque ad Hispanias penetrauerum et ciuitatem nobilem Tarraconem expugnauerunt [...]". For a

cern on the part of the local magistracy for maintaining the municipal services. In compensation, persons occupying important imperial posts took on tasks of local munificence²⁶² that have been called *acts of imperial propaganda*, but in reality could also have been in response to popular demand. Indirectly, the intervention of *praeses* reflects the importance of public baths in daily life, to the extent that, in some cases, they became more important than the city forums.²⁶³ On the other hand, the circuses and amphitheatres maintained social favour, with evidence of a phenomenon parallel to that of the public baths complexes. Therefore, it is common to see these buildings being restored by representatives of official bodies. In Tarraco, the emperor Heliogabalus restored the city's amphitheatre in 221 (Alföldy 1997). Another well-known example is that of the restoration of the public spectacle buildings of Merida (Mateos 2000). This data demonstrates a selective application on the part of the empire, as the rulers intervened in the buildings with the greatest social impact, such as public baths, and preferably in cities or capitals directly under the control of the imperial administration.

In the case of Tarraco, from the 4th century, the public baths would have been the main leisure venue in the lower part of the city, as the City Forum was already in disuse (Ruiz de Arbulo 1990). The abandonment of the Forum must be considered as another consequence of the ruralisation of the central part of the city. This was an intramural residential area that, judging by the evidence of the demolition and obliteration of the drainage network, underwent a process of ruralisation (Adserias *et alii* 1997). On the other hand, in the 4th century²⁶⁴, the port area shows clear signs of having undergone a process of urban revitalisation, so that we cannot disassociate the reconstruction of the *thermae* and its survival into the 5th century with the continuity of residential occupation in this area and the maintenance of port activity. Despite the social prominence the baths may have had in the urban context of the lower part of the city during the 4th century, the archaeological reality shows a technological and aesthetic decline in the restoration of the baths. The restoration (Phase V of Sant Miquel Street) involved varying the internal itineraries round the baths and breaking the communication between

the *caldarium* and the *frigidarium*. Moreover, the composition of the *crustae* used on the wall coverings and the new flooring indicate a lack of resources and the need to use poor quality materials. The classification of these materials shows that the majority of the re-used marble plaques came from building dumps from the 2nd or beginning of the 3rd centuries.

The final phase in use of the baths coincided with the proliferation of small private *thermae* around the city's port area and with the continued use of thermal baths in the villas of the area, such as those of Callipolis and Centcelles (Macías 2000c, Piñol 1993). This process reflects the privatisation or interiorisation of bathing habits by the well-off families of the city and its surrounding area, while at the same time the public baths began to lose their role of social cohesion. Private baths in the city, often related to urbanistically differentiated *domus*, are found in the port area, in the religious nucleus in the area of the Francolí and the road linking the *suburbium* of Tarraco with the roads to Ilerda and Valentia. In this context we can refer to the *thermae* discovered by Serra Vilaró in the area of the early-Christian Necropolis (Serra 1935), the baths of the residence near the Parc Central basilica, built during the 4th century and in use until the 5th century (López Vilar 2000), and those in the area known as PERI-2 (Adserias *et alii* 2002).²⁶⁵

This phenomenon is related to the circumstances of the Late Antiquity society. The economic difficulties of the cities in terms of maintaining such large public bath infrastructures and the fact that public bathing was subject to growing criticism from certain sectors of Christian puritanism²⁶⁶ are factors that had a bearing on the proliferation of private *balnea*. This action highlighted, as in other facets of Classical Society, an increase in individual awareness, as opposed to a feeling of belonging to an all-embracing society (Thébert 1992, 371; Fuentes 2000). The growth in the numbers of private *thermae* in this period and throughout the Late Antiquity must be considered as a common phenomenon in different places, as can be seen in Ostia, Merida, Barcelona and North Africa (Pavolini 1986; Mateos 2000, 496; Miró/Puig 2000; Thébert 2003, 415-417, respectively).

recent analysis see Pérez Centeno 1998.

262 We know of other cases in which a *praeses* took on responsibility for the restoration of thermal baths. For example, the *praeses provinciae Tripolitaniae* restored the baths of Sabratha in 378, and in 379/383 the *praeses provinciae patronus* did the same for the *thermae* of Satafis (Fagan 2002, 137-142).

263 The *thermae* of Telessia had a series of inscriptions dedicated to the imperial family, in obvious rivalry to the forensic basilica. In Ostia a temple was added to the palaestra of the Forum baths. These are specific cases that reflect a more widespread process. From the 4th century, *thermae* attracted more investment from the imperial representatives and the baths became the centre of civic life (DeLaine 1999 b, 73). A similar situation can be seen in North Africa where the public baths became the favourite place for meeting and for spreading imperial and municipal propaganda. A clear example of this is seen in Carthage in the year 411 with the council of Catholic bishops and Donatists held in the baths of Gargilius (Thébert 2003, 444-447).

264 We can speak of an urban revitalisation in the port area from the 4th century, which is consolidated with the definition of new urban axes and constructions (Adserias *et alii* 2000). A recent comprehensive analysis of this process can be found in Arce 2002.

265 It is worth noting the construction of the *thermae* on plot 31/32 of PERI 2 in Tarragona (Adserias *et alii* 2000, fig. 9), as this occupies part of the ancient road of the port area and demonstrates a phenomenon that is repeated all over Hispania in which the imperial roads are either partially or completely occupied. It is a phenomenon that is repeated in other cities such as Merida and Valencia (Alba 2001, 413; Ribera/Rosselló 2000, 158-159).

266 By way of example, the Church does not agree with the presence of women in public baths. The Council of Ladicea in 320 prohibited women from ente-

The location of these private baths in the port area is a reflection of the urban vitality of this extramural part of the city, related to the proximity of the port and the road links to the rest of the territory. However, it also has to be considered a consequence of the proximity of an underground water supply in the hydrographical basin of the River Francolí, which would have facilitated both daily life and the water supply for the baths. In this respect, we also have to take into account that the Early Roman water supply system was no longer in use and that the wastewater from these baths was drained off through new channels that often ended in cesspits. In terms of their architecture, these baths were smaller and simpler. We can also see a loss of quality in the construction materials, often re-using elements recovered from earlier buildings. In summary, this reflects a simplification of the architecture and an adaptation to the needs and resources of Late Antiquity society, which can also be seen in other *thermae* on the Iberian Peninsula (García Entero 2001).

In the context of Hispania, the abandonment of the public baths of Tarraco is a specific example, consistent with the urban situation of the period. However, the lack of data does not permit us to identify similar circumstances in the rest of the Hispanic provinces. In any case, the main reason for the disappearance of the public baths was their size and cost of maintenance, a consequence of the difficulty in maintaining a certain standard of living in urban life. To this we have to add that the functioning of the baths demonstrates the ability of the urban managers in terms of maintenance, management, and the supply of water and fuel (cf. Fernández Ochoa/Zarzalejos 2001). The closure of the grand imperial-type baths is a heterogeneous phenomenon around the Empire, the result of the historical situation and specific circumstances in each place. We know of several cases of *thermae* that survived until the 5th century, such as the Baths of Nero, Titus and Caracalla in Rome, and the Antonine Baths of Carthage that were still in operation in the 7th century. These have to be taken as specific cases that indicate the vitality of the city in which they were located, although the structural analysis of their various renovations shows a process of architectural regression compared to the original building. We can also see that in the 5th century many imperial *thermae* complexes and public baths were abandoned in lower category cities such as Tarraco.

Unlike other *thermae* complexes such as those of Clunia (Los Arcos I), Gijón, Segobriga and Baetulo (see Gurt 2002 with bibliography), the Tarraco baths were not reoccupied by industries or artisans' workshops that took advantage of the solidity of the buildings for these new uses. The Tarragona *thermae* were converted to private and residential use, with an architectural pattern determined by the original structure

of the baths, which was partly used in the new dwellings.

4. The Port Area of Tarraco: new contributions and the state of the question.

Josep M. Macias

To write the history of the Port of Tarragona is to write the history of this ancient city itself. The founding of the city is so closely linked to its port that you cannot speak of one without referring to the other. To put it another way, the existence of the early settlement of Tarragona was probably more due to the protection of its natural port, than to its strong defensive position, although the latter was an essential factor in those days. (B. Hernández Sanahuja 1859).

The data obtained from below the *thermae* complex (Sections 3.2.2 and 3.3.3) has brought us new information about the Tarraco port area, particularly about the eastern half of it bordered by the natural bay, which we believe to have been the starting point for the development and expansion of the port. Moreover, an analysis of the historical and urban evolution of the port is essential for an understanding of the reasons the public baths were built on the Sant Miquel Street site, as well as the reasons that determine the morphology.

For most of its history, Tarragona has been a bicephalous city, consisting of an acropolis and a port quarter. The acropolis, sitting on the top of the hill of Tarragona, was the most prestigious area. At first it had a purely military purpose, but in the imperial period it became the area of political representation, with the very highest part being occupied by buildings of a religious nature, a situation that has continued to the present day. From the 5th century AD, the upper part became the preferred residential area of the city, a function that continued, except during the Islamic period when the city was institutionally abandoned, until the urban development of the 19th century. At the far southern end of the city we find the port, historically the economic driving force behind the city, as well as a stable residential quarter. In certain historical periods, the port area was in urban terms more integrated into the rest of the city, while at other times it was separated from the main residential quarter, which was often in what we know today as the Upper Part or historical quarter. This coexistence or bipolarity between the two centres —residential and port— has always existed and has defined an inseparable historical reality. We can conclude that the city would not have come into existence without a natural port with favourable conditions. The establishment of Tarraco is due to the strategic military decision taken by the Romans to set up their military encampment, followed almost immediately by the new Roman town, on the site of the port bay.

The port was used by fishermen even before the Romans arrived. It was the *piscatores tarraconenses* of the Iberian *oppidum* who informed Publius Cornelius Scipio of the port conditions in Carthago Nova (Livius XXVI, 45, 7). That was in the year 210 BC and those Iberian fishermen must have been part of the seafaring community of the *oppidum* of Tarrakon and/or Cese. The Roman military occupation gave a new purpose to the harbour in the bay of Tarragona. It became the disembarkation point for the Roman troops engaged in the Second Punic War. From this time both the port of ancient Tarraco and the area around it grew and continued in use until the arrival of the Moors.

To analyse the port of Tarraco means studying the monumentalisation process undergone by the city's waterfront. The port facilities cannot be dealt with in isolation. In our case, the analysis of the port area has to be related to the data provided by the Forum, the Theatre, and, as a result of more modern preferences, the *thermae* complexes. All these elements formed part of the monumentalisation process of the lower part of the city and were clearly related to the physical proximity of the port. However, the location of these complexes was not originally determined by the port, but rather by the historical evolution of the early Republican city. Tarraco was founded in the context of the Second Punic War. This resulted in a physical and functional duality, characteristic of the wartime circumstances of the period, composed of two elements. The *praesidium* of the Scipios, subsequently converted into the Catonian walled *castrum*, was located at the top of the hill, some 60-80 metres above sea level. The second nucleus was about 1,000 metres away, between 10 and 25 metres above sea level. That was the Iberian *oppidum*, which, strictly speaking, was the focal point for the Republican residential town.

The position of the first Tarraco settlement, on the southwestern promontory of the hill, explains the unusual emplacement of the early Roman Forum. It was a consequence of the desire to physically continue in the same place as the earlier forum, the choice of the site of which was determined by the Republican urban layout and not by its relation to the total *pomerium* of the city as defined following the period of Augustus. Furthermore, the expansion of the early Roman Forum meant reforming the peripheral roads to improve access to the complex, within the framework of the city's suburban growth. For this reason it has been determined that the location of the Republican Forum, maintained during the Early

Roman period, conditioned the subsequent location of the Theatre, given the functional and symbolic interdependence between the two buildings (cf. Ruiz de Arbulo 1993, Ruestes 2001, 194-196). That was how the monumental lower part of the city came about, with the initial protagonists being the Forum and the Theatre, the preferential representation areas for the municipal elite, as well as, in the 1st and 2nd centuries AD, the site of imperial worship ceremonies.

This section incorporates the new factors that contribute to the current interpretation of the city port area – the port infrastructures and the public baths.

We do not have any vestiges of the first Iberian port, nor of the early-Roman military port. The first port structures would probably have been made of wood, or possibly not have existed at all, with cargo being unloaded straight onto the beach using small boats. Soon, the logistic needs of the Second Punic War and the intense traffic being handled by the port necessitated the construction of port facilities and infrastructure to provide drinking water for the population. Between the years 218 and 206 BC thousands of soldiers from Italy and hundreds of war and transport ships arrived off the coast of Tarrakon, although we have no archaeological evidence of this military port. It is possible that the underground aqueduct cut into the rock and preserved in some parts of the city at a depth of 13 metres is a vestige of the water supply system for the port (Burés *et alii* 1998). The historian Titus Livius already mentions the *portus Tarraconis* (XXII, 22) in the year 217 BC and the lexicographer Suidas has Polibius (*circa* 218 BC) speak of the existence of an *epineion*,²⁶⁷ a natural harbour equipped with port facilities.

The absence of archaeological remains can be explained by the archaeological casuistry and the impermanence of the architectural elements, but we must not forget that the ancient port of Tarraco, like the modern port, was a dynamic physical and geographical reality that, by means of different natural or anthropic processes, progressively reclaimed land from the sea. In the case of ancient Tarraco, the alluvia transported by the Francolí and the gully that cut longitudinally across the hill (Section 1.1) have been elements that, together with the different phases of urban expansion, have caused the docks to advance far from the original coastline. A good indication of the expansion of the port is the infrastructure located below the Roman Theatre (Mar *et alii* 1993b). The superimposition of the Theatre, as well as other ele-

ring (cf. Malissard 2001, Yegül 1992, Fuentes 2002).

267 "Polibius. The Romans took their vessels to land. After the defeats suffered they gathered their soldiers together in Tarrakon and there constructed an *epineion*, with the aim of protecting, as owners of the passage, their allies" (*Suidae Lexicon*, extracted from Ruiz de Arbulo 2003). According to this author, the use of the term *epineion* implies the existence of specific port facilities over and above the favourable natural characteristics of the bay. The reference describes a port settlement to winter the armies of Scipio and, therefore, the veritable *portus tarraconis* arose from the infrastructure needs of the Second

ments, indicate the advancement of the line of docks, resulting in the consequent dismantling and building over of the earlier port infrastructure.

The port bay was located at the foot of the escarpments bordering the hill of Tarragona to the south. Some 200 m to the east of the area where the public baths would later be built was the point at which the gully that cut longitudinally across the hill flowed into the sea. This watercourse played a fundamental role in the urban evolution of the city. Firstly, as a path connecting the bay of the harbour with the hill of Tarragona, secondly, as a channel for rainwater and urban waste, and thirdly, as a determining factor in the route of the main sewer of the Roman city (the excavations at Nos. 7 and 9 Apodaca Street) (Section 3.4). It is a type of *cloaca maxima* built around the year 100 BC, which, with various extensions, reached the coast (Macias 2000a, Díaz/Puche 2002 and 2003). Before the sewer was built, the gully must have acted as an open drain for the urban waste produced in the upper parts of the city. Thus, we have detected stratigraphic depositions from the first half of the 2nd century in it (No. 9, Apodaca Street). Other evidence of human activity is found at No. 7, Apodaca Street, although this is difficult to interpret. Outside the watercourse evidence of a possible altar dedicated to the *lares compitales* has been found (Puche 1997), as well as evidence of small dwellings with a topographic layout corresponding to the proposed hypothetical urban grid model (Macias 2000a). Also, a deposit and two walls with irregular bonding have been found in the area of the Theatre (Mar *et alii* 1993b, 14, Fig. 3). We have no further information on these walls, but it has to be said that both their orientation and their location correspond to the façades of one of the Republican streets —*decumanus*— established in the theoretical model that serves as a reference (Fig. 151). This allows us to include, theoretically, this evidence in the project drawn up to depict the urban expansion at the end of the 2nd century BC, which we associate with the extension of the walls and the construction of the sewer. Furthermore, the road defined as the *cardo maximus* of the city follows the same route as the lower part of the sewer that runs along Apodaca Street (Aleu 1983).

Taken together with a recent proposal of isometric curves for the city,²⁶⁸ this data allows us to transfer to the port the theoretical model of the urban structure, contrasted with the intramural residential area and

dated to the end of the 2nd century (Macias 2000a). These are new hypotheses that have to be archaeologically verified, although the effects of the 19th century quarrying have left large irresolvable gaps in our knowledge. The model is based on a grid of 1 x 2 *actus*²⁶⁹ identified in the intramural residential area, which presumably does not occur above the southwestern promontory of the city, where there was a pseudo-urban precedent —the Iberian *oppidum*— that gave rise to the 2nd century BC Roman settlement. At the other end, the damage caused by the 19th century quarries make it impossible to comprehend any of the urban layout on the southeastern elevation (Fig. 151). Between these two geographical features, there must have been a small plain adjoining the bay, bordered to the north by the cliff that would later be used to build the stands of the Theatre and against which the port buildings and the Sant Miquel Street baths were built (Fig. 3). We do not know the position of the original coastline or anything of its evolution, but, indirectly, the route followed by the sewer²⁷⁰ gives us an approximate idea of where it flowed into the sea and therefore where the beach was. Thus, the identification of urban vestiges below the Theatre and the fact that the lower part of the route taken by the sewer coincides with that of the *cardo maximus* allows us to establish the hypothesis that the city's port area was designed on a grid pattern, although we are currently not in a position to state to what point that was carried out.

It is possible that this octagonal model was only applied to the west of the sewer, as the relief of the southeastern hill would have made it difficult. We can see that the construction of the sewer around 100 BC meant designing a series of containment walls and levelling off the gully in order to ensure the stability of the sewer walls and to create artificial terraces to facilitate later urban construction (Section 3.4, Figs. 90, 91, 93 and 94). In this way the gully was eventually hidden from view by the new buildings. The archaeological excavations in Apodaca Street and the superimposition of the route of the sewer according to the isometric curves show us that the conduit did not run right down the middle of the gully, but hugged its eastern bank and acted as an subterranean containment element that edged the western slope of the eastern hill of the bay. Furthermore, the embanking walls of the sewer and the Augustan walls belonging to the warehouses identified at No. 5 Sant Miquel Street have an orientation coinciding with, and at the

Punic War.

268 We have to keep in mind that this topographic plan is an interpretation based on the contemporary planimetry of the city and, for different reasons, we have to think of it as an attempt to recreate a past situation that has been greatly affected by the various transformations of the modern and contemporary city (Gabriel 1993, fig. 12). It is clear that the levels we propose correspond to the data of the 19th century city and are too high in relation to the archaeological data we have available. Nevertheless, in order to make it easier to understand, we have decided to respect them in our plans.

269 The rectangular *insulae* are a constant in the Republican cities (Torelli 1990) and we know of identical modules in the Roman city of Empúries (Mar/Ruiz de Arbulo 1993, 217). Other rectangular modules are found in the Republican cities of Pollentia and Gerunda (Mar/Roca 1998; Burch *et alii* 2000).

same time different to, the orientation axis of the intramural urban layout and the port area located to the west of the main sewer. Perhaps this was an urban planning solution imposed by the geographical conditions of the eastern cape of the bay.

This first important urbanisation of the port area cannot be disassociated from the rest of the city. The layout of the main sewer must be considered as yet another element in the configurative process of the Republican city of Tarraco. Both the construction of the walls and the definition of the drainage system are actions linked to the progressive planning and execution of the urban grid made up of *viae* and *insulae*. These three elements —walls, sewer and intramural street network— were urban processes that, with different levels of precision that are open to debate, can be dated to the second half of the 2nd century BC²⁷¹ preferably at a later rather than an earlier fork in this chronology. Although initially the second phase of the walls was associated with the Celtiberian wars (Aquilué/Dupré 1986, Aquilué *et alii* 1991), we believe that their construction formed part of a historical process derived from the urbanisation of the northeast of the Peninsula (Macias 2000a). Therefore, the transformations undergone by the city and the port of Tarraco have to be categorised as being part of a larger phase of new urban creation, which included the towns of Narbo Martius (118), Valentia (138), Palma (123), Pollentia (123) and Emporiae (c. 100).

With respect to the layout of the walls, the excavations carried out at the southeastern end of the port have not provided us with any indication of its precise location. Perhaps the reading of Pons d'Icart's text (Chapter 2) and the identification of the thermal baths in Sant Miquel Street with the area in which part of the finds mentioned in the historiography are located allow us to corroborate the proposal for a southern enclosure of the walled area, if only for the south-western end (Aquilué/Dupré 1986). In that case, both the *thermae* complex under study here and the area of the Theatre have to be considered extramural buildings. In the first case, the stratigraphic evidence shows that this part of the port was an area of marsh or beach that was not transformed until the work carried out in the 1st century AD (Sections 3.2.2, 3.3.2, 3.3.3, 4.1.1 and 4.2.1). On the other hand, if we deem Lluís Pons d'Icart's description to be correct in terms of the prolongation of the Roman wall to the place occupied by the 16th century port tower (Figs. 6-8), we have to conclude that questions

remain as to the location of the defensive walls that joined the two promontories (Figs. 151 and 152).

In the final quarter of the 1st century BC there was an important phase of urban expansion. In the area later occupied by the Theatre we can see the evidence of the type of port warehouse known as a *porticus* and a series of hypothetical *tabernae* facing the sea (Mar *et alii* 1993b). At No. 7 Apodaca Street, above an already buried sewer, there was a building constructed of ashlar. This underwent various alterations, including several consecutive floors and some latrines (Section 3.4). We also found evidence of building work from this period in the Apodaca Street excavation, although these vestiges are very sparse and uncertain. Other evidence reflects the urban growth of the city, which is demonstrated by the reorganisation of the peripheral roads and the development of the suburban areas (Macias/Puche 1997, Adserias *et alii* 2000, Macias/Menchon 2002). These facts denote an urban boom brought about by numerous circumstances: the general urban development of north-eastern Hispania, migratory policy, the *deductio* of veterans, the designation of Tarraco as capital of the *provincia tarraconensis*, the sojourn of the Emperor Augustus in the city, the development of territorial occupation, and the economic exploitation of the *territorium*.²⁷² The renovation of the Colonial Forum and the construction of the Theatre must be considered, despite the chronological doubts over the date of their construction,²⁷³ as a direct consequence of this new urban situation, which can also be seen in the port area buildings documented around the Theatre and also in the definition of the new port facilities built during the first half of the 1st century on the sites occupied by No. 5 Sant Miquel Street and No. 10 Sant Josep Street (Section 3.4, Figs. 92 and 152).

Another part of the port with doubtful chronology is the Roman jetty shown in the historical planimetry (Section 1.2, Figs. 6-8). Its construction can be considered a necessity brought about by the urban and economic growth of the city from that time and a determining factor in the extension of the sewer. The layout of the latter shows us that when it reached the port area, it made a sudden turn to avoid emptying the urban sewage into the new port roadstead. The available descriptions paint a picture of a typical Roman port jetty, based on rows of *pilae* in *opus caementicium* above which there was a series of arches and a service road, in the preferred style of the 1st century BC and the 1st century AD. The bibliography

270 The result of linking various stretches with different constructional features. This requires a more exhaustive study.

271 Cf. Aquilué *et alii* 1991, Güell/Sánchez Real 1995, Macias 2000a; Díaz/Puche 2003).

272 From the second half of the 1st century BC, and especially during the period of Augustus, we have evidence of the proliferation of obviously Italian-style villas in the northeast of Hispania (cf. Revilla/Miret 1995, Olesi 1997 and Castanyer/Tremoleda 1999). The road network reforms, the founding of new cities (Barcino, Dertosa), and the colonising policies of Caesar and Augustus were factors that favoured the adoption of territorial models of occupation (cf. Miró Canals 1988, 226-227; Marín Díaz 1988; Molina 1997, and specifically for Tarraco, a new proposal by Ruiz de Arbulo 2002).

273 Both are currently considered to be dated between the Augustan and the Julio-Claudian period (see Gimeno 1991, Ruiz de Arbulo 1990 and Aquilué *et*

contains many examples of this type of architecture taken from depictions in paintings and reliefs (Giuliani 1998; Adam 1984) and, in the case of Hispania, we know of the structures in the port of Cartagena from a 1st century BC inscription that mentions the construction of *pilae et fundamenta* (Abascal/Ramallo 1997, 69-77).

The construction of the Theatre and the *thermae* identified in Apodaca Street demonstrate the beginning of the functional diversification of the city port, a process that began at the far eastern end of the bay. Thanks to an ambitious monumentalisation programme, the economic and social development of ancient Tarraco converted the early port area into a new recreational zone for the city, with a clear scenographic and ceremonial connection to the Colonial Forum. It was the municipal counterpoint to the administrative and spectacle complexes related to the city's status as provincial capital. Thus, at the top of the hill of Tarragona and on its eastern slope, we find the seat of the *Concilium Provinciae Hispaniae Citerioris*, the Circus and, built at a later date, the Amphitheatre. In the lower part, crowned by the Colonial Forum, were the representational areas for the local elite and, playing a primary social role, the leisure facilities that were used on a daily basis – the baths and the Theatre porticos and gardens. Until recently, the Roman Theatre was the principal reference point for the recreational monumentalisation of the lower part of the city. The excavations carried out at No. 2 Dr. Zamenhoff Street and in the middle of Apodaca Street, have allowed us to identify two thermal baths located on each side of the Theatre recreational complex (Section 5.3). The first has an uncertain and hypothetical 2nd century AD chronology, and the latter, based on the evidence obtained from No. 7 Apodaca Street, can be dated to between the Augustan and Flavian periods (Figs. 90, 85 and 152).

The economic development of Tarragona required the creation of new port zones to replace those occupied by the Theatre, in response to the needs of a city that, from the initial Augustan period, underwent a time of considerable growth. For this reason, the *portus Tarraconis* began to expand towards the west, with the construction of new port facilities that brought about a change in the original landscape of the southwestern end of the bay, just below the southwestern promontory of the hill of Tarragona. This process cannot be disassociated from the overall changes undergone, in two different ways, by the city as a whole. Whereas the imperial-initiative architecture of Tarraco was intended to reflect the image of the *urbs*, or Rome the

architecture of the municipal developments reflected the urban vitality, which was inseparable from the dynamics of the port. As capital of the *Hispania Tarraconensis*, Tarraco imitated Rome. The port area of Tarraco, the main *portus* of the north-eastern Peninsula would have had a standard image, and on a smaller scale would have been what Ostia was to Rome, with the infrastructure and port recreational facilities, among which the thermal baths stood out as they were used on a daily basis.

It is into this historical and urban context that we have to place the finds from Phase II of Sant Miquel Street (Section 3.2.2), Phases I and II of Castaños Street (Sections 3.3.2 and 3.3.3), and the structures excavated in Vapor Street.²⁷⁴ All these structures adjoin, consolidate, and level off the southeastern escarpment of the hill of Tarragona. This area became the separation between the natural bay of the port, initially occupied by the early port, and the alluvial plains at the mouth of the River Francolí. Phase I, identified at the site on Castaños Street, became the first attempt at developing and dividing into plots an area that, due to its edaphological conditions, had not been developed during the Republican period. The evidence from Phase II, identified at the sites on Castaños and Sant Miquel Streets, defines a new urban area that must have been publicly developed, given the size and importance of the project (Fig. 152-153). Moreover, the magnitude and impact of the work represents man's definitive domination of the natural environment.

As far as Phase II is concerned, two buildings have been identified in Sant Miquel Street. They are separated by a narrow street, a type of *angiportus*, protected from possible rock falls from the escarpment by containment structures that follow the crest of the hill. One of the buildings has been interpreted as a *horreum*,²⁷⁵ with a courtyard or interior corridor and a narrow entrance that could belong to the rear of the building (Figs. 27-30). This has been determined by the system of superimposing the *thermae* complex and it complies with standard port warehouse architecture that, at the same time, has a large variety of types depending on the specific needs and determining urban and geographical factors of each case. The purpose of the other building has not been determined, although it must have formed part of the same urban *insula* delimited by the buttress wall identified on the Castaños Street site. Here, the foundations with buttresses constitute the western limit of the whole of this port sector, which is moulded to the morphology of the natural escarpment and leaves

alii 1999).

²⁷⁴ Based on the architectural features and the location, we believe that the tower and the walls in Vapor Street, dated to before 50 AD and interpreted as an alteration to the walls, are in reality containment structures that form part of this urban development process (Aquilué/Dupré 1986, 12-14).

²⁷⁵ The fragmented condition in which this was found has led us to propose that it may have been a *macellum*. However, the fact that the building is loca-

some empty spaces, the result of imposing an octagonal urban layout on the irregular relief of the hill of Tarragona. The architectural typology of the walls is reminiscent of the perimeter enclosures of the large military *granaria* (Richman 1971, Gros 1996²⁷⁶), although the use of buttresses could have other architectural purposes. In any case, the buttresses indicate special care in the reinforcement of the lateral walls, which are those that bear the heaviest oblique loads from merchandise stored inside. Both port buildings date from the end of the final third of the 1st century AD (Sections 4.1.1 and 4.2.1), and represent the construction of a new maritime quarter, a new *emporium* centred on the commercial activities associated with the storing and redistribution of merchandise. This phenomenon represents a boom in the city's commercial activity, brought about not only by demographic growth, but also by an increase in the exploitation and inter-provincial trade of the natural resources of the *territorium* of Tarraco.

This urban development did not only affect the waterfront area. We have dated to the time of Flavian the construction of a large commercial square on the edge of the Forum, in addition to other monumental reforms to the south of this area (Macías 2000a and Miró 1994 respectively). The first of these examples demonstrates a known urban and economic relationship between the *forum* and the *macellum* (Ruyt 1983; 326-330) (Fig. 134).

The intensive building activity at the end of the 1st century AD must be considered as the counterpoint to the whole imperial project undertaken in the upper part of the city (TED'A 1989). From the point of view of the expansion of the port, the buildings detected in the baths area would have been continued in the numerous port buildings documented to the west of Castaños Street and built on the plains originating at the mouth of the River Francolí. The finds identified near the Francolí show a combined urban development programme of port *viae* and *horrea* laid out along the natural curve of the river mouth and built on a former area of beach and marsh (Pociña/Remolà 2001). We do not have any chronological data on these new facilities, but taking into account the logical expansion of urban development, they must have been built at the same time as, or a little after, the structures preserved below the public baths.

This port development has to be studied as a cause and effect of the boom in Tarraco. Therefore, with the construction of the Amphitheatre at the beginning of the 2nd century AD the city reached its peak of urban

and social development. In this respect, it attained the principal milestones of monumental architecture and also defined and expanded the characterising elements of all its urban vitality: the residential areas and the focal points of economic and commercial activity that, in the case of Tarraco, were centred around the Colonial Forum and the port. G. Alföldy (2002) describes for us an "epigraphic explosion" between the years 68/69 and the transition from the 1st to the 2nd century AD, and states that it is a phenomenon that does not have any parallel with the increase in epigraphical production found in other cities of Hispania. The whole honorific and statuary programme that can be deduced from the epigraphy of Tarraco reflects the presence of an important social class made up of the equestrian and senatorial classes, denoting the political and economic vitality of the city as the capital of the largest province in the Empire. At the same time, the author associates the epigraphic explosion with a new form of expressing the self-awareness of the *tarraconenses* as full citizens, thanks to the granting of the *ius latii universae Hispaniae*.

From the perspective of the *thermae* culture, the existence of a comprehensive monumentalising urban development programme, in this case applied to the Tarraco waterfront, has to be considered as the propitiating factor for the new recreational buildings. We cannot disassociate the port reforms from the totality of the buildings in its immediate surroundings. The most representative and best-studied examples of this symbiotic relationship are found in Ostia. The building of the Claudian port meant a series of reforms in the port surroundings. Thus, at same time, the "provincial *thermae*" were built, the "Forum of the Corporations" and the Theatre stage were rebuilt, the "*horrea* of Hortensius" and the "large *horrea*" were built, etc. The construction of the port of Trajan also gave rise to new public baths (Neptune, Porta Marina), warehouses, and *horrea* (Mar 2002).

The result of this historical process of urban and economic consolidation in Tarraco was the formation of a port area that, despite major regressive transformations, remained in use until the last moment. The final historical recorded event from the Classical Period was the flight of Bishop Prosperus, who left for Italy in 713-714 AD on a vessel anchored in the port, taking with him all the relics of Tarraco's Christian community.

As we have seen, the economic boom in the city from the time of Augustus defined, in different phases, an urban landscape determined by the natural relief of the

ted in a port area favours its interpretation as a *horreum* (cf. similar port structures in Pavolini 1989, 124, 140 and 217; Burriel *et alii* 2003, fig. 7).
 276 According to Gros (1996, 471), the periphery walls are never less than 60 cm thick and are frequently three Roman feet wide. These buttresses generally

hill and the site of the most important city amenities. At the same time, the topographical arrangement of the new buildings would be determined in accordance with the layout of the urban development established during the Late Republican period and, in certain buildings, in accordance with the local dynamics of the land itself. As a consequence, the public buildings face south, coinciding with the slope of the city towards the sea. Thus, the municipal urban development of Tarraco had a waterfront façade composed of (according to our current knowledge) three urban axes facing the sea and divided into three urban terraces.

The first line of buildings was made up of the normal port facilities found in a maritime city, located between 2 and 6 metres above sea level. They were right on the waterfront and included the warehouses excavated at No. 33 Sant Miquel Street and the port premises at No. 5 of the same street and at No. 10 Sant Josep Street. Behind this infrastructure, the municipal urban development defined a series of recreational facilities for day-to-day use, such as the public baths and the Theatre area. The baths of Dr. Zamenhoff and Apodaca Streets, located at either end of the port bay at a height above sea level of some 15 metres, had excellent panoramic views, a common practice in Roman town planning. Thus, the *thermae* in the area of Dr. Zamenhoff Street are situated near the City Forum, in the same way as the *thermae* of Baetulo, Barcino and Valentia. On the other hand, the position of the Apodaca Street baths is related to the *cardo maximus*, the main longitudinal axis of the city, which is close by and gives easy access to and from the port. At the same time, the location between the residential area and the port meant that it could satisfy the social customs of both local residents and foreigners arriving in the port.²⁷⁷

The landscape of the waterfront façade culminated in the Colonial Forum, with an open square orientated from west to east, some 33 metres above sea level. Between this area and the Dr. Zamenhoff *thermae* there was a series of public squares, such as the one identified at the edge of the crypto-portico on the perimeter of the Forum (Macias 2000a), or another in the area of Caputxins Street (Miró 1994). In addition, we expect to find in this area various buildings of worship, such as that suggested by the architectural decorative elements recovered at No. 1 Castaños Street, which originate from that site, in other words, at the top of the south-western promontory presided over by the Colonial Forum (Section 4.6.2).

In keeping with this historical context, the discovery of public baths in the Tarraco port area is a perfectly

coherent archaeological situation when taking into account the urban layout and social and economic importance of the city. The Dr. Zamenhoff and Apodaca Street baths belong to an urban and technological context that means we have to place them in the Early Roman period. The construction of the Sant Miquel Street baths, on the other hand, represents a topographical continuity in relation to those of Dr. Zamenhoff Street, while the features —the typological model known as *imperial type*— and the architecture must be considered a result of a new technological situation and availability of finance, a consequence of the social situation at the beginning of the Late Antiquity. The building work is characterised by the re-use of the foundations from the previous building and by the lack of precision in its proportions and measurements. Unlike the *thermae* located on the upper levels or in the area of Apodaca Street, there is no evidence of marble plaques on the walls. There is little evidence to suggest that the walls were stuccoed and the walls of the *piscina frigidaria* and the *natatio* were lined like those of an ordinary water tank. Despite this, the dominance of *opus caementicium* permitted the creation of large buildings that were full of light.

The abandonment of the port structures and the superimposition of a public baths complex denotes an urban crisis that, taking the latest archaeological information into account, seems to have had a greater effect than we previously thought. The levels of burial at No. 1 Castaños Street and No. 33 Sant Miquel Street can be placed at the end of the 2nd century or at the beginning of the 3rd (Sections 3.2.3, 3.3.4, 4.1.2 and 4.2.2). In the latter, the partial obliteration of the drainage system and the deposition of buried levels at the foot of the escarpment stand out. These strata include numerous remains of decorative marble, which, hypothetically, come from the upper area occupied by the thermal baths that have been identified through various finds. A similar process can be detected in the port sheds identified at No. 5 Sant Miquel Street and No. 10 Sant Josep Street. In both cases the buildings lose their original purpose and are re-used for domestic purposes late in the 2nd century. At the same time, we have documented the abandonment of certain suburban residential areas located far from the port (Macias 1999, 302). The Theatre underwent the same process. At the end of the 2nd century the drainage channel of the eastern *parascenium* and the large lake in the porticoed area were no longer in use. These two facts do not necessarily mean that the *ludi scaenici* was abandoned immediately, but the archaeological evidence marks the beginning of a period of irreversible degradation. Thus, during the

coincide with the walls of the interior storage rooms.

²⁷⁷ For an overall view of the topographical relationships between the forums, thermal baths and commercial activity complexes in the *conuentus*

3rd century, there are signs in the monumental sector of a transformation in the shape of walls being built with material re-used from earlier buildings (Mar *et alii* 1993b, 18). Likewise, in the upper stands, we have found minor indications of abandonment dated to the 3rd century AD (Dasca 1993, Martí 2000).

All this data tells us that the city was not spending enough money, either from public funds or private donations, to maintain the urban facilities used for everyday leisure activities (the Theatre and the monumental area), or those used for economic activities (the warehouses in the eastern port area). Behind this urban process we can detect an ideological background consisting of a change in the values of Roman society. The 2nd century saw the beginning of the dominance of the grand spectacle buildings (the circuses and amphitheatres) and the social custom of going to the thermal baths. The proliferation of *thermae* complexes throughout the Empire during the 2nd century is well documented (Jouffroy 1986, Nielsen 1990, Thébert 2003). However, as far as the city of Tarraco is concerned, we still do not have enough evidence for verification. On the other hand, we can affirm that during the 2nd century new private *balnea* were built or older ones were renovated in the private villas of the *territorium*.²⁷⁸

The conclusions we come to using this archaeological data coincide with the epigraphical studies in which we detect symptoms of urban recession and municipal decadence. From this epigraphical perspective we can see that from the second half of the 2nd century, and particularly in the following century, a reduction in the number of inscriptions, the re-use of older monuments to make new ones, and the loss of aesthetic values and palaeographic quality (Alföldy 1991, 39; Alföldy 1998, 298; Mayer 1994, 167). This process is particularly evident in the inscriptions we have recovered that belonged to the area of the Colonial Forum. Finally, in the epigraphy we can see that inscriptions referring to the provincial governor began to replace those referring to the *Concilium Provinciae*.

This urban decadence has been related to possible repression suffered by the Tarraco social elite in retribution for their support of Clodius Albinus. However, in the context of Hispania we can see how the crisis in Tarraco was the result of a general situation marked by a drop in private *euergetism* and greater interventionism on the part of the state apparatus in the daily life of the cities. The epigraphical practices reflect the growing crisis among the local oligarchies, caused by

increased fiscal pressure from the empire, which led to the decrease in *euergetism*, one of the key elements of urban prosperity in the 1st and 2nd centuries AD. As a consequence of this situation, the grand buildings we know of from this period were all financed by the empire: the possible restoration of the Temple of Augustus (c. 178) and the restoration of the Amphitheatre (221).²⁷⁹

It is to this period of transformation that we can date the construction of the Sant Miquel Street public baths. This fact, together with the renovation of the Amphitheatre on the initiative of the Emperor Heliogabalus, reflects the desire to maintain the most highly valued social and recreational customs (together with the Circus) of the Late Antiquity society - the games held in the Amphitheatre and the practice of bathing. Moreover, the location of the *thermae* complex in the lower part of the city could be part of a process in which the earlier recreational complex centred around the Theatre was replaced by a public baths complex, that could well turn out to have been much more extensive than the area we have documented. All this data shows us the urban importance of Tarraco, given that the presence of a *thermae* complex of these characteristics reflects the vitality of the city and is a sign of political prestige. We can see similar situations in other cities in North Africa, where there is a high level of coincidence between the location of imperial baths and provincial capital cities or seats of imperial worship. It even stands out that cities with the rank of colony and which had been the subject of a *deductio* of veterans, as is the case of Tarraco, were likely to have imperial *thermae* (Thébert 2003, 294-295).

The urban and functional transformation undergone by the Tarraco public baths during the Late Antiquity was the result of a complex process of physical and ideological mutation that, in the 5th century, had one of its most intensive periods of change.²⁸⁰ The urban destructuring of Tarraco, which culminated in Visigothic Tarracona, must be seen as a result of the definitive decline of the municipal organisation, sustained during the early-Roman period by the now-extinct local elite and maintained in the final centuries of the empire by the imperial administration. We have to bear in mind that during the tumultuous 5th century, Tarraco was the last capital in Hispania under the imperial control.

This long social and political process brought about new forms of urban habitat and organisation, as well

²⁷⁸ *Tarraconensis*, see Ruestes 2001, 197-206.

²⁷⁹ There is evidence of thermal baths in the villas of Centcelles, Callipolis, La Llosa, Repsol (Macias 2000c; Tarrats *et alii* 2000; DA 2001). It is also a documented phenomenon in the whole of Hispania (García Entero / Arribas 2000).

²⁸⁰ Concerning general aspects, see Cepas 1997, Centeno 1997, 1998. For the city of Tarragona, see Alföldy 1991, 1997; Ruiz de Arbulo 1994; Macias 2000b.

For an analysis of the case of Tarragona, see Macias 1999, 302-318 and 2000b and for a recent synthesis of the transformations undergone by the cities of

as new patterns of recreational expressiveness in the custom of bathing. From the urban development point of view, the 5th century city returned to the bipolar concept that had characterised the Republican city. The rupture of the early-Roman city into two urban nuclei, one at the top of the hill and the other in the port area, is a well-known process that has given the port area an important role, thanks to the most recent archaeological excavations and the abundance of documented remains (Macias 2000b, with a bibliographic collection). The reactivation of urban development in the port of Tarragona during the 4th century and at the beginning of the 5th century is evidence of the continuing urban occupation in this area, a phenomenon that has been well studied through pottery finds that indicate that trade continued to flourish up until the final stages of the Late Antiquity city (Aquilué 1992b, Macias 1999 and Remolà 2000).

The main feature of this process was the reoccupation of the earlier public areas of the port with domestic structures of a private nature. Thus, the early-Roman port area, built near the mouth of the River Francolí, was the object of an intensive suburban occupation that continued until the end of the Late Antiquity (Macias/Remolà 2000). This transformation was characterised by the superimposition or fitting of the Late Antiquity houses on or into the area occupied by the Early Roman *horrea* and by the effect of the port *viae* of that time. The new road network had narrower streets, a less regular itinerary and lacked an underground sewage system (Macias/Remolà in the press). Moreover, the new dwellings were *domus* that were isolated or differentiated from the surroundings, and we have been unable to identify any urban grid made up of *insulae*. The scant evidence obtained in the eastern half of the port is insufficient to define the model of urban occupation (Sections 3.2.6, 3.3.6, 4.1.5 and 4.2.4), although the data from the western half (PERI- 2), as well as the Hispanic context, shows a

clear urban destructuring with the abandonment of the grid model as a system of organising streets and residences.

The recreational buildings also suffered a similar fate. The public baths, abandoned in the 5th century, were occupied by residential areas that were built over the floors of the baths and defined narrower architectural areas in a parallelepiped configuration, in accordance with the architectural axes of the baths. The city Amphitheatre was abandoned at an imprecise date in the second half of the 5th century or during the first half of the 6th century (Macias 1999, 227-230) and, according to diverse pottery contexts, the Circus was no longer in use after the second half of the 5th century (Macias 1999, 306; Gebellí 1999, 167; Piñol 2000). A similar process affected the Plaza of Representation of the *Concilium Provinciae Hispaniae Citerioris*.

As far as the spectacle buildings are concerned, the fact that they stopped being used does not strictly reflect a diminution of highly accepted social practices, merely the impossibility of maintaining in operation the huge infrastructure needed for such large-scale spectacles. We are reminded of the complaint made about the *ludi faunorum* and the theatre by Bishop Eusebius at the beginning of the 7th century. It was possibly a minority activity as testified to by the *Epistolae Wisigoticae* 7, but it clearly demonstrated the survival of certain recreational customs in *Tarracona* during the Visigothic period (Dupré *et alii* 1988). There was a similar situation in the port area of *Tarracona*, where we have found evidence of private thermal baths in use during the Late Antiquity. Despite this however, the ideological transformation and the urban changes of the 5th century resulted in the abandoning of the Sant Miquel Street public baths, initially due to their occupation by suburban port area dwellings, and finally due to the upheaval caused by the Moorish invasion.

Hispania (a common phenomenon in the western provinces) see Gurt 2002.

